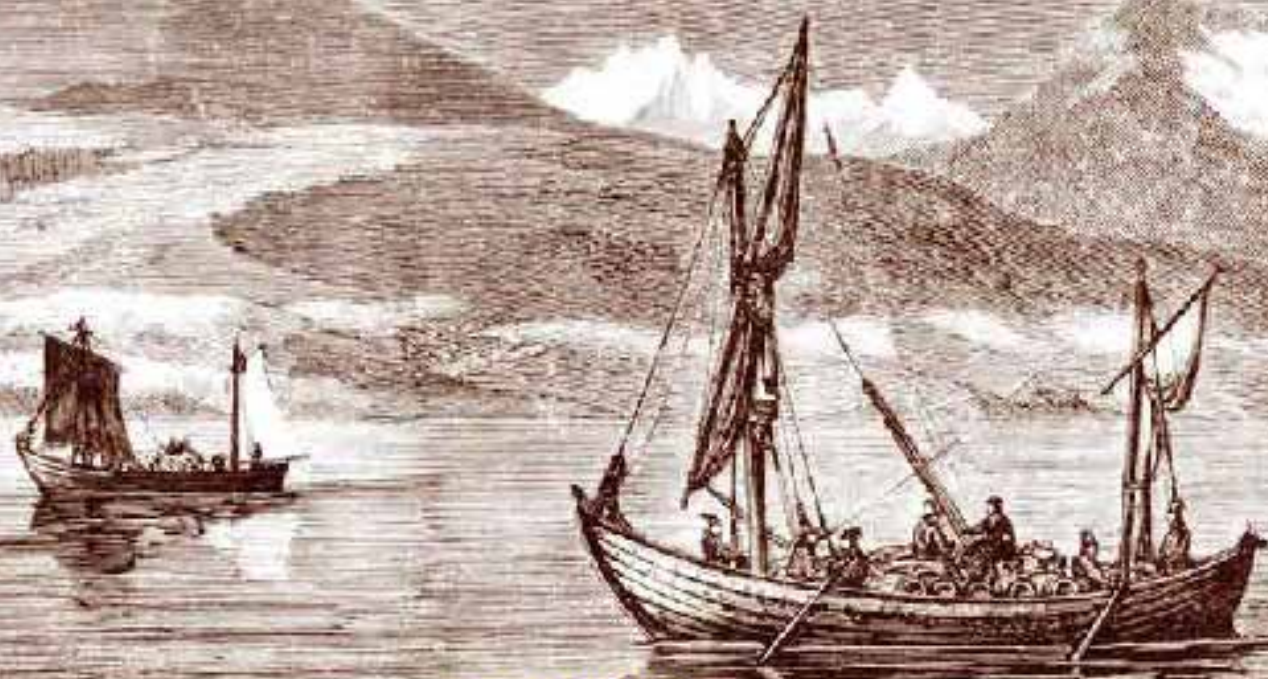

JÓN P. ÞÓR

SJÓSÓKN OG SJÁVARFANG

SAGA SJÁVARÚTVEGS Á ÍSLANDI

I. BINDI

ÁRABÁTA- OG SKÚTUÖLD

SJÓSÓKN OG SJÁVARFANG

SAGA SJÁVARÚTVEGS Á ÍSLANDI

I. BINDI

ÁRABÁTA- OG SKÚTUÖLD

JÓN Þ. ÞÓR

SJÓSÓKN OG SJÁVARFANG

SAGA SJÁVARÚTVEGS Á ÍSLANDI

I. BINDI

ÁRABÁTA- OG SKÚTUÖLD

BÓKAÚTGÁFAN HÓLAR
AKUREYRI 2002

SAGA SJÁVARÚTVEGS Á ÍSLANDI – 1. BINDI

© Jón Þ. Þór

Bókaútgáfan Hólar

Pósthólf 427

602 Akureyri

Netfang: holar@simnet.is

Akureyri 2002

Umbrot, skönnun og kápuhönnun: Ásdís Ívarsdóttir

Prófarkalestur: Þórður Helgason

Prentun og bókband: Ásprent/Pob ehf.

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta til eða í heild, án skriflegs leyfis útgefanda.

ISBN 9979-776-01-3

Þetta verk er gefið út fyrir tilstuðlan og styrk sjávarútvegsráðuneytisins

EFNISYFIRLIT

ÁVARP SJÁVARÚTVEGSRÁÐHERRA	VII
AÐFARAORÐ	
<i>Tildrög og markmið</i>	7
<i>Efnistöð og efnisskipan</i>	8
I. INNGANGUR	
<i>I,1. Viðfangsefni og markmið</i>	11
<i>I,2. Sjávarútvegur við norðanvert Norður-Atlantshaf – örstutt yfirlit</i>	13
<i>I,2,1. Auðlindin</i>	13
<i>I,2,2. Fiskveiðisaga Norður-Atlantshafs fram um 1800 – nokkrir höfuðdrættir</i>	16
<i>I,3. Fyrri rannsóknir</i>	26
<i>I,4. Tímatatal íslenskrar sjávarútvegssögu</i>	29
II. SJÁVARÚTVEGUR Á LANDNÁMS- OG ÞJÓÐVELDISÖLD	
<i>II,1. Heimildir</i>	31
<i>II,2. Upphaf fiskveiða á Íslandi</i>	32
<i>II,3. Ströndin</i>	34
<i>II,4. Fiskveiðar á landnáms- og þjóðveldisöld</i>	36
<i>II,4,1. Reglur um fiskveiðar á þjóðveldisöld</i>	36
<i>II,4,2. Fyrstu verstöðvar</i>	37
<i>II,4,3. Sjávarhættir á landnáms- og þjóðveldisöld</i>	41
<i>II,4,3,1. Bátar og veiðarfæri</i>	41
<i>II,4,3,2. Í verinu</i>	47
<i>II,4,3,3. Sjávarútvegur og samfélag</i>	51
<i>Samantekt</i>	54
III. FISKVEIÐAÖLD	
<i>III,1. Atvinnubylting á 14. og 15. öld</i>	55
<i>III,2. Heimildir og fyrri rannsóknir</i>	56
<i>III,3. Aldahvörf við Atlantshaf</i>	58
<i>III,4. Íslenskur sjávarútvegur á fiskveiðaöld</i>	63
<i>III,4,1. Norska öldin</i>	63
<i>III,4,2. Enska öldin</i>	66
<i>III,4,3. Sjávarútvegur og árferði</i>	70
<i>III,4,4. Sjávarútvegur og búseta</i>	72
<i>III,5. Sjósókn og sjávarhættir</i>	78

III,5,1. Fiskibátar	78
III,5,2. Veifarfæri	87
III,5,3. Veiditækni Íslendinga á árabátaöld	93
III,5,4. Verstöðvar	96
III,5,5. Vertollar	110
III,5,6. Vertíðir og vermennska	111
III,5,7. Fiskverkun og fiskneysla	122
IV. HARÐINDI OG EINOKUN	
IV,1. Heimildir og fyrri rannsóknir	127
IV,2. Skálmöld á Norður-Atlantshafi – átök um Íslandsskreið	128
IV,3. Þýska öldin	133
IV,4. Útvegur og einokun	134
IV,4,1. Markaðir og verðlag	135
IV,5. Árferði og búseta	138
IV,6. Aflabrögð á árabátaöld	141
IV,7. Sjávarútvegur og samfélag	143
IV,8. Strand- og fjörunytjar	146
IV,8,1. Fugla- og bjargnytjar	147
IV,8,2. Selfang	149
IV,8,3. Fjörunytjar	150
Samantekt III. og IV. kafla	153
V. SKÚTUÖLD	
V,1. Heimildir og fyrri rannsóknir	155
V,2. Fyrstu kynni Íslendinga af þilskipum – veiðar útlendinga á Íslandsmiðum fyrir 1800	156
V,3. Fyrstu hugmyndir um nýsköpun í íslenskum sjávarútvegi	161
V,3,1. Þilskipaútgerð Innrétinganna í Reykjavík	164
V,3,2. Þilskipaútgerð Konungsverslunarinnar síðari	165
V,4. Skútuöld á Íslandi – einkenni og forsendur	167
V,5. Frumherjar	169
V,5,1. Hafnarbætur á fyrstu árum þilskipaútgerðar	175
V,6. Hákarlatíminn	177
V,6,1. Hákarlaveiðar á fyrri öldum	177
V,6,2. Hákarlaveiðar á þilskipum	178
V,7. Þorskveiðitíminn	187
V,7,1. Saltfiskverkun og saltfiskmarkaðir	188
V,7,2. Þilskipaútgerð á þorskveiðitíma	194
V,8. Skipafjöldi og aflabrögð	202
V,9. Þilskipaútgerð og þéttbýlismyndun	203
V,10. Lok skútualdar	206
Samantekt	207
NIÐURLAGSORÐ	211
TILVÍSANIR	215
HEIMILDASKRÁ	225
ENGLISH SUMMARY	231
NAFNASKRÁ	241

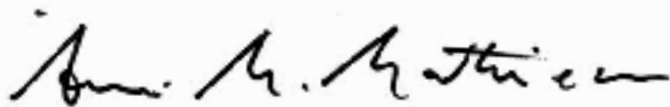
ÁVARP SJÁVARÚTVEGSRÁÐHERRA

Gamall íslenskur málsháttur segir að svipull sé sjávarafli og má það til sanns vegar færa enn í dag. Engu að síður hafa Íslendingar stundað fiskveiðar allt í kring um landið frá landnámstíð og enginn vafi leikur á því að sjávarútvegur var um aldir mikill þáttur í þjóðarbúskap Íslendinga. Á fyrri öldum var sjór sóttur á árabátum við aðstæður sem ekki þættu upp á marga fiska í dag og meðferð og ráðstöfun aflans var með nokkuð öðrum hætti en nú er. Á 19. öld hófst útgerð þilskipa og er öldin oft nefnd skútuöld í sjávarútvegssögunni. Með henni hófst sókn Íslendinga inn í nútímann. Þá urðu fyrstu íslensku stórfyrirtækin til og lagður var grunnur að vélvæðingunni sem hófst á öndverðri 20. öld. Framfarirnar í sjávarútvegi á fyrri hluta 20. aldar gerðu framfarir í öðrum atvinnugreinum einnig mögulegar

og eru undirstaðan að þeirri velsæld sem við búum við í dag.

Margt hefur verið gefið út á Íslandi um íslenskan sjávarútveg. Engu að síður hefur þörfin á heildstæðu verki af því tagi sem hér lítur dagsins ljós verið brýn – verki sem geymir heildarsögu af því hvernig Íslendingar hafa nýtt auðlindir hafsins í aldanna rás.

Það er mér mikil ánægja að fylgja úr hlaði þessu fyrsta bindi Sögu sjávarútvegs á Íslandi sem Þorsteinn Pálsson fyrrverandi sjávarútvegsráðherra ýtti úr vör af stórhug og skilningi á mikilvægi sjávarútvegs. Bókinni er ætlað að nýtast öllum sem láta sig sjávarútveg varða, jafnt leikum sem lærðum. Ég tel að vel hafi tekist til og færi höfundinum dr. Jóni Þ. Þór hamingjuóskir og þakkir fyrir vel unnið verk. Lesendur bið ég vel að njóta.

Árni M Mathiesen, sjávarútvegsráðherra

AÐFARAORÐ

Tildrög og markmið

Sumarið 1995 var í Vestmannaeyjum efnt til fundar sagnfræðinga frá Íslandi, Færeyjum, Noregi, Svíþjóð, Danmörku, Hollandi og Bretlandi, og var tilgangurinn að ræða og undirbúa ritun fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs, frá miðöldum til vorra tíma. Á fundinum voru stofnuð samtökin *North Atlantic Fisheries History Association* (NAFHA), og eru þau vettvangur söguritunarinnar, auk þess að standa fyrir málþingum og ráðstefnum um fiskveiðisögu og gefa út ritröð með fyrirlestrum og rannsóknargreinum um sögu sjávarútvegs og fiskveiða. Frá því stofnfundurinn var haldinn hafa sagnfræðingar frá Kanada, Grænlandi, Frakklandi, Þýskalandi, Rússlandi, Portúgal og Spáni bæst í hópinn, og fræðimenn frá fleiri löndum eiga náið samstarf við samtökin.

Á stofnfundi NAFHA voru flestir á einu máli um, að eðlilegast væri, að samtökin beittu sér fyrir ritun heildarsögu fiskveiða á Norður-Atlantshafi, jafnframt því sem meðlimirnir reyndu, hver með sínum hætti, að stuðla að ritun fiskveiðisögu eigin þjóða.

Hefur það gengið eftir, þótt með misjöfnum hætti sé, en á þeim rúmum sjö árum, sem liðin eru frá stofnun NAFHA, hafa aðstandendur samtakanna orðið varir við mjög vaxandi áhuga á sögu fiskveiða og sjávarútvegs í löndum beggja vegna Atlantshafs. Áætlað er, að fyrsta bindi heildarsögunnar, sem nær yfir tímabilið frá því um 1100 og fram um miðja 19. öld, komi út í ársbyrjun 2003.

Ritun fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs er tvímælalaust eitt stærsta og metnaðarfullsta verkefni, sem sagnfræðingar hafa ráðist í á sviði sjávarútvegssögu. Til þess að tryggja þátttöku og hlut Íslendinga í verkefninu var leitað til sjávarútvegsráðuneytisins. Þorsteinn Pálsson, þáverandi sjávarútvegsráðherra, brást skörulega við og setti sumarið 1995 á stofn Rannsóknasetur í sjávarútvegssögu, með aðsetri á Hafrannsóknastofnuninni. Þar hefur bókin, sem hér kemur fyrir sjónir lesenda, verið unnin.

Markmiðið með þessu ritverki er að rita sem ýtarlegasta sögu íslensks sjávarútvegs frá upphafi og fram undir lok 20. aldar. Nánari grein er gerð fyrir fræðilegum forsendum

verksins í inngangskafli, en ætlunin er, að það verði alls þrjú bindi. Þetta 1. bindi nær yfir sögu árabáta- og þilskipaútgerðar, frá landnámi og fram til öndverðrar 20. aldar. Annað bindi mun ná frá upphafi vélaaldar skömmu eftir aldamótin 1900 og til loka síðari heimsstyrjaldar og hið þriðja frá 1946 og fram undir okkar daga.

Í verkinu verður áhersla lögð á að fjalla um sem flesta þætti í sögu sjávarútvegs á Íslandi, ekki aðeins um fiskveiðar. Tveir meginþættir sjávarútvegssögunnar hafa þó orðið útundan í þessu bindi: síldveiðar og hafréttarmál. Hér og þar í ritinu er að vísu drepð á síldveiðar til manneldis og beitu á fyrri öldum, en ekkert er sagt frá síldveiðum við Austfirði og Norðurland á lokaskeiði 19. aldar. Ástæður þessa eru í fyrsta lagi þær, að síldveiðar hér við land á ofanverðri 19. öld voru að mestu leyti í höndum Norðmanna og verða því traudla taldar þáttur í sögu íslensks sjávarútvegs, þótt þær hefðu óumdeilanlega mikil áhrif hér á landi. Í öðru lagi voru síldveiðar Íslendinga á þessum tíma nær eingöngu landnótaveiðar og ættu því ef til fremur að teljast til fjöru- og strandnytja en fiskveiða, eins og þær voru almennt stundaðar á þessu skeiði. Í hugum flestra falla síldveiðar hins vegar ekki undir strand- og fjörunytjar, og af þeim sökum var af ráðið að geyma umfjöllun um sögu síldveiða til 2. bindis. Þar verður upphafssögu veiðanna gerð skil.

Um hafréttarmál gegnir líku máli. Þróun þeirra hafði næsta lítil áhrif hér við land fyrr en undir lok þess tímáskeiðs, sem fjallað er um í þessu riti. Þess vegna þótti rétt að geyma umfjöllun um þennan málaflokk til síðara

bindis. Þá verður einnig fjallað um sögu fiskveiða útlendinga við Ísland á 19. öld, enda er það málefni náskyld sögu hafréttarmála.

Efnistöð og efnisskipan

Margar leiðir mætti fara í umfjöllun um svo víðfeðmt efni sem sögu sjávarútvegs á Íslandi í þúsund ár. Hér hefur sú leið verið valin að rekja söguna í tímaröð, en fjalla jafnframt um einstaka efnisþætti á hverju tímáskeiði. Tilgangurinn með þessum efnistöfum er öðru fremur sá að freista þess að sýna heildarþróun sögunnar á tímabilinu, en leiða jafnframt í ljós helstu einkenni hvers tímáskeiðs og hvers efnisþáttar.

Af þessum sökum er ritinu skipt í fimm meginkafli, og fjalla þrír þeirra, II.-IV. kafli, um sögu árabátaútvegsins, en hinn fimmti um sögu þilskipaútgerðar. Fyrsti kaflinn er almennur inngangur, þar sem grein er gerð fyrir viðfangsefni þessa bindis og fræðilegum markmiðum, en jafnframt fjallað um ýmis helstu einkenni og forsendur íslensks sjávarútvegs á árabáta- og skútuöld. Þar er einnig rætt um tímatal íslenskrar sjávarútvegssögu og stuttlega gerð grein fyrir nokkrum helstu ritum um efnið. Í upphafi hvers meginkafli er fjallað ýtarlegar um heimildir og fyrri rannsóknir á því sviði, sem kaflinn tekur til. Í þessum þáttum er þó nær eingöngu gerð grein fyrir prentuðum rannsóknar- og heimildaritum. Um skjallegar heimildir er ekki fjallað sérstaklega, en þeirra getið í heimildaskrá.

Óprentaðar skjallegar heimildir, sem kannaðar hafa verið við samningu þessa rits,

er flestar að finna í Þjóðskjalasafni Íslands, og þá ekki síst í skjalasöfnum biskupsstólanna. Má það eðlilegt kallast, þegar þess er gætt, að biskupsstólarnir voru öldum saman umsvifameiri í útgerð hér á landi en nokkrir aðrir einstakir aðilar. Þar sem orðréttar tilvitnanir eru teknar úr eldri heimildum, prentuðum og óprentuðum, hefur þeirri reglu verið fylgt, að færa stafsetningu til nútímahorfs en láta orðmyndir halda sér. Einu undantekningarnar eru örfáar stuttar greinar í meginmáli.

Um prentuð rannsóknarverk og heimildautgáfur, sem stuðst hefur verið við, þarf ekki að hafa mörg orð. Ekkert einstakt verk hefur þó reynst viðlíka gagnlegt og stórvirki Lúðvíks Kristjánssonar, *Íslenzkir sjávarhættir*. Þar er saman dreginn óhemju fróðleikur um sögu íslensks sjávarútvegs á fyrri tíð, auk þess sem heimildatilvísanir eru allar einkar nákvæmar og traustar. Léttir það mikið undir með hverjum þeim, sem fæst við rannsóknir á þessu sviði.

Að öðru leyti ræðst kaflaskipting ritsins öðru fremur af efnisþáttum og þeim breytingum, sem urðu í sjávarútvegi landsmanna á tímabilinu og ollu tímamótum. Þannig þótti eðlilegt að skipta sögu árabátaldar í þrjú meginskeið, landnáms- og þjóðveldisöld, fiskveiðaöld og loks tímabilið eftir 1600, en tímann frá því um 1600 og fram um miðbik 19. aldar má með miklum rétti nefna hnignunarskeið. Um sjávarhætti árabátaldar þótti eðlilegast að fjalla án þess að skipta frásögninni í tímabil. Sjávarhættir mótuðust á löngum tíma og breytingar á þeim verða sjaldnast ársettar.

Í umfjöllun um skútuöldina var sá kostur

valinn að greina ýtarlega frá aðdraganda og upphafi þilskipauútgerðar á Íslandi og rekja síðan meginþætti í sögu útgerðarinnar, en freista þess jafnframt að lýsa helstu einkennum hennar og þeim áhrifum, sem hún hafði, ekki síst á þróun byggðar í landinu. Engin ástæða þótti hins vegar til að fjalla um skútuútgerð, skútumenn og þilskipaeigendur á hverjum útgerðarstað. Um það efni vísast lesendum til rits Gils Guðmundssonar, *Skútuöldin*.

Margir hafa verið mér innan handar og veitt margvíslega aðstoð við samningu þessa rits. Hafrannsóknastofnunin hefur hýst mig og verkefnið frá upphafi og látið í té hina ágætustu aðstöðu. Fyrir það vil ég færa þakkir fyrrverandi og núverandi forstjóra stofnunarinnar, þeim Jakobi Jakobssyni og Jóhanni Sigurjónssyni. Auk sjávarútvegsráðuneytisins styrkti Fiskveiðasjóður verkefnið, og er ég einkar þakklátur fyrrverandi stjórn og forstjóra sjóðsins, Má Elíssyni, sem og þeim útvegsmönnum, sem stutt hafa við bakið á mér og Rannsóknasetri í sjávarútvegssögu.

Við ritun þessarar bókar hef ég einnig notið liðsinnis margra. Eiginkona mín, Elín Guðmundsdóttir, hefur lesið allt handritið, hvern kafla í fyrstu gerð og síðan eftir því sem verkið óx og breyttist. Hefur hún komið með margar þarfar og góðar ábendingar. Starfsfélagar mínir, þau Aðalgeir Kristjánsson, Hrefna M. Karlsdóttir og Lúðvík heitinn Kristjánsson, hafa öll lesið allt handritið, ýmist jafnóðum og það varð til eða í lokagerð. Öll hafa þau gefið góð ráð og bent á margt, sem betur

mátti fara, og Lúðvík var ósínkur á sína miklu þekkingu á sögu íslensks sjávarútvegs. Loks las Jón Jónsson, fiskifræðingur, allt handritið á lokastigi og kom með mörg góð ráð og ábendingar. Hefur hann í þessu efni sem öðrum reynst betri en enginn. Fornvinur minn, Þórður Helgason cand. mag., las prófarkir ásamt okkur Jóni Hjaltasyni og færði margt til betri vegar.

Öllu þessu fólki, samstarfsmönnum mínum á Hafrannsóknastofnuninni og öðrum þeim, sem hafa verið mér ráðhollir, færi ég mínar bestu þakkir.

Síðast en ekki síst vil ég þó þakka Þorsteini Pálssyni, fyrrverandi sjávarútvegsráðherra, ómetanlegan stuðning við þetta verk. Honum var það að þakka, að verkefninu var

hrundið af stað og að tekist hefur að vinna að því í fullu starfi. Án óbilandi stuðnings hans hefði seint verið hafist handa um samningu þessa ritverks. Eftirmaður Þorsteins í embætti, Árni M. Mathiesen, hefur haldið merkinu á lofti og stutt mig og verkefnið með ráðum og dáð. Honum þakka ég dyggan stuðning og sömuleiðis útgáfunefnd sjávarútvegsráðuneytisins undir forystu Arndísar Steinþórsdóttur, skrifstofustjóra. Loks þakka ég starfsbróður mínum, Jóni Hjaltasyni, framkvæmdastjóra Bókaútgáfunnar Hóla, og starfsfólki hans góða samvinnu í hvívetna.

Reykjavík um sumarsólstöður 2002.
Jón Þ. Þór.

I. INNGANGUR

I.1. Viðfangsefni og markmið

Lega Íslands, náttúrufar og landshættir valda því, að íslenska þjóðin hefur frá upphafi sögu sinnar átt afkomu sína að verulegu leyti undir öflun sjávarfangs. Kvikfjárrækt hefur að sönnu verið stunduð hér á landi frá fyrstu tíð, og heimildir herma, að kornyrkja hafi allnokkur verið á fyrstu tveimur eða þremur öldunum eftir landnám. Þá kólnaði, meðalárshitinn lækkaði um u.þ.b. 1,5 gráðu á hálfri annarri öld, og næstu sex aldirnar var fremur kalt. Meðalhiti ársins varð sjaldan hærri en u.þ.b. 3,3 gráður og fór niður fyrir þrjár gráður, þegar kaldast var í upphafi 17. aldar og á 18. og 19.öld.¹

Einhverju kann að vísu að skeika í þessum tölum, sem byggðar eru á áætlunum, en heildarmyndin er skýr og niðurstaðan einföld: Ísland getur engan veginn talist gjöfult land á jarðargæði né hentugt til landbúskapar. Skilgreiningar stjórnvalda og almenn málvenja gerði það hins vegar að verkum, að allt fram á 20. öld voru flestir húsráðendur í landinu kallaðir *bændur*, og á síðari árum og áratugum hafa fræðimenn,

sem fjallað hafa um íslenskt samfélag, gjarnan kennt það við hina ráðandi stétt og kallað *bændasamfélag*. Sú skilgreining er þó villandi og gæti gefið til kynna, að Íslendingar hafi öldum saman lifað af landbúskap öðru fremur en haft aðra útvegi sem aukagetu. Ekkert er þó fjær sanni. Í samanburði við flestar aðrar þjóðir í norðanverðri Evrópu var landbúskapur Íslendinga sjaldan meira en hokur og gekk að lokum svo nærri landinu, að við lá eyðingu af völdum gróðurskemmda og ofnýtingar.

En þótt landið væri rýrt og náttúra þess viðkvæm, áttu Íslendingar sér aðra auðlind, sem öldum saman hélt lífi í þjóðinni, lagði henni til verðmætar útflutningsafurðir og varð á 19. og 20. öld undirstaða endurreisnar og uppbyggingar íslensks samfélags. Í hafinu umhverfis landið eru einhver auðugustu fiskimið í gjörvöllu Norður-Atlantshafi. Þau reyndust Íslendingum öldum saman nær óþrjótandi gnægtabúr. Í hafið sóttu þeir matföng, og þótt sjávarafli gæti verið svipull, var það löngum reynsla manna, að meira væri á hann að treysta en búfjárafurðir og jarðargróður. Má í því viðfangi benda á, að

víða er frá því sagt í gömlum heimildum, að þegar harðnaði í ári, flyktist fólk til sjávar-síðunnar, ekki síst fátæklingar og aðrir þeir, sem minna máttu sín og minnsta lífsvon höfðu í sveitum. Við sjóinn var meiri von um björg, en brygðist sjávarafli með öllu, sem vissulega gat komið fyrir, varð oftast hallæri í landinu. Ber þá að hafa í huga, að kuldaár, sem spilltu jarðargróðri, stöfuðu tíðast af því, að sjórinn umhverfis landið kólnaði og hafís varð meiri en áður. Það leiddi svo oft til minni fiskgengdar á grunnslóðinni, þótt hennar yrði stundum ekki vart fyrr en nokkru eftir að kólnaði í veðri.

Sjávarútvegurinn hafði löngum mikil áhrif á þróun byggðar og búsetu í landinu og á fyrri öldum þóttu þær jarðir jafnan bestar og þau héruð kostamest, þar sem stutt var að róa á fengsæl fiskimið, en jafnframt mátti hafa stoð af sauðfjárbúskap og annarri kvikfjárrækt. Best af öllu þótti þó, ef einnig mátti hafa stoð af öðrum sjávarhlunnindum, svo sem fugli, fjöruntjumi og reka. Sem dæmi um slíkar sveitir má nefna Suðurnes, héruðin við Faxaflóa, Breiðafjörð og Vestfirði. Til þessara svæða fóru menn öld eftir öld hópum saman úr öðrum landshlutum til róðra á vetrarvertíð, og sýnir það betur en flest annað mikilvægi sjávarútvegsins í búskaparháttum Íslendinga. Mun og sonnu nær, að þjóðin hefði vart lifað af í landinu, ef ekki hefði notið sjávargagns.

Þjóðarbúskapur Íslendinga á fyrri öldum var borinn uppi af tveimur atvinnugreinum, sjávarútvegi og landbúnaði, og voru þær svo samofnar, að vart verður á milli greint. Landbændur sendu menn í verið á ári hverju

til fiskveiða og skreiðarkaupa. Ekkert heimili í landinu gat verið án fiskmetis, og skreið, *harðfiskur*, var Íslendingum ekki aðeins verðmæt verslunarvara, heldur einnig nauðsynleg matvara. Á sama hátt höfðu sjávarbændur, þeir er bjuggu við sjávarsíðuna og höfðu lífsbjörg sína öðru fremur af sjávarútvegi, jafnan nokkurn landbúskap til styrktar og keyptu landbúnaðarafurðir af landbændum í skiptum fyrir fiskmeti.

Saga hvorugrar atvinnugreinarinnar, landbúnaðar eða sjávarútvegs, hefur enn verið rituð. Viðfangsefni þess ritverks, sem hér er hleypt af stokkunum, er að segja sögu íslensks sjávarútvegs frá upphafi og fram til vorra daga. Með sjávarútvegi er ekki aðeins átt við fiskveiðar, heldur alla nýtingu sjávarfangs, fisks, sjávarspendýra, sjófugla og fjöruntja. Reynt verður að segja söguna svo ýtarlega sem kostur er og leiða í ljós, hvaða hlutverki sjávarútvegurinn hefur gegnt í sögu og lífi íslensku þjóðarinnar í aldanna rás.

Í hugum flestra Íslendinga mun saga sjávarútvegs vera *atvinnusaga*, saga sjósóknar og útgerðar, gæfta og aflabragða, fiskvinnslu og verslunar með sjávarfang. Hitt mun þó sonnu nær, að í sögu fiskveiðiþjóðar sé saga sjávarútvegsins öðru fremur menningarsaga, saga mikilsverðs þáttar í þjóðmenningunni. Er það og eitt af meginmarkmiðunum með þessari söguritun að sýna, á hvern hátt íslenskur sjávarútvegur hefur mótað íslenska menningu í aldanna rás.

Sögu íslensks sjávarútvegs má til hægðarauka skipta í þrjú meginskeið: *árabátaöld*, *skútuöld* og *vélaöld*, og verður nánari grein gerð fyrir þeirri skiptingu í kafla I,4. Fyrir-

hugað er, að þetta ritverk skiptist í þrjá meginhluta. Í þessu 1. bindi verður fjallað um upphaf sjávarútvegs á Íslandi, árabátamál og skútuöld, og sagan rakin frá landnámi og fram um aldamótin 1900. Nær þetta bindi því yfir þann tíma, er Íslendingar sóttu sjó nær alfarið á árabátum og þilskipum. Jafnframt verður, eftir því sem heimildir leyfa, greint frá veiðum útlendinga við landið og þess freistað að skýra, hver áhrif þær höfðu á sögu og líf þjóðarinnar.

Í 2. og 3. bindi verður fjallað um vélaöldina. Þar verður jafnframt sagt frá landhelgis- málum á fyrri öldum og fram til 1976, upphafi síldveiða við Ísland, verslun með sjávar- afurðir á 20. öld og veiðum útlendinga hér við land á þeim tíma. Loks greinir þar frá hafrannsóknunum við Ísland.

1,2. Sjávarútvegur við norðanvert Norður-Atlantshaf – örstutt yfirlit

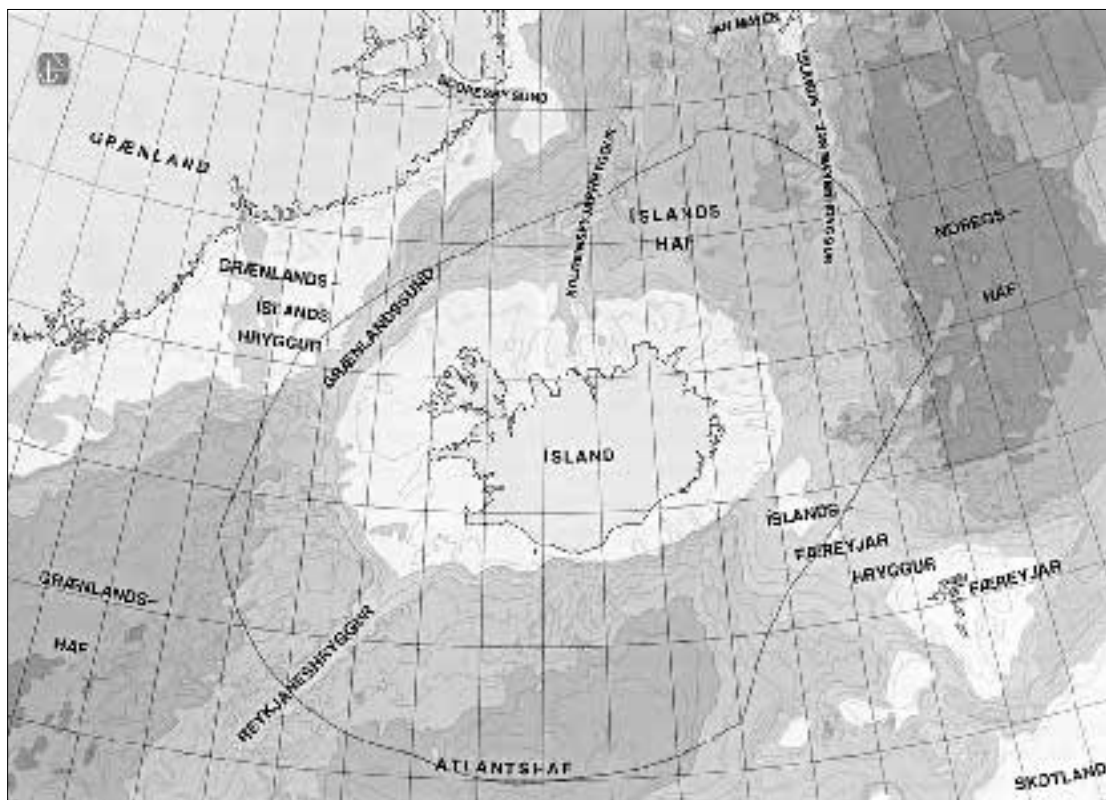
Saga íslensks sjávarútvegs verður hvorki skilin né sögð af skynsamlegu viti, nema hugað sé að nánnum tengslum hennar við sögu fiskveiða og annarrar nýtingar sjávar- auðlinda í nálægum löndum, austan hafs og vestan. Þjóðirnar, sem búa við norðanvert Norður-Atlantshaf, hafa öldum saman nýtt sameiginlega auðlind og átt á hafinu marg- vísleg samskipti, sem sett hafa mark sitt á sögu þeirra og menningu. Áður en lengra er haldið, þykir því rétt að lýsa í stuttu máli helstu einkennum auðlindarinnar og meginþáttum í útvegssögu nágrannaþjóð- anna.

1,2,1. Auðlindin

Landfræðingar og haffræðingar skilgreina Norður-Atlantshaf svo, að það nái heimsálfa á milli, frá miðbaug og norður til Íslands. Eru norðurmörk þessa hafsvæðis við Íslands-Færeyjahrygginn austan Íslands, en að vestan við neðansjávarhrygginn, sem tengir Ísland og Grænland. Á milli Færeyja og Hjaltlandseyja skilur Wyville-Thomson- hryggurinn á milli Norður-Atlantshafs og Noregshafs. Norðan þess er Barentshaf í austri en vestan Noregshafs heitir Íslandshaf á milli Íslands og Jan Mayen, allt til austur- strandar Grænlands. Sunnan þess er Græn- landssund og Grænlandshaf, en Labradorhaf og Davissund skilja Grænland frá megin- landi Norður-Ameríku.²

Lífríki Norður-Atlantshafs er fjölbreytt, enda nær hafsvæðið sunnan úr hitabelti og norður undir íshaf. Hér verður þó aðeins dvalið við nyrðri hluta Norður-Atlantshafs- ins, hafsvæðið norðan Norðursjávar og norður undir Svalbarða, Íslands- og Græn- landshaf, Labradorhaf og höfin umhverfis Nýfundnaland og Nýja-Skotland í Ameríku. Á þessum svæðum eru víða auðug fiskimið, og verður hinna helstu getið hér á eftir.

Fjölmargir þættir hafa áhrif á lífríki hafs- ins. Dýpt sjávarins og seltustig skipta miklu máli og sömuleiðis hitastig, sem ræðst ekki síst af hafstraumum. Í Norður-Atlantshafi er Golfstraumurinn, sem streymir sunnan úr Mexíkóflóa og norður með austurströnd meginlands Norður-Ameríku, mestur áhrifa- valdur. Austur af Nýfundnalandi mætir hann köldum sjó, sem flæðir suður og austur úr Labradorhafi. Þar sveigir meginstraumur- inn til austurs og heldur áfram för sinni

Hafsvæðið umhverfis Ísland. Á myndinni eru merkt höfin sem liggja að landinu. Neðansjávarhryggirnir milli Íslands og Grænlands, Íslands og Færeyja og Reykjaneshryggurinn, sjást greinilega á myndinni.

Mynd: Sjómælingar Íslands.

norður fyrir vestan Bretlandseyjar, en hluti hans fer fyrir sunnan Bretland, inn á Biscayaflóa og norður um Ermasund, inn á Norðursjó, þar sem hann mætir annarri tungu á suðurleið. Við straumamótin sveigir suðurstraumurinn aftur norður á bóginn og heldur síðan norður með strönd Noregs.

Eftir að Golfstraumurinn sveigir frá strönd Norður-Ameríku, gengur hann almennt undir nafninu Norður-Atlantshafsstraumur. Meginstraumurinn flæðir norður hafið fyrir vestan Bretland og síðan norður Noregshaf, allt norður í íshaf. Hluti hans gengur hins vegar upp að suðurströnd

Íslands og síðan vestur og norður með landi, uns hann mætir ísköldum Austur-Grænlandsstraumnum út af norðanverðum Vestfjörðum. Þar blandast þessir tveir straumar, og fer hluti hins hlýja Norður-Atlantshafs sjávar vestur á bóginn og suður með Grænlandi, en annar hluti hans heldur austur með norðurströnd Íslands, þar sem hann blandast köldum íshafssjó enn frekar.

Flest auðugustu fiskimið í Norður-Atlantshafi eru á landgrunni, á tiltölulega litlu dýpi og tíðum í námunda við straumamót, þar sem mætast hlýir og kaldir straumar. Þar eru víða kjöraðstæður fyrir margar helstu teg-

undir nytjafiska, og má sem dæmi um slík hafsvæði nefna Miklabanka undan ströndum Nýfundnalands, Halamið, svæðið út af Lófót í Noregi og Norðursjó. Á öllum þessum svæðum nýtur fiskurinn að öðru jöfnu góðrar átu, en lífsskilyrði eru þar góð fyrir ýmsar lægri lífverur, sem gegna mikilvægu hlutverki í fæðu nytjafiska.

Fiskstofnar í Norður-Atlantshafi eru margir, og gagnauðug fiskimið er víða að finna. Vestur við Ameríkustrendur ber fyrst að nefna Georgsbanka fyrir ströndum Maine fylkis í Bandaríkjunum og veiðislóðir í Fundyflóa og annars staðar á landgrunni Nýja-Skotlands. Á þessum slóðum lifa fjölmargar tegundir nytjafiska og hafa þorskfiskar á borð við þorsk, ýsu og ufsa lengst af verið mikilvægastir í veiðum, en einnig er þarna mikið af ýmiss konar flatfiski, og á síðari árum hafa veiðar á krabbadýrum og skelfiski færst mjög í vöxt. Svipaða sögu er að segja um fiskimið í Lárensflóa, en þar hafa síld- og karfaveiðar einnig verið umtalsverðar.

Undan austurströnd Nýfundnalands eru einhver mestu og frægustu þorskmið veraldar, og er Miklibanki þeirra þekktastur. Þar var, að sögn, þvílík mergð af fiski, er Evrópumenn komu fyrst á þessar slóðir um aldamótin 1500, að fiskur var ekki „aðeins veiddur í net, heldur [einnig] í fötur.“⁴³ Góð mið eru einnig undan ströndum Labrador, og auk þorsks er mikið um grálúðu, síld, loðnu og ýmiss konar flatfisk á þessum slóðum. Árið 1958 fundu íslenskir rannsóknarmenn góð karfamið á Ritubanka og í Sundál, og á síðari árum hafa rækjuveiðar á Flæmska hattinum aukist mjög.

Við Grænland hafa fiskveiðar verið nokkuð sveiflukenndar frá einu skeiði til annars, en sveiflur í sjávarhita eru meiri á Grænlandsmiðum en víðast annars staðar í Norður-Atlantshafi. Þorskur, grálúða og lúða eru mikilvægustu nytjafiskar á þessum slóðum, og á sumrin er þar allmikið um lax- og silungsveiðar í sjó. Þá hafa rækjuveiðar færst mjög í vöxt við austurströnd Grænlands á síðari árum, ekki síst á Dohrnbanka og Stræde Bank.

Íslandsmið eru, sem kunnugt er, auðug af margs kyns fiski. Þorskur hefur frá upphafi Íslandsbyggðar gegnt veigamiklu hlutverki í lífi þjóðarinnar, en auk hans hafa ýsa, ufsi, lúða og flatfiskur ýmiss konar haft mikla þýðingu fyrir sjávarútveg landsmanna, að ógleymdri síld og loðnu. Á þessari öld hafa veiðar á skelfiski einnig farið vaxandi, og ekki síst rækju- og humarveiðar.

Í Noregshafi og á miðum við norðanverðan Noreg eru nytjafiskar flestir þeir sömu og hér við land, og sama máli gegnir um Færeyjamið. Þar er þó einnig nokkuð af makríl, og þegar sunnar dregur, í Norðursjó, taka veiðar á uppsjávarfiskum, einkum síld og makríl, að skipta æ meira máli. Víða í Norðursjó eru þó góð þorsk-, ýsu- og ufsamið, og löngum hefur veiðst þar mikið af kola og öðrum flatfiski.

Auk fisksins lifa ýmis sjávarspendýr í Norður-Atlantshafi, og hefur nýting þeirra gegnt veigamiklu hlutverki í sjávarútvegs sögu þjóðanna, sem við hafið búa. Hval- og selveiðar hafa öldum saman verið mikilvægur atvinnuvegur, og í eyjabyggðum og á útnesjum hafa bjargnyttjar löngum verið stundaðar.

Inuitar náðu mikilli leikni við veiðar úr kajökum.

I,2,2. Fiskveiðisaga Norður-Atlantshafs fram um 1800 – nokkrir höfuð-drættir

Nýting hvers kyns sjávarfangs hefur frá örófi alda verið ríkur þáttur í sögu þjóðanna við norðanvert Norður-Atlantshaf. Skömmu eftir lok síðasta ísaldarskeiðs, fyrir u.þ.b. 11.000 árum síðan, tóku norðlægar þjóðir að fikra sig nær hafinu og nýta sér gæði þess. Fornleifarannsóknir sýna, að á fornsteinöld, fyrir 8.000-10.000 árum, hafa þjóðflokkar indíána búið á sunnanverðum Labrador-skaga, á Nýja Skotlandi og á eyjum í Lárensflóa. Fornleifar benda til þess, að þeir hafi einkum lifað af því að veiða stór landdýr, ekki síst ýmsar tegundir hreindýra, en leifar, sem fundist hafa á Labrador, gefa til kynna, að þar hafi menn þegar á þessum tíma verið teknir að hagnýta sjávargagn. Hafa fræðimenn getið sér þess til, að um þetta leyti hafi indíánar helst komið niður að ströndinni til selveiða á ákveðnum árstíma, en engar leifar hafa fundist, er bendi óyggjandi til þess, að þeir hafi stundað fiskveiðar.⁴

Frá síðari tímabilum, ekki síst frá tíma-

skeiðinu fyrir 5.000-7.000 árum síðan, hafa fundist margs kyns áhöld, sem benda eindregið til þess, að þá hafi fiskveiðar verið stundaðar í verulegum mæli víða á þeim svæðum, þar sem nú eru Atlantshafsfylki Kanada. Af leifunum verður ekki ráðið, hversu samfelldar þessar veiðar hafa verið, né heldur hvaða fiskar hafa einkum verið veiddir. Þar hefur þó sennilega verið um að ræða flesta nytjafiska á þessum slóðum, auk þess sem sjávarspendýr og sjófuglar hafa augsýnilega gegnt umtalsverðu hlutverki í fæðuöflun fólks.⁵

Á svipuðum tíma var fólk á safnara- og veiðimannastigi tekið að setjast að í strandhéruðum austan Atlantshafs. Fornleifar frá mið- og nýsteinöld í Skotlandi sýna, að þar hafa strandhéruð verið tiltölulega fjölmenn þegar um 7.000- 6.000 f. Kr. og að fiskur og annað sjávargagn gegndi þá þýðingarmiklu hlutverki í mataræði strandbúanna. Ef dæma má af þeim leifum, sem fundist hafa, virðist svo sem skelfiskur ýmiss konar hafi mikið verið nýttur, en einnig hafa fundist leifar af þorsk- og ufsabeinum sem og af sel og hval.

Fornleifafræðingar eru þó þeirrar skoðunar, að líklegast sé, að hvalir, sem nýttir voru, hafi verið rekhvalir, en leifar af áhöldum og veiðarfærum hafa fundist, er sýna, að fiskur hefur verið veiddur á færi, í net og í gildrur.⁶

Fleiri dæmi mætti nefna um nýtingu sjávarfangs við strendur Norður-Evrópu á forsögulegum tíma, og ekki er útilokað, að sýnt verði fram á með óyggjandi hætti, að fiskveiðar hafi hafist enn fyrir en hér hefur verið getið. Þegar loftslag fór hlýnandi og ísaldarjökullinn hropaði, bráðnaði mikill ís af jöklum og túndrum. Þá hækkaði sjávarborð, og landsvæði, sem áður höfðu verið strendur, fóru undir vatn. Á undanförnum áratugum hafa kafarar og aðrir þeir, sem stunda fornleifarannsóknir neðansjávar, víða fundið á hafsbotni leifar, sem bera vitni um búsetu á slíkum svæðum og benda til þess, að íbúarnir hafi öðru fremur lifað af sjávarfangi. Á þetta ekki síst við um Danmörku og svæði víðar við norðanverðan Norðursjó, en þar hafa farið fram umfangsmiklar rannsóknir á neðansjávarfornleifum.⁷ Er þess að vænta, að þær skili athyglisverðum niðurstöðum á komandi árum.

Þær leifar, sem fundist hafa af veiðarfærum frá forsögulegum tíma, benda til þess, að þau hafi í grundvallaratriðum verið sams konar og tæki, sem notuð voru til fiskveiða á síðari öldum: önglar, net, stingir og gildrur. Í því efni má þannig greina samfellu í sögunni, þótt ekki hafi allar tegundir veiðarfæra alls staðar verið þekktar eða notaðar samtímis. Gildrur, net og stingir voru mest notuð við veiðar á grunnsævi, inni á flóum og víkum, og var þá algengt, að veiðimenn væðu út í vatnið eða sætu í bátum sínum, sem oft voru

eintrjáningar, og styngju eða veiddu fiskinn í net eða gildrur er hann synti hjá. Við veiðar á dýpra vatni var færi og öngull algengasta veiðarfærið, og sitthvað bendir til þess, að allt fram undir lok miðalda hafi það helst verið notað á Bretlandseyjum, í Noregi og á Íslandi. Þannig hermir ein heimild, að notkun öngla hafi ekki hafist á Bretaníuskaga fyrir en á 14. öld.⁸ Fram til þess tíma veiddu menn á þeim slóðum mest á grunnsævi og notuðust við þau veiðarfæri, sem best hentuðu: net, gildrur og stingi.

Allt fram um lok 10. aldar voru fiskveiðar nær eingöngu stundaðar til að afla til heimilisnota, og fiskneysla var að verulegu leyti takmörkuð við strandhéruð. Það stafaði einkum af tvennu. Í fyrsta lagi voru fiskveiðar fremur litlar, og sjómenn og aðrir íbúar strandhéraða höfðu sjaldan mikið aflögu. Í öðru lagi kunnu menn fá ráð til að verja fisk skemmdum, og því varð að neyta hans, á meðan hann var nýr. Flugur ollu því að íbúar landanna umhverfis Norðursjó áttu erfitt með að þurrka fisk, nema þá helst yfir háveturinn, og salt var af skornum skammti, þar til kom fram á 16. öld. Miðaldamenn við Norðursjó unnu að vísu salt úr sjó, einkum með því að brenna þara og þang, en sú framleiðsla var lítil og gæði saltsins rýr.⁹ Norðar við Atlantshafið voru aðstæður til fiskþurrkunar hins vegar betri, og réð það miklu um þróun fiskveiða á síðmiðöldum og í upphafi nýaldar.

Flest bendir til þess, að fram um aldamótin 1000 hafi þjóðirnar við Norður-Atlantshaf verið að mestu sjálfum sér nógar um fiskmeti, en heimildir eru fyrir því, að Norðmenn hafi byrjað að flytja skreið á

*Bryggen í Björgvin um aldamótin 1900. Þar var á miðöldum miðstöð skreiðarverslunar við norðanvert Atlantshaf.
Mynd: Bergen bys Historie*

markaði í norðanverðu Þýskalandi snemma á 11. öld. Nokkuð af þeim fiski var flutt áfram lengra inn á meginlandið og á 12., 13. og 14. öld jókst mjög eftirspurn eftir norskri skreið í Þýskalandi og á Bretlandseyjum.¹⁰ Má ef til vill hafa það nokkuð til marks um, að skreið hafi ekki þótt vænleg útflutningsvara fyrir aldamótin 1000, að um 890 lagði höfðinginn Óttarr upp frá bæ sínum norður á Hálogalandi og hélt suður með Noregsströndum, allt suður til Heiðabæjar í Slésvík. Síðan hélt hann vestur yfir Norðursjó til Bretlandseyja, en til fararinnar hlóð hann skip sitt dýrri munaðarvöru, æðardúni, loðfeldum, hreindýraskinnum, rostungstönnum og svarðreipum, og seldi á kaupstefnum. Um skreið og aðrar fiskafurðir er hins vegar ekki getið í farmi hans.¹¹

Miðstöð skreiðarverslunarinnar í Noregi var í Björgvin. Þangað komu menn frá Norður-Noregi með skreið, harðfisk, og seldu í skiptum fyrir útlenda vöru, kornmeti, vín o.fl. Nærri aldamótunum 1100 var Björgvin orðin mestur kaupstaður í Noregi, og á 12. öldinni fjölgaði stöðugt þeim erlendu kaupmönnum, sem þangað komu til fiskkaupa. Þeir voru flestir þýskir og enskir og kom stundum til missættis og átaka milli þeirra og Norðmanna, sem ekki gættu ávallt hófs við neyslu á suðrænum vínum, er gestirnir fluttu með sér. Er fræg ræðan, sem Sverrir konungur Sigurðarson flutti í Björgvin árið 1186 og mun vera elsta bindindisræða, sem varðveist hefur á Norðurlöndum. Þar kemur m.a. fram, að þýskir menn komu fjölmennir til Björg-

vinjar „ok með stórum skipum ok ætla heðan at flytja smjör ok skreið, er mikil landeyða er at þeirri brotflutningu [...]“.¹² Er augljóst, að konungur óttaðist of mikinn útflutning skreiðar og smjörs, ekki síst vegna þess að kaupmenn fluttu helst vín í staðinn, en það kom að litlu gagni, ef skortur var á matvælum. Er ræða konungs athyglisverð heimild um árekstra tveggja menningarheima og það, hve lítið mátti út af bera svo að ekki yrði matarskortur.

Á 13. öldinni jókst enn eftirspurn eftir norskri skreið í Evrópu, og sigldu bæði enskir og þýskir kaupmenn hópum saman til Björgvinjar til skreiðarkaupa. Þá virðist hafa dregið úr vínflutningi, og létu hvorirtveggja einkum kornvöru og klæði í skiptum fyrir skreiðina. Á þessum tíma mynduðust sérstakir skreiðarmarkaðir í Englandi og Þýskalandi. Í Englandi voru King's Lynn og Boston helstu innflutningshafnirnar, og þaðan var skreiðin flutt inn til Mið-Englands og til Lundúna. Þar var á 14. og 15. öld starfandi gildi skreiðarkaupmanna, *Stockfishmongers Guild*, og nefndist athafnasvæði þess *Stockfishmongers Row* og var á Upper Thames Street, miðja veginni milli þess sem nú er Pálskirkjan og Tower of London.¹³ Þegar kom fram á 15. öld, dró mjög úr útflutningi skreiðar frá Björgvin til Englands, er Englendingar tóku að stunda veiðar á Íslands-miðum og fiskkaup á Íslandi. Verður nánar sagt frá því síðar.

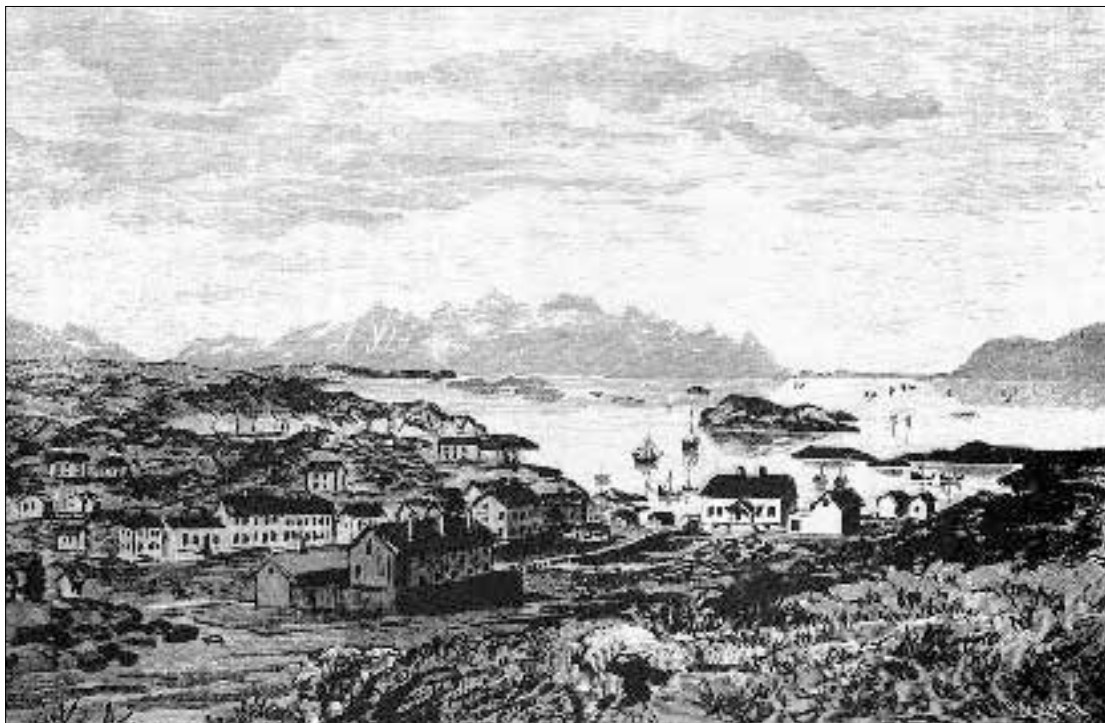
Á meginlandinu voru bestu skreiðarmarkaðirnir fyrst í stað í Rínarlöndum. Var fiskur, sem þangað átti að fara, fluttur til hafnarborga við Norðursjó og Eystrasalt, Brügge, Deventer og Lübeck, og síðan áfram

til Kölmar. Þar var skreiðin send í svonefnt Fisch-Kaufhaus, þar sem gæði hennar voru vegin og metin, áður en hún var send áfram á markað. Eftir miðja 15. öld varð Frankfurt am Main helsta miðstöð skreiðarverslunarinnar í Rínarlöndum.¹⁴

Aukin eftirspurn eftir skreið í Noregi leiddi til aukins innflutnings á kornvöru, og þegar kom fram yfir 1200, var tekið að flytja til Björgvinjar æ meira af rúgi, sem ræktaður var á norðurströnd Eystrasalts, frá Holtsetalandi í vestri austur til Póllands. Smám saman náðu Hansakaupmenn undirtökunum í fisk- og kornversluninni, og um 1250 tóku þeir að hafa vetursetu í Björgvin. Þar efldu þeir ítök sín jafnt og þétt, og á 14. og 15. öld réðu þeir mestu í viðskiptalífi borgarinnar.

En korninnflutningur og skreiðarútflutningur suður á bóginn var aðeins hluti af þeim viðskiptum, sem fram fóru í Björgvin á þessum tíma. Borgin var einnig miðstöð líflegra innanlandsviðskipta, þar sem skreiðin og kornið gegndu miklvægu hlutverki, og allt frá því kaupstaður tók að myndast í Björgvin á 11. öld, var hann ein helsta miðstöð viðskipta með út- og innflutningsvörur Íslendinga, Grænlandinga og Færeyinga, auk þess sem mikið af verslun Norðmanna við Hjaltlendinga og Orkneyinga fór um Björgvin. Átti lega kaupstaðarins gagnvart þessum löndum ekki minnstan þátt í vexti hans.¹⁵

Fiskveiðar við Noreg voru á þessum tíma mestar norður í Lófót og á Finnörku. Fornleifar benda til þess, að Samar hafi stundað þar veiðar á vorin þegar á steinöld og þá trúlega einnig notað ferðirnar til eggja- og dúntöku. Eiginlegar verstöðvar tóku hins vegar ekki að rísa þar norður frá

*Kabelvåg eða Kapelluvágur á Lófót 1883. Þar var öldum saman mikil verstöð.
Mynd: Bergen bys Historie*

fyrir en á 11. öld, og heimildir eru fyrir því, að Eysteinn konungur (1103-1117), bróðir Sigurðar Jórsalafara, hafi látið reisa verbúðir í Vogum í Lófót. Á 11. öld heimtu konungar hins vegar skatt af fiskveiðum, og bendir það til þess, að þær hafi þá þegar verið orðnar umtalsverðar.

Með vaxandi eftirspurn eftir skreið efldust fiskveiðar í Norður-Noregi, og á tímabilinu 1250-1400 hófst föst búseta í verstöðvum í Lófót og á Finnmörku. Þá fjölgaði fólki ört í sjávarbyggðum, ný þorp risu og önnur stækkuðu. Almenn velsæld ríkti, enda var skreiðarverðið hátt í samanburði við verð á kornvöru og öðrum innfluttum varningi. Norður-Norðmenn verkuðu fisk sinn sjálfir

og fluttu hann á skútum suður til Björgvinjar, þar sem þeir seldu hann og hlóðu skip sín aftur útlendri vöru. Bera munir og leifar, sem fundist hafa frá þessum tíma, því glögg vitni, að síðmiðaldir hafa verið gósen-tíð í verstöðvum í nyrstu byggðum Noregs. Á 16. og 17. öld varð hins vegar mikil breyting í þessum efnum. Skreiðarverðið hrundi, og í stað fyrri velsældar liðu nú margir hungur og skort. Þá lögðust margar stórar verstöðvar í eyði, og byggðust sumar ekki aftur fyrir en á 19. öld, aðrar aldrei.¹⁶

Mannfjölgun og loftslagsbreytingar voru meginorsök þess, að eftirspurn eftir skreið jókst svo mjög sem raun bar vitni. Þess var áður getið, að fram um aldamótin 1000

muni íbúar landanna við Norðursjó að mestu hafa verið sjálfum sér nógir um fisk. Þar var þó að mestu um að ræða fisk, sem etinn var nýr, eða a.m.k. tiltölulega nýr, og hans mun einkum hafa verið neytt í strandhéruðum og útgerðarbæjum. Meginþorri Evrópumanna lifði af því, sem landið og húsdýr gáfu af sér, kornvörum, kjöti, mjólk og grænmeti, en einnig var víða allmikið um fiskveiðar í ám og vötnum, og sums staðar, einkum á höfðingjasetrum og við rík klaustur, var fiskur alinn í tjörnum. Þar var mest um að ræða vatnafisk, einkum karpa.¹⁷

Á ármiðöldum fjölgaði fólki fremur hægt í Evrópu, og um aldamótin 1000 er talið, að um 12 milljónir manna hafi búið í Frakklandi, Þýskalandi, á Niðurlöndum, Bretlandseyjum og Norðurlöndum. Við upphaf Svarta dauða um miðja 14. öld var áætlaður íbúafjöldi þessara landa 35,5 milljónir og um 22,5 milljónir hundrað árum síðar, um 1450.¹⁸ Á hámiðöldum fjölgaði borgarbúum ört í norðanverðri Evrópu, og bandaríski hagsögufræðingurinn J.C. Russell hefur lýst þeirri skoðun sinni, að um 1450 hafi reynt til hins ýtrasta á þanþol hagkerfisins.¹⁹ Í góðum árum, þegar uppskera var a.m.k. bærilæg, var framboð á matvælum nokkurn veginn nægjanlegt, en lítið mátti út af bera, svo ekki yrði hungursneyð.

Þetta var eðlilegt, þegar þess er gætt, að yfirgnæfandi meirihluti fólks í Evrópu lifði fyrst og fremst af landbúnaðarafurðum og korn var uppistaðan í kosti flestra. Ræktunaraðferðir voru hins vegar frumstæðar, af-rakstur jarðarinnar lítill og jókst engan veginn í réttu hlutfalli við vaxandi fólksfjölda. Æ fleiri urðu því að deila sömu kökunni, og

fjölgun og vöxtur borga jók enn á vandann. Samgöngur voru víðast hvar í ólestri, og jafnvel í góðum árum, þegar uppskera var með besta móti, áttu bændur í erfiðleikum með að koma afurðum sínum á markað.

Við þessar aðstæður var ekkert eðlilegra en að fólk tæki að líta í æ ríkara mæli til gnægtabúrs sjávarins. Þar var nægan mat að hafa, og þótt framboðið væri að vísu háð gæftum, virtist það að öðru leyti óháð árferði, og oft aflaðist vel af fiski, þótt uppskera af landinu brygðist.

Á 11. öld virðast fiskveiðar hafa aukist verulega í Norðursjó, og hugsanlega hefði mátt auka aflann svo, að framboð á fiski hefði dugað langleiðina til að fullnægja eftirspurninni. Það vitum við ekki, en hitt er víst, að aukinn afli í Norðursjó og á nálægum hafsvæðum dugði aðeins til að leysa hluta vandans. Evrópumaður réðu ekki yfir ráðum til að geyma fiskafla sinn óskemmdan nema skamma hríð. Salt var enn af skornum skammti og dýrt, og loftslag gerði það að verkum, að ekki reyndist unnt að þurrka fiskinn.

Sama máli gegndi um síldina, sem mikið veiddist af í Norðursjó og dönsku sundunum. Síldin er feitur fiskur, sem geymist illa, og því áttu menn lengi vel í erfiðleikum með að nýta hana. Á 12. öld tóku kaupmenn í Lübeck að flytja salt, sem unnið var við Oldesloe og Lüneburg, norður á bóginn, og þá hófust fyrir alvöru hinar miklu síldveiðar við Skán. Þær voru hins vegar árstíðabundnar, stóðu aðeins skamman tíma á ári hverju, og þótt afli væri mikill, á meðan veiðarnar voru stundaðar, var eftirspurnin ávallt meiri en framboðið, og mikill hluti aflans virðist hafa lent á borðum höfðingja, enda var síldin

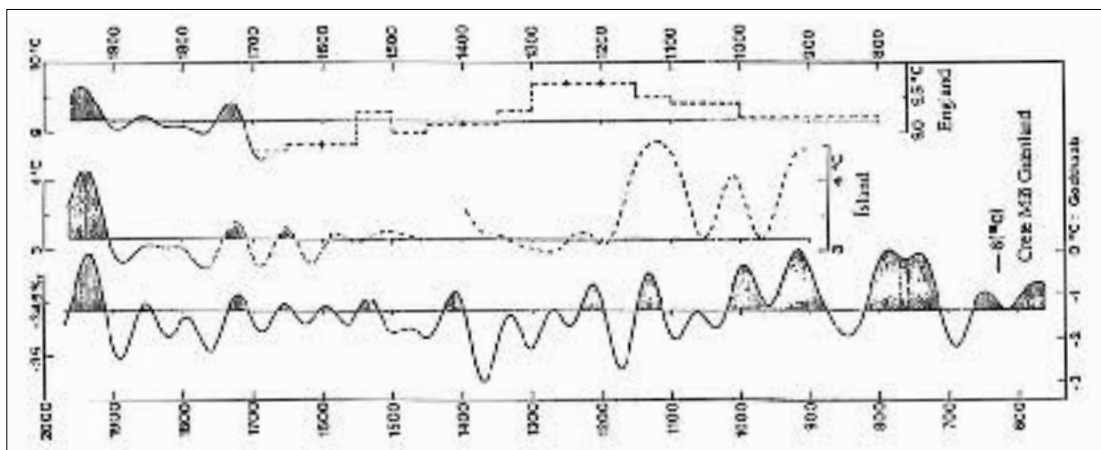

*Síldveiðar í Eyrarsundi.
Tréskurðarmynd úr riti Olavus Magnus frá árinu 1555.*

bæði dýr og eftirsótt. Tölur um aflabrögð eru að sönnu skörðóttar og ótraustar, en líkur benda til þess, að heildarveiðin hafi numið 60.000 tunnum, þegar mest var.²⁰ Þar við bættist svo síldaraflí, sem oft fékkst mikill undan vesturströnd Svíþjóðar og í Norðursjó, en hér var við sömu vandamál að etja: Veiðarnar stóðu aðeins hluta úr ári og salt-skortur gerði sjómönnum og útvegsmönnum lífið leitt. Þar við bættist, að síldin var jafn hverful á þessum tíma og endranær. Úti fyrir Bohusléni á vesturströnd Svíþjóðar aflaðist t.d. oft geysimikið nokkur ár í senn, en inn á milli komu löng aflaleysisskeið. Nýlega hafa verið settar fram athyglisverðar tilgátur um veðurfarslegar orsakir þessa.²¹ Þegar á allt er litið, hlýtur hinn mikli síldaraflí, sem oft fékkst á þessum slóðum, í Eyrarsundi, Kattegat og Skagerak, á miðöldum hins vegar að vekja bæði undrun og aðdáun nútímamanna, ekki síst þegar þess er gætt, að síldin var nánast öll veidd í landnætur.

Úti í Norðursjó voru Hollendingar og Skotar stórtækastir síldveiðimenn, og halda margir fræðimenn því fram, að síldveiðarnar hafi verið ein mikilvægasta undirstaða sjó- og efnahagsveldis Niðurlendinga á 16. og 17. öld. Skipti miklu í því viðfangi, að Niðurlendingar fundu upp aðferð til að salta síld, svo hún geymdist betur en áður. Ólíkt síldveiðum við Danmörku og Svíþjóð fóru veiðar Niðurlendinga og Skota að langmestu leyti fram á hafi úti, og var síldin söltuð um borð í veiðiskipunum.²²

En síldveiðarnar dugðu ekki fremur en aðrar fiskveiðar í Norðursjó til að fullnægja vaxandi þörf fyrir matvæli, og því jókst eftirspurn eftir skreið nánast ár frá ári, enda hentaði hún betur en flest annað fiskmeti við þær aðstæður, sem ríktu á þessum tímum. Í löndum, þar sem loftslag er svalt mikinn hluta ársins, svo sem í Norður-Noregi og á Íslandi, voru aðstæður til skreiðarvergunar góðar. Þegar skreiðin var orðin full-

Breytingar á hitafari á tímabilinu 600 til 1900 eins og það birtist í borkjörnum úr Grænlandsjökli.
Náttúrufræðingurinn 62 (1-2)

þurr, geymdist hún lengi, þoldi mikinn flutning og var auk þess tiltölulega auðveld í flutningi og mjög næringarrík.

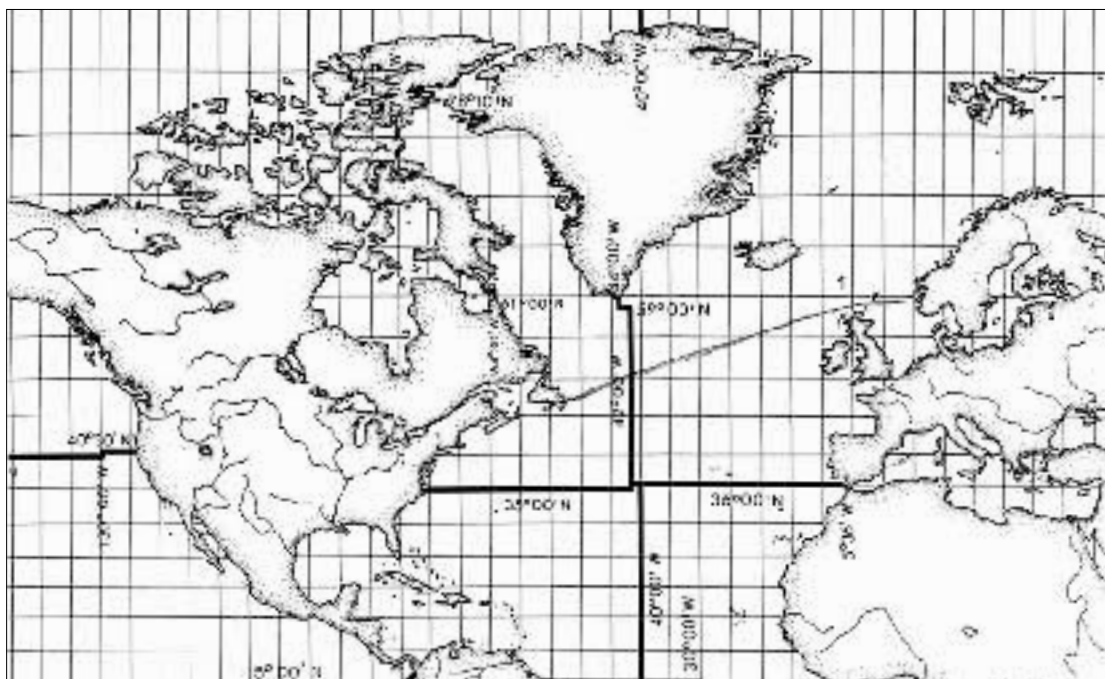
En fleira varð til þess að auka eftirspurn eftir skreið af norðlægum slóðum en fólksfjölgunin ein. Fiskneysla á föstunni fór vaxandi á síðmiðöldum, og á 14. öld fór veðurfar kólnandi. Rannsóknir á borkjarnasýnum úr Grænlandsjökli sýna, að kuldaskið hófst á fyrri hluta 13. aldar og náði hámarki skömmu fyrir 1400, en veður var kalt nánast alla 15. öld og reyndar allt fram um 1900, þótt hlýnaði öðru hverju skamman tíma í senn. Áhrifa þessarar kólnunar gætti um allt Norður-Atlantshaf og um alla Norður-Evrópu, þótt þeirra yrði síðar vart, er sunnar dró. Hér á landi hófst kuldaskiðið þegar á síðari hluta 12. aldar og stóð, með hléum þó, fram á 20. öld, en á Englandi féll meðalárshitinn um hálfa gráðu í upphafi 14. aldar, og þar virðist hafa kólnað enn meir á 15., 16. og 17. öld.²³

Kólnandi veðurfar hafði þau áhrif, að uppskera varð víða lakari en áður, og þá

jókst enn eftirspurn eftir fiski og öðrum sjávarafurðum. Sjávarhiti mun hafa lækkað á þessum tíma, og kann það að hafa haft áhrif á fiskgengd. Hermir ein heimild, að aflabrogð í Norðursjó hafi versnað á síðari hluta 14. aldar og fyrri hluta þeirrar 15.,²⁴ og er líklegast, að það hafi átt rætur að rekja til breytinga á lífríki hafsins, sem m.a. hafi stafað af lækandi sjávarhita.

Þegar hér var komið sögu, var eftirspurn eftir skreið orðin meiri en svo, að skreiðarmarkaðurinn í Björgvin fengi annað henni, og Hansakaupmenn reyndu að notfæra sér aðstöðuna í Björgvin til að útiloka keppinauta frá skreiðarkaupum. Á 14. öld urðu einnig miklar framfarir í skipasmíðum og siglingatækni, og þegar kom fram um aldamótin 1400, var mönnum orðið mun auðveldara en áður að sigla um úthöfin. Sjóferðir tóku skemmri tíma en á fyrri öldum, og sæfarar gátu verið nokkurn veginn vissir um að hitta á réttan áfangastað handan hafsins.

Allt þetta átti sinn þátt í því, að um 1400

Kort af Norður-Atlantshafi. Línán sem dregin er frá Nýfundnalandi til Noregs sýnir skiptinguna á milli fiskauðgra svæða í norðri og fiskснаuðra í suðri.

hófu enskir sjómenn veiðar við Íslandsstrendur. Þá hófst í raun nýr kafli í fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs, *veiðar á fjarlægum miðum*. Um veiðar Englendinga hér við land á 15. og 16. öld verður nánar fjallað á öðrum stað í þessu riti, en á öndverðri 16. öld hófu Evrópumenn einnig umtalsverðar fiskveiðar við Nýfundnaland og Nýja-Skotland. Þar fóru franskir sjómenn af Bretaníuskaga fremstir í flokki, en Spánverjar, Baskar, Portúgalir og Englendingar fylgdu fljótlega í kjölfarið.²⁵ Englendingar héldu áfram veiðum á Íslandsmiðum fram um miðja 17. öld, en á síðari hluta 17. aldar og á 18. öld voru hollenskir og franskir fiskimenn umsvifamestir útlendinga hér við land. Á þessum öldum stunduðu Evrópumenn einnig miklar hvalveiðar víða um

norðurhöf, frá Nýfundnalandi og Labrador í vestri til Svalbarða í austri.

Eftir að kom fram yfir aldamótin 1400, mátti í raun skipta löndum og þjóðum við Norður-Atlantshaf í tvo hópa, norðan og sunnan línu, sem hugsast dregin frá ströndum núverandi Maine fylkis í Bandaríkjunum, norðaustur yfir Atlantshaf, milli Færeyja og Hjaltlands að vesturströnd Noregs, skammt fyrir sunnan Björgvin. Löndin norðan þessarar línu voru *fiskiauðug* í þeim skilningi, að við strendur þeirra allra voru auðug fiskimið, fiskveiðar voru mikilvægur atvinnuvegur í þeim öllum og fiskur og aðrar sjávarafurðir veigamikil útflutningsvara. Þau nutu þess einnig, að loftslag var með þeim hætti í þeim öllum, að vel hentaði til fiskþurrkunar og skreiðarverkunar, einu

verkunaraðferðarinnar, sem þekkt var á þessum tíma og tryggði geymsluþol framleiðsluvörunnar. Evrópumenn á Nýfundnalandi munu reyndar hafa byrjað að salta afla sinn mun fyrir en Íslendingar og Norðmenn og fluttu þá saltið með sér frá Evrópu.²⁶ Engu að síður gegndi þurrkunin áfram mikilvægu hlutverki í verkun fisksins, og þegar saltfiskverkun hófst í einhverjum mæli hér á landi undir lok 18. aldar, var fiskurinn verkaður samkvæmt svonefndri „Nýfundnalandsaðferð“. Var sá fiskur mun betri markaðsvara og geymdist betur en pækilsaltaður fiskur, sem útlendingar söltuðu á skipum sínum hér við land og danskir kaupmenn létu salta í kaupstöðum. Aðstaðan til skreiðarverkunar – og síðar saltfiskverkunar – átti því ekki minni þátt í því en fiskigengdin að tryggja stöðu fiskiaudugu landanna. Fram á 18. öld voru skreið og lýsi verðmætustu útflutningsvörur Íslendinga, en á síðari hluta þeirrar aldar og fyrri hluta hinnar 19. leysti saltfiskur skreiðina að mestu af hólmi.

Löndin sunnan línunnar ímynduðu frá Ameríku til Noregs voru *fiskisnauð* í þeim skilningi, að þótt fiskveiðar væru lengst af umtalsverðar á miðum við strendur þeirra, nægðu þær aldrei til að fullnægja eftirspurn eftir fiski á heimamarkaði, auk þess sem erfitt var um verkun og geymslu aflans. Þessar þjóðir urðu því að afla fisks, sem veiddur var á miðum fiskiaudugu þjóðanna. Það gerðu þær með veiðum á fjarlægum miðum og með innflutningi.

Íslensk sjávarútvegssaga fyrri alda verður traúðla sögð né skilin, nema hafðir séu í

huga meginþættir þeirrar þróunar, sem hér hefur verið rakin. Íslendingar voru ávallt í hópi fiskiaudugra, þjóða og það mótaði sögu okkar í veigamiklum atriðum. Eins og nánar verður sagt frá síðar, ráku Íslendingar sjávarútveg sinn jafnan með svipuðum hætti og aðrar fiskiaudugar þjóðir við Norður-Atlantshaf, en fyrirkomulagið á sölu afurðanna skipti sköpum fyrir afkomu og velferð þjóðarinnar. Frá því um 1300, er skreið varð helsta útflutningsafurð Íslendinga, og fram um síðskipti voru Íslendingar fullgildir þátttakendur í fiskveiðum og fiskverslun á Norður-Atlantshafi. Þá skiptu landsmenn beint við norska og þýska fiskkaupmenn frá skreiðarmarkaðinum í Björgvin, og Englendingar komu hópum saman hingað til lands til veiða og fiskkaupa. Á þessu skeiði ríkti samkeppni um íslensku skreiðina, verð hennar hækkaði mikið, og til endurgjalds fluttu hinir útlendu kaupmenn hingað erlendan varning, nauðsynjar og munaðarvöru. Hafa Íslendingar sennilega ekki í annan tíma notið jafn hagstæðra kjara í viðskiptum við útlönd, nema ef vera skyldi á árum síðari heimsstyrjaldar og svo aftur á allra síðustu árum.

Um miðja 16. öld og í upphafi þeirrar 17. varð mikil breyting í þessum efnum. Hlutfallsverð skreiðar lækkaði verulega gagnvart kornvörum og öðrum nauðsynjum, og verslun Íslendinga við útlönd var einokud. Þá hvarf samkeppnin, sem ríkt hafði í fiskverslun á síðmiðöldum. Skreiðarútflutningurinn komst í hendur kaupmanna fiskisnauðrar þjóðar, sem seldu megnið af íslensku skreiðinni á forna markaði í Hamborg og Rínarlöndum. Þeir undu glaðir við

þann arð, sem þeir gátu haft af versluninni, en virðast lítið hafa gert til að auka hana eða leita nýrra markaða fyrr en kom fram á síðari hluta 18. aldar. Sá hagnaður, sem varð af skreiðarversluinni á einokunartímanum, staðnæmdist í Kaupmannahöfn, en skilaði sér ekki í vasa landsmanna. Hann varð því íslenskum útvegsmönnum ekki sá hvati til eflingar útvegsins, sem ella hefði getað orðið. Og það var ekki fyrr en losað var um verslunarhöftin og íslenskir útvegsmenn og kaupmenn fóru sjálfir að höndla með afurðir sínar erlendis, að nýtt framfaraskeið hófst í íslenskum sjávarútvegi. Í því viðfangi nutu Íslendingar undirbúningsvinnu, sem farið hafði fram á vegum konungsverslunarinnar síðari.

1.3. Fyrri rannsóknir

Margt hefur verið skrifað um sögu íslensks sjávarútvegs á árabáta- og skútuöld, en mikið af því eru staðbundnar athuganir og minningar, sem eðli málsins samkvæmt hljóta að teljast fremur til frásagna en rannsókna. Heimildagildi slíkra ritverka er samt oft umtalsvert, og margar þessara frásagna hafa að geyma fróðlega vitneskju, ekki síst um starfs hætti og daglegt líf við sjóinn. Ýmislegt efni af þessu tagi er í handritum, en mest af því, sem þegar hefur verið gefið út, er frá lokaskeiði árabátaaldar og síðari hluta skútualdar.

Af heildarverkum um sögu árabátaaldar ber fyrst að nefna stórvirki Lúðvíks Kristjánssonar, *Íslenzkir sjávarhættir*.²⁷ Ritverk Lúðvíks er einstakt í sinni röð, og mun engin önnur þjóð eiga sambærilegt verk um sögu

sína. *Íslenzkir sjávarhættir* eru ekki saga fiskveiða á árabátaöld í eiginlegri merkingu, miklu fremur þjóðháttar- og menningarsaga íslensks sjávarútvegs frá upphafi og fram um aldamótin 1900. Í því er lýst öflun og nýtingu hvers kyns sjávarfangs, jafnt fjörunytja sem fiskifangs og annarra sjávardýra, verksháttum og lífi fólks við sjóinn, sagt frá verstöðvum og húsakynnum í þeim, verferðum og vermennsku og þannig mætti áfram telja. Verkið byggir á ýtarlegri könnun ritaðra heimilda, handrita og skjala, auk prentaðra bóka og greina, en fyrir síðari tíma menn hafa samtöl höfundar við heimildarmenn víða að af landinu ef til vill mest gildi. Þeir voru að sögn Lúðvíks 374 og voru hinir elstu fæddir á 6. áratug 19. aldar. Gefur augaleið, að gildi frásagna heimildamanna Lúðvíks er mikið. Þeir voru allir skilríkir menn, og margir þeirra hafa vafalaust kunnað að rekja fróðleik, er þeir námu af sér eldra fólki. Þegar haft er í huga, að atvinnuhættir breyttust næsta hægt á fyrri öldum, er þess að vænta, að lýsingar manna, sem fæddir voru á þriðja fjórðungi 19. aldar, á sjávarháttum í ungðæmi sínu geti vel átt við fyrri hluta aldarinnar og jafnvel enn lengra aftur.

Næst ber að geta bókar Jóns Jónssonar, fiskifræðings, *Útgerð og aflabrogð við Ísland 1300-1900*.²⁸ Þetta rit er allt annars eðlis en verk Lúðvíks Kristjánssonar, en kemst að sumu leyti nær því að geta talist yfirlit yfir fiskveiðisöguna. Í bókinni er rakin í stórum dráttum saga fiskveiða við Ísland frá upphafi 14. aldar og til loka árabátatímans, og sérstakur fengur er að umfjöllun höfundar um tengsl veðurfars og aflabragða og tilraunum hans til að áætla fiskafla

Íslendinga á fyrri öldum. Þekking hans á fiskifræði og þjálfun í náttúruvísindum veldur því, að hann nálgast viðfangsefnið oft með öðrum hætti en sagnfræðingum er títt og tekst með því að varpa nýju ljósi á ýmsa veigamikla þætti fiskveiðisögunnar.

Annað rit Jóns Jónssonar, sem snertir sögu fiskveiða á árabátaöld, er fyrra bindi sögu hafrannsóknna við Ísland.²⁹ Þar segir m.a. frá þekkingu Íslendinga á hafinu og íbúum þess á fyrri öldum og frá upphafi rannsókna á hafinu umhverfis Ísland og lífríki þess.

Næsta rit, sem hér skal nefnt, er eftir höfund þessa rits.³⁰ Það er yfirlit yfir sögu fiskveiða á Íslandi frá landnámi og fram um 1970 og er einkum ætlað sem almennt fróðleiksrit um viðfangsefnið.

Í byggða- og héraðssöguritam er að vonum víða fjallað um sjávarútveg. Þar er þó sá hængur á, að flest hinna nýrri rita í þessum efnisflokki eru sögur kaupstaða og þéttbýlisstaða, sem einkum hafa risið á undanfarinni hálfri annarri öld. Í þeim er því oftast meira fjallað um þil- og vélskipaútgerð en um árabátaútveg. Nokkur þessara rita fjalla þó um gamlar verstöðvar, og höfundarnir hafa lagt sig fram um að lýsa sjósókn á fyrri öldum og þætti sjávarútvegs í sögu byggðanna.

Af þessum ritum skal fyrst nefnd Hafnarfjarðarsaga Sigurðar Skúlasonar³¹ og því næst *Saga Vestmannaeyja* eftir Sigfús Johnsen.³² Árið 1958 kom út *Saga Hraunshverfis á Eyrarbakka* eftir Guðna Jónsson,³³ og á árunum 1960-1961 *Stokkseyringa saga* eftir sama höfund.³⁴ Í þessum ritum greinir nokkuð frá sögu sjósóknar og fiskveiða við suðurströndina á árabátatímanum, og sama

máli gegnir um 2. og 3. bindi *Sögu Þorláks-hafnar* eftir Skúla Helgason³⁵ og 1. bindi *Sögu Grindavíkur*.³⁶ Árið 1993 kom út rit Þórðar Tómassonar um sjósókn Eyfellinga á árabátaöld, og er það eina einfnisritið um sjósókn á Suðurlandi á fyrri tíð.³⁷

Um fiskveiðar á Snæfellsnesi á fyrri öldum er allnokkuð fjallað í 1. bindi *Sögu Fróðárhrepps*,³⁸ og um sjósókn úr Breiðafjarðareyjum má fræðast í ritum Bergsveins Skúlasonar, m.a. *Áratogum*,³⁹ og í safnritinu *Barðstrendingabók* er að finna ýmsan fróðleik um sjósókn og fiskveiðar í Breiðafjarðareyjum á fyrri tíð.⁴⁰ Loks skal í flokki byggða- og héraðssögurita nefna ritverk Þórleifs Bjarnasonar, *Hornstrendingabók*.⁴¹ Þar segir gjörlla af sjósókn á Hornströndum og af bjarg- og fjörunytjum Hornstrendinga.

Í árbókum og tímaritum, sem gefin eru út af sögufélögum víða um land, er að finna margvíslegan fróðleik um sjávarútveg á fyrri tíð, og sama máli gegnir um ýmsar ferðabækur og skýrslur frá fyrri öldum, sem gefnar hafa verið út. Þessi rit geta þó sjaldnast talist til rannsóknarverka á sviði sjávarútvegssögu, og sama máli gegnir um minningabækur ýmsar, ævi- og endurminningar.

Saga skútualdar hefur enn sem komið er verið mun minna rannsökuð en saga árabátaaldar. Höfuðverk um sögu þilskipaútvegsins er *Skútuöldin* eftir Gils Guðmundsson. Ritið kom upphaflega út í tveimur bindum á árunum 1944-1946, en 2. útgáfa, endurskoðuð og aukin, kom út í fimm bindum árið 1977.⁴² Meginmunurinn á þessum tveimur útgáfum er sá, að í síðari útgáfunni er ýtarlega fjallað um sögu þilskipaútgerðar á Suðurlandi og við Faxaflóa,

sem lítið var sagt frá í 1. útgáfu. Stafaði það einkum af því, að um svipað leyti og *Skútuöldin* kom fyrst út, stóð annar útgefandi að útgáfu ritsins *Sjómannasaga* eftir Vilhjálm Þ. Gíslason.⁴³ Þar var nokkuð fjallað um sögu þilskipaútvegsins við Faxaflóa, og hugðust útgefendur reyna að koma í veg fyrir, að ritin sköruðust um of.⁴⁴

Skútuöldin er eina ritið, sem fjallar um þilskipaútgerð á landinu í heild. Ritið er mikið verk og gagnlegt og hefur að geyma mikinn fróðleik um sögu þilskipaútgerðar á Íslandi á 19. öld. Gildi verksins er ekki síst fólgið í því, að höfundur náði að ræða við fjölda gamalla skútumanna og aðra, sem höfðu kynnst útveginum af eigin raun. Þar tókst að bjarga miklum fróðleik frá glötun. Helsti veikleiki verksins er á hinn bóginn sá, að höfundur hafði ekki aðgang að ýmsum frumheimildum, sem nú eru aðgengilegar, t.d. bókum og skjölum fyrirtækja, sem ráku mikinn þilskipaútveg. Þá verður það og að teljast ljóður á þessu annars góða verki að ekki er vitnað til heimilda með þeim hætti, sem krefjast verður af fræðiriti.

Árið 1946 kom út eftir Gils Guðmundsson ævisaga Geirs Zoëga kaupmanns og hafði að geyma mikinn fróðleik um þilskipaútgerð í Reykjavík á tímabilinu 1865 og fram til loka skútualdar.⁴⁵

Um þilskipaútgerð við sunnanverðan Faxaflóa á fyrri hluta 19. aldar hafa nýlega birst einkar athyglisverðar ritgerðir. Báðar byggja á ýtarlegri könnun frumheimilda og rekja sögu útvegsins á svæðinu frá Hafnarfirði og suður í Stakksfjörð á tímabilinu frá öndverðri 19. öld og fram um 1850.⁴⁶

Um þilskipaútgerð á Vesturlandi og Vest-

fjörðum er einkum fjallað í áðurnefndum byggðasögum frá svæðinu, og um þilskipaútgerð Eyfirðinga á síðari hluta 19. aldar, bændaútgerðina, má lesa í ritum Kristmundar Bjarnasonar um Þorstein Daníelsson,⁴⁷ fyrsta bindi ævisögu Einars Ásmundssonar í Nesi⁴⁸ og fyrsta bindi ævisögu Tryggva Gunnarssonar.⁴⁹ Þá ritaði höfundur þessara lína á sínum tíma grein um hákarla veiðar Eyfirðinga á síðari hluta 19. aldar.⁵⁰ Hún byggðist á prófritgerð og var upphaflega samin árið 1968.

Loks ber að nefna ævisögu Sæmundar Sæmundssonar skipstjóra, sem Guðmundur G. Hagalín skráði. Þar er brugðið skemmtilegu ljósi á líf og starf norðlenskra skútumanna á síðari hluta skútualdar.⁵¹

Af rannsóknarverkum um fiskveiðar útlendinga hér við land á árabátaöld ber fyrst að nefna rit Björns Þorsteinssonar um ensku öldina í sögu Íslendinga.⁵² Þar greinir ýtarlega frá upphafi fiskveiða Englendinga hér við land á 15. öld og frá umsvifum þeirra og athöfnum hér á landi og viðskiptum við Íslendinga á 15. og 16. öld. Hefur bókina að geyma mikinn fróðleik um samkeppni Englendinga og Hansakaupmanna um íslenska skreið á hámiðöldum. Í nýlegu riti rekur Helgi Þorláksson sögu fiskveiða Englendinga hér við land lengra, eða allt fram um 1630, og byggir að verulegu leyti á áður ókönnuðum skjölum.⁵³ Er að þeirri rannsókn mikill fengur.

Elín Pálmadóttir hefur kannað og ritað sögu franskra sjómanna við Ísland,⁵⁴ og um veiðar Hollendinga hér við land er fjallað í riti M. Simon Thomas frá árinu 1935.⁵⁵ Nýleg rannsókn á tilraunum til að hefja

útgerð fiskiskipa á Íslands- og Færeyjamið frá Nieuport árið 1728 sýnir á skemmtilegan hátt, hvernig að slíkum fyrirtækjum var staðið á Niðurlöndum á 18. öld og hve mikils menn væntu af veiðunum. Þessi tilraun fór þó að mestu út um þúfur.⁵⁶ Loks er að finna yfirlit um veiðar útlendinga hér við land á tímabilinu 1400-1800 í ritgerð eftir höfund þessa rits.⁵⁷

Þau rannsóknarverk, sem hér hafa verið talin, eru ýmist yfirlitsrit eða greina frá afmörkuðum þáttum í útgerð og sjósókn við Íslandsstrendur. Margvíslegar rannsóknir hafa verið unnar á afmörkuðum tímabilum og taka margar þeirra til annarra þátta, sviða og vísindagreina, en varpa engu að síður ljósi á íslenska fiskveiðisögu. Verður þeirra rannsókna getið í upphafi viðkomandi kafla.

1.4. Tímatal íslenskrar sjávarútvegssögu

Sagnfræðingar skipta gjarnan sögunni í lengri eða skemmri tímabil, og er það oftast gert til hægðarauka. Flestir munu kannast við skiptingu mannkynssögunnar í *fornöld*, *miðaldir* og *nýöld*, en þessum meginskeiðum er svo oft skipt í skemmri tímabil. Líku máli gegnir um einstakar greinar innan sagnfræðinnar og sögu einstakra landa. Þar tíðkast víða tímabilaskipting, sem ekki fer alltaf saman við áðurnefnda tímabilaskiptingu mannkynssögunnar. Má þar nefna sögu Íslands sem dæmi, en hér tíðkaðist lengi að kalla fyrstu þrjár til fjórar aldir Íslandssögunnar fornöld, þótt þær væru á miðöldum

mannkynssögunnar. Nú á dögum köllum við þetta tímabil, sem nær frá því um 870 og fram til 1262, almennt landnáms- og þjóðveldisöld.

Sögu íslensks sjávarútvegs má gjarnan skipta í þrjú tímabil, *arábátaöld*, *skútuöld* og *vélaöld*, og hefur sú skipting þegar unnið sér hefð í umfjöllun um viðfangsefnið. Þessi skipting er þó engan veginn einhlít, og gild rök má færa fyrir því að skipta þessum tímabilum í fleiri og skemmri skeið.

Árabátaöldin er langlengst þessara þriggja tímabila og nær, ef aðeins er litið til þess, hvers konar bátar voru notaðir til fiskveiða hér við land, frá upphafi byggðar í landinu og fram á fyrsta áratug 20. aldar, er vélbátar tóku að leysa árabátana af hólmi. Notkun þeirra lagðist þó ekki af með öllu þegar í upphafi aldarinnar, og ef til vill væri eðlilegast að telja, að arabátaöldin hafi staðið allt til vorsins 1928. Á vetrarvertíðinni það ár var síðast róið á áraskipum úr Grindavík, og þegar henni lauk, var um leið lokið útgerð áraskipa í öllum stærri verstöðvum landsins. Eftir þetta voru arabátar einungis notaðir, er menn reru til að veiða í soðið og þá einkum á smábátum, tveggja- og fjögurramanna förum. Útgerð stærri skipa, sex- og áttæringa, lagðist alveg af, en notkun tein- og tólfæringa má heita, að væri úr sögunni í aldarbyrjun.

Nokkur áhöld geta verið um það, hvenær telja eigi að arabátaöldin hefjist. Sjósókn á arabátum hófst þegar við landnám, en fyrstu eina til tvær aldir Íslandssögunnar getur orkað tvímælis, hvort telja eigi sjávarútvegin sérstaka atvinnugrein. Á þessu skeiði stóð landbúskapur með meiri blóma en á nokkru öðru tímabili Íslandssögunnar.

Hinir fyrstu landnámsmenn námu stór landsvæði, loftslag var hlýrra og veðurfar að líkindum betra en síðar varð. Eftir að bústofninum, sem landnámsmenn fluttu með sér yfir hafið, hafði verið hleypt upp, bjuggu menn hér með fleiri tegundir húsdýra en nokkru sinni, og víða var stunduð kornrækt. Á þessu skeiði, þ.e. fram á 11. öld, var sjávarútvegur víða um land einkum stundaður sem hliðargrein við landbúskapinn og miðaði öðru fremur að því að afla þeim, sem sóttu sjó og nánustu viðskiptamönnum þeirra, matfanga. Í einstökum landshlutum, einkum á Snæfellsnesi, Vestfjörðum og vestanverðu Norðurlandi, virðist þýðing sjávarútvegsins þó hafa verið meiri en annars staðar á landinu á þessum tíma, og víst er, að aflabrestur kom víða illa við. Má best sjá það af því, að í fornum heimildum er sagt frá því, að um 980 brást fiskafli og reki og afleiðingin varð hallæri, sem stóð í mörg ár.⁵⁸ Var það fyrsta hallærið, sem getið er um í sögu þjóðarinnar.

Frá atvinnusögulegu sjónarmiði er að líkindum eðlilegast að líta á tímabilið frá landnámi og fram um 1100 sem viðbúnaðarskeið árabátaldar. Á þessum tíma var sjávarútvegurinn smám saman að komast í það horf, sem hann hélst í allt fram á 19. öld og í sumum tilvikum fram eftir 20. öldinni. Á 12. öld jókst sjósókn og þýðing sjávarútvegs að mun. Þá verður hann höfuðatvinnuvegur manna í stórum og fjölmönnum landshlutum, og var sú þróun í samræmi við það, sem gerðist í nálægum lönd-

um, einkum í Noregi. Þá hefst hin eiginlega árabátaöld í atvinnusögu Íslendinga. Henni má hins vegar skipta í skemmri tímabil, eins og fram kemur síðar í þessu riti.

Skútuöldina er mun einfaldara að tíma-setja. Fyrstu tilraunir til eiginlegrar þilskipaútgerðar hér á landi hófust á 8. áratug 18. aldar, en Íslendingar hófu ekki að gera út þilskip að heitið gæti fyrr en um aldamótin 1800. Þá er eðlilegt að telja, að skútuöldin hefjist, og hún stóð í tæplega 130 ár. Síðari hluti 19. aldar var blómaskeið þilskipaútgerðar á Íslandi, en verulega fór að draga af henni, eftir að togaraútgerð hófst á öndverðri 20. öld. Síðustu þilskipin voru gerð út frá Ísafirði og Akureyri á árunum 1926 og 1927, og þá lauk skútuöld á Íslandi.

Vélaöld hófst í íslenskum sjávarútvegi, er vél var sett í sexæringinn *Stanley* vestur á Ísafirði í nóvember árið 1902. Vélaöldin stendur enn, en margvísleg rök má færa fyrir því að skipta henni í skemmri skeið, og má þá miða við gerðir skipa og notkun vélarafls í fiskvinnslu. Það verður þó ekki gert að sinni en látið við það sitja að nefna tímabilið frá 1902 einu nafni vélaöld.

Tímabilaskipting íslenskrar sjávarútvegsögu, sem hér hefur verið rædd, er engan veginn einhlít, og ekki fer hjá því, að tímabilin þrjú skarist. Þannig stendur árabátaöldin alla skútuöldina, og bæði þessi skeið ná yfir fyrsta fjórðung vélaaldar. Engu að síður sýnir þessi skipting megineinkennin í þróun íslensks sjávarútvegs í aldanna rás og er því að mörgu leyti hentug.

II. SJÁVARÚTVEGUR Á LANDNÁMS- OG ÞJÓÐVELDISÖLD

II,1. Heimildir

Heimildir um sjávarútveg Íslendinga á fyrstu öldum byggðar í landinu eru einkum tvennskona, fornrit, þ.e.a.s. *Landnámabók*, *Íslendingasögur*, *Sturlunga* og sögur hinna fyrstu biskupa, og því næst *Grágás*, lagasafn íslenska þjóðveldisins. Í fornbréfum, sem varðveist hafa frá þessum tíma, er hins vegar sjaldan vikið að sjávarútvegi.

Heimildargildi þeirra rita, sem hér voru nefnd, er vitaskuld misjafnt. Á þau ákvæði Grágásarlaga, sem kveða á um sjávarnytjar, má líta sem ramma, og þau gefa til kynna viðhorf manna til nýtingar og notagildis sjávarauðlinda. Miklu fleiri og ýtarlegri ákvæði eru í Grágás um nýtingu reka, hvort sem var viðarreki, hvalreki eða landgangur af fiski, en um fiskveiðar í sjó. Sama máli gegnir um fiskveiðar í ám og vötnum; um þær mæla Grágásarlög mun rækilegar en um fiskveiðar í sjó.

Í þessu þarf þó ekki að felast, að fiskveiðar við strendur landsins hafi skipt minna máli fyrir afkomu fólks en fjörunytjar og veiðar í ám og vötnum. Hitt mun sönnu nær, að fjörunytjar og vatnafiskur hafi verið sýnilegri

auðlind en sjávarfiskur, auk þess sem flestum var ljóst, að a.m.k. reki var takmörkuð auðlind og áraskipti gátu verið að því, hvort og að hve miklu leyti hún endurnýjaði sig. Af þessum sökum varð að setja reglur um nýtingu auðlindarinnar og það því fremur sem veiðiár og -vötn, rekafjörur, sölva fjörur og selalátur voru tíðast innan ákveðinna landamerkja, og þar varð að virða eignarrétt.

Um fiskinn í sjónum gegndi öðru máli. Hann var ósýnilegri auðlind, á sífelldri hreyfingu úr einum stað í annan, og ekki var alltaf fisk að fá á sömu veiðislóð í hvert skipti sem róið var. Þá var sú skoðun einnig almenn á fyrri öldum, að fiskurinn í sjónum væri guðs gjöf, sem allir hefðu rétt til að nýta. Fiskgengd virðast miðaldamenn hafa talið, að stjórnaðist af réttsýni forsjónarinnar, og yrði aflabrestur, var einungis við forsjónina að sakast, eða þann sem réð veðurfari og öðrum duttlungum náttúrunnar. Engum kom því til hugar að kasta eign sinni á fiskislóðir úti á hafi.

Margt hefur verið rætt og ritað um heimildargildi íslenskra fornrita, ekki síst Íslendingasagna, og fræðimenn eru engan veginn

á einu máli um, hve traustar heimildir sögurnar séu. Vilja sumir líta á þær sem hreinar bókmenntir, sem hafi lítið sagnfræðilegt gildi. Benda þeir, sem þannig líta á sögurnar, gjarnan á, að þær séu flestar færðar í letur tveimur til þremur öldum eftir að þær eigi að hafa gerst, og því endurspegli frásagnir þeirra ekki síður þann tíma, sem ritarnir þekktu, en sjálfan sögutímann.

Hér verður engin afstaða tekin til þessarar umræðu, en víst má telja, að heimildargildi sagnanna um þjóð- og atvinnuhætti sé meira en þar sem þær lýsa einstökum atburðum. Verður því að telja, að frásagnir fornrita af útgerð og fiskveiðum séu í flestum tilvikum marktækar heimildir, þótt vissulega megi deila um gildi einstakra atvikalýsinga. Ber þá að hafa í huga, að atvinnuhættir breyttust næsta lítið frá söguöld og fram á 13. og 14. öld, er sögurnar voru ritaðar. Má því ætla, að veruleiki söguritaranna hafi í þessum efnum verið svipaður og hann var á sjálfum sögutímanum. Fornleifarannsóknir gætu hugsanlega veitt nánari upplýsingar um ýmislegt í sambandi við útgerð og fiskveiðar á fyrstu öldum Íslandsbyggðar, en enn sem komið er hafa fornleifafræðingar ekki rannsakað eina einustu forna verstöð hér á landi.⁵⁹

II,2. Upphaf fiskveiða á Íslandi

Í fornum ritum um landnám norrænna manna á Íslandi er frá því sagt, að er landnámsmenn komu hingað af Noregi, hafi þeir fundið fyrir írsku menn, sem þeir kölluðu Papa. Þeir hurfu á brott eftir komu nor-

rænna manna, af því þeir vildu ekki vera í sambýli við heiðna menn í landinu.

Hvergi er í hinum fornu heimildum vikið einu orði að lifnaðar- eða atvinnuháttum hinna írsku einsetumanna. Eins og aðrir frumbyggjar hljóta þeir þó að hafa lifað af því, sem landið gaf af sér, fjörunytjum hvers konar og veiði í sjó, ám og vötnum. Um veiðiaðferðir þessara „frumbyggja“ landsins vitum við ekkert, og engar leifar hafa fundist frá þeirra hendi, er gefið gæti vísbendingu, nema ef vera skyldi þrír steinar, sem fundust við fornleifauppgröft í Vestmannaeyjum á árunum 1979-1983 og gætu hafa verið notaðir sem sökkur á færi.⁶⁰

En hvort sem steinarnir hafa verið hluti af veiðarfærum eða ekki, má telja líklegt að Paparnir, sem hér dvöldust, hafi stundað fiskveiðar með líkum hætti og tíðkast hafði á Bretlandseyjum um aldir og notað jöfnum höndum færi, lítil net og jafnvel gildrur.⁶¹

Elsta heimild um fiskveiðar norrænna manna á Íslandi er frásögn *Landnámabókar* af veiðiskap Flóka Vilgerðarsonar og förunnauta hans í Vatnsfirði vestur. Þeir voru svo ákafir við veiðiskapinn, að þeir gleymdu að heyja handa búsmalanum og horféll hann allur um veturinn.⁶²

Þessi saga hefur orðið fræg í íslenskri sagnaritun, og er ekki laust við að nokkurs háðs gæti í orðum landnámuhöfundar, er hann lýsir glópunum, sem voru svo ákafir við veiðarnar, að þeir gleymdu búfénu. En sagan er hvort tveggja í senn tortryggileg og athyglisverð. Þeir Flóki komu hingað út einskipa, og ólíklegt er, að þeir hafi haft mikinn bústofn meðferðis; til þess var einfaldlega

ekki nægilegt rými um borð í skipum þessa tíma. Er því harla ólíklegt, að „kvikféð“ hefði orðið þeim að mikilli björg fyrsta árið, þótt það hefði lifað af veturinn. Þar hlaut veiði að vega miklu þyngra.

Að þessu leyti er sagan tortryggileg, en hún er einkar athyglisverð fyrir þá sök, að hún endurspeglar lifnaðarhætti hinna fyrstu landnámsmanna. Á 9. og 10. öld voru skip norrænna manna enn lítil og óvíst, að landnámsmenn á Íslandi hafi siglt hingað á knörrum, sem flutt gátu búfé, vatn og vistir í miklum mæli, auk fólks. Virðist því auðsætt, að fæstir landnámsmenn gátu flutt með sér annað en nauðsynlegustu búshluti og vistir og örfáar skepnur, sem trúlega hafa legið í hafti á leiðinni yfir hafið. Fráleitt er, að þær fáu skepnur, sem hingað fluttust með landnámsmönnum, hafi gefið af sér nokkra umtalsverða björg fyrr en eftir a.m.k eitt ár. Þær þurftu tíma til að tímgastr, og þar að auki voru fyrstu landnámin svo dreifð og langt á milli þeirra, að ólíklegt er, að samgangur búfjár hafi verið svo mikill, að hann hafi stuðlað að örri fjölgun.

Öll rök hníga að því, að hinir fyrstu landnámsmenn á Íslandi hafi fyrstu árin orðið að bjargast öðru fremur af gæðum lands og sjávar, og þá fyrst og síðast af því sem sjórinn gaf. Hér voru engin veiðidýr á landi önnur en fuglar, en fiskur virðist hafa verið mikill í ám og vötnum, og í hafið mátti sækja gnótt matfanga allan ársins hring. Þeir landnámsmenn, sem hingað komu frá Norður- og Vestur-Noregi, hafa vafalaust kunnað að hagnýta sér hvers kyns fjörufang, svo sem söl, skel, grös og annað þess háttar, og mikla björg mátti víða hafa af fugli og eggjum. Sel-

veiði hefur vafalaust hafist snemma, og ekki er að efa, að fiskveiðar í sjó hafa hafist þegar í upphafi landnáms. Flest skipanna, sem hingað sigldu á landnámsöld, munu hafa haft svonefndan *eftirbát* í togi. Þeir gegndu hlutverki björgunarbáta á leiðinni yfir hafið, en ekki er ólíklegt, að þeir hafi eitthvað verið notaðir til að róa til fiskjar, þegar komið var í áfangastað.⁶³ Snemma mun þó hafa verið tekið að smíða fiskibáta, enda hafa eftirbátarnir að líkindum verið full stórir og þungir til að róa á grynnstu mið.

Fyrstu íslensku fiskibátarnir hafa trúlega verið smíðaðir af rekaviði, og líkast til hafa þeir verið litlir, tveggja- og fjögurramanna för, sem róíð var út í þarann eða á önnur mið skammt frá landi til að afla soðmetis.

Nýting sjávargagns, hvort sem var fugl í björgum, fiskur í sjó, selur, hvalur eða fjörunytjar, myndaði snemma eina samstæða heild, sem nefndist sjávarútvegur. Leikur ekki á tvennu, að sjávarútvegurinn og möguleikar til að stunda hann skipti sköpum fyrir afkomu hinna fyrstu landnámsmanna og réð miklu um það, hvar þeir tóku sér bólfestu. Flestir fyrstu landnámsmanna völdu sér bólstað nærri sjó eða þar sem bjargast mátti jöfnum höndum af sjó og landi. Um það er Ingólfur Arnarson kannski skýrasta dæmið. Honum hefur vafalítið þótt björgulegt í Ölfusinu, en þar var löng sjávargatan og brimasamt við ströndina. Við Faxaflóa voru möguleikar til lífsbjargar af sjávargagni miklum mun betri, auk þess sem stunda mátti landbúskap jafnframt og hafa góðar nytjar af nálægum eyjum. Hafa þessir þættir vafalaust ráðið mestu um, að Ingólfur

*Rekafjörur á Gálmaströnd við Steingrímsfjörð.
Mynd: Hjálmar R. Bárðarson*

flutti vestur yfir heiði með fylgdarlið sitt, hvort sem öndvegissúlurnar hefur rekið á land við Reykjavík eða ekki.

II.3. Ströndin

Í sögu sjávarútvegs og siglinga eru strönd og haf tengd órofa böndum. Á ströndinni hófst sérhver sjóferð, og þar lauk þeim flestum. Úr lendingum og höfnum ýttu sjómenn bátum úr vör og sóttu út á haf, sumir á leið til landa handan hafsins, aðrir til veiða skammt undan landi. Á fyrri tíð komu flestir hinna síðarnefndu aftur að landi að kvöldi dags, lönduðu afla sínum í heimavör og verkuðu hann. Og á ströndinni áttu þeir flestir heimili sín eða aðsetur um lengri eða skemmri tíma.

En ströndin geymdi líka eigin gæði, sem mörgum urðu að gagnsmunum, voru auðsóttari en fiskur í hafdjúpunum og stundum forsenda þess, að sjór yrði sóttur. Við getum í huganum fylgt Ingólfi Arnarsyni og fólki hans, er það settist að í Reykjavík. Þess er

vart að vænta, að Ingólfur hafi flutt með sér mikinn matarforða eftir vetursetuna undir Ingólfsfjalli og því líklegt, að hann hafi þegar við komuna til Reykjavíkur sent menn til að svipast um eftir sjávargagni. Þeir hafa vafalítið byrjað á því að ganga nálægar fjörur í leit að reka og öðrum fjörunytjum, sett fram bát og hugað að varpi í nálægum eyjum og ef til vill rennt fyrir fisk á Sundunum.

Þannig hefur þessu sjálfsagt verið farið með flesta landnámsmenn, þá er settust að í námunda við sjó eða höfðu aðstöðu til sjávarnytja í landnámi sínu. Í upphafi hafa ef til vill fáir átt yfir að ráða hentugum bátum til sjóróðra; skipin, sem fluttu þá yfir hafið, og eftirbátarnir, hafa hvor tveggja verið of stór. Úr því munu flestir hafa bætt við fyrstu hentugleika og smíðað báta af rekaviði.

Góðar rekafjörur hafa um allar aldir talist verðmæt hlunnindi á Íslandi, og viðarreki var í raun ein meginforsenda þess, að sjávarútvegur gæti hafist hér svo fljótt sem raun bar vitni. Á sama hátt má líta á rekaviðinn

sem eina forsendu fyrir búsetu í landinu, og er ekki að efa, að landkönnuðir, sem hingað fóru í könnunarferðir, áður en landnám hófst, hafa talið gnótt rekaviðar á fjörum meðal helstu kosta landsins. Úr rekaviði smíðuðu menn báta, reistu hús og gerðu ýmiss konar búshluti, sem ekkert heimili mátti án vera.

Enginn veit nú með vissu, hve mikill rekaviður var á fjörum landsins við upphaf landnáms, en hann hlýtur að hafa verið mikill. Öldum saman hafði viður safnast á góðar festarfjörur, og þótt mikið hafi orpist í sand, fúnað og grotnað, fer ekki hjá því, að mörg góð júffertan hafi legið á fjörum, er landnámsmenn bar að garði, og orðið landnemunum að góðu gagni. Má ef til vill hafa það til marks um gnægð rekans, að er Eiríkur snara gaf Önundi tréfæti lönd norður á Ströndum, var ekki skilið á um reka „[...] því at þeir váru svá nógir þá, að hverr hafði þat, er vildi.“⁶⁴

Orðalag þessarar frásagnar bendir til þess, að er sagan var rituð, á 13. öld, hafi nokkuð verið farið að sneiðast um reka, enda hafa menn gengið í hann eftir þörfum fyrstu aldirnar, og þegar kom fram á 11. og 12. öld, tóku höfðingjar og kirkjuvaldið að ásælast góðar rekajarðir. Þær urðu æ verðmætari eftir því sem tímar liðu, og í *Íslenzku fornbréfasafni* og fleiri miðaldaheimildum er að finna urmul vitnisburða um mikilvægi rekaviðar. Í máldögum kirkna og öðrum eignaskráum frá fyrri öldum eru rekajarðir og -fjörur jafnan taldar verðmæt hlunnindi.

Í *Íslandslýsingu* sinni frá ofanverðri 16. öld segir Oddur biskup Einarsson, að fyrr á tímum hafi viðarreki nægt Íslendingum „til

allra þarfa“, en á ævidögum hans var mjög tekið að sneiðast um þessi hlunnindi.⁶⁵

Þegar á allt er litið, ber fjöldi örnefna, sem vitna um rekavið, því kannski gleggst vitni, hve mikið var um hann á fyrstu öldum byggðar í landinu og hve miklu máli hann skipti fyrir landsmenn. Örnefni, sem tengjast rekaviði og rekafjörum, er að finna í öllum landshlutum, og má þar nefna Viðey, Keflavík, Stokkseyri, Grenivík og Furufjörð, svo aðeins sé getið örfárra alkunnra örnefna. Mörg þessara nafna er að finna í fleiri en einum landshluta.⁶⁶

Annar vitnisburður um mikilvægi rekaviðar þegar á fyrstu öldum Íslandsbyggðar er sú staðreynd, að lög voru sett um nýtingu hans þegar á þjóðveldisöld. Í Landabrigðisþætti *Grágásar* er sérstakur Rekaþáttur,⁶⁷ þar sem kveðið er á um, að hver maður eigi reka fyrir eigin landi, jafnt viðarreka sem hval, sel, fisk, fugl og þara, nema hann hafi gefið hann, selt eða goldið öðrum. Þá er og mælt skýrt fyrir um, hvernig menn skuli bregðast við, ef tré reki á fjörur þeirra:

Ef viður kemur á fjöru manns, þá skal hann marka við þann viðarmarki sínu, því er hann hefir sýnt áður búum sínum fimm. Eigi er lögmark ella, enda á hann þá viðinn þótt út fljóti og komi á annars manns fjöru. En þótt hann marki viðinn og hafi eigi sýnt búum áður markið, þá skal honum ekki það mark helga. Rétt er og að maður vaði til, ef tré er svo mikið að hann kemur því eigi úr flæðarmáli, og merki það viðarmarki sínu ef tré kennir grunn, enda sé það við þá fjöru er festa má reka á, og á hann þá tréið þótt það komi á annars manns fjöru. En sá er fjöru þá á er tré er á komið, og hann veit að lögmark er á trénu, þá skal hann gera orð þeim manni er tréið merkti, ef hann veit það, en segja til á mannafundum ella. Útlagur er hann þrem mörkum ef hann gerir eigi svo. Sá maður er tré það

merkti verður og útlagur þrem mörkum ef hann færir það eigi á brott á tólf mánuðum hinum næstum frá því er hann veit.⁶⁸

Í *Jónsbók*, sem lögtekin var árið 1281, var sérstakur rekabálkur. Þar voru ákvæði *Grágásar* um viðarreka lögð til grundvallar, en mörg þeirra útfærð nánar og ýmsum þeirra var breytt nokkuð í aldanna rás, en *Jónsbók* gildi að mestu leyti fram á síðari hluta 17. aldar og í sumum efnum miklu lengur. Í henni var að finna ýtarleg ákvæði um eignarhald og meðferð reka.

Hér verður ekki að sinni rætt frekar um rekavið og nýtingu hans, en síðar í þessu verki verður fjallað nokkuð um bátasmíðar af rekaviði.

En ströndin geymdi fleiri hlunnindi en rekavið, og er ekki að efa, að þau hafa menn nýtt sér eftir föngum þegar á fyrstu öldum Íslandsbyggðar. Í fjörunni var margskyns gróður, sem nýttist bæði mönnum og skepn-um. Sölvafjörur voru ávallt taldar mikilvæg hlunnindi, og söl voru víða nýtt til matar og þóttu hnossgæti. Fjörugrös ýmiss konar voru einnig höfð til matar og lyfjagerðar, og þang og þari var þurrkað og haft til eldsneytis.⁶⁹

Hvalrekar voru býsna algengir og þóttu jafnan mikill happafengur. Margar sagnir hafa varðveist um hvalreka, er björguðu heilum sveitum frá hungri í hallærum, og víst er, að mikinn mat mátti hafa af stór-hveli, sem synti eða rak á grunn.

Um hvalreka og meðferð hans voru sérstök ákvæði í *Grágás*. Þar var hverjum manni boðið að festa sem skjótast hval, er ræki á fjörur hans, en tækist það ekki, bar að

skera hvalinn og flytja, svo hann sliti ekki upp og ræki á haf út. Þetta bar mönnum að gera, jafnvel þótt háheilagt væri. Leiguliðar höfðu í þessu efni sömu skyldur og landeig- endur og skyldu þá hafa sinn hlut af fengn- um.⁷⁰ Sýna þessi ákvæði glögg, hve mikils virði hvalrekar voru taldir þegar á þjóð- veldisöld. Var það og eðlilegt í sjálfsþurftar- samfélagi, þar sem flestar athafnir manna miðuðu að öflun matvæla.

Margt fleira nýtilegt gat rekið á fjörur manna, svo sem selur og fugl, og í stórflóðum kom oft fyrir, að fiski skolaði upp á kamb, jafn- vel upp á tún. Var það kallað *landgangur* á Suðurnesjum. Þá voru fjöruveiðar einnig mikið stundaðar þegar á fyrstu öldunum eftir landnám. Selir voru veiddir í nætur og drepnir í látrum, fuglar og egg sótt í björg. Um nýtingu slíkra hlunninda er að finna ákvæði í fornum lögum, og enginn efi leikur á því, að ýmsar venjur og verkshættir, sem tíðkuðust við hirðingu þeirra, sums staðar allt fram á þessa öld, eiga sér eldgamlar rætur.⁷¹

II,4. Fiskveiðar á landnáms- og þjóðveldisöld

II,4.1. Reglur um fiskveiðar á þjóðveldisöld

Ólíkt því, sem gerðist um nýtingu viðarreka og annars fjörufangs og um veiðar í ám og vötnum, virðast fáar reglur hafa verið settar um fiskveiðar í sjó á þjóðveldisöld og reyndar langt fram eftir öldum. Það kann, eins og áður sagði, að hafa að nokkru leyti stafað af því viðhorfi, að fiskurinn í sjónum væri guðs gjöf, sem allir mættu nýta sér

eftir bestu getu. Hið sama virðist hafa verið uppi á teningnum í Noregi á þessum tíma, en elstu heimildir um setningu veiðireglna og reglna, er takmörkuðu aðgang að fiski-miðum þar í landi, eru frá 17. öld.⁷²

Ekkert verður nú fullrytt um það, hvort einhverjar reglur giltu um fiskveiðar hér við land á landnámsöld, en hafi svo verið, er lík-legast, að þar hafi verið um að ræða reglur og siði, er landnámsmenn fluttu með sér austan um haf. Þegar byggð fór að aukast við sjávarsíðuna, þótti hins vegar nauðsynlegt að setja ákveðnar reglur um rétt manna til fiskveiða, og voru þær teknar upp í *Grágás*.

Ákvæði Grágásarlaga um veiðirétt manna voru einföld og skýr. Í 55. kafla Landa-brigðisþáttar sagði:

Allir menn eigu að veiða fyrir utan netlög að ósekju ef vilja. Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár upp úr sjánum að fjöru þá er þinur stendur grunn. En fyrir það utan á hver maður að veiða að ósekju er vill.⁷³

Samkvæmt þessu áttu landeigendur einka-rétt á veiðum næst landi, en þó ekki dýpra en svo, að tuttugu möskva djúpt selnet stæði þar grunn. Við vitum ekki nákvæm-lega, hve stór og djúp þessi net hafa verið, en þau munu þó sjaldnast hafa verið dýpri en 2-3 metrar. Er því ljóst, að einkaréttur land-eigenda hefur ekki náð langt frá ströndinni og varla tekið til annars fisks en þess, sem mátti fá í þaranum upp undir fjöruborði. Utar var öllum frjáls fiskveiði hvenær sem var og með öllum veiðarfærum. Heiti nets-ins, sem getið er í Grágásartextanum, bendir hins vegar til þess, að einkaréttur

landeigenda hafi fyrst og fremst miðað að því að tryggja þeim rétt til selveiða fyrir eigin landi. Getur það bent til þess, að sel-veiðar hafi þótt verðmætari hlunnindi en fiskveiðar á þessum tíma.

En þótt fiskveiðar væru þannig að heita mátti frjálsar, voru lítilsháttar takmarkanir á sókn, a.m.k. eftir kristnitöku. Þá skyldu menn halda heilagt ákveðna daga ársins, og var þá bannað að vinna önnur verk en þau, sem bráðnauðsynleg töldust. Þannig sagði í Kristinna laga þætti *Grágásar*, að rétt væri „að ráða skipi til hafnar helgan dag“,⁷⁴ og á öðrum stað sagði: „Af eru teknir útróðrar og öll veiður fugla og fiska um löghelgar tíðir.“⁷⁵

Helgidagar voru mun fleiri á kaþólskum tíma en síðar varð, en þó mun óhætt að full-yrða, að þessi ákvæði hafi næsta lítil áhrif haft á sjósókn Íslendinga á landnáms- og þjóð-veldisöld, og skipti þá litlu, þótt ekki væri róið á sunnudögum eftir að kristni kom í landið.

II,4,2. Fyrstu verstöðvar

Af fornum heimildum má ráða, að verstöðvar hafi tekið að myndast hér á landi þegar á 10. öld, og virðast þær hafa verið flestar á sunnan- og vestanverðu landinu, þar sem síðar urðu mestu útgerðarsvæði landsins og fisk-veiðar skiptu mestu máli fyrir afkomu fólks.

Ein elsta verstöð, sem heimildir greina frá hér á landi, mun hafa verið þar sem síðar hét á Stóra-Hólmi í Leiru. Í *Landnámabók* segir frá því, að Steinunn hin gamla, frænd-kona Ingólfs Arnarsonar, fór með honum til Íslands. Hann bauðst til að gefa henni allt Rosmhvalanes fyrir sunnan Hvassahraun, en hún vildi heldur kalla viðskiptin kaup og

galt fyrir með enskri kápu ermalausri, af því henni „þótti þat óhættara við ríptingum.“⁷⁶

Engar öruggar heimildir eru fyrir því, að Steinunn hafi nokkru sinni sest að á landi sínu suður með sjó og vísast, að hún hafi dvalist áfram með frændfólki sínu í Reykjavík, en haft einhverskonar sjávarsæl þar syðra. Um þetta vitum við ekki, en „síð landnámstíðar“ kom til Íslands Ketill gufa Örlygsson og tók land á Rosmhvalanesi. Hann sat hinn fyrsta vetur á Gufuskálum, en fluttist eftir það „inn á Nes ok sat á Gufunesi annan vetr.“⁷⁷ Munu bæði örnefnin, Gufuskálar og Gufunes, draga nafn af Katli gufu.

Engar heimildir eru um útgerð eða veiðiskap Ketils gufu á Gufuskálum, enda hefur honum trauðla unnist tími til mikilla athafna þar. Sonur hans, Gufa Ketilsson, hraktist hins vegar undan Ingólfi Arnarsyni suður á Rosmhvalanes og hugðist setjast að á Gufuskálum. Hann hefur þó greinilega ekki verið neinn aufúsugestur Steinunnar gömlu, því hún vísaði honum á brott, en samdi jafnframt við hann um, að „vermannastöð skyldi vera ávallt frá Hólmi.“

Með Hólmi er vafalaust átt við Stóra-Hólm í Leiru, en ekki er ljóst, hvort Gufa hefur fengið einhverja hlutdeild í sjósókn þaðan eða hvaða hagsmuna hann hefur átt að gæta. Við vitum ekki heldur með vissu, hvernig beri að skilja orðið „vermannastöð“. Það hefur fráleitt merkt verstöð í þeirri merkingu, sem síðar hefur verið lögð í það orð, þ.e. útróðrarstaður þar sem sjómenn sækja sjó á vertíðum. Líklegra er, að þarna hafi fólk haft aðsetur tímabundið, sem sótti sjó og nýtti aðrar sjávarnytjar á nesinu á vorin, þ.á m. fugl og reka. Ber þá að hafa í

huga, að ver merkir ekki einungis fiskiver, útróðrarstað, heldur einnig stað þar sem fuglar og björg eru nýtt, sbr. *eggver*, og jafnvel annað sjávargagn, t.d. selur og hvalur.

Engu að síður virðist óhætt að ætla, að í Stóra-Hólmi hafi myndast ein fyrsta verstöð á Íslandi og að hún hafi gegnt fjölþættara hlutverki en síðari tíma verstöðvar. Höfundar *Landnámu* eru harla fáorðir um landnám á Reykjanesskaga, og getur það bent til þess, að byggð hafi ekki hafist að marki á skaganum fyrr en tiltölulega seint, jafnvel ekki fyrr en eftir miðja 10. öld. Fram til þess gætu hlunnindi á skaganum, einkum, fiskur, fugl og reki, hafa verið nýtt af landeigendum, sem sátu annars staðar, ef til vill af Steinunni gömlu og erfingjum hennar. Má í því viðfangi benda á, að þrjú örnefni á norðan- og vestanverðum skaganum hafa endinguna -skálar, Gufuskálar, Miðskálar og Útskálar. Er líklegt, að á öllum þessum stöðum hafi í upphafi staðið fiskiskálar, en um þá og hlutverk þeirra verður nánar rætt síðar.

Á Snæfellsnesi og við Breiðafjörð voru fiskveiðar jafngamlar landnámi, og sitthvað bendir til þess, að þar hafi myndast eitt helsta útgerðarsvæði landsins þegar á 10. öld. Þá virðist umtalsverð verstöð hafa risið í Bjarneyjum, og var henni lýst svo í *Laxdæla sögu*:

Veiðistöð sú liggir á Breiðafirði, er Bjarneyjar heita. Þær eyjar eru margar saman ok váru mjök gagnauðgar. Í þann tíma sóttu menn þangat mjök til veiðifangs. Var ok þar fjölmennt mjök öllum miss-erum. Mikit þótti spökum mönnum undir því, at menn ætti gott saman í útverjum. Var þat þá mælt, at mönnum yrði ógæfra um veiðifang, ef missáttir yrðu. Gáfu ok flestir menn at því góðan gaum.⁷⁸

*Bjarneyjar á Breiðafirði. Þar var mikil verstöð frá því á landnámsöld. Árið 1703 reru þaðan 50 bátar.
Mynd: Ómar Ragnarsson*

Þessi lýsing er upphafið að frásögn sögunnar um deilur þeirra Halls úr Sauðeyjum og Þórólfs skipverja hans, en þeim lauk með því, að Þórólfur vó Hall. Hin stuttorða lýsing á veiðistöðinni í Bjarneyjum geymir hins vegar athyglisverðar upplýsingar og sýnir, að gott hefur þótt til fanga í eyjunum og að þangað hafa menn sótt til útróðra á öllum árstímum og líkast til víða að. Í *Njáls sögu* er einnig minnst á verstöðina í Bjarneyjum, en þar átti Þorvaldur Ósvífursson skreið, og þar féll hann fyrir Þjóstólfi, fóstura Hallgerðar konu sinnar.⁷⁹

Fornsögur geyma fleiri dæmi um fiskveiðar og útveg við Breiðafjörð á söguöld. Í *Grettis sögu* segir frá því, er Atli Ásmundsson á Bjargi í Miðfirði fór í skreiðarferð „út

á Snæfellsnes“ og flutti heim skreið á sjö hestum,⁸⁰ og í *Eyrbyggju* og *Bjarnar sögu Hítðælakappa* greinir frá skreiðarferðum í verstöðvar á Snæfellsnesi. Benda þessar frásagnir til þess, að þegar á 10. og 11. öld hafi útgerð verið mikil á Snæfellsnesi og í Breiðafjarðareyjum og að þangað hafi fólk sótt víða að til sjóróðra og skreiðarkaupa.

Annað meiriháttar útgerðarsvæði varð til á norðanverðum Vestfjörðum, og þó einkum við Ísafjarðardjúp, þegar á 10. öld. Fræg eru ummæli *Landnámabókar* um landnám Þuríðar sundafyllis og Völu-Steins sonar hennar í Bolungarvík, en þar segir, að Þuríður hafi „sett“ Kvíarmið í Ísafjarðardjúpi og tekið til þess „á kollótta af hverjum bónda í Ísafirði“.⁸¹ Með

Ísafirði er átt við Ísafjarðardjúp, en hvers vegna urðu bændur í Djúpinu að gjalda Þuríði „kollótta“ á fyrir að „setja“ miðið, og hversu oft inntu þeir þetta gjald af hendi?

Í stuttri grein í *Ársriti Sögufélags Ísfirðinga* getur Ásgeir Jakobsson þess, að enginn vafi sé á því, að hér hafi verið „um einskonar vertoll að ræða“.⁸² Þetta er í sjálfu sér ekki ósennileg ályktun, en hvers konar vertollur var þetta? Kvíarmið var yst í Ísafjarðardjúpi, og þangað var langsótt úr öðrum verstöðvum við Djúp en Bolungarvík og stöðvum yst í Jökulfjörðum. Bændur innan úr Djúpi hafa því vafalítið hyllst til að róa úr Bolungarvík, og má vel vera, að Þuríður hafi gert þeim að greiða vertollinn, eina á, fyrir uppsátur og aðra aðstöðu á Bolungarvíkurmöllum. Voru slíkir tollar vel þekktir í öllum landsfjórðungum á síðari öldum og þóttu sjálfsagðir, eins og nánar verður vikið að síðar.⁸³ Verður þá að ganga út frá því, að Þuríður hafi gert grönnum sínum í Djúpinu að greiða sér eina á, eða jafngildi hennar í öðrum gildum aurum, fyrir aðstöðuna á ári hverju. Hefur það verið Bolungarvíkurbónda bærileg búbót. Má þá einnig líta á þessi viðskipti sem elsta dæmi um skipti bænda í Út- og Inn-Djúpi á land- og sjávarvöru.

En hér kemur fleira til greina, og má vera, að í landnámutextanum felist önnur og að ýmsu leyti athyglisverðari skýring. Í Sturlubók *Landnámu* segir um Þuríði: „Hon setti ok Kvíarmið á Ísafjarðardjúpi ok tók til [leturbr. J.Þ.Þ.] á kollótta af hverjum bónda í Ísafirði.“⁸⁴ Ekki leikur á tveimur tungum, að Þuríður ákvað mörk Kvíarmiðs, en orðalag landnámuhöfundar, „tók til“, á að öllum líkindum við miðið, og þá merkir frásögnin, að Þuríður hafi ekki aðeins

ákvarðað miðið, heldur helgað sér það og bændur orðið að gjalda henni eina á hver sem gjald fyrir afnot af auðlindinni. Ef þessi skilningur er réttur, hefur Kvíarmið verið fyrsta einkamið, sem sögur fara af hér við land, og kollóttu ærnar elsta dæmi um greiðslu veiðileyfagjalds á Íslandi.

Ekki er fullljóst, hvenær Þuríður sundafyllir settist að í Bolungarvík, en það mun þó ekki hafa verið fyrr en á öðrum fjórðungi 10. aldar. Frásögnin af landnámi hennar bendir til þess, að þá þegar hafi fiskveiðar verið orðnar umtalsverður bjargræðisvegur við Djúp, og vel má vera, að bændur úr Inn-Djúpinu hafi verið teknir að stunda vorróðra úr Bolungarvík, áður en Þuríður nam þar land. Frá Bolungarvík var skammt að róa á gjöful mið, lending var þar betri en annars staðar við utanvert Djúpið og landrými nægilegt fyrir fiskiskála og önnur vergögn.

Aðrar frásagnir fornrita benda til þess, að útræði hafi hafist snemma úr Bolungarvík og að þar hafi þegar á 10. öld verið helsta verstöð við Ísafjarðardjúp. Í *Fóstbræðrasögu* hermir frá atburðum, sem urðu beggja vegna aldamótanna 1000, og þar segir frá skreiðarför húskarla Bersa bónda á Laugabóli til Bolungarvíkur og Arnardalsförs Þormóðs Bersasonar Kolbrúnarskálds.⁸⁵ Nokkru yngri er frásögn í *Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar*, þar sem segir frá því, er Þórður Snorrason fór með húskarla sína til róðra í Bolungarvík. Bera allar þessar frásagnir því vitni, að umtalsverður útvegur hafi verið í Víkinni á landnáms- og þjóðveldisöld og að þar hafi þá þegar verið stærsta verstöð á Vestfjörðum.

Í *Bandamanna sögu* og *Valla-Ljóts sögu*

*Tólfæringur með eftirbát í togi. Myndin er úr Jónsbókarhandriti frá 16. öld.
Mynd: Stofnun Árna Magnússonar – Jóhanna Ólafsdóttir*

greinir frá útræði við Húnaflóa og úr Grímsey, og af fornum ritum er ljóst, að snemma var tekið að róa úr Vestmannaeyjum. Í Hauksbók Landnámu segir, að þar hafi „áðr“ verið „veiðistöð ok engra manna vetrseta“,⁸⁶ og bendir orðalagið ótvírætt til þess, að í upphafi hafi Sunnlendingar haft útver í Eyjum og nýtt þær til fisk- og fuglaveiða að vor- og sumarlagi, áður en Herjólfur Bárðarson nam þar land. Það mun hafa gerst undir lok landnámsaldar, en kolefnisgreiningar á mannvistarleifum, sem fundist hafa í Eyjum, geta bent til mun eldri mannavistar.⁸⁷ Þar gæti þó hugsanlega verið um að ræða leifar frá útróðrarmönnum, sem ekki hafi haft fasta búsetu í eyjunum árið um kring. Á síðari hluta þjóðveldisaldar jókst útgerð úr Eyjum til muna, og þar varð ein stærsta verstöð á Íslandi.

Af austanverðu Norðurlandi og Austfjörðum geyma fornrit ekki frásagnir af útgerð og fiskveiðum. Ekki má þó taka þá þögn heimilda sem vitnisburð um, að sjór hafi ekki verið sóttur í þessum landshlutum á landnáms- og

þjóðveldisöld, enda hafa fiskveiðar ávallt verið nokkrar fyrir Norður- og Austurlandi, þótt ekki hafi þær verið jafn miklar þar og fyrir sunnan og vestan. Fjöldi frásagna af útgerð sunnan- og vestanlands bendir þó til þess, að í þeim landshlutum hafi fiskveiðar verið meira stundaðar en norðanlands og austan þegar á fyrstu öldum Íslandsbyggðar. Er það í samræmi við það, sem gerðist á síðari öldum.

II,4,3. Sjávarhættir á landnáms- og þjóðveldisöld

II,4,3,1. Bátar og veiðarfæri

Fátt er vitað um þá báta, sem haldið var til veiða hér við land á fyrstu öldum Íslandsbyggðar. Áður var getið um *eftirbáta*, sem knerrir landnámsmanna höfðu í togi á ferðinni yfir hafið, og telur Lúðvík Kristjánsson, að þeir muni flestir hafa verið teinæringar eða áþekkir þeim að stærð. Telur hann vafalaust, að eftirbátar hafi verið fyrstu bátar, sem róið var á til fiskjar hér við land.⁸⁸

Þessi ályktun Lúðvíks er sennileg, þótt ekki verði loka fyrir það skotið, að einstaka menn hafi róði út í þarann á smábátum, sem heimildir greina einnig, að hafi verið á skipum landnámsmanna.⁸⁹

Teinæringarnir, sem hingað komu sem eftirbátar, hafa vafalítið verið góð skip, en þeir voru alltof þungir í vöfum, mannfrekir og viðamiklir til að henta við fiskveiðar hér við land á fyrstu árunum eftir landnám. Í hópi landnámsmanna, sem hingað komu af Norður- og Vestur-Noregi, hljóta hins vegar að hafa verið margir, sem kunnu vel til bátasmíða, og er ekki að efa, að þeir sem bjuggu við sjó hafi tekið að huga að smíði fiskibáta fljótlega eftir að þeir settust hér að. Efnivið hefur trauðla skort á rekafjörum, og óhætt er að gera ráð fyrir því, að flestir hinna fyrstu fiskibáta, sem smíðaðir voru hér á landi, hafi verið gerðir úr rekaviði.

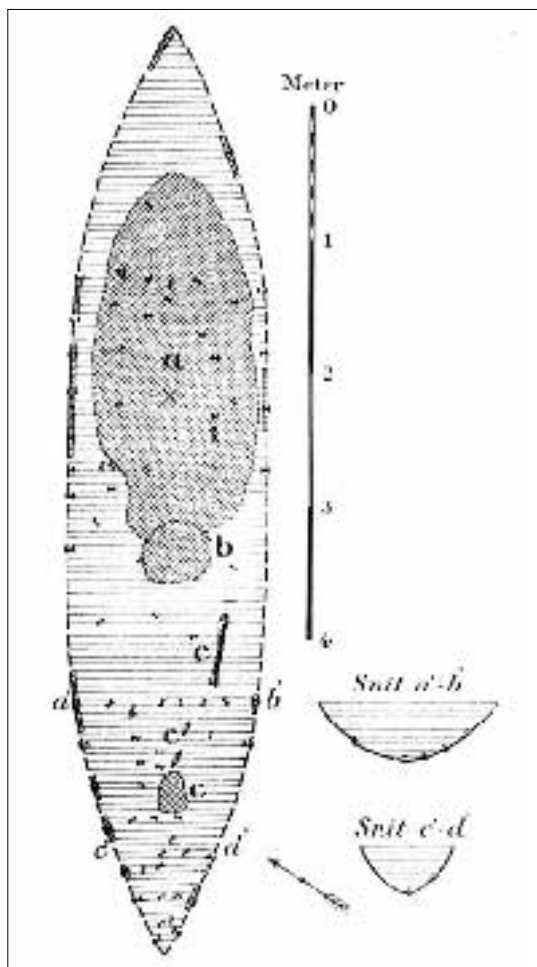
Nánast ekkert er vitað um hina fyrstu íslensku fiskibáta. Þeir hafa vafalaust verið líkir bátum, sem landnámsmenn þekktu úr heimahögum í Noregi, en smám saman hafa hérlendir bátasmíðir aðlagð bátana íslenskum aðstæðum. Fimm bátukuml úr heiðnum sið hafa fundist hér á landi, og munu fiskibátar hafa verið í þremur þeirra en vatnabátar í tveimur. Kristján Eldjárn rannsakaði tvö bátukuml, sem fundust á Dalvík, og ætlaði hann, að annar báturinn hafi verið 7 metra langur og 1,50 metrar á breidd, en hinn 6,45 metrar á lengd og 1,14 metrar á breidd.⁹⁰ Lúðvík Kristjánsson er þeirrar skoðunar, að miðað við bátastærðir, sem þekktar eru frá því á 18. öld, gæti minni báturinn hafa verið fjögurra manna far en hinn stærri „miðlungs sexæringur“.⁹¹

Þriðja bátukumlið, sem nokkuð örugglega hafði að geyma fiskibát, fannst í Vatnsdal í Patreksfirði sumarið 1964. Í kumlinu fannst mikið af mannabeinum og rónöglum, auk ýmissa annarra hluta, og þar mátti sjá greinilegt far eftir bát.⁹² Þór Magnússon rannsakaði kumlið og lýsti haugfénu. Dró hann þá ályktun, að báturinn hefði „[...] varla verið mikið yfir sex metra langur [...] og 0,95 sm. breiður, þar sem hann var breiðastur.“⁹³ Um smíðina fórust honum svo orð:

Af þeim viðarleifum, sem eftir voru, sást, að báturinn hefur verið smíðaður úr barrviði, líklega helzt lerkí. Ekki er unnt að gera sér grein fyrir neinum smáatriðum í smíðinni, nema því, að borðin virðast helzt hafa verið sex hvorum megin, frekar mjó, en yfirleitt eru bátar þeir, sem fundist hafa frá víkingaöld, úr mjög breiðum borðum. Þeir eru einnig oft úr eik, en eikarborð eru eðlilega mun sterkari en borð úr barrviði. Öll bönd voru horfin, og sást ekkert marka fyrir þeim. Var heldur ekki um að ræða lengri nagla á þeim stöðum, þar sem ætla mátti að böndin hefðu verið og þau hefðu verið negld með. Er hugsanlegt, að þau hafi verið negld við byrðinginn með trésaum eða reyrd við hann með böndum [...] Grunnt far sást eftir kjölinn, og voru viðarleifarnar þar allmiklu dekkri að lit en í byrðingnum.⁹⁴

Engin ástæða er til annars en taka undir ályktun Þórs um stærð og gerð bátsins í Vatnsdal. Leifarnar úr kumlinu hafa ekki verið aldursgreindar, en þær eru örugglega úr heiðnum sið og geta, ásamt Dalvíkurbátunum, gefið athyglisverðar vísbendingar um stærð og notkun íslenskra fiskibáta á 10. öld.

Mælingar á bátsfarinu í kumlinu í Vatnsdal bentu til þess, að hann hafi verið líðlega sex metra langur, í mesta lagi, og því heldur styttri en minni Dalvíkurbáturinn, sem Lúðvík Kristjánsson taldi að hefði verið fjög-

*Báturinn í Dalvíkurkumlinu.
Daniel Bruun: Fortidsminner og Nutidshjæmm*

urra manna far. Virðist þá ekki út í hött að álykta, að Vatnsdalsbáturinn hafi verið miðlungs eða lítill feræringur fremur en stórt tveggja manna far.

Í kumlinu í Vatnsdal fundust einnig tvö hvalbeinsstykki, sem sýnilega hafa verið negld innan á borðstokkinn bakborðsmegin. Þeim lýsti Þór Magnússon svo:

Stykki þessi eru að heita má bæði eins, hvort um sig 10,5 sm að lengd og annað 5,6 en hitt 6 sm hátt. Að

ofanverðu eru skornar í þau breiðar raufar, sem band hefur greinilega verið látið leika í. Grópað er úr stykkjunum að innanverðu fyrir borðstokknum, og hafa þau hvort um sig verið negld með tveimur járnköglum, sem enn sitja í. Þessi stykki hafa skagað lítið eitt upp fyrir borðstokkinn, og var hið fremra 20 sm frá fremstu köglunum (stafninum) en hið aftara 70 sm aftan við stafn. Í fremra beinstykkinu er raufin heldur lengri, en slitmerki eru meiri í hinu aftara, greinilega eftir band. Bein þessi hafa verið sett til hlífðar borðstokknum, og hefur stjórafæri eða fangalína legið í þeim. Mér er ekki kunnugt um að sams konar beina eða hlífa hafi fyrr orðið vart á bátum frá víkingaöld, og er þetta því sjaldgæft fyrirbæri. Ekki getur verið um að ræða vaðbeygjur, það sýnir staðsetning og fyrirkomulag.⁹⁵

Hvalbeinsstykkinn tvö láta ekki mikið yfir sér, en gefa þó nokkurt tilefni til ályktana um það, hvernig báturinn hefur verið notaður og þá um leið hvernig fiskveiðar hafa verið stundaðar hér við land á 10. öld.

Hvalbeinsstykkinn gegndu áþekku hlutverki og vaðbeygjur. Þau hafa verið notuð til að halda stjórafærum kyrrum á borðstokknum og til að hlífa borðstokknum við núningi. Stjórafæri voru forsenda þess, að hægt væri að fiska við fast,⁹⁶ og var bátum þá lagt við stjóra, þ.e. eins konar akkeri, á meðan skipverjar sátu undir færum.

Úr þessu má lesa nokkra vitneskju um tilhögun fiskveiða á þessum tíma. Augljóst er, að á svo litlum bát hefur ekki verið róið langt frá landi, og sennilegast er, að hann hafi einkum verið notaður innfjarða og á grunnsævi, enda vart verið hentugt að flytja í honum stjórafæri, sem gagn gerði, jafnvel þótt á grunnu vatni væri. Til þess var hann of lítill. Getur þetta og bent til þess, að báturinn hafi einkum verið notaður við vorveiðar og hugsanlega einnig í snatt við eggja- og dúntekju. Er það í

samræmi við það, sem áður hefur verið talið um upphaf fiskveiða við Ísland og nánar verður fjallað um síðar í þessu riti.

Leifarnar af bátnum í kumlinu í Vatnsdal verða ekki með vissu greindar til tegundar, en eins og þegar hefur komið fram, hefur hann verið smíðaður úr barrviði, líklega lerki. Barrtré voru miklum mun algengari á rekafjörum en eikartré, og eykur þetta því líkurnar á því, að báturinn hafi verið smíðaður úr rekaviði. Um það verður vitaskuld ekkert fullyrt, en skemmtilegt er til þess að hugsa, að báturinn í kumlinu í Vatnsdal í Patreksfirði kunni að hafa verið fulltrúi elstu kynslóðar þeirra báta, sem smíðaðir voru úr rekaviði hér á landi.

Ritaðar heimildir veita takmarkaðar upplýsingar um fiskibáta landsmanna á landnáms- og þjóðveldisöld. Í fornritum, *Íslendinga sögum* og *Sturlungu*, er skipa og báta að sönnu víða getið, en þó sjaldnast með þeim hætti, að auðvelt sé að átta sig á því, um hvers konar för er að ræða. Lúðvík Kristjánsson álítur, að skip, sem í fornum ritum eru nefnd *ferjur*, hafi verið flutningaskip, en giskar á, að *skútur* „hafi einkum verið sama og *tólfæringar*.“⁹⁷

Ólíklegt er, að slík skip hafi verið notuð til fiskveiða að nokkru ráði á landnáms- og þjóðveldisöld. Til þess voru þau of stór og óhentug, en hafa á hinn bóginn hentað vel til að flytja skreið og annan varning, ekki síst á milli eyjaverstöðva og lands.

Teinæringar voru mun minni skip en tólfæringar, meðfærilegri í setningi og færri menn þurfti til að manna þá. Ef marka má, hve miklu oftast þeirra er getið í fornritum en tólfæringa, hafa þeir verið mun algeng-

ari, og ljóst virðist, að er leið á þjóðveldisöldina jókst notkun teinæringa til fiskveiða, ekki síst á Vestfjörðum og við Breiðafjörð. Sex- og áttæringar virðast hins vegar hafa verið algengustu fiskibátar hér við land, a.m.k. eftir að kom fram yfir miðja 12. öld, og í *Íslenzku fornbréfasafni* er þeirra getið í öllum landsfjórðungum, áttæringa þó ekki í Austfirðingafjórðungi.⁹⁸

Þegar litið er yfir tímabilið frá landnámi og fram til loka þjóðveldisaldar, virðist ljóst, að landnámsmenn hafi tekið að smíða fiskibáta úr rekaviði fljótlega eftir að þeir settust hér að. Þar hefur í upphafi vafalaust einkum verið um litla báta að ræða, tveggja- og fjögurra manna för, og má báturinn í kumlinu í Vatnsdal vel hafa verið næsta dæmigerður fyrir þá fiskibáta, sem algengastir voru á þeim slóðum á 10. öld. Þegar fólki fjölgaði í landinu, jókst þörfin fyrir öflun matvæla, og þá stækkuðu fiskibátarnir smám saman, og sex- og áttæringar urðu algengustu veiðiskipin. Á þeim mátti sækja mun dýpra en á minni bátum og veiða meira, og þá mátti með sæmilegu móti setja á kamb á milli veiðiferða. Þessi bátastærð hentaði þannig best, og eins og nánar verður fjallað um síðar, var hún mest notuð allt til loka árabátaaldar. Stærri bátar voru aðeins notaðir á tilteknum svæðum, þar sem svo bar við, að þeir hentuðu betur.

Ekki leikur á tvennu, að *handfæri* var algengasta veiðarfæri hér á landi á landnáms- og þjóðveldisöld. Hinir fyrstu landnámsmenn hafa vafalaust gripið með sér færi og öngla, áður en þeir lögðu í siglinguna yfir hafið, og telja má víst, að færagerð og önglasmíði hafi hafist hér á landi þegar á

Mynd úr Jónsbókarhandriti frá fyrri hluta 14. aldar.

Menn að fiskveiðum með handfæri.

Mynd: Stofnun Árna Magnússonar – Jóhanna Ólafsdóttir

fyrstu árum Íslandsbyggðar. Um þessa iðju hinna fyrstu Íslendinga vitum við að sönnu afar lítið, en þess er að vænta, að á fyrstu öldunum hafi handfæri verið gerð af innlendu efni. Færin hafa verið spunnin úr innlendu bandi, og önglar hafa vafalítið verið smíðaðir úr járn, sem unnið var úr mýrarrauða, á meðan hér var stunduð járngerð.

Elstu heimild um veiðarfæri hér á landi er að finna í Kristinna laga þætti *Grágásar*, þar sem mælt er fyrir um veiðar á helgum dögum. Þar segir:

Ef landgangur verður að fiskum, og skulu menn taka þá. En þá er landgangur að fiskum ef menn höggva höggjárnnum eða taka höndum. Eigi skal net hafa við né öngla.⁹⁹

Landgangur var það kallað þegar fiskur gekk á land, t.d. í flóðum, og mátti þá annaðhvort

taka hann með berum höndum eða stinga með stingjum („höggjárnnum“).

Elstu lýsingar á handfæri og handfæraveiðum er á hinn bóginn að finna í *Guðmundar sögu byskups*, sem Arngrímur Brandsson, ábóti á Þingeyrum, færði í letur um 1350. Þar segir svo:

[...] skal þá renna léttri línu út af borðveginum niður í djúpið ok festa stein með neðra enda, að hann leiti grunn; þar með skal fylgja bogið járn; er menn kalla öngul, ok þar á skal vera agnið til blekkingar fiskinum; ok þann tíma sem hann leitar sér matfanga, ok yfir gín beituna, grefur oddhvasst og uppreitt járníð hans kjaft, síðan fiskimaðurinn kennir hans viðurkomu ok kippir að sér vaðinum, dregur hann svo að borði ok upp í skip.¹⁰⁰

Þessi frásögn er án efa sannferðug lýsing á handfæraveiðum Íslendinga á fyrstu öldum byggðar í landinu, og hún á, að breyttu breytanda, við um notkun þessa veiðarfæris allt fram á okkar daga.

Um færi og færagerð á síðari öldum verður nánar fjallað síðar í þessu riti. En handfærið var ekki eina veiðarfærið, sem notað var á miðöldum. Tilvitnunin í *Grágás* hér að framan sýnir, að net hafa verið í notkun á þjóðveldisöld, en hins vegar vitum við ekki gjörlla, hvernig þau voru notuð. Líklegast er þó, að þau hafi verið lögð í sjó skammt undan fjöruborði, og eins og þegar hefur komið fram, áttu landeigendur einkarétt á veiði innan „netlaga“.¹⁰¹ Vatnafiskur var veiddur í net, og líklegt má telja, að landnætur hafi verið notaðar við veiðar á síld og öðrum uppsjávarfiski. Á sama hátt er líklegt, að gildrur hafi verið notaðar þar sem svo háttaði til. Má í því viðfangi benda á, að í Grafarvogi við Reykjavík var þekkt örnefnið

*Fugl í Hornbjargi.
Mynd: Hjálmar R. Bárðarson*

Síldarmannagarðar, en það munu hafa verið garðar sem hlaðnir voru út í voginn, en á milli þeirra var þröngt op eða hlið. Síld gekk inn fyrir garðana á flóði, og þegar gangan var komin inn fyrir, var opinu lokað og síldin hirt, þegar féll frá.

Um aðferðir við veiðar á öðrum sjávardýrum er vitneskja okkar takmörkuð, en óhætt

virðist að gera ráð fyrir því, að þær hafi í meginatriðum verið svipaðar þeim aðferðum, sem tíðkaðar voru allt fram á þessa öld. Í *Grágás* er talað um *selnet*, og í Kristinna laga þætti var ákvæði, þar sem mönnum var heimilað, að drepa sel á helgum dögum, „ef í nót liggur en taka eigi úr.“¹⁰² Uppdráp hefur vafalaust einnig tíðkast snemma, þar

sem svo háttaði til, og óhætt er að gera ráð fyrir því, að mikið hafi verið af sel við landið, er landnámsmenn bar að garði. Um það vitna m.a. fjölmörg ornefni í öllum landsfjórðungum, sem bera nafn af sel.¹⁰³ Víða er og í fornum heimildum minnst á selabáta, og hafa þeir trúlega einkum verið notaðir til að vitja um selanet.

Hvalir voru veiddir með skutlum, og hvalreki þótti jafnan happafengur. Í *Grágás* eru mörg ákvæði um það, hvernig menn skuli bera sig að við hvalveiðar og nýtingu hvalreka. Virðist einsætt, að veiðar hafi einkum beinst að smáhvelum ýmiss konar en stórhveli verið nýtt, ef þau rak á fjörur. Þá mun eitthvað hafa verið um rostungsveiðar, en það hefur varla verið mikið.¹⁰⁴ Virðist svo sem rostungur hafi verið veiddur í net og drepinn í látum.¹⁰⁵

Nýting sjó- og bjargfugla hefur vafalítið verið fólki drjúg búbót allt frá fyrstu öldum Íslandsbyggðar, og góð fuglabjörg og fuglabyggðir þóttu löngum mikilsverð hlunnindi. Af ummælum í fornrítum og miðalda lög-bókum er sýnt, að eggja- og dúntekja hefur víða tíðkast á landnáms- og þjóðveldisöld, og í Kristinna laga þætti *Grágásar* var mönnum heimilað að taka fugla „fjaðursára“, þ.e. ófleyga, þótt á helgidegi væri.¹⁰⁶ Þá var og heimilt að eta sjó- og bjargfugla, „þá alla er á vatni fljóta“, þegar „kjötætt“ var, þ.e.a.s. á þeim dögum er kjötneysla var heimil.¹⁰⁷

Ferðir í fuglabjörg hafa vafalaust tíðkast snemma, og í *Guðmundar sögu byskups* er glögg lýsing á bjargnytjum og bjargsigi:

Svo er Ísland vaxið víða fyrir norðan með sjónum, að standa stór björg með svo frábærri hæð, að í sumum stöðum gengur langt yfir hundrað faðma. Í þess-

háttar björg safnast í mörgum stöðum á sumarið svo margur sjófugl, að það er ótölulegur fjöldi, verpir hann í þeim holum eða hellum, sem verða í bjarginu. Þessi er fjárafli margs manns að fara í björgin að taka egg ok fugla. Þessháttar afli fremst á þann hátt, að *fuglarinn* fer í festarenda ofan fyrir bjargið, gerist það oftlega með miklum háska ok bráðum manntapa, því að festinni kann margt að granda.¹⁰⁸

Eins og hér kemur fram, þótti bjargsig jafnan hættusamt, og þekkt er, að Guðmundur biskup góði blessaði festar fyglinga. Það dugði þó ekki alltaf, og í *Guðmundar sögu* er að finna frásögn af fyglingi, sem hrapaði í fuglabjargi og höfuðkúpubrotnaði.¹⁰⁹

II,4,3,2. Í verinu

Verferðir virðast hafa tíðkast með einum eða öðrum hætti hér á landi frá því á landnámsöld. Sjávarbændur hafa vafalítið róið til fiskjar eftir soðmeti allan ársins hring, en þeir, sem lengri áttu sjávargötu, sóttu sjó, þegar best hentaði og tóm gafst frá öðrum bústörfum. Borg á Mýrum verður traudla talin sjávarjörð í hefðbundnum skilningi þess orðs, en Skalla-Grímur Kveldúlfsson hafði marga útvegi, eins og segir í *Egils sögu*:

Skalla-Grímr var skipasmiðr mikill, en rekavið skorti eigi vestr fyrir Mýrar. Hann lét gera bæ á Álfanesi ok átti þar bú annat, lét þaðan sækja útróðra ok selveiðar ok eggver, er þá váru gnóg föng þau öll, svá rekavið at láta at sér flytja. Hvalkvámur váru þá ok miklar, ok skjóta mátti sem vildi. Allt var þar þá kyrrt í veiðistöð, er þat var óvant manni. It þriðja bú átti hann við sjóinn á vestanverðum Mýrum. Var þar enn betr komit at sitja fyrir rekum, ok þar lét hann hafa sæði ok kalla at Ökrum. Eyjar lágu þar úti fyrir, er hvalr fannst í, ok kölluðu þeir Hvalseyjar.¹¹⁰

Lík þessu hefur búsysla margra hinna fyrstu landnámsmanna vafalaust verið, þeirra er námu víð lönd og kostarík. Þeir sátu á höfuðbólum sínum, en reistu önnur bú, þar sem gott var til fanga, og gerðu þar út menn til aðdrátta. Af frásögn *Egils sögu* er helst svo að skilja sem menn Skalla-Gríms á Álftanesi hafi verið við sjó mikinn hluta ársins, en líklegra er þó, að veiðarnar hafi einkum verið stundaðar að vorlagi og snemmsumars, áður en heyannir hófust. Þá kæpti selur í látrum, fugl verpti og fiskur gekk á grunnslóð. Hval hafa menn á hinn bóginn vafalaust veitt þegar færi gafst allan ársins hring.

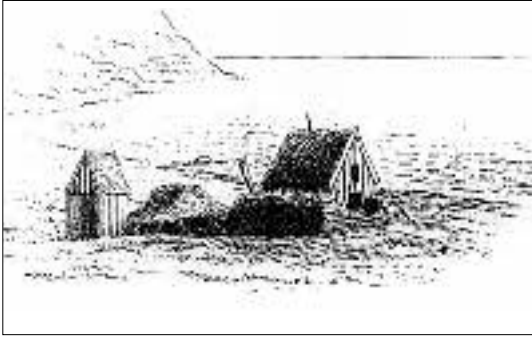
Þegar fólki fjölgaði í landinu, jókst þörfin á öflun matvæla, og þá mun fastara skipulag hafa komist á sjósókn og hagnýtingu sjávarfangs. Þá voru fiskveiðar jafnan mestar að vorlagi, á þeim tíma sem síðar varð vorvertíð og síðasti hluti vetrarvertíðar, þ.e.a.s. frá því í síðari hluta apríl og fram undir júnflok. Í 60. grein Þingskapapáttar *Grágásar* er gert ráð fyrir því, að fólk sé við sjó og hafist við í fiskiskálum fram undir mitt sumar, en einnig að það geti verið þar um „annir“, þ.e. á annatíma á vori og sumri.¹¹¹ Ekki virðist hins vegar hafa verið gert ráð fyrir því, að fólk væri við sjó á hausti eða vetri.

Þegar alls er gætt, var ekkert eðlilegra en að fólk væri við sjó einmitt að vorlagi. Þá var mest líf í sjónum og við ströndina og því best til fanga. Vorveiðarnar hafa að líkindum fullnægt þörfum landsmanna fyrir fiskmeti, áður en útflutningur þess hófst að marki um 1300, og eins og áður var getið, munu bátarnir, sem mest voru notaðir til fiskveiða hér við land á fyrstu öldum Íslandssögunnar, hafa verið litlir, fer- og sexæringar

líklega algengastir. Þeir hentuðu betur til róðra á vorin en um hávetur, þegar allra veðra var von. Landnámsmenn voru einnig vanir vorróðrum úr heimahögum í Noregi, en í Norður-Noregi tíðkuðust róðrar úr útverum allt fram á 13. öld, er fólk tók að setjast að í verstöðvum.¹¹² Var ekkert eðlilegra en að þeir hættir héldust áfram hér á landi, þar sem aðstæður voru um margt svipaðar og í norðurhémuðum Noregs.

Loks ber þess að gæta, að þótt margir bændur byggju stórum búum, væru kallaðir „ríkir“ í sögum og hefðu um sig „fjölmenni“, var mannaflí takmarkaður hér á landi á fyrstu öldum sögu vorrar, og því reið á að nýta hann af skynsemi. Það varð m.a. gert með því að senda fólk í verið á ákveðnum árstíma, þegar verferðirnar voru líklegastar til að skila árangri, og láta það nýta allt sjávargagn, fisk, sel, fugl og dún, á sem skemmstum tíma. Þegar því var lokið og verfólkið sneri aftur heim, hófust selfarir og heyannir, og kannski hafa þeir, sem snjallastir voru veiðimenn, haldið til fjalla með netstúf á baki og stingi í höndum og unað sér við lax-, silungs- og gæsaveiðar fram eftir sumri.

Vitneskja okkar um tilhögun verferða á fyrstu öldum Íslandssögunnar er takmörkuð, en með því að gefa hugarfluginu ofurlítið lausan tauminn getum við gert okkur í hugarlund, hvernig þær hafa gengið fyrir sig. Þegar kom fram undir sumarmál og snjóá leysti, tók verfólkið að tygja sig til ferðar, karlar og konur, og þegar fréttist af því, að fiskur væri genginn á mið, selur lagstur í látur og fugl hefði hreiðrað sig, var haldið af stað. Í verinu hafðist fólkið við í

*Verbúð og hjallur í Hnífsdal.
Daniel Bruun: Fortidsminner og Nutidshjemm*

fiskiskálum, sem vafalítið hafa flestir verið einhverskonar bráðabirgða vistarverur í upphafinu, ef til vill töttir af torfi og grjóti, sem tjaldað var yfir, á meðan á vertíðinni stóð. Þeir hafa verið svefnstaðir og veitt skjól fyrir vindi og regni en traudla getað talist hlýlegar vistarverur.¹¹³

En fólkið kom ekki í verið til að sofa eða hanga inni í skálum. Vertíðin var annatími, þar sem fólk vakti og vann vorlangan daginn, reri til fiskjar, veiddi fugl og sel, hirti egg og dún. Allt þurfti að gerast á sem skemmstum tíma, og þegar vertíðin var úti, var haldið heim með fenginn, mikinn eða lítinn eftir atvikum. Eftir urðu ekki í verinu nema kannski örfáar manneskjur, sem sáu um að þurrka fisk og flytja harðmetið heim, er leið á sumar. Er ekki ósennilegt, að til þess starfa hafi einkum valist eldra fólk og unglingar.

Heimildir greina ekki frá lífinu í verinu. Á köldum vorum og vætusömum hlýtur vistin þar að hafa verið harla kaldsöm, en þegar vel áraði og sól var á lofti mikinn hluta sólarhringsins, hefur vafalaust oft verið glatt á hjalla í útverum. Í sögum greinir frá sekum mönnum, sem flýðu í

útver og reyndu að dyljast þar, og af áðurtilvitnuðum orðum *Laxdæla sögu* má ráða, að stundum hafi slest upp á vinskapiinn hjá ver mönnum og komið til illdeilna og vígaferla. Það mun þó hafa verið fremur sjaldgæft, og ekkert bendir til, að ófriðsamara hafi verið í verstöðvum en annars staðar.

Við vitum ekki, hvenær föst búseta hófst í verstöðvum, og vafalaust hefur það verið breytilegt frá einum stað til annars, einum landsfjórðungi til annars. Frá sumum landnámsjörðum, t.d. Bolungarvík og jörðum við Breiðafjörð, í Grindavík og á Hornströndum, var róið allt frá upphafi byggðar, en augljóst er, að víða voru útver og fiskiskálar í upphafinu, en föst byggð myndaðist smám saman. Mun það víðast hafa gerst á 10. öld og á fyrri hluta 11. aldar.

Þeirri skoðun hefur lengi verið haldið á loft, að landnámsmenn hafi byggt langt inn til landsins, lengra en byggð gat haldist, er til lengdar lét. Í 1. bindi *Sögu Íslands* lýsti Kristján Eldjárn búskaparlagi landnámsmanna og þeim sjónarmiðum, er hann taldi hafa legið að baki vali þeirra á bæjarstæði:

Samkvæmt hnattstöðu sinni og náttúrufari býður Ísland upp á skilyrði til búskapar af sérstakri tegund. Að mörgu leyti liggur ljóst fyrir, hvernig sá búskapur hlaut að verða, sambland af landbúskap, þ.e. kvikfjárrækt, og fiskveiðum, bæir byggðir strjált um allt byggilegt land, en ekki í þorpum, bæjarstæði valin þar sem hagkvæm skilyrði voru frá náttúrunnar hendi, vatn til nota, helzt rennandi lækir, möguleiki til túnræktar og nokkurra engjalslagna, beit nærtæk, snjóalög ekki aðsækin, og ekki spillti útsýni gott og fagurt, en var fráleitt frumskilyrði. Flestir bæir á Íslandi standa enn á upphaflega bæjarstæðinu og oftast er auðvelt að sjá,

hvers vegna einmitt sá staður var valinn. Því réðu þessi hagkvæmnissjónarmið, búmannsauga. Tillit til sjávargagns hefur áreiðanlega ráðið litlu um val bæjarstæðis. Búskapur var undirstaðan og bústaður valinn með hann í huga, þó að sjórinn með öllum sínum gæðum hafi þegar í upphafi og alla tíð síðan verið sjálfsögð uppspretta bjargræðis. En sjó mátti sækja langt að á tilteknum árstímum, og það gerðu menn. Hér á við að geta þess, að sjá má af fornminjum, að land hefur mjög snemma verið fjölnumið, jafnvel lengra inn til lands en raunhæft var til lengdar. Dæmi um það eru fornbyggðir í Þjórsárdal og upp af Bárðardal í Þingeyjarsýslu.¹¹⁴

Sjálfsagt er að taka undir margt í þessum orðum Kristjáns, en hér er þó að ýmsu að gæta og trúlegt, að „tillit til sjávargagns“ hafi á tíðum ráðið a.m.k. jafnmiklu um val landnámsmanna á bæjarstæði og möguleikar á landbúskap. Við verðum að hafa í huga, að landnámsmenn komu flestir frá stöðum, þar sem fiskveiðar höfðu um langan tíma verið stundaðar af engu minni krafti en landbúskapur og höfðu síst minni þýðingu fyrir afkomu fólks. Engin ástæða er til að ætla, að landnámsmenn hafi þegar við komuna hingað tekið að huga að nýjum búskaparháttum, þótt búskaparlag þeirra hafi smám saman breyst og aðlagast nýjum aðstæðum. Þess var áður getið til, að Ingólfur Arnarson hafi einmitt sest að í Reykjavík, en ekki undir Ingólfsfjalli, vegna þess hve vel háttaði til sjósóknar við Faxaflóa. Þar mátti lifa jöfnum höndum af sjó og landi, og á miklu auðveldari hátt en í Ölfusinu. Hið sama gæti vel hafa ráðið búsetuvali Skalla-Gríms Kveldúlfs-sonar, og sjálfsagt fleiri landnámsmanna. Bygging Skalla-Gríms á jörðunum á Álftanesi og Mýrum vestur sýnir einnig, að landnámsmenn tóku snemma að huga að nýtingu

sjávarfangs og spöruðu hvorki mannafla né fyrirhöfn til að neyta þeirra gagnsmuna.

Þá ber þess að gæta, að þær rannsóknir, sem gerðar hafa verið á fornum bæjarstæðum langt inni í landi, geta hæglega villt um fyrir okkur. Fornleifarannsóknir staðfesta, að byggð var í Þjórsárdal og upp af Bárðardal, og mannvistarleifar hafa fundist á Hraunþúfu, inn af Austurdal í Skagafirði. Eru þá aðeins nefnd örfá kunn dæmi um búsetu og mannavist langt inn til landsins á fyrstu öldum íslenskrar sögu. Enn sem komið er hafa fornleifafræðingar hins vegar ekki rannsakað neina þeirra verstöðva, sem getið er í fornum heimildum, og væri þó ærin ástæða til. Í þessu efni mun að vísu víða erfitt um vik, og víða hafa náttúruöflin spillt svo vegsummerkjum, að til lítils er að reyna rannsókn. Á Reykjanesi hefur land t.d. víða spillst svo af flóðum, sandfoki og sífelldum ágangi sjávar, að flest ummerki fornrar búsetu eru löngu afmáð. Árið 1703 er þess getið um ýmsar þekktar útvegsjarðir á þessum slóðum, að bæjarhús hafi þurft að flytja undan sjávarágangi, sums staðar oftár en einu sinni.¹¹⁵ Á síðastliðnum þremur öldum hafa flóð og sjávargangur þrífaldlega valdið stórtjóni á þessum slóðum og eytt landi og minjum enn frekar. Annars staðar á landinu, t.d. á Snæfellsnesi, í Breiðafjarðareyjum, við Ísafjarðardjúp og á Hornströndum, ættu skipulagðar fornleifarannsóknir hins vegar að geta skilað verulegum árangri og aukið þekkingu okkar á byggingu landsins og nýtingu gæða lands og sjávar þegar á fyrstu öldunum eftir landnám.

Af þeim skörðóttu heimildum, sem varðveist hafa um sjávarútveg og byggingu sjávarjarða á landnámsöld, virðist ljóst, að sums

staðar hófst búseta í útverum með því, að landeigendur reistu þar bæi og sendu þangað fólk til að hirða sjávargagn og yrkja jörðina. Dæmi um slíkt voru bæirnir, sem Skalla-Grímur Kveldúlfsson reisti á Mýrum og áður var getið. Á öðrum stöðum hófst búsetan með því, að fólk tók að hafast við í fiskiskálum árið um kring og lifði af sjávarfangi, sem það seldi innsveitarmönnum í skiptum fyrir landvöru.

Sumir þeirra, sem þannig hófu búsetu í útverum, eignuðust landið, sem þeir bjuggu á, en aðrir gerðust leiguliðar landeigenda. Hafa þeir vafalítið goldið leiguna í fríðu, með fiskmeti eða annarri sjávarvöru, en landbændur selt þeim kjöt og mjólkurafurðir í skiptum. Með þessum hætti munu margar sjávarjarðir hafa byggst í öndverðu, og ýmsar þeirra jarða, þar sem líkur eru til að fiskiskálar hafi staðið í upphafi og fólk dvaldist aðeins skamman tíma á ári hverju, héldu endingunni -skáli, þegar fram liðu stundir og föst búseta hófst. Má þar nefna sem dæmi Ísólfskála í Grindavík, Útskála og Gufuskála á Reykjanesi, Gufuskála á Snæfellsnesi, Karlsskála við Reyðarfjörð, og líklegt er, að örnefnið Skálavík, t.d. á Vestfjörðum og Langanesi, eigi sér sams konar uppruna.

Sumar þessara jarða byggðust snemma, jafnvel þegar um 900, en aðrar síðar. Á Ísólfskála mun byggð að líkindum ekki hafa hafist fyrr en á 14. öld, er sjávarútvegur tók að eflast til muna. Fram að þeim tíma hefur að líkindum verið þar útver, fiskiskáli.¹¹⁶

II,4,3,3. Sjávarútvegur og samfélag

Ekki leikur á tveimur tungum, að sjávarútvegur var landsmönnum mikilsverður

bjargræðisvegur á landnáms- og þjóðveldisöld. Átti það ekki síst við á fyrstu árunum og áratugunum, eftir að landnám hófst, á meðan menn hleyptu upp bústofni sínum. Áður tilvitnuð frásögn af búslu Skalla-Gríms Kveldúlfssonar á Borg sýnir glögg, að sjávarútvegurinn skipti miklu fyrir búskap hans, og þannig mun því hafa verið farið um flesta landnámsmenn, sem bjuggu stórt og gátu nýtt sér sjávargagn ekki síður en landsins gæði.

Fornleifarannsóknir, sem gerðar hafa verið víða um land, benda og til þess, að sjávargagn hafi frá fyrstu tíð gegnt mikilvægu hlutverki í mataræði Íslendinga. Þannig sýna rannsóknir og aldursgreiningar á fiskbeinum, er fundist hafa í Flatey á Breiðafirði, á Svalbarði í Þistilfirði, Granastöðum í Eyjafirði, í Viðey, Nesi við Seltjörn, á Bessastöðum og Stóru-Borg, að umtalsverðar fiskveiðar hafa verið stundaðar hér við land allt frá því á 10. öld. Sömu gögn benda og til þess, að veiðarnar og neysla fisks hafi aukist er á leið, einkum eftir að kom fram á 13. öld.¹¹⁷ Fyrstu niðurstöður fornleifarannsókna á Hofstöðum í Mývatnsveit benda í sömu átt. Þar hefur fundist umtalsvert magn af fiskbeinum, jafnt úr ferskvatnsfiski sem sjávarfiski. Beinín úr sjávarfiski eru úr þorski, ýsu, ufsa og flatfiski, en athyglisvert er, að langflest beinin eru úr bók og sporði fisksins, en afar fá bein úr fiskhausum hafa fundist.¹¹⁸ Bendir það til þess, að Hofstaðabændur hafi flutt að skreið frá nálægum verstöðvum.

Á fyrstu þremur til fjórum öldum Íslands-sögunnar var fiskur nær alfarið veiddur til innanlandsneyslu, og hann mun alla tíð hafa gegnt mikilvægu hlutverki í mataræði

*Verminjar á Fjallaskaga, aðalverstöð Dýrfirðinga um aldir. Á 17. öld voru þar 22 verbúðir.
Mynd: Ómar Ragnarsson*

landsmanna. Það sýna frásagnir af skreiðarferðum til verstöðva við Breiðafjörð og Ísafjarðardjúp, sem áður var frá sagt, og brygðist sjávarafli, gat vá verið fyrir dyrum. Þannig segir frá því í *Grettis sögu*, að hallæri kom á Íslandi „svá mikit [...] at ekki hefir jafnmikit komit. Þá tók af nálíga allan sjávarafla ok reka. Þat stóð yfir í mörg ár.“¹¹⁹

Höfundur *Grettis sögu* greinir ekki frá orsökum hallærisins, sem var hið fyrsta, sem vitað er um í sögu þjóðarinnar. Nýjustu rannsóknir á sögu veðurfars á norðurslóðum taka hins vegar af allan vafa um orsakirnar og styðja um leið heimildagildi sögunnar í þessu efni. Um miðjan síðari helming 10. aldar kólnaði snögglega á bæði

Íslandi og Grænlandi, og hér á landi féll meðalárshitinn úr u.þ.b. 4° í u.þ.b. 3,3°, auk þess sem hafismánuðum fjölgaði.¹²⁰

Vart getur leikið á tvennu, að ísinn hefur valdið mestu um það, að reki barst ekki á fjörur í sama mæli og áður, og vera má, að eitthvað hafi dregið úr sjósókn, a.m.k. á Norðurlandi og Vestfjörðum. Kólnandi veðurfar og lækkaður sjávarhiti hafa hins vegar að líkindum valdið mestu um það, að fiskgengd hefur minnkað við landið, og hugsanlega hefur orðið svipaður aflagrestur og varð á „litlu ísöldinni“ undir lok 17. aldar, sem nánar verður sagt frá síðar í þessu riti. Mun þó kuldaskeiðið á 10. öld hafa orðið til muna skammærri.

Orðalag höfundar *Grettis sögu* sýnir, hve miklu máli fiskifang skipti fyrir afkomu þjóðarinnar á þessum tíma. Þegar sjávarafli brást, var hallæri í landi, og það þótt liðin væri rúm öld frá upphafi landnáms og búpeningur vafalaust orðinn allmikill.

Annað kuldakast kom um miðja 11. öld, og undir lok 12. aldar kólnaði verulega, og hélst hitastig þá lágt um langan tíma. Fyrstu viðbrögð manna við því voru að banna útflutning skreiðar, eins og nánar segir frá í næsta kafla. Bannið stóð að vísu ekki lengi, en sýnir, svo ekki verður um villst, að án harðmetisins máttu Íslendingar ekki vera.

Mikill hluti fiskafra landsmanna mun hafa verið hertur þegar á landnámsöld, enda var það besta og einfaldasta leiðin til að verja hann skemmdum. Í verstöðvum og víðar við sjóinn var fiskur vitaskuld etinn nýr, þegar hann var að fá, en inn til sveita og þegar lítið aflaðist, var harðmetið eini fiskurinn á borðum fólks. Um þýðingu harðfisksins vitna frásagnir af skreiðarferðum og -flutningum, sem þegar er getið. Annað sjávarfang gegndi einnig mikilvægu hlutverki í mataræði landsmanna, auk þess sem selskinn var notað í skæði og klæði, hvalbein voru til margra hluta nytsamleg, og rostungstennur urðu snemma dýr og eftirsótt verslunarvara.

Á landnáms- og þjóðveldisöld voru skilin á milli landbúskapar og sjávarútvegs að líkindum ógleggri en á nokkru öðru skeiði Íslandssögunnar. Bændur, sem bjuggu nærri sjó, lifðu jöfnum höndum af sjó og landi, og þótt sjávarútvegurinn hafi í sumum landshlutum gegnt veigameira hlutverki í afkomu fólks en landbúskapurinn, er hæpið að telja hann sérstakan atvinnuveg á

þessum tíma. Eiginleg sæbýlahverfi munu heldur ekki hafa tekið að myndast á þessum tíma, þótt föst búseta hafi hafist í útverum á 10. öld og aukist á 11. öld.

Á hinn bóginn er ljóst, að verslun tókst á milli sjávarbænda og landbænda, sem skiptust á sjávarvöru og landvöru. Um það vitnar frásögn Arngríms Brandssonar, ábóta á Þingeyrum, sem sagði, að svo mikinn arð mætti hafa af fiskveiðum að „öreigar“ yrðu „fullríkir“ af þeim, en „þurr sjófiskur“ gengi kaupum og sölum og dreifðist um allt land.¹²¹

Dæmi um „öreiga“, sem varð „fullríkur“ af fiskveiðum var Oddur Ófeigsson frá Reykjum í Miðfirði, sem er talinn hafa verið uppi á 11. öld. Hann fór lítt efnum búinn í ver á Vatnsnesi, en var orðinn svo fjáður eftir þrjár vertíðir, að hann komst yfir ferju og hóf að flytja fisk og hval til sölu. Á því græddist honum fé, fór í kaupferðir utanlands og varð að lokum stórauðugur maður. Frá Oddi segir í *Bandamanna sögu*. Hún er talin skáldsaga að mestu, en þó mun óhætt að telja, að í þessu viðfangi bregði sagan upp raunsannri þjóðfélagsmynd.¹²² Hefur Oddur Ófeigsson vafalaust ekki verið hinn eini, sem auðgaðist á fiskveiðum hér á landi á þessum tíma.

Fræðimenn munu nú á dögum almennt vera sammála um það, að útflutningur skreiðar og annars fiskmetis hafi lítill verið á landnáms- og þjóðveldisöld. Það má kalla eðlilegt, þegar þess er gætt, að á þessum tíma voru fiskveiðar einkum stundaðar til að afla matvæla til neyslu innanlands. Þegar nánar er að gáð, má þó í fornritum greina nokkrar vísbendingar um, að eitthvað hafi verið flutt utan af sjávarfangi, þótt þar hafi

vafalaust verið um mjög lítið magn að ræða og útflutningurinn líkast til tilviljana-kenndur. Hefur Þorkell Jóhannesson bent á, að „nóg dæmi“ séu um það, að breskir kaupmenn hafi siglt til Íslands á þessum tíma og að Íslendingar hafi stundum haldið skipum sínum beint til Hjaltlands, Skotlands og Írlands. Telur Þorkell, að allar líkur bendi til þess, að í þessum ferðum hafi skreið löngum verið helsta útflutningsvaran. Er verslun Íslendinga komst í hendur Norðmanna á 12. og 13. öld, hafi útflutningur skreiðar hins vegar lagst nær alveg af, enda hafi norskir kaupmenn lítinn áhuga haft á því að flytja héðan skreið og keppa með því við landa sína og starfsbræður, sem fluttu skreið frá Noregi til Bretlandseyja.¹²³

Er vafalaust óhætt að taka undir þessa skoðun Þorkels, enda útilokað annað en að eitthvað hafi verið flutt héðan af skreið og öðrum sjávarafurðum á þjóðveldisöld. Þar mun þó jafnan hafa verið um lítið magn að ræða og trauðla hægt að kalla útflutning í eiginlegri merkingu þess orðs.

Samantekt

Niðurstaða þess máls, sem rakið hefur verið í þessum kafla, er sú að fiskveiðar hafi hafist hér við land þegar við landnám. Hlýtur það og að teljast eðlilegt, þegar hugað er að landsháttum og því, hve miklu máli veiðar í sjó, ám og vötnum og nýting hvers kyns

fjöruntja hlutu að skipta fyrir búskap landnámsmanna. Átti það ekki síst við um fyrstu árin eftir landnám, á meðan menn voru að hleypa upp bústofni sínum.

Alla landnáms- og þjóðveldisöld miðuðu fiskveiðar Íslendinga einkum að því að afla matvæla til neyslu innanlands. Útflutningur skreiðar virðist að vísu einhver hafa verið á þessum tíma, en hann var lítill, og fiskmeti getur engan veginn talist veigamikil útflutningsvara fyrir miðja 13. öld, og trauðla fyrr en eftir 1300.

Á landnáms- og þjóðveldisöld voru fiskveiðar jafnan mestar á vorin, og nýting fjöruntja taldist til vorverka. Þannig féllu þessi störf best að búskaparháttum landsmanna, og þær hentuðu einnig vel báta- og skipakosti þeirra og þeirri veiðitækni, sem þeir höfðu yfir að ráða. Veiðar hafa vafalaust verið stundaðar í einhverjum mæli allt umhverfis landið, en þó er ljóst, að þegar á 11. öld, ef ekki fyrr, varð útræði mest frá verstöðvum á suðvestan- og vestanverðu landinu, þar sem síðar urðu mestu útvegs-heruð landsins. Á sama tíma virðast viðskipti með fiskmeti hafa hafist innanlands, þar sem útvegsbændur keyptu landvöru af sveitabændum í skiptum fyrir sjávarfang.

Íslenska þjóðveldið rann skeið sitt á enda árið 1264. Þá voru miklar breytingar í íslenskum sjávarútvegi skammt undan, og á nýrri öld varð hann helsti útflutnings- atvinnuvegur þjóðarinnar.

III. FISKVEIÐAÖLD

III,1. Atvinnubylting á 14. og 15. öld

Lítill ágreiningur mun vera um það meðal fræðimanna, sem fjallað hafa um íslenska sögu síðmiðalda, að á 14. og 15. öld hafi orðið svo miklar breytingar á atvinnu- og efnahagslífi Íslendinga, að helst verði líkt við byltingu. Þorkell Jóhannesson, prófessor, sem fyrstur manna rannsakaði efnahagsbreytingarnar á þessu tímabili til nokkurrar hlítar, kallaði tímabilið 1300-1550 *fiskveiðaöld* svo sem til aðgreiningar frá *landbúnaðaröldinni*, sem hann taldi hafa staðið á tímabilinu frá því um 930 og fram til 1300.¹²⁴ Eðli breytinganna, sem hér urðu í upphafi fiskveiðiaaldar, lýsti Þorkell svo:

Breyting sú á atvinnuhögum Íslendinga, sem varð á öndverðri 14. öld, er frægt dæmi þess, er heilt þjóðfélag, með rótgrónum starfsvenjum, verður að kalla má í skjótri svipan uppnæmt fyrir áhrifum erlendra kaupmanna, er sjá sér hag í því að beina starfskröftum landsmanna að nýjum viðfangsefnum. Hingað til höfðu Íslendingar verið atorkusöm búnaðarþjóð fyrst og fremst. En héðan af fær útvegurinn æ meiri byr í seglin, og hagar lands-

búsins verður meir og meir háður sjávarafnanum og viðskiptunum við erlenda kaupmenn.¹²⁵

Þorkell hefur vafalaust rétt fyrir sér um það, að á 14. og 15. öld jókst mjög vægi sjávarútvegs í þjóðarbúskap Íslendinga, og hafði það í för með sér margháttaðar breytingar á samfélaginu. Nafngiftin, *fiskveiðaöld*, á og vel við um þetta tímabil, enda er það fyrsta skeið Íslandssögunnar, þar sem fiskveiðar og útflutningur sjávarafurða höfðu afgerandi áhrif á hag þjóðarinnar. Athafnir erlendra kaupmanna ollu þar vissulega nokkru, en fleiri skýringa verður að leita. Breytingar á náttúrufari munu hafa valdið nokkru, sömuleiðis drepsóttir sem hér gengu á öndverðri 15. öld. Þá höfðu framfarir í skipasmíðum og siglingatækni mikil áhrif á siglingar manna um norðanvert Atlantshaf, og síðast en ekki síst voru átök og breytingar, sem urðu í efnahags- og stjórnmálalífi Norðurálfa, áhrifavaldur hér á landi. Átti hvort tveggja mikinn þátt í því, að siglingar um norðanvert Atlantshaf færðust mjög í aukana á þessu skeiði. Fjórtánda og fimmtánda öld eru tvímælaust eitt mesta um-

brotaskeið í sögu þjóðanna við Norður-Atlantshaf, Íslendinga ekki síður en annarra.

Við aldamótin 1500 var heimsmynd fólksins, sem byggði Norður-Atlantshafssvæðið, allt önnur en tvö hundruð árum fyrr, valdahlutföllin á svæðinu voru gjörbreytt og nýtt Norður-Atlantshafsveldi var komið til sögunnar. Það varð til vegna „ættanna kynlega blends“, leysti af hólmi og náði yfirráðum yfir eldra stórveldi, sem nú varð eins konar hjálenda hinna nýju valdhafa. Stóð svo næstu fimm til sex aldirnar, og enn eimir eftir af þeim breytingum, sem urðu á norðurslóðum á þessum tíma. Jafnframt þeim breytingum, sem urðu á stjórnmálasviðinu, urðu ýmsar breytingar á atvinnuháttum og efnahagslífi, og það voru einmitt þær, sem mest áhrif höfðu hér úti á Íslandi.

Um þessa þætti verður fjallað síðar í þessum kafla, en fyrst vikur sögunni að heimildum og rannsóknum, sem gerðar hafa verið á íslenskri sjávarútvegs- og samfélagssögu tímabilsins.

III.2. Heimildir og fyrri rannsóknir

Heimildir um sjávarútveg Íslendinga á fiskveiðaöld, þ.e. tímabilinu frá því um 1300 og fram til siðskipta, eru dreifðar, oft brotarkenndar og ekki ýkja fjölskrúðugar. Frumheimildir er flestar að finna í *Íslenzku fornbréfasafni* og annálum, og ýmsan fróðleik má sækja í *Jónsbók*, sem var lögbók Íslendinga allt þetta tímabil. Þá er og stundum ýmislegan fróðleik að hafa úr hinum „yngri fornritum“, svo sem sögum biskupa, sem færðar

voru í letur á þessu tímabili, en mjög bregður til beggja vona um, hve traustar heimildir þær eru. Í engum af þessum heimildum er þó að finna heildarfrásögn af sjávarútveginum á þessu skeiði. Hér verður því að raða brotum saman eftir bestu getu, auk þess sem nokkra stoð má hafa af rannsóknum, sem þegar hafa verið gerðar á öðrum sviðum íslenskrar miðaldasögu, einkum verslunar- og stjórnmálasögu. Jafnframt verður að líta til þess, sem gerðist í hag- og stjórnmálasögu nágrannalandanna á þessu skeiði.

Lúðvík Kristjánsson hefur manna ýtarlegast kannað gögn um sögu sjávarútvegs á Íslandi á árabátaöld. Í ritverki hans, *Íslenzkir sjávarhættir*, er að finna margvíslegan fróðleik og vitneskju um útveg og fiskveiðar Íslendinga á öllum öldum, þ.á m. á síðmiðöldum. Ekkert heildstætt yfirlit er þó að finna í Sjávarháttunum um þetta tímabil fremur en önnur, enda er verkið ekki byggt þannig upp. Því er öðru fremur ætlað að vera rit um þjóðhætti og strandmenningu fyrri alda. Rannsóknir Lúðvíks varpa hins vegar ljósi á ýmsa mikilvæga þætti sjávarhátta Íslendinga á þessu skeiði. Verður víða vitnað til þeirra hér á eftir.

Sá fræðimaður, sem fyrstur kannaði til nokkurrar hlítar hinar miklu breytingar, er urðu á atvinnuháttum Íslendinga á síðmiðöldum, var, eins og áður sagði, Þorkell Jóhannesson, prófessor. Hann birti um þetta efni tvær ritgerðir, og birtist hin fyrri í tímaritinu *Vöku* árið 1928, en hin síðari að hluta í *Andvara* árið 1956. Báðar birtust svo ritgerðirnar í heild í ritgerðasafni Þorkels, *Lýðir og landshagir*, sem kom út að honum látnum árið 1965.¹²⁶

Í ritgerðunum fjallaði Þorkell allrækilega um þær breytingar, sem urðu á atvinnuháttum Íslendinga á þessu skeiði, um vaxandi þýðingu sjávarútvegs, breytingar á skreiðarverði og áhrif alls þessa á samfélagið, ekki síst á byggð í landinu. Um sjávarútveginn sjálfan fjallaði Þorkell hins vegar lítið og ekkert um sjávarhætti. Ýmislegt í rannsókn-um Þorkels heldur enn gildi sínu, en síðari tíma fræðimenn eru þó á annarri skoðun um eitt og annað, ekki síst útreikninga hans á breytingum á skreiðarverði.¹²⁷

Miklu yngra er rit Björns Þorsteinssonar, *Enska öldin í sögu Íslendinga*, sem út kom árið 1970. Meginviðfangsefni Björns var að rannsaka veiðar Englendinga á Íslandsmiðum á 15. öld og áhrif þeirra á utanríkisverslun Íslendinga, afskipti Englendinga af íslenskum málefnum og hver áhrif veiðarnar hér við land og verslun með íslenska skreið hafði á samskipti Englendinga við Dani, Norðmenn og Hansakaupmenn. Um veiðar Íslendinga sjálfra fjallar Björn hins vegar lítið.

Veðurfar og loftslag hefur mikil áhrif á fiskveiðar og allt gengi sjávarútvegs. Á undanförnum árum og áratugum hafa náttúruvísindamenn unnið merkt starf í rannsóknum á sögu náttúru- og veðurfars á norðurslóðum. Þar ber ekki síst að nefna rannsóknir Astrid E. J. Ogilvie á íslenskri veðurfarssögu. Árangur þeirra rannsókna hefur einkum birst í tímaritsgreinum, og að því er varðar tímabilið, sem hér er til umfjöllunar, ber einkum að nefna grein, sem Ogilvie birti í tímaritinu *Acta Archaeologica*,¹²⁸ um breytingar á loftslagi og veðurfari hér á landi á tímabilinu frá því um 865 og fram til loka 16. aldar. Ogilvie hefur kannað fjölda heimilda, fornrit, annála

og nokkur yngri rit, sem hafa að geyma upplýsingar um veðurfar og loftslag á *fiskveiðaöld*. Í grein sinni ræðir hún þessi rit, upplýsingar þeirra og heimildagildi ýtarlega og ber saman við eldri rannsóknir. Hún leggur áherslu á að athuga frásagnir af hafís, og eins og kemur fram í kaflanum um sjávarútveg Íslendinga á síðmiðöldum síðar í þessu riti, hljóta þeir, sem fást við sögu sjávarútvegs og fiskveiða á Íslandi – og reyndar víðar við norðanvert Norður-Atlantshaf –, að hafa góðan stuðning af þessari grein.

Áður var getið um rannsóknir Árnýjar E. Sveinbjörnsdóttur og félaga hennar á ískjörnum úr Grænlandsjökli. Þær koma vitaskuld að góðu gagni við rannsóknir á tímabilinu, sem hér um ræðir, ekki síður en hinu fyrra.

Í áðurtilvitnaðri grein sinni beinir Astrid Ogilvie sjónum að frásögnum annála og annarra ritheimilda af hafís, enda gefa þær oft traustar vísbendingar um veðurfar. Íslenskir vísindamenn hafa rannsakað gögn um hafís hér við land á fyrri öldum, og ber þar einkum að nefna rannsóknir Páls Bergþórssonar. Þær koma að góðu haldi, þegar kanna skal tengsl veðurfars og fiskveiða. Aukinn hafís við landið og nokkur eða mörg hafísár í röð þýddi að öðru jöfnu lækkandi sjávarhita, sem aftur hafði áhrif á fiskgöngur og fiskgengd. Þetta kom skýrt fram á kuldaskeiðinu undir lok 17. aldar, sem nánar verður sagt frá síðar. Þar að auki lagðist ísinn oft yfir fiskislóðir og hindraði róðra um lengri eða skemmri tíma.

Breytingarnar, sem urðu á atvinnulífi Íslendinga og utanríkisverslun á fiskveiðaöld, höfðu margháttað áhrif á þróun byggðar í landinu. Hnigu þau öll í eina átt: að byggð

við sjávarsíðuna styrktist, og á stærstu útgerðarsvæðunum, á Suður-, Suðvestur- og Vesturlandi, mynduðust eins konar sjávarþorp, hverfi *sæbýla*, þar sem fólk lifði nær allfarið af fiskveiðum og átti allt sitt undir þeim. Saga sæbýlahverfanna hefur enn lítið verið rannsökuð.¹²⁹ Þeirra er þó víða getið í byggðasögum sjávarútvegshéraða, og af þeim ritum má einnig sjá, að byggð við sjávarsíðuna eflist á síðmiðöldum.

Í áður nefndu riti Björns Þorsteinssonar, *Enska öldin í sögu Íslendinga*, er að finna dágott yfirlit yfir þróun mála á Norður-Atlantshafi á 15. og 16. öld, einkum þó að því er snertir Ísland og íslensk málefni. Um gang mála í nálægum löndum verður að leita til rita um sögu þeirra, og verður vísað til þeirra hér á eftir, þar sem við á. Víkur nú sögunni að baráttu Norður-Atlantshafsbjóða um fisk og fiskmeti á síðmiðöldum og stöðu Íslands og íslensks sjávarútvegs í hag- og viðskiptakerfi þessa tímaskeiðs.

III,3. Aldahvörf við Atlantshaf

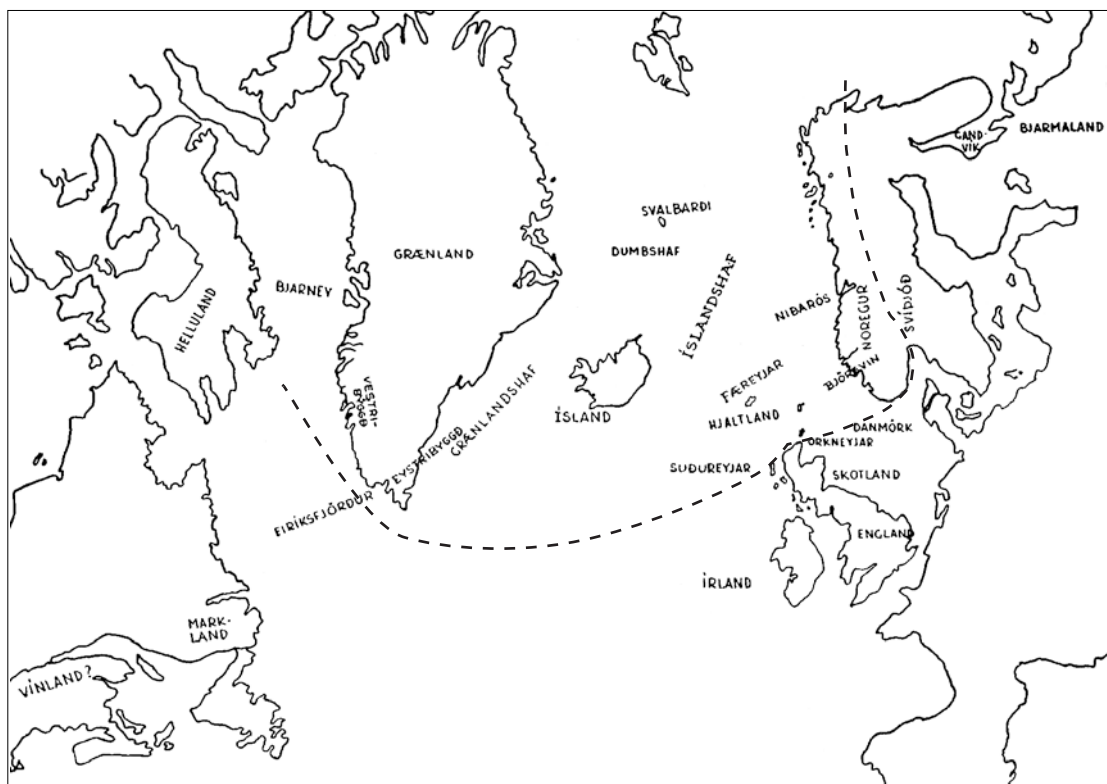
Um aldamótin 1300 var veldi Noregskonunga í hámarki og Norður-Atlantshaf nánast norskt innhaf. Noregsveldi, eins og norskir sagnfræðingar nefna gjarnan ríki Noregskonunga á þessu skeiði, náði yfir Noreg allan, frá Líðandisnesi í suðri til Bjarmalands í norðri, strandlengjuna, sem nú heitir Bohúslén í Vestur-Svíþjóð, og flestar stærri eyjar og eyjaklasa á Atlantshafi, norðan Bretlandseyja.

Hjaltlandi, Orkneyjum og Suðureyjum höfðu Norðmenn ráðið frá því á víkingaöld,

og sátu norskir jarlar á Orkneyjum, sem voru að verulegu leyti byggðar fólki af norrænum uppruna. Þeir réðu löngum stundum málum á Suðureyjum, og öðru hvoru urðu Hjaltlendingar einnig að lúta valdi þeirra. Þeir nutu þó löngum meira sjálf-ræðis en nágrannar þeirra í suðri og vestri, enda minna um norræna menn á Hjaltlandi en á Orkneyjum og Suðureyjum. Stafaði það einkum af því, að eftir minna var að slægjast á Hjaltlandi og land þar ekki eins gjöfult.¹³⁰ Færeyingar urðu skattskyldir Noregskonungi, er um það bil fjórðungur var liðinn af 11. öld,¹³¹ Íslendingar árið 1262 og hinir fornu Grænlandingar líkast til árinu fyrr.

Um 1300 var veldi Noregskonungs þannig giska víðfeðmt, þótt áhöld gætu verið um það, hversu traust völd konungs voru. Þegar hans lifðu jöfnum höndum af gæðum lands og sjávar, og voru fiskveiðar og önnur nýting sjávarfangs þeim mun gildari þáttur í afkomu fólks sem norðar dró. Þarf það og engum að koma á óvart, þegar þess er gætt, að við strendur Norður-Noregs, Íslands og Færeyja er að finna ýmis auðugustu fiskimið í Norður-Atlantshafi. Leið enda ekki á löngu, uns fiskur varð ein verðmætasta útflutningsvara Norðmanna og síðar Íslendinga.

Þess var getið í inngangskafli þessa rits (I,2,2), að á 12. öld urðu margar samverkandi ástæður til þess, að útflutningur skreiðar frá Noregi færðist í aukana og Björgvin varð miðstöð skreiðarverslunar þar í landi, og raunar í allri Evrópu. Skreiðarútflutningur þaðan óx nær stöðugt alla 12. öldina, og í lýsingu danskra krossfara, sem sigldu skipum sínum inn á Voginn í

*Löndin norðan brotnu línunnar á kortinu mynduðu Noregsveldi á miðöldum.
Byggt á Jóni Jóhannessyni: Íslendingasaga I.*

Björgvin árið 1191, sagði: „Þurrfiskur, sem kallaður er skreið, er þar svo mikill að hann verður hvorki talinn né veginn.“⁴¹³²

Þegar þessi orð voru skráð, var skreiðarverslunin þegar orðin Björgvinjarkaupmönnum mikilsverð tekjulind, en hún átti eftir að aukast mikið á næstu árum og öldum. Framan af voru enskir kaupmenn mestir skreiðarkaupendur í Björgvin og keyptu fisk í skiptum fyrir landbúnaðarvörur. Á 13. öld tóku þýskir kaupmenn frá höfnum á Norður-Þýskalandi og á ströndum Eystrasalts að sækjast eftir norski skreið, enda skortur á fiski á þeim slóðum. Stafaði það ekki síst af örri fjölgun og vexti borga,

sem fylgdi í kjölfar sóknar þýskumælandi fólks austur á bóginn á 11. og 12. öld. Í löndunum við Eystrasalt ruddu Þjóðverjar skóga og hófu mikla akuryrkju, og urðu kornvörur brátt helsta verslunarvara þeirra. Með korn sigldu þeir til landa í vestanverðri Evrópu, m.a. til Noregs þar sem þeir keyptu skreið, lýsi og húðir í skiptum fyrir korn og ýmsar fleiri landbúnaðarafurðir. Kom þeim þá vel að geta boðið korn á mun hagstæðara verði og í meira magni en Englendingar. Þýsku kaupmennirnir, sem til Noregs sigldu, voru flestir frá Hansaborgunum við Eystrasalt, og leið ekki á löngu, uns áhrif þeirra í Björgvin voru orðin svo mikil, að Noregskonungar

Fiskverslun á 16. öld. Á myndinni má sjá skreið í pökkum, síld í tunnum og reyktan fisk, trúlega síld.

urðu að veita þeim ýmis fríðindi og forréttindi. Sú saga verður ekki sögð hér, en á 13. og 14. öld náðu Hansamenn undir sig mestum hluta utanríkisverslunar Björgvinjarmanna og þar með verulegum hluta fiskverslunar í Norður-Evrópu.¹³³

Vaxandi umsvif Hansamanna og aukin eftirspurn eftir fiski í Björgvin hafði mikil áhrif á atvinnulíf, búsetu og efnahag fólks í Norður-Noregi. Þar voru aðstæður að sumu leyti svipaðar og víða á Íslandi og samfélagsgerðin um margt lík. Á hverju hausti koma göngur hrygningarþorsks norðan úr höfum upp að strönd Norður-Noregs á leið til hrygningarstöðvanna við Lófót. Þorskurinn gengur suður með Lófót, en síðan sveigja göngurnar austur á bóginn við Værøy og

Røst og inn á Vestfjorden. Þar hrygnir þorskurinn á tímabilinu frá janúar og fram í apríl, og hefur sá árstími frá aldaöldi verið mesta vertíð á þessum slóðum, að sínu leyti sambærileg við vetrarvertíðina á Suður- og Vesturlandi.

Íbúar Norður-Noregs kynntust vitaskuld snemma göngum þorsksins og Samar stunduðu veiðar á þessum slóðum, og reyndar mun norðar en við Lófót, þegar á steinöld. Þar mun þó einkum hafa verið um að ræða vorveiðar, sem stundaðar voru í útverum með líkum hætti og fiskveiðar Íslendinga á landnáms- og þjóðveldisöld. Þegar útflutningur skreiðar hófst að marki á 12. öld, tók fólki hins vegar að fjölga að mun norður á Lófót og á öðrum góðum útgerðarsvæðum

þar norður frá. Þá jókst mjög byggð nor-
rænna manna á þessum slóðum, jafnframt
því sem nýr kaflí hófst í þróun byggðarinnar.
Æ fleira fólk settist að við ströndina, og víða
risu þorp og bæir, þar sem áður höfðu verið
útver og mannavist lítil eða engin nema á
vertíðum. Á 13. og 14. öld reis víða umtals-
vert þéttbýli og stóð með blóma fram á
16. öld, eins og áður hefur komið fram.

Útpenslu byggðarinnar má ef til vill
gleggst sjá af byggingu kirkna, en nauðsyn-
legt þótti að tryggja sálarheill verfólksins, og
því voru kirkjur reistar í verstöðvum í takt
við aukinn mannfjölda og búsetu. Fyrir
1200 voru Samar fjölmennastir íbúa í
Norður-Noregi, en þeir voru heiðnir og því
engin þörf að reisa kirkjur fyrir þá. Um eða
skömmu fyrir 1200 var kirkjan í Lenvík á
Hálogalandi talin nyrsta kirkja í Noregi, en
hálfri öld síðar lét Hákon konungur gamli
reisa kirkju í Tromsø, og árið 1307 var kirkja
reist í Vardø. Mörg fleiri dæmi mætti nefna
um kirkjubyggingar á þessum slóðum á
miðöldum, en margar þeirra voru búnar
dýrum munum og skrauti, sem ættað var
sunnan af Þýskalandi og Niðurlöndum.
Segir það sína sögu um þá auðsæld, sem
fiskveiðarnar skópu.¹³⁴

Heimildir um aflabrögð við Norður-Noreg
eru engar tiltækar frá þessum tíma, en svo
virðist sem nóg hafi verið um fisk, og hélt
reyndar svo einnig eftir að hnignunarskeiðið
hófst á 16. öld. Hér var það því markaðurinn,
sem réð örlögum fólks og byggðarlaga, og þá
ekki síst hlutfallsverð á fiski gagnvart korn-
meti. Um það verður rætt síðar, þar sem
fjallað verður um sjávarútveg Íslendinga á
hnignunarskeiðinu eftir siðskipti.

Eins og fram kemur í næsta kafla, hafði
vaxandi eftirspurn eftir skreið í norðan-
verðri Evrópu og aukin umsvif Hansamanna
í Noregi mikil áhrif á efnahagslíf Íslendinga.
Á 14. öld urðu siglingar milli Noregs og
Íslands tíðari en áður, og skreiðarmarkaður-
inn í Björgvin hafði mikil áhrif á kjör fólks
hér vestur í hafinu. Í þeim efnunum áttu
Íslendingar flest sammerkt með íbúum
Norður-Noregs, og þróun mála hér á landi
varð að ýmsu leyti lík því, sem þar gerðist.

Í fyrsta kafla (I,2,2) voru raktir nokkrir
meginþættir í sögu fiskveiða og fiskverslunar
Norður-Evrópuþjóða á síðmiðöldum og þess
getið, að ein ástæða þess, að Englendingar
hófu veiðar hér við land, hafi verið sú, að þeir
urðu undir í samkeppninni við Hansamenn
um norsku skreiðina. Sú skýring er í fullu
gildi, en hinu má ekki gleyma, að þegar leið
að lokum 14. aldar, nægði það framboð, sem
var á skreið í Björgvin, ekki lengur til að full-
nægja eftirspurninni. Þá urðu fiskisnaðar
þjóðir að leita annarra úrræða.

Engin áhöld virðast um það, að Englend-
ingar hafi fyrstir erlendra manna hafið fisk-
veiðar við Ísland og þar með veiðar á fjar-
lægum miðum, a.m.k. svo að í nokkrum
mæli væri. Á hinn bóginn ber heimildum
ekki fyllilega saman um það, hvenær þessi
tímamót í fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs
áttu sér stað. Enski fræðimaðurinn Edgar J.
March hefur það eftir Gardner nokkrum frá
Dunwich, sem uppi var á 18. öld, að á valda-
dögum Játvarðar konungs I. (1272-1307)
hafi 20 skip verið send á ári hverju frá
Dunwich til veiða við Ísland og í Norður-

sjó.¹³⁵ Engar aðrar heimildir eru fyrir þessum Íslandsferðum, og líkast til er hér eitt-hvað málum blandið. Við getum að sönnu ekki útilokað, að ensk skip hafi komið hingað til lands á þessum árum og skipverjar þeirra rennt fyrir fisk, en ólíklegt er, að fjöldi skipa hafi komið á ári hverju í hálfan fjórða áratug, án þess að þess væri getið í öðrum samtímaheimildum, íslenskum eða enskum.

Önnur ensk heimild lætur að því liggja, að Englendingar hafi sökum aflabrests á heimamiðum hafið siglingar til Íslands og veiðar hér við land árið 1408 eða 1409, og má það vel vera rétt.¹³⁶

Í íslenskum heimildum er veiða Englendinga hér við land fyrst getið árið 1412, en það ár segir í *Nýja annál*:

Kom skip af Englandi austur fyrir Dyrhólmaey. Var röið til þeirra og voru fiskimenn út af Englandi.

Litlu máli skiptir, hvort Englendingar hófu veiðar hér við land árið 1408, 1409 eða 1412. Hitt skiptir öllu máli, að með komu þeirra á Íslandsmið urðu aldaskil í fiskveiðisögunni, og næstu öldina höfðu þeir margvísleg áhrif á gang íslenskrar sögu. Sú atburðarás verður ekki rakin í smáatriðum hér, en þeim, sem fræðast vilja um athafnir Englendinga á Íslandi á 15. og 16. öld, vísað á rit Björns Þorsteinssonar um ensku öldina í sögu Íslendinga. Í næsta kafla verður hins vegar víða fjallað um fiskveiðar Englendinga hér við land, áhrif þeirra á íslenskan sjávarútveg og samkeppni þeirra við þýska Hansakaupmenn um íslenskan fisk.

Í upphafi þessa kafla var stuttlega lýst

Noregsveldi á miðöldum og sagt frá viðskiptum og umsvifum Hansakaupmanna í Noregi, en fiskveiðisaga Íslendinga á 14. og 15. öld verður trauðla skilin, nema jafnframt sé horft til þess, sem gerðist í sjávarútvegi og viðskiptum með sjávarafurðir annars staðar við Norður-Atlantshaf á þessum tíma. Skipti þá stjórn málaþróunin og þróun siglinga og landaþekkingar einnig verulegu máli.

Norskir fræðimenn eru ekki á einu máli um það, hve heppileg viðskiptin við Hansamenn hafi verið fyrir Norðmenn, en hitt er víst, að þegar 14. öldin rann skeið sitt á enda, var Noregur kominn í konungssamband við Danmörku og Svíþjóð. Það samband nefndist Kalmarsambandið, og lauk sögu þess svo, að Noregur og hin gömlu skattlönd Noregskonungs, Ísland, Færeyjar, Grænland og Orkneyjar, héldu áfram konungssambandi við Dani, en Svíar fetuðu aðra slóð. Þar með leið hið forna Noregsveldi undir lok, og átti það eftir að hafa veruleg áhrif á gang mála á Norður-Atlantshafi á 15. og 16. öld.

Danir höfðu fram til þessa einkum beint sjónum sínum suður og austur á bóginn og voru næsta lítt kunnir málefnum Norður-Atlantshafs, eins konar aðkomumenn, sem skyndilega áttu að ráða málum í heimshluta, sem þeir þekktu lítt til. Má og með nokkrum rétti segja, að þeir hafi glutrað hinu gamla veldi Noregskonunga úr höndum sér. Orkneyjar og Hjaltland létu þeir sem heimanmund með danskri prinsessu, sem gefin var Skotakonungi árið 1469, og á síðari hluta 15. aldar og fyrra hluta þeirra 16. drógu þeir löngum taum þýskra Hansa-

kaupmanna í samkeppni þeirra og Englendinga um íslenska og norska skreið. Sá stuðningur reyndist hvorki Íslendingum né Norður-Norðmönnum heilladrjúgur.

Um það bil er *fiskveiðaöld* lauk í sögu íslensks sjávarútvegs, voru Englendingar að mestu horfnir af Íslandsmiðum og stefndu nú stöfnum til nýfundinna fiskislóða vestur við Ameríkustrendur. Þá urðu aftur aldaskil í fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs, og kannski má það kallast táknrænt fyrir hnignun hins forna veldis norrænna manna á Norður-Atlantshafi, að um svipað leyti og ensku-, frönsku- og spænskumælandi sjómenn tóku að væta færi sín við strendur Norður-Ameríku, misstu Íslendingar og Norðmenn allt samband við norræna menn á Grænlandi.

III,4. Íslenskur sjávarútvegur á fiskveiðaöld

III,4,1. Norska öldin

Fræðimenn, sem fjallað hafa um útflutningsverslun Íslendinga á miðöldum, hafa löngum verið þeirrar skoðunar, að útflutningur sjávarafurða hafi ekki hafist að marki fyrr en kom fram á 4. áratug 14. aldar. Þá hafi skreið og lýsi hins vegar leyst vaðmálið af hólmi og í skjótri svipan orðið helstu og verðmætustu útflutningsvörur landsmanna. Jafnframt hafi sjósókn og útgerð færst mjög í vöxt, svo sem til þess að anna vaxandi eftirspurn útlendinga eftir skreið, en landbúnaður látið undan síga.¹³⁷

Helgi Þorláksson, sem manna ýtarlegast

hefur rannsakað útflutningsverslun Íslendinga á 13. og 14. öld, er ósammála þessari skoðun og telur, að á 13. öldinni og „lengst af“ þeirri 14. hafi fiskneysla innanlands ráðið mestu um sjósókn Íslendinga.¹³⁸ Með öðrum orðum: aukin neysla á fiski innanlands jók eftirspurn eftir skreið og olli því, að sjór var meira og fastar sóttur en fyrr.

Hér verður því ekki andmælt, að fiskneysla innanlands hafi farið vaxandi á 13. og 14. öld og það leitt til aukinnar sjósóknar. Sú hefur vafalítið verið raunin, enda bendir flest til þess, að veðurfar hafi farið kólnandi á síðara hluta 13. aldar og meðalhiti ársins þá orðið lægri en hann hafði nokkru sinni orðið eftir landnám. Á 14. öld hlýnaði nokkuð, einkum á síðasta hluta aldarinnar, en þó hélst veður fremur kalt, a.m.k. ef miðað er við 12. öldina.¹³⁹

Eins og nánar verður rætt um síðar, hefur þessi þróun vafalítið ýtt undir flutning fólks að sjávarsíðunni og þar með aukið bæði fiskneyslu og sjósókn, en á hinn bóginn verður ekki loku fyrir það skotið, að vaxandi útflutningur hafi átt nokkurn þátt í því, að sjósókn virðist hafa farið vaxandi á þessu skeiði. Það hefur hins vegar vart gerst í skjótri svipan, eins og Jón Jóhannesson og Þorkell Jóhannesson láta að liggja, og heimildir benda til þess, að útflutningur hafi aukist næsta jafnt og þétt frá því skömmu fyrir 1300 og fram undir 1350 og svo aftur frá því um 1375 og fram yfir aldamótin 1400.

Þess var getið hér að framan, að sitthvað benti til þess, að eitthvað kynni að hafa verið flutt út af skreið þegar á þjóðveldisöld og þá ef til vill helst til Hjaltlands og Orkneyja. Sá útflutningur hefur þó aldrei verið mikill, en

vel má vera, að á 12. og 13. öld hafi alltaf öðru hverju verið eitthvað um útflutning harðmetis. Þar hefur þá einkum verið um að ræða annars vegar skreið, sem til var í landinu umfram innanlandsþarfir, og hins vegar svonefnda *matskreið*, sem kaupmenn höfðu til matar sér og skipverjum sínum á leiðinni yfir hafið.

Heimildir, sem benda til slíks útflutnings á 13. öld, eru eingöngu óbeinar og segja ekkert um, hve mikið kunni að hafa verið flutt utan af skreið. Eins og áður sagði, var árferði erfitt hér á landi undir lok 13. aldar og árið 1294 var bannað, að „mikil“ skreið flyttist úr landinu, á meðan hallæri væri.¹⁴⁰ Helgi Þorláksson getur þess til, að þarna kunni að vera átt við matskreið,¹⁴¹ en svo þarf ekki að vera, og ólíklegt er, að útflutningur hefði verið bannaður, hefði hann ekki verið nokkur og þá væntanlega svo mikill, að um hann hafi munað. Má í því viðfangi geta þess, að aldarfjórðungi síðar, 1319, gerðu Íslendingar samning við Magnús konung Eiríksson og tóku þar fram, að þeir vildu ekki að meiri skreið flyttist úr landi, á meðan hallæri væri, en kaupmenn þyrftu til matar sér.¹⁴² Getur orðalag þessarar heimildar bent til þess, að í fyrra tilvikinu hafi verið átt við skreið, sem flutt var utan til sölu. Til þess getur einnig bent, að árið 1307 er getið um íslenskan fisk á Englandi.¹⁴³ Má þá enn minna á, að um 1280 tóku þýskir Hansamenn að sigla til Björgvinjar, og um 1310 höfðu þeir náð undir sig mestum hluta skreiðarmarkaðar í Englandi og við Norðursjó, allt suður til Flandurs. Á fyrri hluta 14. aldar jókst mjög flutningur á skreið til markaða við Eystrasalt, og þá jókst einnig eftirspurn eftir skreið í Noregi.

Útvegsbændur í Norður-Noregi fluttu jafnan skreið sína sjálfir til Björgvinjar og seldu hana kaupmönnum þar. Þegar þýsku Hansakaupmennirnir náðu undir sig nær öllum skreiðarútflutningi frá Björgvin um aldamótin 1300, þrengdist mjög athafnarmými norskra kaupmanna, og þeir urðu að gera sér að góðu að verða eins konar milli-liðir í verslun við skattlöndin vestur í hafi, Grænland, Ísland, Færeyjar, Orkneyjar og Hjaltland. Frá þessum löndum reyndu þeir vitaskuld að flytja eins verðmæta vöru og þeim var frekast unnt, og á Íslandi lá þá beinast við að kaupa skreið til útflutnings. Hún mun hafa hækkað allverulega í verði á 14. öld, eins og nánar verður greint frá síðar, og var vel útgengileg vara í Björgvin.

Eftir að kom fram um 1320, mun framboð á skreið hafa aukist hér á landi, en vandséð er, hvort það stafaði af skánandi árferði, og þar með minni eftirspurn innanlands, eða aukinni sjósókn, sem leiddi af vaxandi eftirspurn kaupmanna. Þegar kom fram undir 1340, mun skreiðarútflutningur hins vegar hafa vaxið að mun, og má gleggst sjá það af aukinni siglingu til landsins. Samkvæmt Gamla sáttmála skyldu sex skip sigla frá Noregi til Íslands á ári hverju, en misbrestur vildi verða á því, hvernig Norðmönnum gekk að uppfylla það ákvæði. Þegar kom fram um 1340, varð hins vegar algengt, að fleiri skip sigldu til landsins en áskilið var, og jókst þá einkum sigling í Hvalfjörð og fleiri hafnir á Suðvestur- og Vesturlandi, sem voru í nágrenni við verstöðvar og útróðrarsvæði.¹⁴⁴

Svarti dauði barst til Noregs árið 1349 og hafði mikil áhrif á allt efnahagslíf lands-

manna. Íslendingar urðu afleiðinganna helst varir í því, að mjög dró úr siglingum til Íslands, og tóku þær ekki að glæðast aftur, fyrr en kom fram um miðjan 8. áratug 14. aldar. Þá jókst mjög sigling á hafnir á Suðvestur- og Vesturlandi, og munu viðskipti kaupmanna við klaustrin í Viðey og á Helgafelli hafa valdið þar allnokkru um. Má m.a. sjá það af því, að við Breiðafjörð varð Grunnasundsnes í Helgafellssveit mikilvægasta höfnin í stað Dögurðarness, Kumbaravogs og Nesvogs, og undir lok aldarinnar varð Þerneyjarsund ein helsta höfn við Faxaflóa.¹⁴⁵

Vaxandi þýðing sjávarútvegs í efnahagslífi landsmanna á 13. og 14. öld sést ef til vill gleggst af því, að á þessum tíma tóku kirkja og klaustur að sækjast eftir góðum útvegsjörðum í mun meira mæli en áður. Kom það gleggst fram á mestu útgerðarsvæðunum á sunnan- og vestanverðu landinu, og virðist svo sem sjávarútvegur hafi átt a.m.k. umtalsverðan þátt í auðsöfnun klaustra á þessum slóðum.

Helgafellsklaustur eignaðist þannig helstu útvegsjarðir á utanverðu Snæfellsnesi á 13. og 14. öld, og má þar nefna hálfa Gufuskála, sem klaustrið mun hafa eignast um 1274, Litla-Lón (sem áður nefndist Héðara Lón), Hellu í Beruvík, Garða, Saxhól, Hólahóla, Skarð og ýmsar fleiri jarðir, þ.á m. Ingjaldshól, Kjalveg og Þrándarstaði, en í landareign þeirra var Rif, sem varð ein helsta útflutningshöfn landsins á 15. öld.¹⁴⁶ Sumar jarðirnar keypti klaustrið, en aðrar fékk það að gjöf vegna áheita, sálugjafa o.s. frv. Magnús Már Lárusson hafði þetta að segja um hvers vegna klaustramenn sóttust eftir útvegsjörðum:

Auðvitað hefur það verið af ráðnum hug, sem bræður í Helgafelli og aðrir kirkjunnar þjónar lögðu áherzlu á að ná eignarhaldi á þessum jörðum, því á þeim urðu helztu útflutningsverðmæti þeirra tíma til, sem sé lýsi og skreið. Þeir hafa lagt í þessi kaup einmitt í þann mund, sem útflutningur á þessum vörum var að stórauðast.¹⁴⁷

Af öðrum útvegssvæðum sunnan- og vestanlands var svipaða sögu að segja. Þannig eignaðist Viðeyjarklaustur margar bestu útvegsjarðirnar á Suðurnesjum á 13., 14. og 15. öld, og komust þær í eigu konungs við siðaskipti.¹⁴⁸ Skálholtsstóll eignaðist allar jarðir nema eina í Grindavík, að líkindum á 15. öld,¹⁴⁹ og þannig mætti áfram telja dæmi af útvegsjörðum og -plássum, sem kirkja og klaustur náðu eignarhaldi á á síðmiðöldum. Leikur vart á tvennu, að þar hefur von um ábata af fiskveiðum og -verslun verið helsti hvatinn. Vestmannaeyjar eignaðist Skálholtsstóll, að því er virðist á fyrri helmingi 12. aldar, og hugðist Magnús biskup Einarsson stofna þar klaustur.¹⁵⁰ Af því varð ekki, en vart er að efa, að stóllinn hefur haft drjúgar tekjur af útvegi í eyjunum, á meðan hann átti þær. Sama máli gegndi um konung, sem mun hafa eignast eyjarnar á 15. öld.¹⁵¹

Auk þeirra aðila, sem hér hafa verið nefndir, sóttust efnamenn og höfðingjar eftir góðum útvegsjörðum, og varð mörgum býsna vel ágenzt. Segir nánar af því síðar.

Björn Þorsteinsson, prófessor, mun hafa orðið fyrstur til að nefna fyrri hluta fiskveiðaaldar „norsku öldina“. Við þá nafngift mun hann einkum hafa haft í huga, að á þessu tímabili, 14. öldinni, voru norskir kaupmenn umsvifameiri hér á landi en

nokkru sinni fyrir og síðar. Hér sóttust þeir einkum eftir skreið, og þarf enginn að fara í graf götur um, að skreiðarverslunin hefur verið þeim ábatasöm. Þegar á allt er litið, er kannski ekkert ofsagt, þótt sagt sé, að verslunin með íslenska skreið hafi verið eitt traustasta lífakkeri norskra kaupmanna í Björgvin á þessum tíma. Hansamenn höfðu hirt af þeim útflutninginn til Bretlandseyja og Norðursjávarhafna, en það gátu Norðmenn bætt sér upp að nokkru leyti með því að kaupa skreið af Íslendingum, flytja hana til Björgvinjar og selja keppinautum sínum, vafalaust með nokkrum hagnaði.

Íslendingum var þessi þróun hagstæð að því leyti, að skreiðarverð mun hafa hækkað nokkuð. Hversu mikil hækkunin hefur verið, er ekki fullljóst. Þorkell Jóhannesson telur, að á tímabilinu 1200-1300 hafi hækkunin numið 25 af hundraði og nær 75 af hundraði á tímabilinu 1350-1400.¹⁵² Hér er trúlega ofreiknað, og hefur Helgi Þorláksson bent á, að samkvæmt verðdæmum, sem varðveist hafa frá 14. öld, megi reikna með því að skreiðarverð hafi hækkað um 10-15 af hundraði á því tímabili.¹⁵³ Það er vafalítið nær lagi, en þó ber að hafa í huga, að verðdæmi, sem varðveist hafa frá þessum tíma, eru fá, í raun of fá til þess að draga megi af þeim almennar ályktanir. Þar að auki eiga þau við verð á skreið í viðskiptum innanlands, en vera má, að kaupmenn hafi goldið herra verð fyrir skreiðina í kauptíðinni, a.m.k. þau ár sem eftirspurn var mikil, en framboð lítið. Fyrir þessu eru þó ekki öruggar heimildir, en ljóst virðist, að skreiðarverð hafi hækkað nokkuð á þessu tímabili, svo mikið að fjársterkum aðilum þótti það ómaksins vert að

fjárfesta í góðum útvegsjörðum og stunda útgerð og viðskipti með skreið.

Kaupmenn, sem hingað sigldu af Noregi á 13. og 14. öld, stunduðu kaupskap, en virðast ekki hafa gert út skip til veiða sjálfir eða átt hlut að útgerð. Dæmin, sem nefnd voru hér að framan um vaxandi ásókn kirkju og klaustra í sjávarjarðir, benda eindregið til þess, að Íslendingum hafi þótt fýsilegt að eiga kaup við þá. Það hlýtur að hafa ýtt undir sjósókn, þótt í því viðfangi sé erfitt að átta sig á hlut innanlandsneyslu annars vegar og útflutnings hins vegar. Hitt er á hinn bóginn ljóst, að Íslendingar lentu þegar á þessu tímabili í þeirri aðstöðu, sem þeir hafa verið í lengst af síðan, að verða fyrst og fremst framleiðendur hráefnis, sem aðrir högnuðust á að flytja utan og selja.

III,4,2. Enska öldin

Þess var áður getið, að vaxandi þörf fyrir fiskmeti, yfirráð Hansamanna yfir skreiðarversluninni í Björgvin og trúlega minnkandi afli á Norðursjávarmiðum, hafi knúið enska fiskimenn til að snúa stöfnum á Íslandsmið árið 1412. Má þó ekki gleyma því, að framfarir í skipasmíðum og siglingatækni gerðu þeim kleift að hefja veiðar hér við land einmitt um þetta leyti. Nú voru skip þeirra orðin svo stór og vel búin til úthafssiglinga, að þeir gátu siglt á milli Bretlandseyja og Íslands, fram og til baka, einu sinni á ári og þó haft nokkurn tíma aflögu til veiða og verslunar.

Veiðar Englendinga hér við land höfðu mikil áhrif á útflutningsverslun Íslendinga og á gang almennra mála hér á landi á

15. öld. Fyrir þeim efnum hefur Björn Þorsteinsson gert rækilega grein í riti sínu, sem áður var getið, og er ekki að ófyrirsynju, að hann nefndi 15. öldina ensku öldina í sögu Íslendinga. Hér verður aðeins fjallað um veiðar og fiskkaup Englendinga að því leyti, sem þær snerta íslenskan sjávarútveg, en um áhrif þeirra á önnur málefni er vísað til áður nefnds rits Björns.

En veiðar Englendinga við Ísland mörkuðu einnig þáttaskil í fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs. Með þeim hófust fyrir alvöru veiðar á fjarlægum miðum, en þess konar veiðar hafa fjölmargar fiskveiðipjóðir stundað víða um heimsins höf allt fram á vora daga. Á 15. öld voru þessar veiðar m.a. afleiðing þess, að tæknilegar framfarir gerðu sjómönnum kleift að leita fanga víðar en áður og vera lengur úti hverju sinni. Í stað þess að fara einungis í stuttar veiðiferðir á mið nálægt heimahöfn gátu sjómenn nú siglt langar vegalengdir og verið að veiðum vikum og jafnvel mánuðum saman án þess að koma í höfn. Ef veður hélst bærillegt og engin slys eða áföll þjökuðu skipverja, var vatns- og matarskortur hið eina, sem knúið gat skipstjóra til að leita lands.

Veiðarnar á fjarlægum miðum varpa einnig ljósi á viðhorf manna til auðlinda og auðlindanýtingar. Í augum 15. aldar manna var hafið og fiskurinn almenningseign, guðs gjöf. Engum kom til hugar að meina sjómönnum að renna fyrir fisk úti fyrir ströndum annarra landa, a.m.k. ekki á meðan þeir fóru með friði og brutu ekki gegn hefðbundnum eignar- og nýtingarrétti. Í því ljósi er athyglisvert, að deilur, sem risu á milli Norðmanna/Dana og Íslendinga annars

vegar og Englendinga hins vegar á 15. og 16. öld, stöfuðu af átökum um völd í landinu, aðstöðu til útgerðar frá stöðvum á landi og réttinn til að flytja út fisk og selja, *ekki* um réttinn til veiða. Rétturinn til viðskipta skipti þannig meira máli í augum 15. og 16. aldar manna en nýtingarrétturinn, og má það í sjálfu sér kallast eðlilegt. Nógur fiskur var í sjónum, og á þessum tíma kom engum til hugar, að veiðar gætu haft hin minnstu áhrif á fiskgengd. Á hinn bóginn fundu kaupmenn skjótt og greinilega fyrir samkeppni í viðskiptum og beittu þá stjórnvöld þrýstingi, til að þau gættu hagsmuna þeirra, ekki síst gagnvart þegnum annarra ríkja. Sjaldnast þurfti lengi að brýna konunga. Þeir höfðu sjálfir tekjur af versluninni og voru fljótir að finna fyrir því, ef utanríkismenn náðu í sínar hendur arðsömum viðskiptum, sem þeir guldu enga skatta af.

Enska fiskiskipið, sem var að veiðum við Dyrhólaey sumarið 1412, var eins konar undanfari í könnunarleiðangri, og í kjölfarið fylgdi aukin sigling Englendinga hingað út. Björn Þorsteinsson greinir frá því, að sumarið 1413 hafi enskt kaupskip komið upp að söndum Suðurlands og síðan haldið vestur með landi, allt til Hafnarfjarðar, þar sem enskir áttu kaup við landsmenn. Næstu ár fjölgaði kaupskipum, sem hingað sigldu af Englandi.¹⁵⁴

En Englendingar voru ekki komnir til Íslands í þeim tilgangi einum að eiga kaupskap við Íslendinga. *Nýi annáll* hermir, að árið 1413 hafi 30 fiskiduggur að minnsta kosti siglt hingað frá Englandi, og munu þær hafa verið að veiðum hér við land um sumarið. Næstu ár jókst sigling enskra fiski-

skipa til Íslands hratt, og á skírdag, 13. apríl árið 1419, braut a.m.k. 25 ensk fiskiskip hér við land í óveðri.¹⁵⁵ Þar hefur þó trauðla verið um allan enska fiskiskipaflotann hér við land að ræða, og er þess því að vænta, að mun fleiri ensk skip hafi verið á Íslandsmiðum þetta vor. Gefur það til kynna hve hratt sóknin hingað hefur aukist.

Við vitum ekki, hve mörgum skipum Englendingar stefndu hingað til lands til veiða, þegar umsvif þeirra voru mest hér, en árið 1528 voru 149 ensk skip að veiðum við landið.¹⁵⁶ Þá var hins vegar farið að draga úr sókn Englendinga hingað, um sinn a.m.k., og munu skipin hafa verið mun fleiri um miðbik 15. aldar, jafnvel allt að 200 á ári hverju.

Ensku fiskiskipin, sem hingað sigldu, voru flest svonefndar duggur og gátu borið frá 40 og upp í 100 smálestir. Flestar munu þær þó hafa borið um 60 smálestir.¹⁵⁷ Hingað sigldu þær síðla vetrar eða á vorin, stunduðu veiðar fram eftir sumri og létu aftur í haf síðsumars eða snemma hausts.

Á hverri duggu munu hafa verið 10-30 menn, mismunandi eftir stærð skipanna. Fyrst í stað stunduðu duggarar veiðar fyrir ströndum, verkuðu fisk sinn um borð og héldu heimleiðis, er þeir höfðu fengið fullfermi eða þótti nóg fiskað. Ávallt munu þeir þó hafa þurft að leita lands í nokkrum mæli til þess að afla vatns og vista, enda óhægt að flytja á svo litlum skipum kost, er dygði til 5-7 mánaða úthalds. Möguleikinn til að afla vista í landi var því ein meginforsenda þess, að Englendingar gátu stundað hér veiðar með þeim hætti og í þeim mæli, sem raun bar vitni.

Af þessum sökum hlutu hinir útlandu fiskimenn að hafa nokkur mök við lands-

menn. Þau voru með ýmsum hætti, en þótt oft slægi í brýnu á milli Englendinga og Íslendinga, var þar oftast um að ræða átök á milli enskra kaupmanna og fulltrúa norsk-danska konungsvaldsins. Samskipti enskra duggara og íslensks almennings voru alla jafna friðsamleg, þótt þar gæti vitaskuld orðið misbrestur á. Englendingar hlóðu skip sín hvers kyns varningi, áður en þeir létu í haf til Íslands á vorin, og seldu hann svo Íslendingum í skiptum fyrir matvæli, prjónles og jafnvel skreið, ef því var að skipta. Þessi viðskipti voru báðum aðilum hagstæð, og vafalaust hafa þeir ensku skipstjórar, sem hingað sigldu ár eftir ár, eignast fasta viðskiptavini í fjörðum og víkum víða um land.

Höfðingjar áttu einnig margvísleg skipti við Englendinga og neyttu þá stundum aðstöðu sinnar, ekki síst þeir sem voru af ensku bergi brotnir. Má þar nefna sem dæmi, að hinn 18. september 1431 keypti Jón Vilhjálmsson Craxton, Hólabiskup, hálf skipið *Bartólómeus*, sem þá lá á Skagafirði. Fyrir skipshelminginn galt biskup tólf lestir skreiðar, og átti greiðslan að lúkast á tveimur árum.¹⁵⁸ Skipið hefur biskup vafalítið keypt til þess að hafa í förum til útlanda, líkast til Englands, en greiðslukjörin gefa okkur nokkra hugmynd um það, hve mikla skreið Hólastóll var aflögufær með.

Ekki munu Englendingar lengi hafa stundað veiðar hér við land, áður en þeir tóku að sækjast eftir bækistöðvum á landi, þar sem þeir gætu lagt upp afla, verkað hann og geymt, uns þeir sigldu aftur utan. Jafnframt tóku þeir að gera út báta frá þessum bæki-stöðvum og leigðu þá stundum af Íslendingum, sem þeir réðu einnig til fiskverkunar í

*Hannibal – sexróið Vestmannaeyjajul.
Mynd: Blik XXVII*

nokkrum mæli. Í slíkum tilvikum áttu enskir kaupmenn oft hlut að máli, en stærstu bæki-
stöðvar Englendinga hér á landi voru á helstu
útvægssvæðunum, í Vestmannaeyjum og
Grindavík, á Básendum og í Hafnarfirði, á Rífi
og í Flatey á Breiðafirði.¹⁵⁹ Á öllum þessum
stöðum stunduðu Englendingar mikil fisk-
kaup, auk þess sem þeir veiddu sjálfir.

Til Vestmannaeyja tóku Englendingar að
venja komur sínar nánast jafnskjótt og þeir
höfu Íslandssiglingar, og þar munu enskir
kaupmenn og fiskimenn hafa haft vetursetu
fyrir en annars staðar á Íslandi. Kom þar
ýmislegt til. Í fyrsta lagi lá næsta beint við,
að sæfarar, sem hingað komu af Bret-
landseyjum, tækju land í eyjunum. Þær
voru staðsettar í námunda við fengsæl mið,
og því var ekki óeðlilegt, að þeir, sem hingað
voru komnir til fiskveiða og fiskkaupa, létu
þar staðar numið. Þá mun eftirlit af hálfu
konungsmanna löngum hafa verið losara-
legra og minna í Eyjum en víða annars
staðar á landi hér, og kom það sér vel fyrir
hina útlendu kaupmenn og fiskimenn.¹⁶⁰

Í Vestmannaeyjum stunduðu Englend-

ingar mikla verslun og ráku jafnframt
útgerð, að nokkru leyti a.m.k. í samvinnu
við heimamenn, eins og þegar hefur komið
fram. Sigfús M. Johnsen lýsti athöfnum
þeirra með þessum orðum:

Í Vestmannaeyjum höfðu enskir kaupmenn og
útgerðarmenn búið vel um sig. Þeir höfðu reist þar
eigin hús og varnarvirki mikið, er nefndist Kastali
(Castel). Svæðið, er þeir höfðu til umráða, hefir
verið allstórt, ef til vill hefir tómthúsleiga fyrir
tómthús innan þessa svæðis verið innifalin í sér-
leyfisgjöldunum.

Aðstaða sú, er enskir kaupsýslumenn hafa
skapað sér hér á þessum árum, gerði þeim hægara
um vik að stunda útgerð fyrir Suðurlandi. Hægt
var að leita skjóls við eyjarnar undan ofviðrum og
hafnar til að umskipa vörum og fiski. Hér gátu
skipin aflað sér vatns. Sem verstöð voru eyjarnar
viðurkenndar fyrir fiskisæld og útræði héðan gott.
Þessi hlunnindi hafa enskir útgerðarmenn, er hér
settust að, hagnýtt sér í ríkum mæli. Verzlunar-
viðskiptin hafa einnig náð til fólks í næstu sýslum
á landi. Það, sem mest var um vert, að í Vestmanna-
eyjum gátu hinir ensku verið í friði með atvinnu-
rekstur sinn, þótt í óleyfi væri. Öflugt lið hefði
þurft til að stökkva þeim burtu, en sókn öll erfið til
eyjanna, og hafnar eigi hægt að leita þar, ef viðbún-
aður var hafður við höfnina.¹⁶¹

Engar öruggar heimildir eru til fyrir þessari lýsingu Sigfúsar, en hún er þó trúlega nærri lagi, og þess má geta, að gamlir enskir peningar hafa fundist við gröft á þeim slóðum, sem talið er, að hafi verið helsta athafnasvæði enskra í Eyjum.¹⁶² Bendir og sitthvað til þess, að „Kastalahverfið“, sem svo var nefnt, hafi verið hverfi kofa í eigu Englendinga. Nafnið hafa a.m.k. sumir fræðimenn skilið svo, að það væri dregið af virki, sem enskir hafi á 15. öld reist umhverfis hús sín, kofa og sölubúðir.¹⁶³

Á öðrum stöðum, þar sem vitað er, að Englendingar höfðu vetursetu, höfðust þeir líkt að, þótt hvergi muni þeir hafa verið jafn athafnasamir og í Vestmannaeyjum. Í Grindavík stunduðu enskir allmikla verslun og útgerð þegar á fyrri hluta 15. aldar, og eftir að þeir hrökkludust frá Hafnarfirði árið 1518, sem nánar verður greint frá síðar, varð Grindavík helsta bæki-stöð þeirra á suðvestan- og vestanverðu landinu. Þar höfðu þeir aðstöðu í landi Járngerðarstaða og reistu búðir, þar sem heitir „úti á Hellum“, upp af svonefndri Stóru bót. Þar gerðu þeir sér einnig virki, og má enn greina nokkur ummerki mannavistar á þessum slóðum, þótt ekki verði fullyrt, að þar sé um að ræða leifar af mannvirkjum Englendinga.¹⁶⁴

Ekki þarf að fara í grafgötur um, að umsvif Englendinga hér á landi ýttu undir sjósókn Íslendinga. Sjávarafurðir urðu nú enn útgengilegri vara en áður, og skreiðin hækkaði verulega í verði. Í kaupsetningu, sem sett var í Vestmannaeyjum árið 1420, en kann að vera nokkru eldri, var skreiðarverð hækkað um nærfellt 71,5%.¹⁶⁵ Telur Þorkell

Jóhannesson þetta verð hafa haldist allt fram um 1550.¹⁶⁶

Í kaupsetningunni er átt við verð í kaupstað, og óvíst er, að það verð hafi haldist um allt land fram um siðaskipti. Á hinn bóginn fer ekki á milli mála, að skreiðarverð hækkaði til mikilla muna á þessu skeiði, frá því sem verið hafði á 14. öld. Það sem mestu máli skipti fyrir íslenska sjómenn og útvegsbændur var hins vegar, að eftir að Englendingar, og síðar Hansamenn, tóku að sigla hingað og keppa um íslensku skreiðina, var nánast hver uggi, sem á land var dreginn, góð söluvara og seldist í skiptum fyrir útlendan varning er hingað fluttist í mun meira mæli en fyrr.

III,4,3. Sjávarútvegur og árferði

Árferði hafði mikil áhrif á gengi íslensks sjávarútvegs á árabátaöld. Gæftir réðu miklu um, hve fast sjór var sóttur, og árferði til sjávarins skipti miklu fyrir fiskgengd og aflabrögð. Í þessu efni getur þó verið óvarlegt að treysta um of á frásagnir hefðbundinna ritheimilda af árferði á landinu. Þær lýsa flestar reynslu sveitabænda, sem ekki var alltaf hin sama og fólks við sjávarsíðuna. Þannig gat sæmilega hlýr vetur, sem sveitabændum og annálahöfundum þótti góður, reynst sjómönnum og útvegsbændum hinn verstí fjandi. Í verstöðvum á Suður- og Vesturlandi fylgdu hlýindum gjarnan tíðir stormar með stórbrimi og vatnsveðri, svo sjómenn komust ekki á sjó svo dögum og jafnvel vikum skipti. Aflabrögð gátu hins vegar verið góð, þegar gaf.

Á sama hátt gátu vetur verið gæftasamir og

aflabrögð góð á Suður- og Vesturlandi, þótt kalt væri og snjópungt til sveita, jafnvel horfelli. Ísavetur og -vor, sem tíunduð eru í annálum, höfðu ekki alltaf mikil áhrif á sjósókn, gátu jafnvel aukið hana. Ísalög voru næsta sjaldgæf á miðum fyrir Suður- og Vesturlandi, og úti fyrir Vestfjörðum fylgdu hafísnum oft stillur með gæftum og góðum afla.

Ísavetur og -vor, með tilheyrandi grasbresti og fjárfelli höfðu oft í för með sér harðari sjósókn. Þegar hart var í ári, kannski mörg ár í röð, jarðargróður brást að verulegu leyti og búpeningur horféll, var fiskurinn helsta lífsvon þjóðarinnar. Þá hlaut fólk að leita til sjávarins og afla eins mikils fiskmetis og kostur var. Verður þá ávallt að hafa í huga, að hversu mikill sem útflutningur skreiðar var og hversu hagkvæmur sem hann var einstökum útvegsmönnum, kirkju og klaustum, var það jafnan meginhlutverk íslensks sjávarútvegs að afla matvæla til neyslu innanlands. Hélt svo allt frá miðöldum og fram á 19. öld, en það er fyrst um miðbik 19. aldar, sem Íslendingar taka sannanlega að flytja út meira en helming sjávarafla síns.

Þess var áður getið, að loftslag muni hafa kólnað verulega hér á landi á síðari hluta 13. aldar, en undir aldamótin 1400 mun hafa hlýnað nokkuð. Um miðbik 15. aldar virðist svo hafa kólnað á ný, og var meðalárshiti u.þ.b. 3,2-3,3°C fram um miðja 16. öld.¹⁶⁷ Fer þetta tímabil nokkurn veginn saman við fiskveiðaöld, og líklegt er að hitastigsbreytingin hafi átt umtalsverðan þátt í eflingu útgerðar og fiskveiða, a.m.k. á fyrri hluta tímabilsins. Ber þá jafnframt að hafa í huga, að á tilteknum tímabilum á 14. öld og lengst

af 15. öldinni voru aðflutningar til landsins góðir og skreiðarverð hækkaði. Það var mönnum einnig hvatning til aukinnar sjósóknar, þrátt fyrir erfitt árferði til landsins.

Kólnandi veðurfar hefur vafalítið staðið í sambandi við kólnun sjávar, kaldir hafstraumar, sem báru ís að ströndum, urðu aðsæknari. Þessa varð einkum vart við norðurströndina, en hefur að líkindum lítil áhrif haft á gæftir og aflabrögð á landinu í heild. Íslenski árabátaflotinn sótti, sem endranær, mest á grunnmið fyrir Suður- og Vesturlandi, og þar höfðu kuldarnir minni áhrif en fyrir norðan.

Ritaðar heimildir um þetta tímabil, annálar og biskupasögur, geta oft um hallæri, fjárfelli og manndauða af völdum harðinda, en minnst sjaldan á fiskveiðar.¹⁶⁸ Getur það bent til þess, að veðurfarsbreytingarnar hafi ekki haft mikil áhrif á sjávarútveginn, a.m.k. ekki hamlað veiðum.

Við árið 1394 er þess þó getið í *Flat-eyjarannál*, að þá hafi verið matarskortur um allt land og sérstaklega tekið fram, að skreið hafi ekki fengist nóg. Getur það bent til þess, að í harðindum undanfarinna ára hafi skreiðin verið sá matur, sem síðast hafi brugðist. Annálshöfundur getur þess hins vegar ekki, hvort skreiðarskorturinn stafaði af aflabresti eða hvort ekki tókst að verka fiskinn sökum ótíðar.

Árið 1424 var sjómönnum og útvegsmönnum einnig erfitt, en þá segir í *Nýja annál*, að óveður hafi verið tíð, aflabrögð léleg og mikið um slysfarir á sjó. Fleiri dæma um áhrif veðurfars á fiskveiðar þessa tíma geta annálar ekki sérstaklega.

III,4,4. Sjávarútvegur og búseta

Íslensk byggðasaga síðmiðalda hefur enn ekki verið rannsökuð til neinnar hlítar. Við vitum ekki í smáatriðum, hver byggðarþróunin var í landinu á þessu skeiði, en flest bendir þó til þess, að þungamiðja byggðarinnar hafi færst nær sjónum. Orsakirnar voru margar. Eldsumbrot léku sum byggðarlög grátt, kólnandi veðurfar, uppblástur og gróðureyðing olli mörgum fjalla- og dalabóndanum þungum búsifjum, og í hörðum árum var fjárfellir og hungursneyð sjaldan langt undan.

Allir þessir þættir ollu því, að stöku fjallabyggðir og -býli lögðust í eyði, en fólki fjölgaði í strandhéruðum, sem áður höfðu verið tiltölulega strjálbýl. Jafnframt risu fyrstu hverfi búðsetumanna í útvegshéruðum á suðvestan- og vestanverðu landinu. Þar hefur efling sjávarútvegs vafalaust valdið nokkru, og sýnt er, að margir hafa talið hag sínum betur borgið við sjóinn en til sveita.¹⁶⁹

Engar tölulegar heimildir hafa varðveist um mannfjölda á Íslandi á síðmiðöldum. Ýmsir fræðimenn hafa með stuðningi af margs kyns gögnum reynt að meta mannfjöldaþróunina og jafnvel giska á fólksfjölda í landinu á ýmsum tímum þessa skeiðs í sögunni, en niðurstöður þeirra eru reistar á veikum grunni og geta vart talist annað en getgátur.¹⁷⁰ Meginþættir mannfjöldaþróunarinnar eru þó næsta ljósir, og virðist svo sem fólki hafi fjölgað nokkuð jafnt og þétt í landinu frá landnámsöld og fram um aldamótin 1400. Ýmsar sóttir bárust að vísu til Íslands á þessu skeiði, og harðindi gengu yfir, en mannfellir af völdum þeirra virðist ekki hafa raskað heildarþróuninni; þjóðin

var fljót að rétta við eftir tímabundin áföll. Í upphafi 15. aldar barst Svarti dauði til landsins og olli gífurlegu mannfalli, og undir lok aldarinnar kom Plágan síðari og bendir flest til þess, að afleiðingar hennar hafi verið svipaðar, jafnvel enn verri.

En þótt fátt sé með vissu vitað um mannfjölda á Íslandi á þessu skeiði, má af ýmsum heimildum átta sig á meginstraumum í búsetuþróuninni. Hér á eftir verður hugað að byggðapróun í sjávarhéruðum á fiskveiðaöld. Enginn kostur er að rekja í smáatriðum áhrif útgerðarinnar á byggð í sérhverju útvegshéraði landsins á þessu skeiði. Þess vegna verður sjónum einkum beint að mestu útgerðarsvæðunum á Suður- og Vesturlandi og Vestfjörðum, enda er þess að vænta, að þar hafi breytingarnar orðið mestar og áhrifin af eflingu sjávarútvegsins sýnilegust.

Snæfellsnes og Breiðafjörður virðast hafa verið eitt helsta útgerðarsvæði landsins frá upphafi byggðar, og á landnámsöld risu þar verstöðvar, og þangað sóttu bændur úr öðrum landshlutum til fiskkaupa, eins og áður var frá sagt. Með vaxandi sjósókn og eflingu sjávarútvegs á 13. og 14. öld tók fólki að fjölga undir Jökli, og af skattbændatali, sem varðveist hefur frá árinu 1311, má sjá, að þá hafði skattbændum fjölgað í Vestfirðingafjórðungi frá því sem var er tíundarlög voru sett árið 1096, og var fjórðungurinn nú annar fjölmennasti landsfjórðungurinn, á eftir Norðlendingafjórðungi. Þar voru skattbændur fimmtíu fleiri en í Vestfirðingafjórðungi.¹⁷¹

Þess var getið hér að framan, að í Norður-Noregi hafa fræðimenn haft kirkjubyggingar í verstöðvum til marks um fólks-

Breiðafjörður á Íslandskorti Guðbrands biskups Þorlákssonar.

fjölgun í sjávarútvegshéruðum. Hér á landi voru þess einnig dæmi, að kirkjur væru reistar á svæðum, þar sem fólki fjölgaði ört. Hinn 13. október árið 1317 vígði Árni biskup Helgason nýja kirkju á Ingjaldshóli á Snæfellsnesi.¹⁷² Þar hafði áður staðið bænhus, og var þá Neshreppur allur í Fróðársókn. Enginn vafi getur leikið á því, að fólksfjölgun á utanverðu Snæfellsnesi var meginorsök þess, að kirkjan var reist á Ingjaldshóli og vígslumáldaginn bregður ljósi á bjargræði Jöklara um þetta leyti. Þar segir:

Þar skal takast heima tíund með lýsitollum frá Gufuskálum og öllum bæjum inn til Ennis. Bændur gáfu til kirkjunnar af öllum þessum bæj-

um vætt skreiðar af hverjum landeiganda æfinlega, en leiguliðar hver fyrir sig meðan hinn sami byggir. So og allir þeir sem skript eður þjónustu sækja til Ingjaldshvols skulu greiða fjórðung fiska þeir sem ei hafa af landi.¹⁷³

Löngu síðar var ný kirkja reist á Ingjaldshóli, og var hún stærsta kirkja landsins, að dómkirkjunum á biskupsstólunum einum undanskildum.¹⁷⁴ Segir það sína sögu um mannfjöldann undir Jökli.

Ástæða þess, að sóknarmenn skyldu greiða skatta og skyldur í fiski, var vitaskuld sú, að hann var orðinn verðmætasti og algengasti kaupeyrir fólks á þessum slóðum, er hér var komið sögu. Með orðunum „þeir

sem ei hafa af landi“, er átt við leiguliða, sem ekki höfðu landbúskap, voru búðsetumenn.

En fleira gefur vísbendingu um áhrif sjávarútvegsins á búsetuþróun á Snæfellsnesi en kirkjubyggingin á Ingjaldshóli. Ásókn Helgafellsklasturs í góðar útvegsjarðir á utanverðu nesinu hélt áfram, og á 14. og 15. öld eignaðist klaustrið fjölmargar slíkar og varð stærsti landeigandi á Snæfellsnesi. Efnaðir höfðingjar reyndu og að efla ítök sín í arðbærum jarðeignum, og jafnframt þéttist byggðin og býlum fjölgaði. Ólafur Ásgeirsson, sem manna ýtarlegast hefur kannað sögu byggðar á utanverðu Snæfellsnesi á miðöldum, lýsir byggðapróuninni svo:

Þótt varasamt sé að draga víðtækar ályktanir af rýrum heimildum er það sammerkt með þeim öllum að á 14. öld hefur byggðin vaxið og hvergi er að finna dæmi þess að framleiðsla minnki, eða bær leggist af. Til samanburðar skal getið um byggðapróun á svæðinu sem nú er Breiðvíkurhreppur, Neshreppur ytri og Eyrarsveit. Í Breiðvík voru 26 jarðir í byggð á 14. öld. Með því að telja býlin 7 á Hellnum hvert í sínu lagi eins og gert var um 1700 eru jarðirnar jafnmargar og þá eða 33 talsins. Í Eyrarsveit eru 31 tífundarskyld jörð á 14. öld. Í jarðabókinni frá 1695 eru talðar 27 jarðir í sveitinni.¹⁷⁵

Vaxandi sjávarútvegur krafðist aukins mannafla og dró að sér fólk. Það þurfti að eiga sér fastan bólstað, og virðist þróunin hafa verið sú, að fyrst í stað hafi jörðum verið skipt upp og hjáleigur byggðar út frá þeim. Þegar það dugði ekki lengur, var tekið að heimila fólki að setjast að í þurrabúðum. Þeir, sem þar bjuggu, „höfðu ei af landi“, þ.e. höfðu engan landbúskap en lifðu alfarið af sjósókn. Var það kallað *búðseta*, en þeir *búðsetumenn* eða

þurrabúðarmenn, er þannig bjuggu. Þorvaldur Thoroddsen nefnir hverfi búðsetumanna *sæbýlahverfi* og hús þeirra *sæbýli*,¹⁷⁶ og verður því heiti haldið hér. Með orðinu sæbýli virðist Þorvaldur reynar eiga við allt í senn, hverfi hjáleigna, þurrabúða og verbúða, en sums staðar varð þróunin sú, að fyrst risu verbúðir, sem sjómenn bjuggu í yfir vertíðina. Síðan tóku menn að setjast að í slíkum húsakynnum og búa þar með fjölskyldum sínum allan ársins hring, og fengu sumir þeirra þá stundum lítilsháttar ítök í grasnytjum.¹⁷⁷ Í slíkum tilvikum er oft afar erfitt að greina á milli þurrabúða og hjáleigna, og stundum var í heimildum talað um *ítaksbúðir* og þá átt við þurrabúðir, sem höfðu ítök í grasnytjum. Það sem mestu máli skiptir er að sjósókn var helsti bjargræðisvegur þess fólks, sem bjó á sæbýlunum.

Erfitt er að fullyrða, hvenær búðseta hófst hér á landi. Hún var bönnuð á þjóðveldisöld, nema með leyfi bænda í viðkomandi hreppi,¹⁷⁸ og getur það bent til þess, að eitt-hvað hafi verið um að fólk settist að í fiskiskálum og reyndi að draga fram lífið af fiskveiðum einum saman. Í *Jónsbók* voru hins vegar engin ákvæði, er bönnuðu búðsetu, og bendir það til þess, að þegar kom fram á síðara hluta 13. aldar hafi þetta búsetuform verið orðið algengt og jafnvel þótt hagkvæmt í sjávarbyggðum. Til hins sama benda ummælin í vígslumáldaga Ingjaldshólskirkju, sem áður var vitnað til. Þá voru þeir húsráðendur undir Jökli, sem ekki stunduðu landbúskap, sýnilega orðnir a.m.k. allnokkrir.

Búðseta virðist hafa hafist á Hjallasandi, sem nú er tíðast nefndur Hellissandur,

þegar á 13. öld, og heimildir benda til þess, að um 1360 hafi sæbýlahverfi verið risið í Hraunskarðslandi.¹⁷⁹

Á 15. öld mun sæbýlahverfum hafa fjölgað á utanverðu Snæfellsnesi, og virðist svo sem þau hafi þá risið í námunda við flestar stærstu verstöðvar undir Jökli. Samtímaheimildir um þessi hverfi eru rýrar, en Ólafur Ásgeirsson telur alls 33 sæbýli á svæðinu frá Stapa að Rifi undir lok 16. aldar og styðst þar við jarðabók frá árunum 1580/97. Telur Ólafur, að á þessum tíma hafi sæbýli á þessum stöðum, þ.e.a.s. á Stapa, Hellnum, Rifi og í Dritvík, verið viðlíka mörg og á 14. og 15. öld. Sæbýli á Hjallasandi voru hins vegar í eyði vegna sandfoks.¹⁸⁰

Í þessari heimild er fráleitt getið allra sæbýla undir Jökli. Í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín er víða getið afbýla á jörðum á utanverðu Snæfellsnesi, og eru mörg kölluð „forn“. Hafa þau vafalítið verið frá miðöldum. Mörg þessara býla voru í eyði, er jarðabókin var tekin saman, en sýnt að sums staðar hafa verið stór sæbýlahverfi. Þannig var t.d. á Brimilsvöllum. Þar voru talin 31 „forn“ sæbýli, sem öll voru komin í eyði árið 1711.¹⁸¹ Nokkur þessara býla höfðu haft lítils háttar grasnyt, sum þó aðeins öðru hverju. Flest voru þau nefnd eftir ábúendum og skiptu þá gjarnan um nafn er nýir húsráðendur komu til sögu.

En þótt öll þessi fornu sæbýli á Brimilsvöllum væru komin í eyði árið 1711, voru þar enn byggðar tólf „búðir“. Flestum þeirra fylgdi lítilsháttar grasnyt, en sumar voru í jarðabókinni kallaðar „þurrar“.¹⁸²

Fleiri staði mætti nefna á Snæfellsnesi, þar sem flest bendir til, að sæbýlahverfi hafi

risið þegar á miðöldum. Þannig var t.d. um Gufuskála,¹⁸³ og ekki má gleyma Breiðafjarðareyjum. Frá mörgum þeirra var jafnan mikil sjósókn, og í stærstu verstöðvunum, m.a. Flatey, Bjarneyjum og Höskuldsey, munu snemma hafa risið hverfi sæbýla þar sem fólk bjó allan ársins hring, auk verbúða þar sem sjómenn bjuggu á vertíðum.¹⁸⁴

Á Suðurnesjum var þróunin lík því sem gerðist á Snæfellsnesi. Sitthvað bendir til þess, að byggð hafi hafist tiltölulega seint á svæðinu, og er jafnvel hugsanlegt, að landnámsmenn hafi ekki tekið sér þar fasta búsetu í upphafi, en haft fólk í fiskiskálum vor og sumar.¹⁸⁵ Smám saman festist byggð á svæðinu í sessi, og sjávarútvegur varð höfuðbjargræðisvegur fólksins. Mun það hafa gerst eigi síðar en í kjölfar Reykjaneselda á fyrri hluta 13. aldar.

Á 14. öld virðist fólki hafa fjölgað verulega á Suðurnesjum og þá ekki síst á vestanverðu nesinu, þar sem útræði varð mest og skemmst að sækja á fengsæl mið. Til þess bendir m.a., að hinn 10. júní árið 1370 vígði Oddgeir biskup Þorsteinsson nýja kirkju á Hvalsnesi á Rosmhvalanesi.¹⁸⁶ Þar með var hinni fornu Útskálasókn skipt í tvennt, og skyldu íbúar á fjórum jörðum á vestanverðu Reykjanesi eiga sókn til Hvalsnesþinga, þ.á m. Flankastaðir og Sandgerði, sem voru meðal bestu útvegsjarða á þessum slóðum.¹⁸⁷

Heimildir um byggð á Suðurnesjum á miðöldum eru um flest rýrari en þær, sem varðveist hafa um byggð á Snæfellsnesi. Ýmis gögn benda hins vegar til þess, að útræði hafi verið frá mörgum verstöðvum á

Reykjaneskaga og frá Grindavík á 14. og 15. öld, og í Grindavík höfðu Englendingar eina helstu bækistöð sína hér á landi á 15. öldinni.¹⁸⁸

Eitthvað mun hafa verið um búðsetu í stærstu verstöðvunum á hinum eiginlegu Suðurnesjum, þ.e. Hvalsnesi, Miðnesi og Stafnesi, en þó virðist svo sem sæbýli á þessum slóðum hafi jafnan fremur verið hjáleigur en þurrabúðir. Á öllum stærstu útvegsjörðunum risu hverfi hjáleigna, og þótt heimildir um þau séu nánast engar fyrr en í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín, verður að telja líklegt, að þau eigi rætur í uppgangsskeiðinu á fiskveiðaöld.

Sæbýlahverfin virðast hafa staðið með nokkrum blóma fram á 17. öld, en hnignað verulega í harðindunum í lok þeirrar aldar. Þannig voru níu hjáleigur byggðar í landi Stafness árið 1703, en auk þeirra var getið ellefu býla, sem öll höfðu verið byggð um langan aldur, en voru komin í eyði. Svipaða sögu var að segja af flestum öðrum helstu útvegsjörðum á vestan- og norðanverðum Reykjaneskaga.¹⁸⁹

Í Vestmannaeyjum gerðu landfræðilegar aðstæður það að verkum, að byggðin hlaut að verða þéttari en á Snæfellsnesi og Suðurnesjum, en annars virðist búsetuþróunin þar hafa verið lík því sem gerðist í öðrum útvegshéruðum. Heimildir greina ekki frá sæbýlahverfum í Vestmannaeyjum á miðöldum, en flest bendir til þess, að þar hafi verið mörg sæbýli á fyrri öldum, og á síðari hluta 16. aldar voru taldar 25 þurrabúðir í Eyjum.¹⁹⁰ Sigfús M. Johnsen lýsir sæbýlahverfum í eyjunum svo:

Þurrabúðir, sem a.m.k. á seinni tímum voru hér nefnd tómthús, hafa snemma verið reist nálægt höfninni og verzlunarstaðnum, og myndað sjóporp með dreifðum tómthúsbylum og sjóbúðum upp frá aðalnaustunum í Skipasandi, „niður í Sandi“, og tómthúsbyggðin aðgreind frá bændabýlunum: „uppi á bæjum“. Fiskisæld eyjanna og athafnalíf í sambandi við verzlunarrekstur og útgerð í stórum stíl, fuglatekjan o.fl. veitti skilyrði til lífsframfæris fleirum en þeim, sem jarðirnar sátu.

Eftir elztu heimildum, sem þekkjast um þurrabúðirnar eða tómthúsin hér, frá lokum 16. aldar, sést, að tómthúsbyggðin hefir á þeim tímum verið á sama svæði og alltaf síðan: strandlendis með sjónum, í stefnu frá Höfn og vestur undir Bratta, sem sé í Höfn og á Löndum, í Götu með Hól og í Kastala.¹⁹¹

Við þetta er fáu að bæta, en af *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín má sjá, að sæbýlabændur í Vestmannaeyjum höfðu flestir mjög litla eða enga grasnyt.¹⁹² Mun svo hafa verið allt frá því á miðöldum.

Landfræðilegar aðstæður ollu því, að á Vestfjörðum varð byggðaðróunin með nokkuð öðrum hætti en á Snæfellsnesi og Suðurnesjum. Undirlendi er minna á Vestfjörðum, og flestir bæir standa nálægt sjó. Alla árabátaöld var heimræði frá mörgum bæjum vestra, og verstöðvar risu víða á annesjum, þaðan sem skammt var að sækja á gjöful mið. Frá þessum verstöðvum var útræði og víða margar verbúðir, en ekki er að sjá, að þar hafi risið sæbýlahverfi eða sjóporp með sama hætti og við Breiðafjörð eða á Suðurnesjum.¹⁹³

Stærsta verstöð á Vestfjörðum var lengst af í Bolungarvík, og var áður sagt frá því, sem um hana er vitað á landnáms- og þjóðveldisöld. Á fiskveiðaöld sóttu Djúpmenn

*Gamla verstöðin í Seljadal við Ísafjarðardjúp.
Teikn: Jón Sigurpálsson*

sem endranær mikið til útróðra úr Bolungarvík á vetrar- og vorvertíð, en ekki er fullljóst, hver áhrif útræðið hafði á byggð í Víkinni. Flest bendir þó til þess, að hún hafi byggst tiltölulega snemma og byggðin síðan haldist í næsta föstum skorðum allt til þess, er þéttbýli í nútíma skilningi tók að myndast á ofanverðri 19. öld.

Þegar sleppir frásögn *Landnámabókar* af landnámi í Bolungarvík, er elstu öruggu heimildina um byggð þar að finna í kirkna-skrá Páls biskups Jónssonar, sem talin er vera frá því um 1200. Þar er getið kirkju á Hóli,¹⁹⁴ og gefur það til kynna, að umtalsverð byggð hafi þá verið í Víkinni. Í mállega frá

árinu 1327, sem Jón biskup Halldórsson setti, segir, að tíundir og lýsistollar gjaldist til Hólskirkju af fimmtán bæjum.¹⁹⁵ Það kemur heim við það, sem segir í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín, en þar eru talin fjórtán lögbýli í Hólshreppi, sex í Skálavík og átta í Bolungarvík.¹⁹⁶

Í jarðabókinni er hjáleigna aðeins getið í Meiri-Hlíð og á kirkjustaðnum Hóli, en hvorki þurrabúða né tómthúsa. Í landi Minni-Bakka í Skálavík sást árið 1710 til sjö eða átta vallgróinna búðatóta,¹⁹⁷ verbúðir voru í landi Ytri-Búða, hjáleigur frá Meiri-Hlíð,¹⁹⁸ og sagnir voru um forna hjáleigu á Hanhóli.¹⁹⁹ Bendir þannig flest til þess, að á miðöldum

hafi ekki risið í Bolungarvík sæbýlahverfi, en sjósókn byggst að mestu leyti á útgerð heimvers- og viðlegubáta. Eina heimildin, sem gefur til kynna að sæbýlahverfi hafi um eitt skeið tekið að myndast í Bolungarvík á miðöldum, er bréf, sem Björn Þorleifsson skrifaði hinn 5. apríl árið 1466. Þar kveðst hann hafa sannfrétt, að ýmsir menn hafi í óleyfi reist sér hús við sjóinn í landareign hans sjálfs og tekið eldivið ófrjálsri hendi. Bannaði Björn hvort tveggja.²⁰⁰

Ekki er fullljóst af bréfinu, hvers konar hús hér hefur verið um að ræða, en óneitanlega læðist að manni sá grunur, að húsbyggjendurnir hafi verið sjómenn, sem freistað hafi þess að setjast að í þurrabúðum eða tómthúsum eins og þeim, er algeng voru orðin undir Jökli og á Suðurnesjum á þessum tíma. Afstaða Björns Þorleifssonar, sem átti miklar jarðeignir í Bolungarvík um þetta leyti, virðist hins vegar hafa kæft þessa þróun í fæðingu.

Hér hefur nú verið getið meginþátta í þróun byggðarinnar á mestu útvegssvæðum landsins á fiskveiðaöld. Ljóst er, að efling útvegsins hafði veruleg áhrif á byggðina; hún þéttist og efl-dist, og á svæðinu frá Snæfellsnesi, suður og austur um til Vestmannaeyja risu víða hverfi sæbýla í nágrenni stórra verstöðva. Var þar ýmist um að ræða hverfi hjáleigna eða þurrabúða, eða blöndu af þessu tvennu, og hafði fólkið, sem bjó á þessum býlum, nær alfarið bjargræði af sjósókn. Á Vestfjörðum var þróunin nokkuð önnur. Þar munu landfræðilegar aðstæður hafa valdið miklu, en einnig mun það hafa haft nokkur áhrif, að umsvif erlendra kaupmanna og fiskimanna voru minni á Vest-

fjörðum á þessum tíma en á Suðurnesjum, Snæfellsnesi og í Vestmannaeyjum.

III,5. Sjósókn og sjávarhættir

Á landnáms- og þjóðveldisöld voru fiskveiðar og aðrar sjávarnytjar víðast hvar hliðargrein við landbúskapinn, stundaðar á þeim árstíma þegar hægst var að sækja sjó á litlum bátum og með tiltölulega litlum tilkostnaði og bændur máttu missa fólk frá búverkum.

Á fiskveiðaöldinni breyttist þetta, og er ekki ofsagt, að þá hafi orðið bylting í atvinnuháttum Íslendinga. Sjávarútvegurinn varð nú mun sjálfstæðari atvinnugrein við hlið landbúskapar en áður og í sumum landshlutum höfuðbjargræðisvegur. Á þessum tíma myndaðist hér á landi það samfélag, sem var við lýði allt fram á 20. öld og er tíðast kennt við bændur, kallað *bændasamfélag*. Í sumum landshlutum, einkum á sunnan- og vestanverðu landinu, á hugtakið *verstöðvasamfélag* þó að líkindum betur við, en sennilega réttast að tala um *útvegsbændasamfélag*.

Á fiskveiðaöld mótuðust ýmsir meginþættir í fyrirkomulagi sjávarútvegsins og héldust lítt breyttir fram á öndverða 20. öld. Hér á eftir verður fjallað um hina veigamestu þessara þátta, og þar sem þeir breyttust lítt eða ekki alla árabátaöldina, verður sagan rakin allt fram á 20. öld, þar sem það á við.

III, 5, 1. Fiskibátar

Á fyrri tíð var stærð íslenskra fiskibáta jafnan miðuð við árafjölda og drógu þeir

nafn sitt af honum, sexæringar, áttæringar o.s.frv. Var þá algengast, að fjöldi skipverja væri einn umfram árafjölda, þ.e. formaður og svo einn ræðari á hverja ár. Þessi regla var þó ekki einhlít, og var t.d. algengt, að áttæringar væru tírórnir og teinæringar tólfrónir. Þá voru skipverjar, sem fylgdu bátum á vetrarvertíð, stundum fleiri en áratalan gaf til kynna. Þeir voru nefndir *yfir-skipsmenn* og hirtu um afla í landi og hlupu í skarðið, ef einhver hinna föstu skipverja forfallaðist. Oft voru þetta gamlir menn eða unglingar, sem voru að læra sjó.²⁰¹

Lúðvík Kristjánsson hefur í 2. bindi *Íslenzkra sjávarhátta* ritað ýtarlega um gerð og búnað íslenska árabátsins.²⁰² Hér er fáu þar við að bæta, en þó verður ekki undan því vikist að geta nokkurra meginatriða. Verður stuðst við frásögn Lúðvíks í flestum meginatriðum, en aðrar heimildir notaðar þar sem við á.

Með aukinni sjósókn og vetrarveiðum fóru fiskibátar Íslendinga almennt stækkandi. Um þetta eru heimildir þó fáorðar, og af miðaldaheimildum, sem geta fiskibáta, er erfitt að átta sig á því, hvaða bátastærðir voru algengastar og hvernig bátar voru notaðir.

Þess er að vænta, að eftir að vetrarveiðar hófust fyrir alvöru, hafi notkun sex-, átt-, tein- og tólfæringa orðið algengari en áður. Minni bátar á borð við þá, sem fundust í kumlunum á Dalvík og í Patreksfirði, voru of litlir til að sækja sjó á vetrum, og stærri skip, *ferjur* og *skútur*, sem getið er í fornum heimildum, hentuðu illa til fiskveiða. Er þó ekki ósennilegt, að skúturnar hafi verið sama skipagerð og tólfæringar.²⁰³

Lúðvík Kristjánsson hefur manna ýtarlegast kannað miðaldaheimildir um fiskibáta. Niðurstaða hans er sú, að aðeins sex tólfæringar séu nefndir í *Íslendinga sögum*, *Sturlungu* og *Íslenzku fornbréfasafni*, sem nær þó til ársins 1570. Telur Lúðvík, að tólfæringarnir hafi vegna stærðar sinnar og þyngdar aldrei þótt hentug fiskiskip og segir síðan:

Honum (þ.e. tólfæringnum) mátti að sönnu bjóða meira veður og sjó en smærri skipum og sækja á honum niður á haf. Þá gat hann rúmað fleiri menn undir færi en aðrir bátar og það þótti ekki lítill kostur, þegar eigi var veitt á lóð. En þar sem svo hagaði til að setja varð báta upp og niður hvern róðrardag, en það var nálega alls staðar venja, þótti tólfæringurinn býsna þungur. Telja mátti skútuna eða tólfæringinn sem algera undantekningu meðal fiskibáta nema helzt í nokkrum verstöðvum sunnanlands.²⁰⁴

Teinæringa er mun oftast getið í fornritum en tólfæringa, og hermir Lúðvík Kristjánsson, að annarra skipa sé ekki oftast getið í *Sturlungu*. Þeir virðast flestir hafa verið á Vesturlandi, og á miðöldum voru þeir algengir við Breiðafjörð og á Vestfjörðum. Í *Íslenzku fornbréfasafni* eru taldir 27 teinæringar á tímabilinu 1397-1570, flestir á Vesturlandi, en eftir siðaskipti hófu Sunnlendingar einnig að nota slík skip.²⁰⁵

Teinæringarnir hafa vafalaust verið notaðir nokkuð til fiskveiða, en útgerð þeirra var löngum staðbundin, og þeir urðu aldrei jafn algengir og minni skip. Um þau hefur Lúðvík Kristjánsson þetta að segja:

Svo lengi sem við heimildir verður stuðzt hafa áttæringar og sexæringar verið algengustu vetrar-

Settur bátur. Teikningin er í Jónsbókarhandriti frá síðari hluta 15. aldar. AM 147 4to.
Mynd: Stofnun Árna Magnússonar – Jóhanna Ólafsdóttir

vertíðarskipin. Áttæringar eru reyndar aðeins nefndir tvívegis í Íslendingasögum og sexæringar þrisvar sinnum, en hvorugs er getið í Sturlungu. Allt annað verður upp á teningnum, þegar Fornbréfasafnið er kannað í sama skyni. Á tímabilinu 1186-1570 er a.m.k. getið þar um 43 áttæringa. Þeir eru flestir á Suður- og Vesturlandi og nokkrir norðanlands, en engir á Austfjörðum. Aftur á móti eru sexæringar heldur fleiri á sama tímabili eða 47, og af þeim eru 8 í Austfirðingafjórðungi, en afgangurinn skiptist mikið til jafnt á hina fjórðungana.²⁰⁶

Þessi orð Lúðvíks eiga öðru fremur við tímabilið fram undir siðskipti, fiskveiðaöldina. Um miðja 16. öld varð hins vegar nokkur breyting á bátastærðum í hinum ýmsu verstöðvum, og virðist þá hafa komist á sú skipan, sem hélst fram á 19. öld og sums staðar allt til loka árabátaldar.

Tiltækar heimildir benda til þess, að um og eftir miðja 16. öld hafi „stórskip“, þ.e. átt-, tein- og tólfæringar orðið algengustu vertíðarskipin í verstöðvum á Suðurlandi og

Suðurnesjum. Þannig virðast áttæringar, um skeið a.m.k., hafa verið algengastir á útróðrarstöðum undir Eyjafjöllum og í Rangárvallasýslu, en einnig voru þar allmargir tein- og sexæringar. Árið 1770 voru þrjátíu áttæringar gerðir út í Rangárvallasýslu, og voru þá ekki talin önnur fiskiskip í sýslunni. Árið 1840 voru alls fimmtán tein- og áttæringar í Rangárvallasýslu og sextán minni bátar. Eftir að kom fram um og yfir 1870, sóttu Rangæingar hins vegar einkum sjó á minni bátum.²⁰⁷

Í Vestmannaeyjum voru Englendingar umsvifamestir útvegsmenn á 15. öld og fyrri hluta þeirrar 16., og er talið, að þeir hafi, að nokkru leyti a.m.k., rekið útgerðina í samlögum við heimamenn.²⁰⁸ Um stærð og fjölda báta í eyjunum á þessum tíma er ekki vitað, en eftir að konungsútgerð hófst þar um 1570, urðu tein- og tólfæringar algengustu vertíðarskipin. Árið 1586 gerði konungur út fimm tólfæringa í Eyjum, átta

Áttæringur kemur að landi.

teinæringa, einn áttæring og þrjá sexæringa. Árið 1599 voru tólfæringarnir enn fimm, teinæringarnir tíu, og að auki voru tveir áttæringar. Útgerð Eyjamanna sjálfra var lítil á þessum tíma, og reyndar allan þann tíma sem konungsútgerðin stóð, enda voru þeir skyldaðir til að róa á kóngsbátum.²⁰⁹

Fjöldi kóngsbáta og fyrirkomulag útgerðarinnar í Vestmannaeyjum hélst lítt breytt allan þann tíma, sem konungsútgerðin stóð, en þótt það kunni að hljóma undarlega, dróst útgerðin verulega saman á 18. öldinni, þrátt fyrir að bátar væru jafn margir og jafn stórir og áður. Skýringin var sú, að ár eftir ár voru sömu bátarnir skráðir á vegum útgerðarinnar, þótt þeir stæðu í nausti allt árið og væru sumir orðnir lítt sjófærir. Bátum, sem haldið var til fiskjar, fór hins vegar fækkandi. Þannig voru aðeins tveir tólfæringar gerðir út árið 1715, en fimm skráðir. Árið 1761 var gerður út einn tólfæringur,

átta teinæringar og tveir sexæringar. Eftir lok konungsútgerðar, árið 1787, fór bátum í Eyjum fækkandi um skeið og urðu jafnframt minni. Tólf- og teinæringar hurfu úr sögunni, og á 19. öld voru átt- og sexæringar algengustu vertíðarskipin.²¹⁰

Í verstöðvum vestan Þjórásarósa og á Suðurnesjum var þróunin svipuð. Íslendingar gerðu einkum út áttæringa og teinæringa á vetrarvertíð, smærri báta á vor- og haustvertíð, en á vegum konungsútgerðarinnar og Skálholtsstóls gengu tein- og tólfæringar. Stundum var þó um að ræða tólf-róna teinæringa.²¹¹

Á Suðvestur- og Vesturlandi voru áttæringar og sexæringar langalgengustu vertíðarskipin, en einnig var allmikið um fimm manna för. Á 19. öldinni urðu sexæringar algengastir á vetrarvertíð á Vestfjörðum, en þó var allnokkuð um, að róið væri á feræringum, og á vorin og sumrin var sjór sóttur á minni skipum.²¹² Í hákarlalegur var hins

vegar tíðast farið á áttæringum, en hákarla-
veiðar á opnum skipum lögðust að mestu af
vestra eftir 1864, og með öllu eftir 1890.²¹³

Á svæðinu frá Strandasýslu, norður og
austur um land, voru sexæringar og fjög-
urra manna för algengust, en einstaka átt-
æringa er getið í heimildum á þessu svæði.
Þeir voru flestir í Fljótum og verstöðvum yst
við Eyjafjörð og munu einkum hafa verið
notaðir í hákarlalegur.²¹⁴

Engar heimildir eru um heildarfjölda
fiskibáta hér á landi fyrr en á síðari hluta
18. aldar. Hann hefur vafalaust verið breyti-
legur frá einu skeiði til annars og frá einu
ári til annars. Lengst af árabátaöldinni voru
bátstapar tíðir, og þær voru fáar vertíðirnar,
þegar ekki urðu mannskæð sjóslys. Þá gat
brugðið til beggja vona um endurnýjun bát-

anna, en svo virðist þó sem útvegsmenn hafi
átt betri kost endurnýjunar á miðöldum en
eftir að kom fram yfir 1600. Kom þar
hvorttveggja til, að á meðan rekaviður var
nægur, áttu menn hægara með að verða sér
út um smíðavið, og sömuleiðis mun meira
og betra timbur hafa flust til landsins á
15. öldinni og fram eftir þeirri 16. en síðar
varð. Eftir að verslunin var einokuð, tók að
bera á kvörtunum um, að ekki flyttist nægur
og góður smíðaviður til landsins, og urðu
þær háværi er á leið.

Elstu tölur um fjölda fiskibáta á Íslandi
eru frá árinu 1770, og frá 19. öld eru til
næsta áreiðanlegar tölur fyrir flest ár. Tafla 1
sýnir fjölda árabáta hér á landi árin 1770,
1800, 1813 og síðan á tíu ára fresti frá 1821
til 1881.

Tafla 1

Fjöldi fiskibáta á Íslandi 1770-1881

Ár	10- og 8-ær.	6- og 4-ær.	Minni för	Samt	Fjöldi skipsrúma
1770	408	811	650	1.869	9.027
1800	220	975	826	2.021	8.507
1813	196	991	767	1.954	8.253
1821	221	1.038	646	1.905	8.471
1831	247	1.111	1.065	2.423	9.908
1841	259	1.167	1.534	2.960	11.234
1851	261	1.184	1.802	3.247	11.873
1861	240	1.203	2.063	3.506	12.297
1871	238	1.310	1.672	3.220	12.036
1881	179	1.507	1.166	2.852	11.478

Heimild: *Hagskinna*, tafla 5.2.

Þessar tölur gefa glögga mynd af þróun ára-bátaflotans á tímabilinu. Nokkra athygli hlýtur að vekja, að tólfæringa er ekki getið. Þeir voru að vísu orðnir sárafaír, þegar kom fram um 1770, en þó til. Á lokaskeiði 18. aldarinnar munu þeir hins vegar hafa horfið með öllu úr tölu íslenskra fiskiskipa.

Átt- og teinæringum fækkaði mikið á tímabilinu 1770-1813, en minni bátum fjölgar. Sú breyting endurspeglar vafalítið erfitt árferði, siglingateppu og sennilega einnig skort á hentugum viði til smíði stórskipa. Einnig ber að hafa í huga, að á þessum tíma var mannfjöldi í landinu með minnsta móti og vinnufærir karlmenn aldrei færri eftir 1703 en á tímabilinu frá því um 1770 og fram um 1800. Hefur því vafalaust verið erfitt að manna stórskip á því skeiði. Teinæringum fækkaði og mun meira en áttæringum á þessum árum.

Eftir 1820 fjölgaði tein- og áttæringum nokkuð, en eftir 1860 fór þeim aftur fækkaði. Minni bátum fjölgaði hins vegar nær stöðugt allt tímabilið, og reyndar allt fram um 1890. Þá fór þeim einnig að fækka, og hélst svo allt til loka árabátaldar. Árið 1902, árið sem vél var fyrst sett í íslenskan fiskibát, voru alls 2.165 árabátar hér á landi og skipsrúm samtals 8.618. Þá voru tein- og áttæringar alls 104, sex- og feræringar 1.264 og minni för 797.²¹⁵

Í kaflanum um sjávarútveg Íslendinga á landnáms- og þjóðveldisöld var þess getið, að fyrstu íslensku fiskibátarnir muni flestir hafa verið gerðir af rekaviði. Mun svo hafa haldist lengst af miðöldum. Heimildir um skipavið og skipasmíðar frá þessum tíma eru

að vísu fátæklegar, en þau fáu dæmi, sem varðveist hafa, benda eindregið til þess, að rekaviður hafi verið helsta smíðæfni íslenskra bátasmíða allt fram á síðari hluta 15. aldar, og jafnvel lengur.²¹⁶

Rekastrandir og -fjörur eru víða um land, en flestar og bestar á norðanverðu landinu, frá Melrakkaslétu og vestur að Horni, og á vestanverðum Reykjanesskaga og við Faxaflóa. Eins og áður var getið, mun mikill rekaviður hafa verið hér á fjörum, er landnámsmenn bar að garði, og var hann til margra hluta nytsamlegur. Við til bátasmíða sóttu margir norður á Strandir og á önnur góð rekasvæði, og á fyrri öldum tíðkuðust svonefndar *byrðingsferðir*. Þá var farið á stórum bátum, svonefndum *byrðingum*, þeir hlaðnir rekaviði og síðan siglt heim.²¹⁷ Einnig var nokkuð um það, að bændur á þeim svæðum, þar sem mikið var um rekavið, smíðuðu báta og seldu. Þannig segir Ólafur Olavíus frá því í *Ferðabók* sinni frá síðari hluta 18. aldar, að í Furufirði sé rekaviður notaður til bátasmíða og bátarnir seldir suður í Ísafjarðarsýslu. Voru þeir þá dregnir yfir Skorarheiði, yfir í Hrappsfjörð, en síðan var þeim róið á ákvörðunarstað. Jafnframt gerðu menn sunnar í sýslunni sér tíðförligt norður á Strandir eftir rekaviði.²¹⁸

Rekaviður var notaður til bátasmíða hér á landi út árabátaöldina, en þegar á leið, tók víða að skerðast um góð tré. Innflutningur á timbri til bátasmíða virðist hafa hafist að einhverju ráði á síðari hluta 15. aldar²¹⁹ og hélst eftir það. Oft var þó svo, að ekki fluttist nægilegt timbur til landsins til að fullnægja nauðsynlegu viðhaldi og endurnýjun

*Hinn átróni Ísak frá Vestmannaeyjum. Myndin er tekin 1898.
Mynd: Minjasafnið á Akureyri*

árabátaflotans, og ýmsum þótti timbur, sem hingað fluttist frá útlöndum, bæði lélegt og óhentugt. Þannig segir Ólafur Olavius, að Ísfirðingum þyki rekaviður „[...]miklu betri til bátasmíða en sá úrkasts óhroði af við, er þeir fá frá Kaupmannahöfn og Noregi“.²²⁰ Fleiri dæmi mætti nefna um slíka afstöðu, en oft fluttist vitaskuld góður smíðaviður til landsins. Framan af sóttust menn mest eftir eik til bátasmíða, en notkun grenis og furu jókst eftir að kom fram á 18. öld, ekki síst vegna þess að eik hækkaði þá í verði. Einnig voru þess dæmi, að menn notuðu bæði rekavið og innfluttan við í sama bátinn. Var

þá t.d. kjölurinn smíðaður úr rekaviði, en byrðið úr innfluttum viði, eða öfugt.²²¹

Heimildir greina ekki frá innflutningi fiskibáta á fyrri öldum. Ekki er þó lokað fyrir það skotið, að hann hafi þekkst, en þá vafalaust í mjög litlum mæli. Við getum ekki útilokað, að Englendingar hafi flutt með sér báta hingað til lands á 15. öldinni og þeir síðan ílenst hér. Þá greinir ein heimild frá því, að á 5. áratug 16. aldar hafi þýskir kaupmenn lagt Íslendingum til báta og látið þá fiska fyrir sig. Ekki kemur hins vegar fram, hvar þessir bátar voru smíðaðir.²²²

En íslenskir fiskibátar fyrri alda voru ekki

Tólfæringur í Vestmannaeyjum árið 1704. Myndin er úr handriti Vestmannaeyjalýsingar á Háskólabókasafninu í Osló.

einungis misstórir og smíðaðir úr ólíkum viðartegundum. Gerðir þeirra og byggingarlag var einnig mismunandi eftir landshlutum og aðstæðum, og segja má, að hver bátasmiður hafi haft sitt eigið smíðalag.

Elstu sæmilega nákvæmu teikningarnar, sem varðveist hafa af íslenskum fiskibátum, eru frá síðari hluta 18. aldar, og verður ekkert sagt með vissu um gerð báta á eldri tímum. Við hljótum að hafa það fyrir satt, að fyrstu íslensku árabátunum hafi svipað til norskra báta, en þar í landi voru vitaskuld til margar bátagerðir og býsna mismunandi eftir aðstæðum og landshlutum.²²³ Er þess þá að vænta, að hinir fyrstu íslensku bátasmiðir hafi smíðað báta í líkingu við þá, sem þeir þekktu úr heimahögum í Noregi, en síðan aðlagð þá aðstæðum í hinum nýju heimkynnum hér á landi.

Um gerðir íslenskra fiskibáta á miðöldum

er nánast ekkert vitað, og teikningar af bátum, sem varðveist hafa í handritum, veita litlar upplýsingar. Einna helst er, að hafa megi nokkra vísbendingu af teikningu í Jónsbókarhandriti frá síðari hluta 15. aldar (sjá bls. 80), en hún sýnir fjóra menn að setja bát. Eftir teikningunni að dæma hefur báturinn verið mjög breiðbyrtur með nokkur afturlot, en framstefnið gengur nær lóðrétt niður í kjöl. Fleira verður ekki af teikningunni ráðið um gerð bátsins.

Um teikningar, sem varðveist hafa af íslenskum bátum frá fyrri hluta 18. aldar, er svipaða sögu að segja. Þær eru ónákvæmar, en geta þó gefið nokkra vísbendingu.

Nokkrar teikningar af bátum hafa varðveist frá síðari hluta 18. aldar og byrjun 19. aldar. Þær eru nokkru nákvæmari en eldri teikningar, en virðast þó fremur sýna smábáta en vertíðarskip.²²⁴ Undantekning er

þó teikning eftir sr. Sæmund Hólm af Vestmannaeyjaskipi, sem talin er vera frá árinu 1776. Myndin sýnir tólfæring undir seglum, og er talið líklegt, að sr. Sæmundur hafi haft fyrir sér teikningu sr. Gizurar Péturssonar, sem upphaflega var teiknuð 1704 eða 1705 og varðveitt er í Háskólabókasafninu í Osló. Þessi teikning hefur allnokkurt heimildagildi, ekki síst varðandi seglabúnað, og hún líkist í ýmsum efnum teikningu eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík af áttrónum sexæringi (AM 226a, 8vo). Sú mynd er talin vera frá árunum 1726-1729.²²⁵

Á 18. og 19. öld var nokkrum sinnum reynt að fá Íslendinga til að taka í notkun báta, sem smíðaðir voru að erlendri fyrirmynd, en það bar lítinn árangur. Hið útlenda bátalag hentaði ekki vel hér á landi, en vitaskuld fór ekki hjá því, að erlendu bátarnir hefðu nokkur áhrif og Íslendingar tækju ýmis atriði í gerð þeirra sér til fyrirmyndar.

Miklu meira er vitað um báta frá 19. öld en frá fyrri tímum, og allmargir 19. aldar bátar hafa verið mældir upp og teiknaðir.²²⁶ Af þessum teikningum er ljóst, að á 19. öldinni voru bátar með margvíslegu lagi, og má segja, að hver landshluti (sums staðar hver verstöð) hafi haft sitt sérstaka bátalag. Var það eðlilegt, þegar þess er gætt, að aðstæður voru afar ólíkar í hinum ýmsu landshlutum og verstöðvum, og bátar, sem hentuðu vel á einum stað, gátu verið óhentugir á öðrum. Þannig var mikill munur á lagi báta, sem smíðaðir voru til róðra frá brimsöndunum á suðurströndinni, og breiðfirskum eða vestfirskum bátum. Lúðvík Kristjánsson hefur gert ýtarlega grein fyrir mismunandi bátagerðum,²²⁷ og er óþarft að endurtaka nokkuð

af því hér. Á hinn bóginn er sjálfsagt að leggja á það áherslu, að hinar mismunandi gerðir árabátanna, sem vitneskja hefur einkum varðveist um frá 18. og 19. öld, eiga allar rætur langt aftur í öldum og byggðust á aldalangri þróun og hefðum. Undir lok 19. aldar höfðu íslenskir bátasmiðir náð þeirri fullkomnun, að ekki varð mikið betur gert. Í grundvallaratriðum lutu bátar þeirra hins vegar sömu lögmálum og þeir fiskibátar, sem smíðaðir voru hér á landi á víkingaöld.

Heitið *árabátur* er vitaskuld dregið af því, að bátunum var róið með árum. Ef marka má heimildir, voru árar lengi vel nánast einu tækin, sem menn höfðu til að knýja bátana áfram. Það er fyrst um 1700, sem tekið er að geta segla á fiskibátum að einhverju marki í heimildum, en þau virðast þó víða hafa verið fremur lítið notuð, fyrr en kom fram á 19. öld og í mörgum verstöðvum alls ekki. Þannig voru segl óþekkt í verstöðvum í Árnessýslu um 1700 og allt fram um 1870. Í verstöðvum á Suðurnesjum og við Faxaflóa virðast segl hafa verið fremur lítið notuð, þótt ekki væru þau óþekkt á þeim slóðum. Við Breiðafjörð og á Norðurlandi var seglanotkun almennari.

Víða var seglabúnaður bágborinn, og landsmenn kunnu lengi vel lítt með hann að fara. Á 19. öldinni jókst hins vegar seglanotkun mjög, og undir lok árabátatímabilsins var hún orðin algeng um allt land. Segl voru þó sjaldan notuð á smærri báta en sexæringa.²²⁸

Sá siður hefur lengi tíðkast að gefa skipum nöfn. Í miðaldaheimildum er víða getið um nöfn á haffærum skipum, en aldrei er þar

getið nafna á fiskibátum. Elsta heimild um bátanöfn, sem höfundur þessa rits þekkir, er úr Vestmannaeyjum, frá árinu 1586. Þá báru allir tein- og tólfæringar konungsútgerðarinnar nöfn, og hétu tólfæringarnir *Morgenstjernen*, *Davidt*, *Sallomon*, *Haabett* og *Moyses*, en teinæringarnir *Sankti Morten*, *Sankti Kristófer*, *Nýi Engill*, *Jósúa*, *Fortúna*, *Ísak*, *Jónas* og *Pétur postuli*.²²⁹

Þessi nöfn héldust á kóngsbátunum í Eyjum, á meðan konungsútgerð stóð þar, en einnig bættust við nokkur ný nöfn. Voru þau flest sótt í heilaga ritningu. Nafngiftirnar virðast hafa verið bundnar við tein- og tólfæringa, og ekki er að sjá, að áttæringum og minni förum hafi verið gefin nöfn.²³⁰

Heimildir skera ekki úr um það, hvenær Íslendingar tóku að gefa fiskibátum nöfn, en sá siður er þó vafalaust mjög gamall. Má í því sambandi minna á, að menn hafa lengi trúað því, að ákveðin nöfn gætu aukið veiði- og farsæld báta. Sama máli gegndi um athafnir, sem tengdust smíði og sjósetningu báta, svo sem fyrirbærir og vígslur. Síðar nefnda athöfnin var þó fátíð hér á landi.²³¹

Bátanöfn gátu verið með ýmsu móti. Á fyrri tíð voru Biblíunöfn algeng, en á síðari tímum komu annars konar nöfn í þeirra stað. Má þar nefna nöfn frægra manna og kvenna, nöfn sem dregin voru af heimahöfn eða smíðastað báta, nöfn sem gáfu til kynna þá eiginleika, sem menn vildu, að báturinn væri búinn o.s. frv.²³²

III,5,2. Veiðarfæri

Framar í þessu riti var stuttlega sagt frá veiðarfærum Íslendinga á landnáms- og

þjóðveldisöld og vitnað til lýsingar Arngríms Brandssonar, ábóta á Þingeyrum, á því, hvernig handfæri voru notuð hér á landi á miðöldum. Getur sú lýsing átt við um notkun handfæra allt fram á 20. öld.

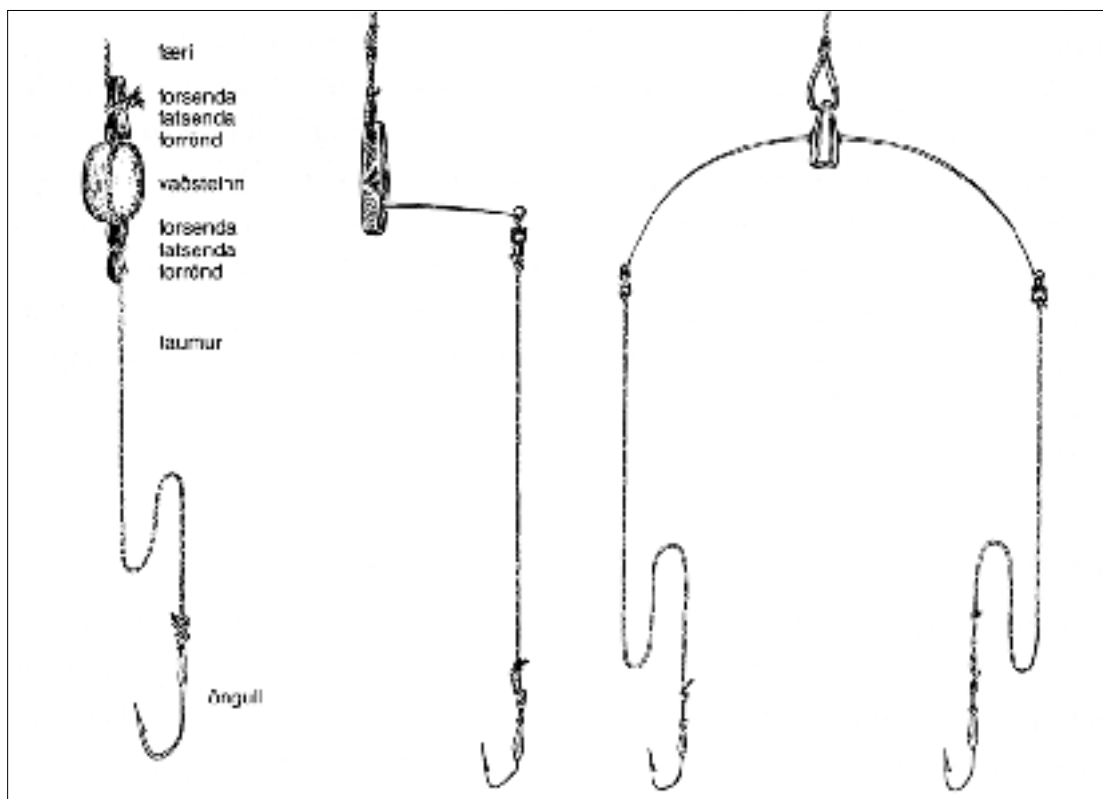
Handfærið var algengast veiðarfæra á Íslandi á fyrri tíð og reyndar eina veiðarfærið, sem notað var í öllum landshlutum allt það skeið, sem við nefnum árabátaöld. Í sjávarbyggðum voru fá amboð mönnum nauðsynlegri en færið. Færislausir fóru menn ekki á sjó, og væri færi ekki til, var oft skammt í bjargarleysið.

Handfæri gátu verið ýmissar gerðar, en venjulegt handfæri samanstóð af fjórum meginhlutum, færislínunni, sökku, taumi og öngli, og á síðari tímum einnig af sigurnagla og ás.²³³

Ýmis nöfn eru í íslensku máli um þetta forna veiðitæki. Í Guðmundarsögu biskups er talað um *djúpshöfn*,²³⁴ og telur Lúðvík Kristjánsson það elsta heiti á handfæri, en önnur gömul heiti sömu merkingar eru *úthald* og *umbúð*.²³⁵ Yngri og algengari heiti eru *handfæri*, *haldfæri*, *haldsnæri* og *snærishald*.²³⁶

Efsti hluti færísins var sjálf línan, og gekk hún undir ýmsum nöfnum. Á einokunartímabilinu á 17. og 18. öld var löngum talað um lóðlínu, en önnur heiti voru *færi*, *snærisfæri*, *færishönk*, *færalína* og *dræsa*. Í heimild frá 16. öld er einnig talað um *skinn* og *ólarfæri*, og ljóst, að þau hafa a.m.k. verið þekkt við Breiðafjörð, á Norðurlandi og Austfjörðum.²³⁷ Loks voru veiðarfæri, sem notuð voru til hákarlaveiða og voru ávallt nefnd *vaðir*.

Heimildir greina lítt frá efni og gerð

Þrjár gerðir handfæra.
Mynd: Íslenzkir sjávarhættir 1. b.

handfæra hér á landi á miðöldum, en Lúðvík Kristjánsson telur, að þau hafi þá ef til vill verið gerð úr skinni og togþræði og hugsanlega einnig úr taglhári og hör.²³⁸ Á 15. öld, ensku öldinni, er þó vafalaust óhætt að gera ráð fyrir því, að eitthvað hafi flust hingað til lands af enskum færum, og hafa þau trúlega verið úr hampi.

Verslunarheimildir frá 16. og 17. öld geta um innflutning á færum frá Englandi og Danmörku,²³⁹ en þau þóttu misjöfn að gæðum. Dönsk færi þóttu miklu lakari en ensk og hollensk, og reyndu Íslendingar að kaupa færi af útlendum fiskimönnum, ef þeir gátu.

Um miðbik 17. aldar var tekið að flytja hingað til lands hamp til færagerðar, og voru færi unnin úr honum allt fram á 19. öld. Lúðvík Kristjánsson lýsir færagerðinni svo:

Áður en hingað fluttust rokkar, sem var ekki fyrr en um miðja 18. öld, voru einungis notaðar snældur. Hampurinn var fyrst tættur sundur og visk af honum látin hanga þannig að náð var til hennar jafnóðum og lippað var og snúið með snældunni. Þegar undið hafði verið í þrjá hnykla, var af þeim þrinnað á snældu, en stundum voru þræðirnir hafðir fjórir. Á hamprokkinn var jafnt spunnið sem þrinnað, en hann var dálítið stærri en venjulegur bandrokkur. Gögnin, sem notuð voru til þess að snúa þættina saman, aldrei færri en þrjá, stundum fjóra, voru

nefnd: *færisstóll, færagögn, færarokkur og hestar*. Unnið var eins með þeim öllum, þó gerðir þeirra væru mismunandi.²⁴⁰

Með þeim aðferðum, sem hér var lýst, voru færi unnin við sjávarsíðuna, sums staðar langt fram á 19. öld. Var þá tíðast um heimilisiðnað að ræða, og á heimilum útvegsmanna var færagerðin einn mikilvægasti þáttur heimaíðjunnar. Eftir að kom fram um og yfir miðja 17. öld, voru færi mest unnin úr hampi, sem fluttur var inn, en þó voru þess einnig dæmi, að menn gerðu færi úr efni, sem til féll innanlands, t.d. taglhári. Notkun þess virðist þó aldrei hafa verið mikil, og miklu minni var hún hérlandis en í Noregi. Er og svo að sjá sem margir hafi talið notkun taglhárs í færi neyðarúrræði, og Ólafur Olavíus segir, að á 7. áratug 18. aldar hafi bændur á Ströndum neyðst til að nota hrosshár í færi, þar sem innflutt lína var ófáanleg.²⁴¹ Þá eru og heimildir fyrir því, að menn hafi gripið til staðbundinna úrræða og nýtt það, sem á fjörur þeirra rak, í bókstaflegum skilningi. Þannig þekktist það í Skaftafellssýslum, að menn tættu sundur kaðla og reiða úr strönduðum skipum og spynnu í færi.²⁴²

Færagerð var hluti af starfsemi Innréttinganna í Reykjavík á 18. öld, og sýna heimildir, að mikið var framleitt af færum og lóðastrengjum.²⁴³ Á fyrri hluta 19. aldar voru þess dæmi, að kaupmenn héldu reipslagara við verslanir sínar. Var færaspuni helsta viðfangsefni þeirra. Síðustu eitt hundrað ár arabátalдар færðist innflutningur á tilbúnum færum hins vegar í vöxt, og þegar kom fram um aldamótin 1900, var notkun útlendra færa orðin næsta almenn í flestum verstöðvum.

Við enda færisins tók við svokölluð forsenda, eða fatsenda (forrönd), og síðan sakkann. Elsta gerð hennar var steinn, sem tíðast var nefndur vaðsteinn, en á síðari öldum var tekið að steypa blýlód og nota sem sökku.

Fyrir neðan sökkuna tók við taumur, og við hann var öngullinn festur. Önglasmíði var löngum mikið stunduð í sjávarbyggðum, og beittu menn ýmsum ráðum til að gera öngla sína sem fisknasta. Hefur Lúðvík Kristjánsson lýst önglasmíði ýtarlega, og vísast til þess.²⁴⁴

Lengd handfæra var nokkuð mismunandi og réðst af því, hvar var róið og á hvers konar bátum. Þannig voru yfirleitt notuð lengri færi á stærri bátum. Í verstöðvum við suðurströndina, þar sem straumar gátu verið stríðir á miðum, voru yfirleitt notuð lengri færi en inni á flóum og fjörðum.²⁴⁵

Lóð – lína – var líkast til annað elsta veiðarfæri Íslendinga, en ekki verður fullyrt, hvenær notkun þess hófst hér á landi. Í rituðum heimildum er lóðar fyrst getið árið 1482, en í skrá um eignir kirkjunnar í Berufirði það ár segir, að hún eigi „[...] lijnur hundrad fadma og lxxx med jc önglum“.²⁴⁶

Lúðvík Kristjánsson telur fullvíst, að Austfirðingar hafi fyrst kynnst lóðinni hjá Englendingum,²⁴⁷ og er það vafalítið rétt. Samkvæmt því hafa Íslendingar ekki kynnst lóðum og notkun þeirra fyrr en á 15. öld, og reyndar bendir flest til þess, að þekking á þessu veiðarfæri hafi borist héðan til Noregs og síðan til annarra Norðurlanda. Englendingar virðast hins vegar hafa stundað umtalsverðar lóðaveiðar hér við land, og má vera, að landsmönnum hafi lítt hugnast sá

veiðiskapur. Til þess getur bent dómur, sem dæmdur var á Öxarárþingi 1. júlí árið 1500 um verslun enskra kaupmanna hér á landi. Þar voru duggarar „[...] sem með loder fara oc aunnguann kaupskap annann“, dæmdir friðlausir og rétttækir hvar sem væri og af hverjum sem væri.²⁴⁸

Vestfirðingar virðast hafa tileinkað sér lóðanotkun fyrir og í meira mæli en flestir landsmenn aðrir, og líkast til hefur notkun þessa veiðarfæris verið orðin almenn við Ísafjarðardjúp um aldamótin 1500, ef ekki fyrir. Beinir heimildir, er skýri frá lóða-, eða línuveiðum, Vestfirðinga, eru að vísu engar tiltækar, en heimildir hafa varðveist um ágreining, er reis vegna lóðanotkunar á 16. öld og síðar, og segja þær sína sögu.

Á hverri lóð voru margir önglar, og þegar vel aflaðist, mátti vænta þess, að hver háseti fiskaði meira á lóðina en á handfæri, að afli á hverja sóknareiningu væri betri. Útvegsmenn og bændur sáu sér vitaskuld hag í því að hafa sem duglegasta og fisknasta sjómenn í þjónustu sinni, og svo virðist sem sá siður hafi snemma komist á, að hásetum væri leyft að hafa nokkra öngla á hverri lóð fyrir sig. Voru þeir nefndir *markönglar*, og áttu hásetar þann fisk, sem á þá veiddist. Getur þessi siður bent til þess, að fiskgengd hafi verið mikil og aflabrögð góð við Vestfirði á þessum tíma. Einnig má vera, að mannekla í kjölfar plágunnar síðari hafi valdið hér nokkru.

En smám saman dró til óánægju með þetta fyrirkomulag, og þóttust útvegsmenn hlunnfarnir.²⁴⁹ Fór svo, að hinn 7. apríl 1567 var kveðinn upp á Nauteyri við Ísafjarðardjúp dómur, sem almennt hefur gengið

undir heitinu Marköngladómur. Samkvæmt honum skyldi notkun marköngla leggjast með öllu af í Ísafjarðarsýslu.²⁵⁰ Ekki náðist þó sátt um málið, og næstu öldina og nokkru betur gengu allmargir marköngladómar við Djúp, hinn síðasti í Súðavík árið 1689.²⁵¹

Lúðvík Kristjánsson hefur ritað ýtarlega lýsingu á gerð og notkun lóða hér við land, og er óþarft að endurtaka nokkuð af því hér.²⁵² Um notkun lóða í hinum ýmsu landshlutum er ýmislegt á huldu, en þó virðist ljóst, að lóðanotkun hafi fyrst orðið almenn á Vestfjörðum og að hún hafi verið nokkur í verstöðvum undir Jökli á 16. og 18. öld, og eftir það. Í öðrum landshlutum voru lóðir notaðar endrum og sinnum, en í sumum stórum verstöðvum varð notkun þeirra ekki almenn, fyrir en kom fram á síðasta hluta 19. aldar.²⁵³ Í Vestmannaeyjum var t.d. ekki tekið að nota lóðir fyrir en árið 1897, og mun beituskortur hafa valdið þar mestu, en mikla beitu þurfti á lóðir.

Ýmsum kann að þykja það nokkurri undrun sæta, að lóðaveiðar urðu ekki algengar í flestum verstöðvum fyrir en raun bar vitni. Þar bar þó ýmislegt til. Framan af voru landsmenn háðir útlendum kaupmönnum, enskum og þýskum, um innflutning á lóðarstrengjum og efni í þá, og er alls óvíst, hvort þeir hafi flust reglulega til landsins. Á einokunaröld var hins vegar oft skortur á lóðarstreng, og línur, sem fluttar voru hingað til lands frá Danmörku, þóttu lélegar og vart nothæfar. Öngla smíðuðu menn að verulegu leyti sjálfir, en efnið var vitaskuld innflutt.²⁵⁴

Önnur ástæða þess, að lóðanotkun var

minni en vænta hefði mátt, var sú, að miðað við handfæri voru lóðir dýrar og því ekki á allra færi að eignast þær. Átti það sinn þátt í því, að deilur stóðu löngum um lóðaveiðar. Þá töldu ýmsir að lóðalagnir gætu haft áhrif á fiskigöngur og spillt afla á handfæri. Gengu dómur í málum af þessum sökum og sums staðar var lóðanotkun bönnuð á ákveðnum svæðum og á tilteknum árstímum.²⁵⁵

Þorskanet hagnýttu Íslendingar sér síðast þeirra veiðarfæra, sem hér voru notuð á árabátaöld. Var það í samræmi við það, sem gerðist víðar við norðanvert Norður-Atlantshaf, t.d. í Noregi, en þar voru þorskanet ekki tekin almennt í notkun fyrr en á 18. öld.

Þorskveiða í net er fyrst getið hér á landi um 1730, en þá hermir ein heimild, að þeir Engelbreth, Platfod og Triers, kaupmenn á Hofsósi, hafi veitt fisk í þorskanet á Skagafirði. Árangur var sagður góður, en engu að síður var veiðunum hætt eftir tiltölulega skamma hríð.²⁵⁶

Eftir þetta leið tæpur aldarfjórðungur, uns netaveiðar voru aftur reyndar hér við land, svo vitað sé. Árið 1752 var Skúli Magnússon, landfógeti, á leið til Kaupmannahafnar, en hreppti illviðri á leiðinni og tók loks land í Noregi. Þar sá hann þorskanet í fyrsta sinn og leist svo sem þau gætu nýst vel á Íslandi. Skúli var sjaldan seinn til framkvæmda, og í Noregi festi hann kaup á tveimur netum og hafði þau heim með sér árið eftir. Þá um sumarið, 1753, voru þau lögð í Hafnarfjörð, en ekki er vitað, hve mikið veiddist í þau. Nokkurn árangur munu þó tilraunirnar hafa borið, því í forspjalli að *Ferðabók* Ólafs Olaviusar

segir Jón Eiríksson frá því, að vegna netaveiðanna hafi verslun í Hafnarfirði „[...]“ aukizt frá því að vera í meðallagi upp í einn mesta verzlunarstað landsins.“²⁵⁷ Næstu árin færðist notkun þorskaneta í vöxt við sunnanverðan Faxaflóa. Hermir ein heimild, að á vetrarvertíðinni 1782 hafi bátar úr Vogum, Keflavík og Njarðvíkum verið með 870 net, auk yfirsípsneta.²⁵⁸

Á síðari hluta 18. aldar voru þorskanet reynd víða um land, en árangur varð lítill.²⁵⁹ Þegar leið á 19. öld, jókst notkun þorskaneta í Faxaflóa, en í öðrum landshlutum varð notkun þeirra ekki útbreidd, fyrr en kom fram á 20. öld.²⁶⁰ Þá höfðu vélbátar víðast hvar leyst áraskipin af hólmi, og utan Faxaflóa er rétt að telja þorskanet veiðarfæri vélaaldar fremur en árabátaaldar.

Víða var hart deilt um notkun þorskaneta, og voru röksemdir andstæðinga þeirra oft svipaðar rökum þeirra, sem andsnúnir voru lóðanotkun. Á hitt ber þó einnig að líta, að í samanburði við handfæri voru þorskanet fremur dýr, og sums staðar hentuðu þau illa fyrir daga vélbátanna. Þannig áttu menn á áraskipum oft í erfiðleikum með netin, ef veitt var á hraunbotni, og einnig gerðu straumar mönnum oft erfitt fyrir. Þannig var t.a.m. í Grindavík, þar sem nokkur tími leið, uns menn komust upp á lag með notkun þorskaneta, og þar urðu þau ekki algeng, fyrr en vélbátaútgerð hófst að marki.²⁶¹

Beita var sjómönnum fyrri tíðar viðlíka nauðsynleg og veiðarfærin, og ekki þótti sérlega fiskilegt að renna berum öngli í sjó. Lengi fram eftir öldum gekk á ýmsu, með hverju menn beittu, og varla fjarri lagi að

segja, að notast hafi verið við flest það, sem nokkur von var til að fiskurinn tæki.

Á þeim tíma, sem sæmilegar heimildir ná til, var *ljósabeita* algengasta agn þeirra, sem veiddu á handfæri. Ljósabeita, sem einnig var nefnd *sjóbeita*, *lýsubeita* eða *fiskbeita*, var hvers kyns beita úr bol eða haus fisks, en einnig beittu menn innyflum og gott þótti að egna fyrir þorsk og ýsu með hlutum úr öðrum fisktegundum, t.d. steinbít, lúðu og ufsa. Þá mun og skelfiski hafa verið beitt hér á landi frá elstu tíð.²⁶² Páll Pálsson, útvegsbóndi í Hnífsdal, lýsti beituöflun og -notkun við Ísafjarðardjúp um aldamótin 1900 með þessum orðum:

Að vetrinum, áður en íshús komu til sögunnar, var mest notuð söltuð beita, sem ýmist var smokkur eða síld. Einnig var ljósbeita mikið notuð, það er ný ýsa, steinbítur, brosma og smálúða. Þetta var hin venjulega vetrarbeita. Einnig var að haustinu, ef smokkur og síld veiddust ekki, notast við lungu og garnir úr sauðfé. Það var súrsað í drukk og þótti góð ýsubeita. Einnig var mjög algengt að keypt væru afsláttarhross og man eg glöggt frá æskuárum mínum, er verið var að skjóta beituhestana. Snör handtök varð að hafa við að setja tappa í skotsárið á hausnum því nauðsynlegt var talið að blóðið sæti sem mest í kjötinu til þess að það yrði sem best beita. Einnig helltu sumir úr rommflösku í kjöttunnuna þegar búið var að afbeina kjötið, en mikla nákvæmni þurfti við að salta það. Rommsaltað hrossakjöt reyndist afbragðs beita fyrir þorsk.²⁶³

Frá 18. öld eru heimildir um kræklingatöku til beitu, og fóru menn þá sérstakar beituferðir á kræklingafjörur. Þær er að víða að finna, en flestar og bestar eru þær á Vesturlandi og Vestfjörðum.²⁶⁴ Ýmiss konar annar skelfiskur og krabbadýr var notaður til

beitu, t.d. smokkfiskur, og síld þótti kjörbeita, þegar hún fékkst. Þá var kúfiskur eftirsótt beita, og sóttu menn langar leiðir á kúfiskfjörur. Maðkatínsla var og mikið stunduð, enda þótti maðurinn góð beita, og góð maðkafjara taldist til hlunninda á útvegsjörðum.²⁶⁵

Beituöflun og -verkun kostaði oft mikla fyrirhöfn, einkum eftir að farið var að veiða á lóðir, en þá jókst beituþörfin mikið. Margir útvegsmenn áttu ekki kost nægrar beitu í næsta nágrenni við útgerðarstaðinn og urðu því að sækja hana langar leiðir. Suðurnesjamenn sóttu til að mynda beitu í Hvalfjörð, og var þá venjan sú, að farnar voru tvær beituferðir á ári, vor og haust. Úr verstöðvum á Suðurnesjum í Laxvog í Hvalfirði var 10-12 klukkustunda róður hvora leið og tók beituferðin yfirleitt a.m.k. tvo sólarhringa. Ferðirnar þóttu erfiðar og gátu verið áhættusamar. Kræklingurinn var hættulegur farmur, einkum ef eitthvað var að veðri og gaf á bátinn. Skelin saug í sig allan sjó, sem inn fyrir borðstokkinn kom, og þyngdist þá báturinn og varði sig verr en ella. Þegar heim var komið, var skelin lögð í sjávarlón og geymd þar. Með því hélst beitan ný og fersk, uns þurfti að nota hana.²⁶⁶

En fleiri lögðu á sig langar ferðir til beituöflunar en Suðurnesjamenn. Bolvíkingar sóttu allt inn í Vatnsfjarðarnes í Djúpi til kræklingstekju, og Strandamenn fóru suður yfir Tröllatunguheiði og sóttu krækling í Króksfjarðarnes. Var hann síðan fluttur norður á hestum. Undir lok 19. aldar tíðkaðist einnig að formenn í Hnífsdal mönnuðu í sameiningu bát til síldarsóknar inn í Skötu-fjörð. Var það 7-10 klukkustunda róður

hvora leið. Þá sóttu Hnífsdælingar út á Djúpið eftir smokki í beitu, en þær ferðir þóttu næsta auðveldar í samanburði við Skötufjarðarferðir, þótt smokkveiðin gæti verið harla óþrifaleg.²⁶⁷

Sumir útvegsmenn voru svo lánsamir að eiga góðar maðkafjörur nánast við bæjar-
dyrnar. Þær þóttu gulls ígildi og oft sóttu menn drjúglangan spöl til að komast í maðk. Magnús Þórarinsson lýsti maðka-
tínslu á Sandgerðissandi svo:

Ávallt var maðkurinn mestur með aðfalli, tveir eða þrír í stungu, urðu menn þá fullir eins konar veiðigleði og hömuðust að þessu verki. Dálítið kom upp úr sandinum við gröftinn af stóru spriklandi sandsíli. Þau voru ekki tekin með, en talin drepa maðkinn í kistunni. Þau munu þó hafa verið góð beita, ef notuð voru ný. Tvö voru áhöld, sem notuð voru í maðkasandi. Kvísl og beitukista. Kvíslarnar smíðuðu lagtækir járnsmiðir úr fremur grönnu flatjárnri eða slógu fram tindana úr hæfilega gildu stangajárnri. Þær voru 12-15 þuml. langar, allar þríálma. Nýjar kvíslar voru þungar fyrir smámenni, en eyddust í sandinum og léttust með aldri. Beitukistur voru smástokkar, 8-10 þuml. langir, en dýpt og breidd í hæfilegu hlutfalli, með snærishanka milli gafla og bornar í hendinni. Ef maðkurinn var ekki notaður strax, var hann settur í maðkagrafir, sem voru á hverju heimili; voru það holur, stungnar í harðan grasbala; voru holur þessar nokkru stærri en beitukista. Var svo hvolt úr kistunni í gröfina og torfusnepill lagður yfir. Ekki varð fjörumaðkurinn langlífur í þessum nýja bústað. Eftir 3 daga sögðum við hann dauðan, en á fjórða degi var hann orðinn að hismi og til einskis nýtur.²⁶⁸

Verkun beitunnar skipti einnig miklu máli, og gengu flestir útvegsmenn ríkt eftir því, að beitan væri rétt verkuð. Að öðrum kosti gat hún haft minna aðdráttarafl fyrir þorsk og aðra íbúa hafdjúpanna. Páll Pálsson í

Hnífsdal lýsti beituverkun með þessum orðum:

Við söltun á smokk og síld þurfti mikla nákvæmni. Smokkur, sem venjulega var fluttur, var oftast saltaður í litla trékassa, hausar í stærri flát og innnyflin í tunnur. Þurrsöltuð reyndust þau venjulega afbragðs beita, en einnig var nokkuð gert að því að herða flattan smokk, sem reyndist oft ágæt beita þegar líða tók á vetrarvertíð.²⁶⁹

Fleiri dæmi mætti nefna um beitusókn og -verkun. Þessi dæmi sýna hins vegar, hve mikla vinnu margir lögðu í þennan þátt sjávarútvegsins. Margir hlutu og drjúga umbun erfiðis síns, og góð beita var fyrsta skilyrði þess, að vel aflaðist.

III,5,3. Veiðitækni Íslendinga á árabátaöld

Í tveimur undanfarandi köflum hefur saga íslenska árabátsins og veiðarfæranotkunar Íslendinga á árabátaöld verið rakin í stuttu máli. Þessir tveir þættir, bátar (eða skip) og veiðarfæri, bera gleggst vitni tæknistigi sjávarútvegsins á hverjum tíma. Er þá ekki úr vegi að hyggja um stund að því, á hvaða stigi íslenskur sjávarútvegur stóð á árabátaöld í samanburði við sjávarútveg annarra fiskveiðipjóða við norðanvert Norður-Atlantshaf. Var sjávarútvegur okkar „frumstæð“ atvinnugrein, sem byggðist á notkun úreltra tækja, eða var þróunin hérlandis svipuð og í nágrannalöndunum?

Í þessum efnum er eðlilegast að bera íslenskan sjávarútveg saman við sjávarútveg í Norður-Noregi og Færeyjum. Í þessum löndum var samfélagsgerðin líkust þeirri

íslensku, veiðar beindust að sömu fisktegundum, og útgerðin byggðist á svipuðum forsendum. Veiðar á grunnslóð voru undirstaða útgerðarinnar. Þær voru mest stundaðar á ákveðnum árstímum – vertíðum – þegar fiskgengd var mest og minnst þörf fyrir fólk við önnur störf.

Í Norður-Noregi hafa fiskveiðar verið stundaðar frá örófi alda og allt fram um aldamótin 1900 nær eingöngu á opnum árabátum. Elstu leifar, sem fundist hafa af fiskibátum í Norður-Noregi, eru af bátum Sama og eru þær hugsanlega frá 4. öld. Frá 8. og 10. öld hafa einnig fundist leifar af samískum bátum, og virðist þeim hafa svipað mjög til eldri báta. Einkenni á elstu bátum Sama var, að í þeim voru engir naglar. Bátarnir voru gerðir úr tré, en hinir ýmsu hlutir í byrðingi og kili voru festir saman með ólum, sem gerðar voru úr sinum hreindýra, saumaðir, og síðan var byrðingurinn þéttur með ull. Smám saman tóku Samar að nota nagla í báta sína. Fyrstu naglarnir hafa hugsanlega verið gerðir úr hreindýrshorni, en síðan var tekið að nota trénagla og loks járnagla. Það ber hins vegar vitni íhaldssemi í málnotkun, að að naglarnir, sem notaðir voru í bátana, voru öldum saman ekki nefndir annað en *søm*, saumur.²⁷⁰

Norrænir menn í Norður-Noregi hafa öldum saman sótt sjó á opnum bátum, hinum svokölluðu Nordlandsbátum. Hinir algengustu þessara báta, sem mest voru notaðir á vetrarvertíð við Lófót, í Vestfjorden og Vesterålen, voru fimmmannaför, svonefndir *fembøringer*. Þeir voru tiltölulega langir og mjóir, en rennilegir og góðir í sjó að leggja. Elstu eintök, sem varðveist hafa af slíkum

bátum, eru frá síðari helmingi 18. aldar, en þeirra er getið í rituðum heimildum frá 16. öld.²⁷¹ Hvernig bátar norskra Norðlendinga hafa litið út fyrir þann tíma, er ekki gjörla vitað, og fræðimenn eru ekki á einu máli um, hvort þeir hafi fremur líkst samabátunum eða bátum, sem notaðir voru sunnar í Noregi. Er þá ekki ósennilegt, að í gerð og útliti Nordlandsbáta megi greina nokkur áhrif úr báðum áttum, norðri og suðri. Bátasmiðir voru snjallir við að laga sig að aðstæðum, og má gera ráð fyrir því, að þeir sem komu að sunnan hafi flutt með sér þá kunnáttu í bátasmiði, sem þar var algengust, en síðan breytt lagi báta sinna, svo þeir hentuðu betur aðstæðum við vetrarveiðar á norðlægari slóðum. Þar hafa þeir trúlega lært sitthvað af Sömum. Þegar sunnar dró, urðu bátar yfirleitt breiðari og ávalari, enda aðstæður að ýmsu leyti aðrar en norður frá og meira um innfjarðaveiðar.²⁷²

Í Færeyjum hafa fiskveiðar verið stundaðar frá landnámsöld, og höfðu þær lengst af mikla þýðingu fyrir efnahag eyjarskeggja. Fiskur varð mikilsverð útflutningsvara í Færeyjum á miðöldum, og gegndi jafnframt mikilsverðu hlutverki í mataræði fólks. Á 17. öld dró mjög úr útflutningnum, og allt fram yfir miðja 19. öld veiddu Færeyingar einkum fisk til innanlandsneyslu. Þar mun stefna danskra einokunarkaupmanna hafa ráðið mestu, en þeim þótti á þessum tíma vænlegra að flytja frá Færeyjum þrjónles en fisk. Er verslunarokinu var létt af Færeyjum um miðja 19. öld, efldust fiskveiðar mjög í eyjunum, og jafnframt tók útflutningur sjávarfangs að vaxa hröðum skrefum.²⁷³

Allt frá því sögur hófust og fram á 19. öld,

*Drekkladinn færeyskur bátur.
Mynd: Hin føroyski róðrabáturin*

stunduðu Færeyingar fiskveiðar á opnum bátum. Níu bátastærðir voru þekktar í eyjunum. Minnst voru tveggja eða þriggjamannaför, sem nefndust *tríbekkur*, en nokkru stærri var *trístur*, þar sem ræðarar voru þrír, en misjafnt var hvernig þeim var skipað á þóftur. Því næst kom *fýramannafar*, þá *fimmannafar*, *seksmannafar*, *sjeymannafar*, *áttamannafar* og *tíggjumannafar*. Stærstur var *seksæringur* og dró nafn sitt af því, að á honum var róið með sex árum á hvort borð.²⁷⁴ Samsvaraði því færeyski sexæringurinn íslenska tólfæringnum að stærð.

Fiskveiðar stunduðu Færeyingar með líkum hætti og Íslendingar. Sjór var mest sóttur á vetrum, þegar aflavon var mest, og til veiðanna voru einkum notuð fjögurra-, sex- og áttamannaför. Minni bátar voru notaðir til sumarveiða og hinir stærri til flutn-

inga og grindhvalaveiða. Flestir stærri bátar voru búnir seglum, auk ára, en þau voru fremur lítið notuð, enda víða bæði straumhart og misvindasamt við Færeyjar og ekki alltaf auðvelt að koma seglum við.²⁷⁵

Í Færeyjum og Norður-Noregi var handfæri nánast eina veiðarfærið langt fram eftir öldum. Í Færeyjum var handfæri, ýmist með einum eða tveimur önglum, eina veiðarfærið fram um miðja 19. öld, en þó bar við, að ufsi væri veiddur í háf og í landnætur, ef hann gekk upp undir land.²⁷⁶ Í Norður-Noregi var handfærið eina veiðarfærið, sem nokkuð kvað að, allt fram á 17. og 18. öld. Þá tóku menn að nota lóðir og þorskanet, en þó í litlum mæli í upphafi.²⁷⁷ Önnur veiðarfæri, svo sem gildirur, virðast aldrei hafa verið notuð að neinu ráði í Færeyjum og Norður-Noregi, fremur en á Íslandi.

Samanburður leiðir í ljós, að sjávarútvegurinn hefur staðið á svipuðu tæknistigi í öllum þrem löndunum, Íslandi, Færeyjum og Norður-Noregi, á árabátaöld. Hvað veiðarfærum viðkemur, virðast Íslendingar hafa verið fremstir, a.m.k. fram á 17. öld. Hér við land veiddu sjómenn á bæði lóðir og handfæri frá því á miðöldum, en lóðaveiðar fóru ekki að tíðkast í Noregi fyrr en á 17. og 18. öld eins og áður segir. Netaveiðar hófu Íslendingar aðeins litlu síðar en Norðmenn, þótt sú veiðiaðferð yrði ekki algeng hér við land fyrr en mun síðar.

Notkun neta til fiskveiða er vitaskuld ævafor, og nægir þar að vísa til ummæla heilagrar ritningar um þess konar veiðiskap. Margur kann að velta því fyrir sér, hvers vegna þjóðirnar við norðanvert Norður-Atlantshaf hafi ekki tekið að veiða þorskfiska í net löngu fyrr en raun bar vitni. Við því gefst ekkert einhlítt svar, en víst er, að Norðmenn, Íslendingar og Færeyingar þekktu til neta og kunnu að nota þau, og hér á landi voru þau öldum saman notuð til veiða í vötnum. Þar háttaði þó öðru vísi til en á sjó, og líklegustu skýringar þess, að þorskanet voru ekki tekin í notkun löngu fyrr en raun varð á, eru einkum tvær. Í fyrsta lagi voru net ómeðfærileg um borð í árabátum, þau tóku mikið rými, voru þung í drætti og gátu orðið stórhættuleg ef skyndilega hvessti og versnaði í sjó. Í öðru lagi urðu þorskanet að vera miklum mun sterkari en t.d. silunganet, og fyrir 1700 var ekki völ á nógu sterku og jafnframt hæfilega grönnu tógi til netagerðar.

Erfitt er að bera saman fiskibáta þessara þriggja þjóða. Þær stunduðu allar veiðar á opnum árabátum, og skútuöld hófst hjá

þeim öllum um líkt leyti. Gerðir árabátanna voru hins vegar mismunandi, enda voru þeir hvarvetna sniðnir að aðstæðum.

Niðurstaðan hlýtur að verða sú, að íslenskur sjávarútvegur hafi á árabátaöld staðið á síst lægra tæknistigi en sjávarútvegur nágrannalandanna, og samanburður við önnur lönd við Norður-Atlantshaf en Norður-Noreg og Færeyjar er trauðla raunhæfur. Í þeim byggðust fiskveiðar að verulegu leyti á öðrum tegundum og voru stundaðar við aðrar aðstæður og á öðrum forsendum.

III,5,4. Verstöðvar

Í fyrri kafla (II,4,2) var sagt frá hinum fyrstu verstöðvum, sem mynduðust hér á landi. Þær voru flestar á sunnan- og vestanverðu landinu og þar stunduðu menn augljóslega snemma fiskveiðar í atvinnuskyni, þ.e. verkðu fisk og seldu innanlands. Í öðrum landslutum hafa bændur vafalítið róið til fiskjar og aflað soðmetis eftir þörfum og þegar tóm gafst til frá öðrum bústörfum. Sama máli gegndi um nýtingu annars sjávarfangs.

Með eflingu sjávarútvegs og aukinni sjósókn á fiskveiðaöld fjölgaði verstöðvum, og má segja, að á svæðinu frá Reynishöfn, vestur um land til Hornstranda, hafi á verstíðum verið róið úr nánast hverri vík. Á Norðurlandi og Austfjörðum voru einnig fjölmargar verstöðvar.

Fátt er nú vitað í einstökum atriðum um aldur og uppruna flestra hinna gömlu verstöðva frá árabátaöld. Þær hafa að líkindum flestar myndast á síðmiðöldum, þótt margar séu vitaskuld mun eldri. Úr aldri þeirra verður þó trauðla skorið nema með forn-

leifarannsóknnum, enda eru ritheimildir alla jafna fáorðar um þessa staði, sem þó skiptu svo miklu máli fyrir líf og afkomu þjóðarinnar á liðnum öldum.

Fernt réði einkum, þegar verstöð var valinn staður. Í fyrsta lagi þurfti landing að vera bærileg, og í öðru lagi, sem skipti ekki minna máli, var jafnan reynt að velja staði, þaðan sem skammt væri að róa á mið. Í þriðja lagi reyndu menn að velja verstöðvum stað, þar sem landrými var nægilegt, svo reisa mætti verbúðir og verka fisk, og í fjórða lagi var jafnan reynt að sjá svo til, að skammt væri að sækja rennandi vatn, eða vatn í brunna.

Orðið *ver* kemur fyrir eitt sér og í ýmsum samsetningum frá elstu tíð, og virðist svo sem það hafi frá því á miðöldum verið notað yfir þá staði, þar sem menn voru við fiski. Sama orð er til í norsku, og þar í landi er algengt að tala um *vær* í sömu merkingu og hér á landi.

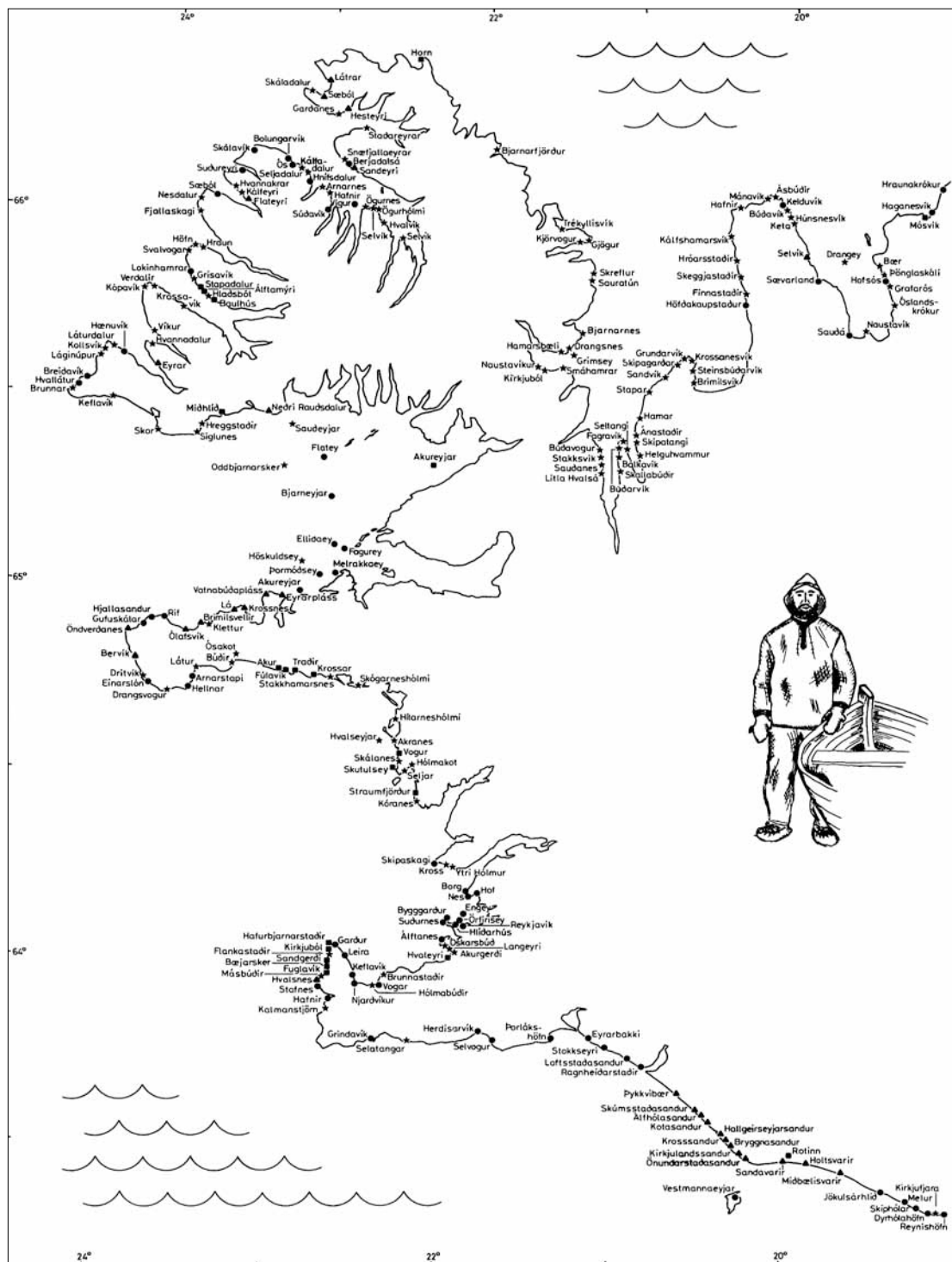
Fjórar tegundir fiskivera voru algengastar hér á landi á fyrri tíð. Í fyrsta lagi voru *heimver*, en svo nefndust þær verstöðvar, þar sem menn reru heiman frá sér, reru úr *heimavör*, höfðu *heimræði*. Mun heimverið vera elsta tegund verstöðva hér á landi.²⁷⁸

Önnur tegund verstöðva var *útver*, en svo nefndust þeir staðir, sem menn fóru til með báta sína og skipshafnir og höfðust við á, á meðan á veiðum stóð. Að róa úr útveri var kallað *útræði*, og þeir, sem það stunduðu, voru *útróðrarmenn*, *útversmenn* eða *vermenn*.²⁷⁹ Elstu útverin eru ef til vill viðlíka gömul og heimver, og ekki er ólíklegt, að ýmsir þeir staðir, sem róíð var frá á landnáms- og þjóðveldisöld og byggðust síðar en ýmis önnur svæði, hafi verið útver í upphafi.

Sem dæmi um það má nefna fiskiskálana í Garði og Leiru, sem áður var frá sagt, sjávarjarðir Skalla-Gríms Kveldúlfssonar á Mýrum o.fl. Útverum var jafnan valinn staður, þar sem skammt var að róa á fengsæl mið eða gott þótti að sitja fyrir fiskgöngum. Þess vegna voru þau oft staðsett á annesjum, þar sem annars var lítil von mannvistar.

Þriðja tegund verstöðva voru svonefnd *viðleguver*. Þau voru verstöðvar, þar sem ávallt var nokkuð um aðkomubáta, og var þá algengast, að skipverjar á þeim byggju heima á bæjum, en ekki í verbúðum. Loks voru svonefnd *blönduð ver*, þ.e.a.s. verstöðvar, sem trauðla gátu flokkast undir neina eina áður-nefndra þriggja tegunda, en voru að allri gerð blanda a.m.k. tveggja þeirra.²⁸⁰

Á fyrri öldum voru verstöðvar fjölmargar, og frá sumum þeirra var ekki róíð nema tiltölulega skamma hríð. Einnig voru til ver, sem ekki var róíð úr nema á ákveðnum árstímum, t.d. á vetrarvertíð eða vorvertíð. Í *Íslenzkum sjávarhátum* telur Lúðvík Kristjánsson alls 326 verstöðvar frá arabátöld, en ólíklegt er, að þar séu taldir allir þeir staðir, þar sem bátum var einhverntíma haldið til fiskjar. Flestar voru verstöðvarnar í Vestfirðingafjórðungi, alls 125, 73 voru í Norðlendingafjórðungi, 72 í Austfirðingafjórðungi og 56 í Sunnlendingafjórðungi. Aðstæður réðu miklu um fjölda og gerð verstöðva í hinum ýmsu landshlutum. Þannig voru útver flest í Vestfirðinga- og Norðlendingafjórðungi, en blönduð ver í Sunnlendinga- og Austfirðingafjórðungi. Viðleguver voru hvarvetna fæst, en heimver voru viðlíka mörg í öllum fjórðungum nema Norðlendingafjórðungi. Þar voru þau sýnu fæst.²⁸¹

*Þorlákshöfn 1884 eða 1886.
Mynd: Sígfrús Eymundsson/Þjóðminjasafn Íslands*

Frá elstu tíð hefur sjór verið fast sóttur frá ýmsum verstöðvum á suðurströndinni, en landshættir gerðu það að verkum, að þar voru víðast heimver og viðleguver.

Vestmannaeyjar eru ein elsta verstöð við norðanvert Norður-Atlantshaf. Þaðan var löngum mikil sjósókn og eyjarnar dæmigert heimver og viðleguver. Þaðan reru heima-bændur ásamt vinnumönnum sínum, fyrst á eigin vegum og Skálholtsstóls, og ef til vill að nokkru í samlögum við Englendinga. Eftir siðaskipti varð konungsútgerð nánast allsráðandi í Eyjum, en eftir að henni lauk, árið 1769, komst útvegurinn að mestu í hendur bænda og kaupmanna.

Einu gildi, hvort útgerðin var í höndum bænda, konungs eða kaupmanna. Þeir sem sjóinn sóttu úr Vestmannaeyjum voru jafnan langflestir heimamenn. Ávallt var þó nokkuð um skip ofan af landi, sem kallað var, og höfðu skipverjar á þeim viðlegu á bæjum í eyjunum.²⁸²

Af verstöðvum á suðurströndinni, austan úr Reynishöfn og vestur í Grindavík, var svipaða sögu að segja. Þaðan var víðast heimræði og sjómenn á aðkomubátum – inntökuskipum – lágu við heima á bæjum. Á ofanverðri 19. öld voru reistar verbúðir í landi Loftstaða, Baugstaða, Tungu og á Stokkseyri og Eyrarbakka. Þjuggu þar einkum vermenn á inntökuskipum og nokkrir aðkomumenn, sem reru á útvegi heimamanna.²⁸³

Um Þorlákshöfn gegndi nokkuð öðru máli. Skálholtsstaður eignaðist jörðina á miðöldum og hafði þar mikla útgerð. Í Þorlákshöfn var útver, og reru þar vermenn á skipum biskupsstólsins, auk þess sem stundum var nokkuð um inntökuskip. Um aldamótin 1700 er talið, að allt að 40 skip hafi gengið úr Þorlákshöfn,²⁸⁴ en árið 1702 bannaði Jón biskup Vídalín að fleiri en 36-37 skip væru gerð þaðan út.²⁸⁵ Mun því boði yfirleitt hafa verið hlýtt, en útver að fornum sið hélst í Þorlákshöfn allt til ársins 1929.

Það ár gekk þaðan áráskip á vetrarvertíð í síðasta sinn.²⁸⁶

Í Selvogi var einnig stórt útver og sömu-leiðis á Selatöngum í Gullbringusýslu. Í Herdísarvík, sem var vestasta verstöðin í Árnessýslu, mun hins vegar einkum hafa verið heimræði.²⁸⁷

Í Grindavík var allt í senn, heimver, útver og viðleguver. Heimræði var frá öllum lögbýlum í hreppnum, og eftir að Skálholtsstóll eignaðist Grindavíkurjarðir, að Húsatóttum undanskildum, á miðöldum, rak stóllinn þaðan mikla útgerð, og komu útróðarmenn á hans vegum víða að. Átti Skálholtsstóll 3-4 verbúðir fyrir skipshafnir sínar í Grindavík, auk þess sem sjómenn á vegum stólsins bjuggu heima á bæjum. Framan af virðist miðstöð stólsútgerðarinnar hafa verið á Járngerðarstöðum, en í biskupstíð Brynjólfs biskups Sveinssonar á 17. öld eflist stólsútgerðin mjög, og tóku Skálhyltingar þá einnig að gera út frá Þórkötlustöðum og Ísólfskála. Var Grindavík tvímælalaust miðstöð stólsútgerðarinnar á Suðurnesjum á 17. öld.²⁸⁸

Auk útgerðar Skálhyltinga og heimamanna gengu inntökuskip löngum til veiða úr Grindavík, en fjöldi þeirra var misjafn frá einu ári til annars. Skipverjar á þeim lágu oftast við heima á bæjum, en þó var ekki dæmalaust, að þeir dveldust í verbúðum. Þá gerðu fulltrúar konungs út frá Húsatóttum frá siðaskiptum og fram í síðari hluta 18. aldar.²⁸⁹

Á vestanverðum Reykjanesskaga voru margar verstöðvar og ýmsar þeirra í hópi hinna stærstu í Sunnlendingafjórðungi. Syðst voru Hafnir, en því næst Miðnes, Stafnes og Hvalsnes, sem voru hin eiginlegu Suðurnes í hugum vermannna fyrri tíma.²⁹⁰

Allar voru þessar verstöðvar stór útver, og í þeim öllum voru margar verbúðir og til þeirra sótti fjöldi aðkomumanna víða að af landinu á vetrarvertíð. Heimræði var og frá bæjum á svæðinu, og í sumum þessara verstöðva, t.d. í Höfnum, var löngum nokkuð um viðlegumenn. Á Stafnesi var önnur helsta miðstöð konungsútgerðarinnar á Suðurnesjum frá því um miðja 16. öld og fram um 1770, og er talið, að kóngsbátar hafi þar flestir orðið ellefu.²⁹¹

Nú á dögum er lítið um verminjar á Suðurnesjum og fátt sem minnir á hina miklu útgerð, sem þar stóð forðum. Veldur þar hvort tveggja, að vergögn voru flest gerð úr forgengilegu efni og verbúðir ekki reistar með þeim hætti, að þær stæðust tímans tönn. Jarðvegur er og víðast grunnur á þessu svæði og illa til þess fallinn að geyma fornar minjar. Hitt mun þó hafa valdið mestu í þessu efni, að fáa staði á Íslandi hafa náttúruöflin leikið jafn grátt og Reykjanesskagann. Á 13. öld urðu þar mikil landspjöll af völdum Reykjaneselda, og lengi síðan spillti sandfok túnnum manna og vatnsbólum og gerði það m.a. að verkum, að afar erfitt var um torf, er hentaði til bygginga. Varð að flytja það langt að, oft um erfiðan veg.

Enn meiri skaða höfðu þó bændur og útvegsmenn af ágangi sjávar. Hafaldan gnauðaði sífellt á ströndinni, molaði hana og braut, eyðilagði varir og naust, og eru margar heimildir fyrir því, að menn hafi neyðst til að flytja verstöðu sína, bæi og verbúðir vegna landbrots. Flóð ollu og stórtjóni, og er líklegt, að þær verstöðvar, sem sagt er frá í 17. og 18. aldar heimildum, hafi í mörgum tilvikum staðið annars staðar á fyrri öld-

um, þótt þær bæru sama nafn. Upprunalega verstöðin var þá horfin í djúp sjávar.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns geymir ýmsa vitnisburði um áhrif sandfoks og landbrots á útvegsjarðir á Suðurnesjum. Þannig segir um Stafnes:

Jörðin mætir sandfjúki af lands og sjávar ágangi, so þar er fyrir hvorutveggju þessu fallið í auðn land jarðarinnar, það er Snoppa var kölluð, og fyrir sjötíu árum var að stóru gagni bæði til slægna og skipa uppsátra, en nú er af sandi aldeilis yfirfallið, og með hvörri stórflæði næsta því yfirflotið af sjó.²⁹²

En þar með var ekki öll sagan sögð. Þess var getið í kaflanum um þróun búsetu í sjávarbyggðum, að búðseta hefði víða hafist snemma og að á Suðurnesjum hefðu að líkindum risið hverfi sæbýla þegar á miðöldum. Eitt hið stærsta þessara hverfa virðist hafa verið í landi Stafness. Árið 1703 voru byggðar í landi jarðarinnar átta hjáleigur, eitt tómthús og eitt nýbýli, en tólf hjáleigur voru komnar í eyði. Um sex þeirra var tekið fram, að þær væru ónýtar vegna ágangs sands og sjávar.²⁹³ Verður ekki önnur ályktun af þeim ummælum dregin en að heilt hverfi hjáleigna og annarra sæbýla í Stafneslandi hafi lagst í eyði vegna sandfoks og sjávargangs á 17. öld.

Másbúðir voru frá fornu fari ein mesta útvegsjörð á Suðurnesjum, eins og sjá má af fyrri efnissgrein eftirfarandi tilvitnunar. Árið 1703 var ástand jarðarinnar hins vegar orðið mjög slæmt:

Heimræði árið um kríng og lending góð, og ganga skip ábúanda þá honum hentar. Þar gengur og eitt kóns skip, áttæringur, undirgiftarlaust, og viðheldur ábúandinn verbúðinni, sem því fylgir betal-

ingslaust. Og geta þessi skip naumlega viðhaldist fyrir voveiflegum og sífelldum sjáfaryfirgangi, sem að bæði grandar vergögnum, húsum og skipum.

Tún fordjarfast stórkostlega af sands og sjávar ágangi, og hefur sjórinn fyrir innan sjötíu ár brotið sig í gegnum túnið á tvo vegu, þar sem áður var svarffast land, so að nú stendur bærinn á umflotinni eyju, og fer þetta landbrot árlega í vöxt, so að nú er þar ekki fært yfir með stórstraumsflóði nema með brú, sem að brim brýtur af um vetur, og er það eitt með stærstum meinum ábúandans, sem á fastaland þarf að sækja mestan hluta síns heys um sumar, item vatn, grasnautn alla, peningsins nytkan um sumur og þvílíka tilfæring. So að heima við bæinn er vatn ekkert vetur nje sumar nema fjöruvatn alleina, sem margoft á vetur ekki næst fyrir sjáfarisum.²⁹⁴

Fyrir innan Garðsskaga, í Garði og Leiru, voru margar góðar útvegsjarðir. Þar var heimver og viðleguver og umtalsverð útgerð kóngsskipa.²⁹⁵ Þar var jörðum nokkru óhættara fyrir sjávarágangi en vestan á nesinu, en engu að síður urðu Garðverjar fyrir búsifjum af þessum sökum. Þannig sagði um Gerðar í Garði í jarðabókinni:

Tún, hús og garða jarðarinnar fordjarfar árlega sjáfar og vatnagangur til so stórra meina heimilisins, að þar sem menn skyldu á þurru landi ganga, verða skinnklæddir menn að bera kvenfólk til heimiliss nauðsynja þjónustu, innan bæjar og utan og þegar vetrarleysingar með sjáfargangi uppá falla, og er það stór mein ábúandans að byggja jafnoft aftur garðana og bera sand og grjótt af túninu.²⁹⁶

Þær skemmdir, sem hér hefur verið greint frá, stöfuðu af sífelldum ágangi sands og sjávar, en fyrir kom einnig, að mikil flóð yllu stórtjóni. Þeirra er að vísu engra getið í heimildum fyrir 1700, en á 18. öld ollu þau mikilli eyðileggingu. Ber þá og að hafa í huga, að sífelldur ágangur sjávar og landbrot,

sem honum fylgdi, gerði það að verkum, að tjón af völdum flóða varð oft meira en ella.

Fyrsta stórflóðið, sem sæmilega greinar-
góðar heimildir hafa varðveist um, varð
aðfaranótt 30. desember árið 1769. Þá gekk
mikið óveður yfir Reykjanesskaga, og fylgdi
því feikilegt sjávarflóð, sem olli miklum
skemmdum á jörðum á sunnanverðum skag-
anum. Þær jarðir, sem verst urðu úti, voru
allar í konungseign, og sneru bændur sér til
Ólafs Stefánssonar amtmanns. Hann sendi
Guðmund Runólfsson, sýslumann í Kjalar-
nesþingi, á vettvang ásamt nokkrum til-
kvöddum mönnum til að kanna og meta
skemmdirnar. Guðmundur skilaði amtmanni
ýtarlegri skýrslu um athugun sína og félaga
sinna á þeim jörðum í Bjarskerjapinghá,
sem höfðu orðið fyrir tjóni „[...] í því ósið-
vanalega stóra ofsaflóði og sjávarágangi; samt
ofviðri“.²⁹⁷ Getur þetta orðalag bent til þess,
að flóðið og veðrið aðfaranótt 30. desember
hafi verið meira en þálfandi menn mundu.

Guðmundur sýslumaður og félagar hans
héldu fyrst að Stafnesi. Skýrsla þeirra gefur
glögga mynd af tjóninu, sem þar varð, en
veitir okkur einnig nokkrar upplýsingar um
vergögn, sem til voru í stórri verstöð á síðara
helmingi 18. aldar. Í skýrslunni segir m.a. svo:

Þessi jörð hefur í téðu ofsaflóði tekið eirn merkileg-
ann stórann skaða, sem mannlegur kraftur fær
ómögulega endurbætt; þar eð 2 hjáleigur eru so gott
sem hreint ruinaðar, ásamt skipanaustum heima-
bóndans og mestmegnis allar jarðarinnar fiskgörð-
um; upp úr Stokkavörum hefur sjórinn gengið
inn í allar sjóbúðirnar með soddan ofurefli, að eftir
af þeim 21 stokkum, sem með stórgrýti festir voru í
þeim til að setja skip upp og fram, eru einast 2 eftir
en stórgrýti aftur komið, sem þó má með fólksfjölda
burt færast ef tilhlýðileg verkfæri hefur.²⁹⁸

Frásögnin af tjóninu í Busthúsum er einnig
athyglisverð og bregður skýru ljósi á þann
skaða, sem útvegsjarðir á þessu svæði urðu
fyrir af sjávargangi í tímans rás:

Í fyrrnefndu stórflóði hafa fiskgarðarnir mest-
megnis ruinerast, samt skipanaustin mikið skað-
ast, so ei sýnist óhætt í þeim sama stað til lang-
frama viðhalda; jörðin hefur þó engan hentugleika
þau í óhultara stað að innrétta. Til forna hefur
henni fylgt ágætur töðuvöllur niður við sjóinn og
þó temmelega víðlendur, hvar eð á seinni tímum
hefur smám saman ár af ári bæði að framanverðu
burtbrotnað af sjáfargangi og með djúpum rásum
gegnum grafist og smám saman soleiðis niðurfallið
að ábúandinn hefur orðið að hlaða öfluga bryggju í
tveim stöðum yfir þær til sinna fiskigarða, upp-
sáturs og skipanausta. Þessar bryggjur og hólma
hefur nú fyrrnefnt ofsaflóð soleiðis eyðilaggt, að til
öngrrar gagnsvonar virðist hér eftir, samt uppá
túnið borið mól og sand hvern að burthreinsa virð-
ist 20 manna verk á einum degi.

Á þessari jörð býr nú einn þrífinn rækslumaður
70 ára að aldri, sem á henni hefur búið næstliðin 40
ár, samt hans faðir og foreldrar. Hann segir að sinn
faðir hafi sín skipanaust og uppsátur óhult [haft]
þar sem nú kallast Busthúsarí, hvar til enn merki
sjást; virðist oss þaðan frá til túnsins yfir stórt
hundrað faðma. Eftir undirréttning ábúandans sem
er trúverðugur dándimaður, eru síðan vel so 80 ár.
Þessarar jarðar tún kunna líttillega að útsetjast og
uppræðast, en öngvanveginn við það afbrotna.²⁹⁹

Keimlíkar þessari eru frásagnir sýslumanns
af fleiri jörðum á þessum slóðum eftir
flóðið. Hér verður ekki dvalist við fleiri frá-
sagnir af þessum atburðum, en á það skal
minnt, að fleiri stórflóð dundu á Suðurnesj-
unum á 18. öld, og mun þar Básendaflóðið
svonefnda árið 1799 þekktast. Leikur eng-
inn vafi á því, að náttúruhamfarir spilltu
mjög allri aðstöðu til útgerðar og búskapar
á Suðurnesjum í aldanna rás, og sitthvað

bendir til þess, að útgerð hafi verið þar meiri á síðmiðöldum en síðar varð.

Í Keflavík og Njarðvíkum var heimver og viðleguver, en óhætt mun að kalla allar verstöðvar inn með Faxaflóa, á Vatnsleysuströnd, í Hafnarfirði, á Innnesjum, í Reykjavík og Engey, blönduð ver. Þar var víðast heimræði, í mörgum verstöðvum höfðu aðkomusjómenn viðlegu, og útræði var á nokkrum stöðum.³⁰⁰

Syðsta verstöð í Vestfirðingafjórðungi, og reyndar sú eina í Borgarfjarðarsýslu, var á Akranesi, þ.e. á Innra-Hólmi og á Skipaskaga. Þar var stórt útver á 17. öld og á 19. öld, og um 1870 reru þaðan 78 bátar. Telur Lúðvík Kristjánsson, að óvída á landinu hafi verið jafn stór bátafloti og þar.³⁰¹

Á Mýrum og í Hnappadalssýslu voru nokkrar verstöðvar, en úr þeim var einungis róið á vor- og haustvertíð.³⁰² Á Búðum var á hinn bóginn gömul verstöð, og þar var lengi umtalsverð útgerð. Í kaupmála frá 1384 er getið skipsstöðu og fjögurra verbúða á Búðum,³⁰³ og telur Lúðvík Kristjánsson, að þar sé átt við svokallaðar Fremri-Búðir eða Fram-Búðir. Síðar kom til sögunnar verstöð, sem nefndist Heim-Búðir, og voru þar margar hjáleigur. Frá þessum tveimur stöðum var mikil útgerð á 18. öld.³⁰⁴

Á svæðinu kringum Jökul, frá Arnarstapa að Rifi, voru margar verstöðvar og sumar meðal hinna stærstu á landinu á árabátaöld. Nokkuð var þó misjafnt, hve lengi var gert út frá einstökum verstöðvum og hveirrar tegundar þær voru. Þannig var greinilega allstórt útver í Sellátrum í landi Hnausa í Breiðuvík á ofanverðri 14. öld, en um 1700

virðist útræði þaðan hafa verið aflagt vegna landbrots.³⁰⁵ Á Arnarstapa var hins vegar hvorttveggja, heimver og viðleguver.

Á Hellnum hefur sennilega myndast verstöð þegar á miðöldum, en elsta ritaða heimildin um sjósókn þaðan er frá árinu 1560.³⁰⁶ Á 17. öld hefur útgerð á Hellnum aukist verulega, og þá myndaðist þar allstórt sæbýlahverfi. Er manntalið var tekið árið 1703, voru 194 menn heimilisfastir á Hellnum, og þá voru þar sjö grasbýli, ellefu ítaksbúðir og tuttugu þurrabúðir.³⁰⁷

Suðvestan á Snæfellsnesi voru verstöðvar í Drangsvogi við Lóndranga og Einarslóni. Ritaðar samtímaheimildir greina ekki frá sjósókn úr Drangsvogi, en þar eru umtalsverðar verminjar og benda til þess að þarna hafi verið útræði á miðöldum. Í Einarslóni var hins vegar heimver og viðleguver.³⁰⁸

Þá er komið að því útverinu, sem löngum var stærst allra undir Jökli, og líkast til á landinu öllu, Dritvík. Dritvík er í landi Hólahóla. Landleiðin þangað var löngum torsótt, enda yfir úfið hraun að fara, sem teygir sig frá jökulrótum til sjávar. Af Djúpálónssandi má komast í víkina meðfram sjó, eftir svonefndum Suðurbarða, en annars urðu menn að fara um úfið og illfært hraun. Lúðvík Kristjánsson hefur lýst landsháttum og örnefnum í Dritvík á greinargóðan hátt í ritgerð í *Blöndu*.³⁰⁹

Tiltækar heimildir skera ekki úr um það, hvenær útræði hófst í Dritvík. Það hefur ekki verið síðar en um miðbik 16. aldar, og þó líkast til mun fyrr. Þeir, sem kannað hafa sögu Dritvíkur, hafa vakið athygli á því, að hennar er ekki getið í gjörningi um það, er Helgafellsklaustur eignaðist Hólahóla árið 1364.³¹⁰ Þögn heimilda hefur þó litla þýðingu

í því tilviki. Skjalið, sem um ræðir, er stutt-ort og segir aðeins, að Halldóra Þorvaldsdóttir gefi klaustrinu í próventu sína þrjár jarðir undir Jökli, þ.á m. Hólahóla. Jarðirnar eru síðan taldar upp, en ekkert sagt um kosti þeirra eða galla.³¹¹ Skjalið útilokar því ekki, að útræði hafi verið í Dritvík á þessum tíma.

Dritvíkur er fyrst getið í rituðum heimildum í skjali frá 1530, en þar segir, að skreiðarafgjöld Helgafellsklausturs sunnan Jökuls beri að afhenda þar.³¹² Þessi heimild sker hins vegar á engan hátt úr um það, hvenær sjósókn hófst í Dritvík, og árið 1936 gat Lúðvík Kristjánsson sér þess til, að útræði kynni að hafa flust þangað frá Gufuskálum, m.a. vegna betri lendingar og ef til vill betri og áreiðanlegri miða.³¹³

Þau ummæli kunna að hafa byggst á skoðunum gamalla Jöklara og munnmælum undir Jökli, og vissulega er ekki útilokað, að einhverntíma í fyrndinni hafi útræði frá Gufuskálum, eða hluti þess, verið flutt til Dritvíkur. Þögn heimilda um Dritvíkurverstöð fyrir 1530 tekur hins vegar ekki af tvímæli um, að útræði þaðan eigi sér ekki miklu lengri sögu. Þegar á allt er litið, uppfyllir Dritvík flestar þær kröfur, sem gerðar voru til útvera á miðöldum, og sjósókn var þaðan hægari en frá mörgum öðrum verstöðvum undir Jökli. Þar var lending tiltölulega góð, og lentu bátar ýmist á Möl-inni, sem svo var kölluð, eða Pollinum, sem myndast á milli Bárðarskips og Dritvíkurkletts.³¹⁴ Úr víkinni var örskammt að sækja á fengsæl mið, og í þrálátum norðanáttum mátti oft komast þar á sjó, þótt ekki yrði róið úr öðrum verstöðvum í nágrenninu. Og ekki spillti það fyrir, að skjólgott var í vík-

inni, rými nægilegt fyrir mörg skip og í hrauninu upp af verstöðinni voru aðstæður til fiskþurrkunar að ýmsu leyti ákjósanlegar.

Öll þessi atriði benda til þess, að saga verstöðvarinnar í Dritvík sé gömul og nái mun lengra aftur en til 1530. Liggur þá og í augum uppi, að vart hefðu bræður á Helgafelli látið afhenda skreið sína í Dritvík, ef ekki hefði verið þar gróin verstöð. Hitt er svo aftur annað mál, að trúlega hefur útræði úr Dritvík aukist þegar kom fram á 16. öld, og gæti það verið ástæða þess að kirkja var flutt frá Saxhóli að Einarslóni, næsta bæ við Dritvík, árið 1563, og skyldu vermenn í Dritvík gjalda þangað „sætisfisk“ kirkjunni til uppheldis.³¹⁵

Á 17., 18. og framan af 19. öld var Dritvík ein stærsta verstöð á Íslandi, og bátar, sem þaðan reru á vertíðum, skiptu tugum. Í 18. aldar heimild er þess getið, að „til forna“ hafi gengið þaðan 70-80 skip, og um 1850 voru uppi menn, sem töldu sig muna þar 70 skip á vetrarvertíð. Þessar tölur hljóta þó að hafa verið nærri hámarki, en víst er, að á 18. öld voru bátar í víkinni oft 40-50. Á 19. öldinni fór að draga úr sjósókn í Dritvík, og útræði þaðan lauk árið 1861. Bátar, sem reru úr Dritvík, voru flestir áttæringar, og minni skip en sexæringar munu ekki hafa gengið þaðan.³¹⁶

„Nú er í Dritvík daufleg vist,“ kvað Jón Helgason, og víst er að fátt er nú að sjá á Dritvíkurmölum, sem bendir til þess, að þar hafi 5-600 vermenn hafst við á vetri hverjum í margar aldir. Í hrauninum upp af víkinni má sjá ýmsar verminjar, leifar fiskbyrgja, -reita og -garða, og bera þær athafnasemi fyrri alda manna glöggt vitni. Búðaleifar eru hins vegar engar í Dritvík, enda höfðust menn þar jafnan við í tjöldum. Þau voru

*Dritvík á Snæfellsnesi. Þar var að líkindum stærsta útver á Íslandi.
Mynd: Ómar Ragnarsson*

þannig gerð, að tóttir voru hlaðnar og tjaldað yfir. Í vertíðarlok voru tjöldin tekin ofan og stóðu svo tóttirnar opnar á milli vertíða. Þá var og mannaútt í Dritvík, nema hvað örfáar þurrabúðir voru þar um skeið.³¹⁷

Í Bervík og á Öndverðarnesi voru löngum allstór heimver en á norðanverðu Snæfellsnesi voru fjórar nafnkenndustu verstöðvar á árabátaöld Gufuskálar, Hjallasandur, Rif og Brimilsvellir. Hvergi voru stærri og fjölmennari sæbýlahverfi, og allar hlutu þessar verstöðvar að flokkast undir blönduð ver. Frá þeim var heimræði og þangað kom fjöldi vermannna til róðra á ári hverju, auk þess sem aðkomubátar höfðu þar tíðum viðlegu.

Áður var getið um búsetuþróun á þessum slóðum á miðöldum, og er engu við það að bæta. Á 17. og 18. öld virðist útvegurinn hafa eflst að mun, og búðsetufólki fjölgaði þá verulega. Þannig virðast 18 þurrabúðir hafa verið á Gufuskálum á 17. öld, en á

Hjallasandi var mannfjöldinn enn meiri. Þar voru í raun fjórar verstöðvar, og á síðari hluta 17. aldar voru þar 100 þurrabúðir. Er manntalið var tekið árið 1703, voru þar liðlega 300 manns heimilisfastir. Svipaða sögu var að segja af Rifi og Brimilsvöllum, þótt hverfin væru þar mun minni en á Sandi.³¹⁸

Allar urðu þessar verstöðvar illa úti á harðindaskeiðinu, sem gekk yfir landið undir lok 17. aldar og í byrjun þeirrar 18. Í kjölfar þess kom Stórabóla, og fækkaði fólki í verstöðvunum undir Jökli þá mikið. Verður nánar fjallað um áhrif þessara vágesta, harðindanna og bólunnar, á sæbýlahverfin síðar í þessu riti. Á 18. og 19. öld hélst útgerð nokkuð stöðug á Hjallasandi, þótt ekki væri hún nema svipur hjá sjón miðað við það sem var á fyrri tíð. Verstöðvarnar á Gufuskálum og Brimilsvöllum virðast hins vegar aldrei hafa náð sér á strik eftir áföllin um 1700, en á Rifi hélst útvegur svipaður fram á seinni hluta

*Oddbjarnarsker. Hvergi var þéttar setinn bekkurinn í verstöðvum á fyrri tíð. Árið 1799 voru 29 verbúðir í Skeri og þaðan reru liðlega 30 bátar.
Mynd: Ómar Ragnarsson*

19. aldar. Þá dró úr útræði, og stafaði það einkum af því, að skip komust ekki lengur í Rífsós, þar sem aðallendingin var. Um svipað leyti fór sjósókn úr Ólafsvík hins vegar vaxandi, en þar var ávallt heimver.³¹⁹

Þess var áður getið, að rekja megi sögu verstöðva í Breiðafjarðareyjum allt aftur til landnáms- og þjóðveldisaldar, og þar voru víða umtalsverðar verstöðvar allt fram á þessa öld. Útræði var þar mikið, en einnig heimver, þar sem svo háttaði til.

Stærstu verstöðvarnar voru jafnan í Höskuldsey, Bjarneyjum og Flatey, og voru margar verbúðir í þessum eyjum öllum, auk sæbýla. Allar áttu eyjarnar það sammerkt að liggja vel við góðum fiskimiðum, og mun sjósókn úr þeim hafa aukist verulega, er kom fram á 14. og 15. öld og fiskur varð eftirsótt útlutningsvara. Sóttu vermenn úr ýmsum sveitum í Snæfellsnes-, Dala- og Barðastrandarsýslu mikið til útróðra úr

eyjaverstöðvunum, og virðist svo sem þær hafi ekki orðið jafn illa úti á erfiðleikaskeiðinu um 1700 og verstöðvarnar undir Jökli.³²⁰

Heimildir um fjölda báta og vermannna í Breiðafjarðareyjum eru fáar, en á vetrarvertíðinni árið 1704 reru 23 bátar úr Höskuldsey,³²¹ og lætur þá nærri, að skipverjar á þeim hafi verið 150-200. Árinu fyrr reru 50 bátar úr Bjarneyjum, en hafa trúlega verið fleiri áður. Telur Lúðvík Kristjánsson, að „eigi munu færri en 300 manns, ásamt heima-fólki, hafa verið þar um vertíðir, þegar útræðið var mest.“³²² Þar er þó varlega áætlað, og trúlega má reikna með því, að allt að 350 manns hafi verið á vertíðum í Bjarneyjum, þegar mest var.

Á 19. öldinni hnignaði hinum fornu eyjaverstöðvum smám saman, og útræði þaðan lagðist af, er kom fram á 20. öld.³²³

Sérkennilegasta eyjaverstöðin var tvímæla-laust í Oddbjarnarskeri, eða Skeri, eins og það

*Verminjar í Verdölum í Arnarfirði.
Mynd: Ómar Ragnarsson*

var tíðast nefnt. Þar var alla tíð hreint útver, og mun sjósókn þaðan hafa hafist á 14. öld og stóð fram um aldamótin 1900. Úr Oddbjarnarskeri reru 30-40 bátar á 18. öld, og þar virðast hafa verið 27-29 verbúðir þegar mest var.³²⁴ Er verstöðin í Skeri gott dæmi um það, hve mikið fyrri alda menn lögðu upp úr því að eiga skammt að sækja á góð mið.

Sjósókn hefur frá alda öðli verið höfuð-atvinnuvegur Vestfirðinga. Á Vestfjörðum er byggðin nær öll við sjó, og því var heimræði frá flestum bæjum á Vestfjarðakjálkanum. Víða var þó langræði úr heimahögum á fengsæl mið, og af þeim sökum mynduðust snemma útver á annesjum og skögum, sem skildu firði. Má þar á meðal nefna Kópavík, yst á Kópanesi, á milli Tálknafjarðar og Arnarfjarðar, Svalvoga og Verdali í Arnarfirði, Fjallaskaga í Dýrafirði, Kálfeyri í Öndar-

firði, og eru þá aðeins taldar örfáar þeirra fjölmörgu verstöðva, sem voru á Vestfjarðakjálkanum, vestan og sunnan Ísafjarðardjúps. Á mörgum þessara staða má enn sjá allmiklar verminjar, en misjafnt var, hve lengi sjór var sóttur frá hverri verstöð, og sumar virðast aðeins hafa verið í notkun skamma hríð.³²⁵

Við Ísafjarðardjúp var heimræði frá nánast hverjum bæ, en langt þótti að sækja á mið í Út-Djúpinu frá bæjum á Snæfjallaströnd, í Skutulsfirði og Álftafirði, að ekki sé minnst á þá, sem enn innar voru. Af þeim sökum hylltust bændur á þessum slóðum til að senda menn sína til útróðra úr Bolungarvík, en þar var besta landingin við utanvert Djúpið og nægilegt skipsrými. Ef marka má frásögn *Fóstrbræðrasögu* af skreiðarferð hús-karla Bersa bónda á Laugarbóli út í Vík,³²⁶ hefur þar verið komið allnokkurt útver

þegar á 13. öld, og þó líkast til alllöngu fyrr. Var Bolungarvík helsta útver Djúpmanna allt fram á þessa öld. Róið var frá Bolungarvíkur-mölum og svonefndum Grundum og úr Ósvör, sem er innanvert við víkina. Í heimildum frá 17. öld segir, að á milli 20 og 30 skip rói úr Bolungarvík,³²⁷ en á síðari hluta 18. aldar og á 19. öld fjölgaði skipum þar mikið. Í bók sinni *Áraskip* segir Jóhann Bárðarson frá því, að um og skömmu fyrir aldamótin 1900 hafi um 90 skip róið úr Víkinni,³²⁸ en þá var þess skammt að bíða, að vélknúnir bátar leystu áraskipin af hólmi.

Verbúðir voru löngum margar í Bolungarvík, en eiginlegt sæbýlahverfi mun aldrei hafa risið þar, og var áður getið um ástæður þess. Í byrjun 18. aldar munu hafa verið 18 verbúðir í Víkinni,³²⁹ en þeim fór síðan fjölgandi, og undir lok 19. aldar minnst Árni Gíslason a.m.k. 22 verbúða þar.³³⁰ Um það leyti voru margar búðirnar endurbyggðar og stækkaðar, og hýstu sumar þeirra tvær skipshafnir.³³¹

Í Jökulfjörðum, á Hornströndum og í Strandasýslu voru margar verstöðvar, hin stærsta á Gjögri. Þaðan var mikið sótt til hákarlaveiða, og um skeið á 19. öld var Gjögur stærsta hákarlaútver hér á landi.³³²

Í Norðlendingafjórðungi háttaði víða líkt til og á Vestfjörðum. Heimræði var frá sjávarjörðum, en útræði frá annesjum og eyjum, þaðan sem skammt var að sækja á góð mið. Sá reginmunur var þó á sjósókn Norðlendinga og Vestfirðinga – og Vestlendinga – að lítt var róið á Norðurlandi á vetrum. Sjósókn var þar alla jafna mest á haustin, eftir að lokið var heyönnum og réttum. Í útsveit-

um munu menn því víða hafa farið á flot um mitt sumar og eftir það, eftir að fiskur var genginn á mið, en sjaldan voru þær ferðir til annars en að afla soðmetis. Eina umtalsverða undantekningin frá þessu voru hákarlaveiðar að vetrarlagi, og verður nánar sagt frá þeim síðar.

Heimildir greina frá mörgum útverum á Norðurlandi, og var fyrirkomulagið þar ekki ósvipað því, sem gerðist á Vestfjörðum, að hver sveit, hver fjörður, átti sér eina meginverstöð, en úr öðrum verum var róið um lengri eða skemmri tíma. Þannig greina heimildir frá mörgum verstöðvum við Húnaflóa, en stærsta útverið í Húnavatnsýslu mun hafa verið í Höfnum á Skaga.³³³

Í Skagafirði var stærsta útverið í Drangey, en stærsta verstöð norðanlands á fyrri öldum mun hafa verið á Siglunesi. Þar er getið útvers á 13. öld,³³⁴ og Lúðvík Kristjánsson telur, að sæbýlahverfi hafi myndast þar þegar á síðmiðöldum. Styðst hann þar við sagnir, sem getið er í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín.³³⁵ Á 18. og 19. öld voru allmargar verbúðir á Siglunesi, og þar lágu Eyfirðingar tíðum við, er þeir voru að hákarlaveiðum.

Við Eyjafjörð utanverðan voru margar verstöðvar, en flestar litlar. Mikil sjósókn var úr Grímsey og Flatey á Skjálfanda og bendir flest til, að á báðum stöðum hafi upphaflega verið útver, en síðan heimver og viðleguver. Í Náttfaravíkum voru allstórar verstöðvar, og þaðan reru um 30 bátar, þegar mest var. Austan Skjálfandaflóa voru og margar verstöðvar, hin stærsta á Skálum á Langanesi.³³⁶

Fjöldi verstöðva í Norðlendingafjórðungi sýnir, að sjósókn var þar löngum mikil og á

Síglunes við Eyjafjörð. Þar reis verstöð mjög snemma og sóttu þaðan skip víða að úr Eyjafirði til bæði handfæra- og hákarlaveiða.

Mynd: Ómar Ragnarsson

sér langa sögu. Allt um það munu Norðlendingar þó sjaldnast hafa verið sjálfum sér nógir um fiskmeti, og eins og nánar verður greint frá síðar, fóru þeir öldum saman fjölmennir í verið á Suðurnesjum og Vesturlandi.

Í Austfirðingafjórðungi voru aðstæður víða svipaðar og á Norðurlandi. Heimræði var frá flestum sjávarjörðum, en útver á annesjum og í eyjum. Í Austur-Skaftafellssýslu voru allmargar verstöðvar og sumar stórar. Má þar nefna Hafnartanga við Vestra-Horn, en þangað sóttu m.a. Norðfirðingar á vetrarvertíð. Þá var og stórt útver í Hálsahöfn í Suðursveit. Á svæðinu frá Suðursveit og vestur í Vík í Mýrdal var sjósókn hins vegar miklu minni og lágu til þess eðlilegar ástæður.³³⁷

III,5,5. Vertollar

Aðstaða í verstöðvum var víðast hvar nauðsynleg forsenda útgerðar og útræðis. Þar gat verið um að ræða margskyns réttindi og afnot, af landi undir verbúðir eða tjaldstæði, skipstöður, rétt til torf- og móskurðar, skiptivöll, malir eða önnur svæði til fiskþurrkunar, grjóttak í fiskgarða og -byrgi, hjallstæði o.fl. Nefndist öll slík aðstaða einu nafni *vergögn*.³³⁸

Fyrir vergögn urðu útvegsmenn að greiða landeigendum ákveðið gjald, sem nefnt var *vertollur* eða *uppsátursgjald*. Það gat verið misjafnt eftir landshlutum og verstöðvum, og lék á ýmsu, í hvers konar gjaldmiðli menn greiddu. Algengast mun þó hafa verið lengi vel, að greitt væri í fiski.³³⁹

Elsta dæmi, sem hugsanlega getur átt við vertoll, er kvöðin, sem Þuríður sundafyllir

lagði á bændur við Ísafjarðardjúp og áður var getið. Vertollar urðu hins vegar algengari er sjósókn færðist í aukana á 13. og 14. öld, og þá virðist sem nokkur festa hafi komist á innheimtu og greiðslu þeirra. Á síðmiðöldum virðist vertollar almennt hafa verið hálf fiskvætt fyrir hverja ár á róðrarskipum, og voru þá goldnar þrjár vættir fyrir sexæring, fjórar fyrir áttæring o.s.frv.³⁴⁰ Í sumum verstöðvum voru vertollar þó miðaðir við skipverja, en ekki árar. Þannig segir í máldaga Péturskirkju á Staðarhóli í Saurbæ árið 1495, að hún eigi Bjarneyjar allar og hálfa vætt fiska af hverju skipi og hverjum manni, sem þaðan rói.³⁴¹

Þegar kom fram yfir 1500, breyttust vertollar nokkuð, og á 16. öldinni virðast þeir almennt hafa farið lækkandi, auk þess sem þeir urðu margbreytilegri. Þar gætir vafalítið áhrifa Skipadóms frá 1564, en með honum voru vertollar lækkaðir um eina vætt fyrir allar stærðir skipa.³⁴² Einnig má vera, að versnandi efnahagsástand og erfitt árferði á 17. og 18. öld hafi haft nokkuð að segja í þessum efnum.

Sem dæmi um breytilega vertolla má nefna, að um 1640 voru þeir hálf til ein vætt á skip í Dritvík. Réðst upphæðin þá af því, hve lengi skipin voru að veiðum.³⁴³ Þá var það einnig þekkt, að í stað þess, að greiddir væru vertollar fyrir skip, aðstoðuðu vermenn bændur eða landeigendur við ýmis verk. Þannig var t.d. í Oddbjarnarskeri. Þar voru vertollar ekki innheimtir eftir 1800, en þess í stað hjálpuðu vermenn til við melslátt.³⁴⁴

Vertollar fyrri alda kom að nokkru leyti í stað ýmissa skatta og gjalda, sem nú á dögum eru innheimt af skipum og nefnast einu nafni hafnargjöld. Eftir að kom fram á 19. öld, varð

æ algengara, að tollurinn væri reiknaður í peningum, en upphæðin var breytileg frá einum stað til annars, og misjafnt var, hvaða þjónusta eða aðstaða var látin í té. Þegar kom fram á 20. öld og ríki og sveitarfélög tóku að innheimta hafnargjöld, lögðust vertollar af.

III,5,6. Vertíðir og vermennska

Vertíðin var einn af hyrningarsteinum þess fyrirkomulags, sem íslenskur sjávarútvegur fyrri alda hvíldi á. Þegar eftirspurn eftir fiskmeti tók að aukast, svo um munaði, á 14. öld, leið brátt að því, að vorveiðar einar gætu ekki fullnægt þörfinni. Þá hlutu veiðar á öðrum árstímum að færast í aukana.

Íslendingar munu snemma hafa veitt því athygli að fiskur gekk næsta reglulega á mið og að á flestum fiskislóðum var aflavonin meiri á einum árstíma en öðrum. Við vitum að vísu lítið um þekkingu fyrri alda manna á lífsháttum og göngum fisksins, en þeir voru athugulir, og óhætt er að gera ráð fyrir því, að t.d. bændur og sjómenn á Suðurnesjum hafi snemma veitt því athygli, að á þorranum og góunni mátti vænta stórra þorskgangna upp undir landið. Á sama hátt væntu bændur og sjómenn við Breiðafjörð og á Vestfjörðum fiskgangna á mið sín með góu- og einmánaðarkomu og Norðlendingar á sumrum. Hvaðan fiskurinn kom og hvert hann fór, vissu fyrri alda menn sennilega ekki gjörli; fyrir þá skipti mestu að hann gekk á slóðina.

Á árabátaöld voru vertíðir á Íslandi þrjár, vetrarvertíð, vorvertíð og haustvertíð. Þær féllu vel að þörfum samfélags, sem byggði jöfnum höndum á landbúskap og fiskveiðum;

menn voru við sjó á þeim árstímum, þegar minnst þörf var fyrir vinnuafli til sveita og þegar fiskgengd var að öðru jöfnu mest og aðstæður til fiskverkunar bestar. Hér gildi þó hið sama og í öðrum eignum, að ekkert er algilt. Bændur fóru vitaskuld á sjó til að afla soðmetis á sumrin, þegar tóm gafst frá öðrum önnum, og þar sem fuglatekja skipti miklu fyrir lífsafkomu fólks, var henni sinnt yfir sumarmanuðina. Þá var tímasetning vertíða einnig breytileg eftir landshlutum, og réðst hún af aðstæðum í landi og göngum fisks á mið.

Heimildir greina ekki, hvenær vertíðaskipan komst á hér á landi, og er reyndar líklegast, að það hafi ekki gerst í einni svipan, heldur hafi vertíðir skipast smám saman, er fiskveiðar eflust. Hefur þá þróunin vafalaust verið nokkuð breytileg eftir landshlutum.

Orðið *vertíð* er gamalt í íslensku máli og merkir þann tíma, er menn dvöldust í verinu. Ekki er fyllilega ljóst, hvenær tekið var að greina á milli einstakra vertíða á árinu, en líklegt að það hafi verið með eflingu fiskveiða á 14. og 15. öld.

Elsta heimild, sem höfundur þessa rits hefur fundið um tímamörk vertíða, er frá árinu 1469. Hinn 13. febrúar það ár tilkynnti Jón Alexíusson með opnu bréfi, að hann hefði fyrir hönd Kristínar Björnsdóttur í Vatnsfirði afhent Birni Þorleifssyni bréf, þar sem sagði m.a., að öllum þeim, er vildu róa úr Bolungarvík, væri „heimil vertíð“ á milli Gregoríusarmessu (12. mars) og Mikjálsmessu (29. september).³⁴⁵ Benda dagsetningarnar til þess, að á síðari helmingi 15. aldar hafi verið algengt, að róðrar hæfust í Bolungarvík um miðjan mars og gætu staðið til septemberloka.

Um þetta leyti hefur vertíðaskipanin að líkindum verið að festast í sessi, og tveimur áratugum síðar, 1490, gekk á Bjáskerjum dómur Diðriks Pínings höfuðsmanns. Þar sagði m.a.:

So oc dæmdum vier j sama dome at vertid skyldi wera ute a faustudagen þa ix nætr ero af sumre oc setia þa upp skip oc bua vel um oc seigia af sina abyrgd.³⁴⁶

Í þessum sama dómi var fjallað um skuldir Norðlendinga við Sunnlendinga og lúkningu þeirra. Ekki er ljóst af dóminum, hvernig þessar skuldir voru til komnar, en þær hljóta að hafa verið verulegar og býsna almennar, annars hefði höfuðsmaður varla farið að dæma um þær. Er þá ekki óhugsandi – ekki síst með tilliti til ákvæðisins um vertíðarlök – að hér sé átt við skuldir, sem orðið hafi til vegna dvalar og athafna norðlenskra vermannanna sunnanlands. Um þetta verður vitaskuld ekkert fullyrt, en eigi þessi tilgáta við rök að styðjast, sýnir það, að um þetta leyti – og þó líkast til allnokkru fyrr – hafa Norðlendingar verið teknir að sækja suður á land til sjóróðra og vertíðaskipan verið komin á.

Ákvæði Píningsdóms eiga án efa við lok vetrarvertíðar á Suðurlandi, sem samkvæmt dóminum hafa verið sem næst mánaðamótunum apríl-maí. Kemur það heim við alþingissamþykkt frá 1574, en þar var Píningsdómur staðfestur í öllum atriðum, en sagt, að vertíð skyldi standa til tveggjapostulamessu, sem er 1. maí.³⁴⁷ Fjórum árum síðar var staðfest á Alþingi, að vertíð skyldi standa fram á tveggjapostulamessu, enda væri það í samræmi við dóm Páls Stígs-sonar hirðstjóra frá 1564 (Skipadóm).³⁴⁸

*Komið úr róðri, líklega um 1898.
Ljósmynd: Ingimundur Gíslason/Danska Þjóðminjasafnið*

Þessir gjörningar varpa nokkru ljósi á það, hvenær vertíðaskipanin var upp tekin. Ákvæðin í Píningsdómi, Skipadómi og alþingissamþykktin frá 1574 eru til komin vegna þess, að engin ákvæði voru um þetta efni í *Jónsbók*. Bendir það eindregið til þess, að sjósókn hafi ekki verið komin í það horf, er síðar varð, er lögbókin var lögleidd hér á landi árið 1280. Vertíðaskipanin virðist því hafa mótagist og unnið sér sess í samfélaginu á tímabilinu frá því um 1300 og fram undir lok 15. aldar. Má það kallast eðlilegt, þegar litið er til þróunar fiskveiða á þessu skeiði.

Ekkert er í áður nefndum heimildum sagt um upphaf vetrarvertíðar, og elsta heimild, sem vikur að því atriði, er bréf Jóhanns Péturssonar hirðstjóra frá 1529, þar sem hann felur Jóni Hallssyni sýsluvöld í Rangárlingi. Í bréfinu segir, að Jón skuli gjalda

sýslugjald sitt með því að láta hirðstjóra í té „[...] einn alfæran utrodramann og lata hann komin vera til bessastada fyrir þals messo“.³⁴⁹

Pálsmessu er 25. janúar, og benda þessi orð til þess, að þá hafi vetrarvertíð hafist á Suðurlandi. Hún stóð til tveggjapostulamessu, eða í samtals fjórtán vikur.

Tímamörk vetrarvertíðar héldust óbreytt fram til ársins 1700, er gregoríska tímatalið var tekið upp. Þá færðust tímamörkin til, og skyldi vetrarvertíð nú hefjast fyrsta virkan dag eftir kyndilmessu, 2. febrúar, og standa í fjórtán vikur sem fyrr.³⁵⁰ Á 18. öld greindi menn lítið eitt á um tímaskil vetrarvertíðar,³⁵¹ en smám saman komst sú venja á, að telja hana standa frá 2. febrúar til 11. maí. Daginn eftir, 12. maí, hófst vorvertíð á Suðurlandi og stóð til Jónsmessu (24. júní). Eftir það var ekki róið að heitið gæti, fyrr en haustvertíð hófst á

Mikjálsmessu (29. september). Hún stóð fram á Þorláksmessu á vetri (23. desember).

Það, sem hér hefur verið sagt um tímaskil vertíða, á eingöngu við um vertíðir á Suðurlandi, og reyndar einkum á svæðinu fyrir sunnan Garðskaga. Í öðrum landshlutum voru tímamörkin oft önnur og tíðum breytileg frá einni verstöð til annarrar, jafnvel frá einu ári til annars. Fiskgöngur réðu mestu um það, hvenær vertíð hófst og lauk á hverjum stað, og fyrir kom, að veðrátta og aflabrögð réðu lengd vertíða í útverum. Í sumum verstöðvum voru í raun aðeins tvær vertíðir, vor- og haustvertíð.

Lúðvík Kristjánsson hefur fjallað ýtarlega um tímamörk vertíða í einstökum landshlutum og verstöðvum á árabátaöld. Er hér vísað til þeirrar umfjöllunar.³⁵²

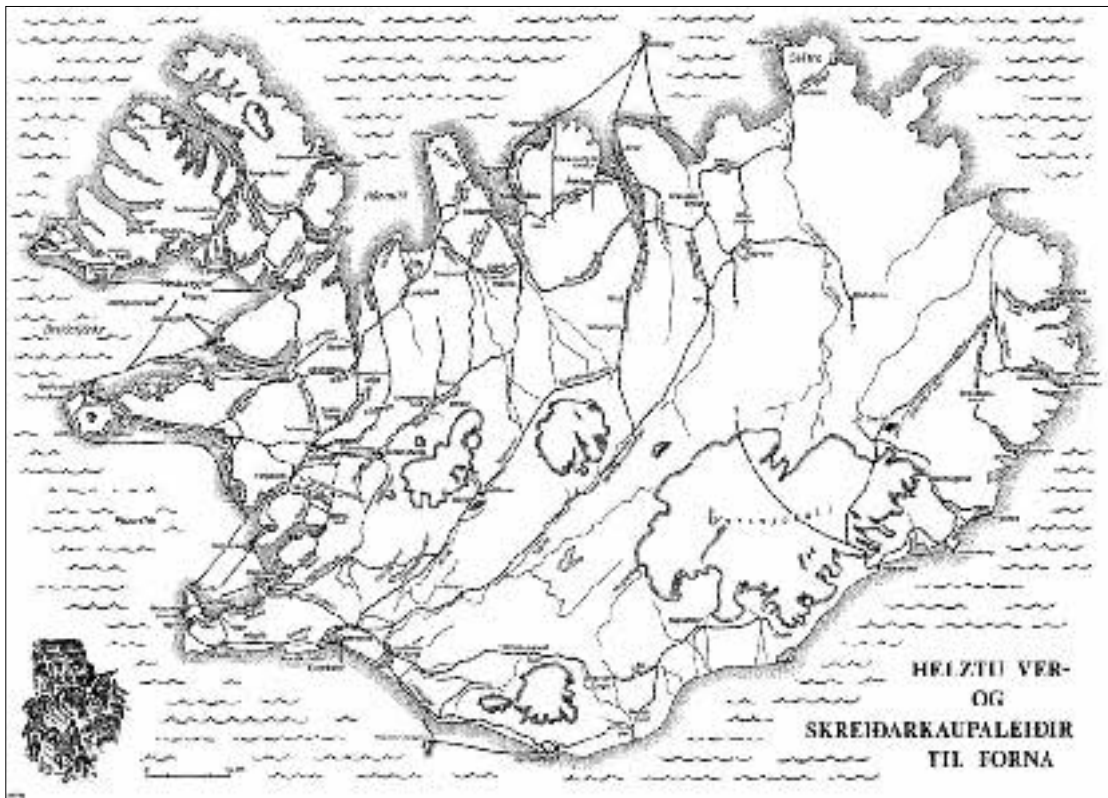
Vertíðir gegndu veigamiklu hlutverki í gamla íslenska samfélaginu, og vetrarvertíðir þó sýnu mestu. Frá því á miðöldum og fram á 20. öld lifðu Íslendingar jöfnum höndum af sjávarútvegi og landbúskap, og atvinnuhættir mótuðust ekki síst af árstíðum. Þjóðin var fámenn, og nánast allir urðu að leggja hönd að hverju verki, ganga í öll störf á þeim árstímum, sem þau þurfti að vinna. Á sumrum voru flestir önnur kafnir við heyskap til sveita, en á vetrum var minni þörf fyrir fólk í sveitum, og einmitt á þeim árstíma gekk fiskur í mestum mæli á mið við Suður- og Vesturland. Þá héldu menn úr öðrum sveitum og landshlutum fjölmennir í verið á Suðurnesjum, við Breiðafjörð og á Vestfjörðum. Bændur sendu þangað vinnumenn sína, kirkjuhöfðingjar og konungsumboðsmenn leiguliða og vinnufólk, og margir þeirra, sem

töldust sjálfs sín ráðandi, töldu hag sínum betur borgið við sjóinn en til sveita. Eðli landbúskaparins jók og á nauðsyn þess, að bændur sæktu björg í verstöðvar. Bú voru flest lítil, og afraksturinn af þeim dugði sjaldnast til að framfleyta fólkinu, og því síður sem þau voru minni. Kotbændur voru knúnir til að afla sjávarfangs til að sjá sér og sínum farborða, og hinir, sem meira máttu sín, seldu þann fisk, er ekki var nýttur heima, til verslunar í kaupstað.

Ferðum á vertíð fylgdu ýmsir siðir, og flest í sambandi við þær hafði ákveðin heiti. Að fara til róðra á vertíð hét að *fara í verið*, og þeir, sem það gerðu, kölluðust *vermenn* og stunduðu *vermennsku*. Ferðirnar að heiman og í verstöðvarnar voru kallaðar *verferðir*, og á þeim fylgdu vermenn tíðast ákveðnum *verleiðum*, sem í aldanna rás urðu til á milli sýslna og landshluta. Í verinu bjuggu vermenn í verbúðum, og þeir hlutir, sem þeir notuðust við þar, kölluðust einu nafni *vergögn*. Öll voru þessi atriði gildir þættir í því, sem ef til vill væri réttast að nefna íslenska *vermenningu*. Verður nú fjallað stuttlega um þá hvern fyrir sig.

Áðurtilvitnaður dómur um skuldir Norðlendinga við Sunnlendinga er sem fyrr segir elsta ritaða heimild, sem höfundur þessa rits hefur fundið og bendir til þess, að Norðlendingar hafi farið fjölmennir í verið á Suðurlandi og Suðurnesjum. Verferðirnar eiga sér þó vafalaust miklu lengri sögu, og er líklegast, að þær hafi hafist eigi síðar en á 14. öld, eða um það bil er fiskveiðar efldust að mun og umtalsverð útver tóku að myndast sunnanlands og vestan. Fór það saman við upphaf fiskveiðaaldar.

Fátt er nú vitað um fjölda vermannna fyrir á

*Helstu ver- og skreiðarkaupaleiðir.
Mynd: Íslenzkir sjávarhættir 2. b.*

öldum. Við vitum, að Húnvetningar og Skagfirðingar voru löngum fjölmennastir meðal norðlenskra vermannna á Suðurnesjum, og voru þeir margir útróðramenn Hólastóls. Veturinn 1551 hermir ein heimild, að verið hafi 300 norðlenskir vermenn á Suðurnesjum,³⁵³ en þá hafa þeir að líkindum verið fleiri en venjulega, þar sem a.m.k. 60 menn virðast hafa verið sendir gagngert suður til að leita hefnda eftir Hólafedga, sem myrtir voru í Skálholti 7. nóvember 1550. Var gíska ófriðsamt á Suðurnesjum um veturinn, og drápu Norðlendingar alla þá Dani, er þeir náðu til, þá m. Kristján skrifara, sem þeir töldu öðrum fremur bera ábyrgð á ódæðinu í Skálholti.

Norðlendingar sóttu í verið á Suðurnesjum og undir Jökli allt til loka árabátaaldar, en erfitt er að átta sig á fjölda þeirra frá einu skeiði til annars. Víst er, að þeir skiptu hundruðum á ári hverju, en nær eiginlegri tölu komumst við ekki.

Auk Norðlendinga sóttu vermenn af Suðurlandi til útróðra á Suðurnesjum, en Vestlendingar sóttu flestir undir Jökul og í verstöðvar í Breiðafjarðareyjum og á Barðaströnd. Á Vestfjörðum voru flestir vermannna jafnan Vestfirðingar, en ekki var þó dæmalaust, að menn úr öðrum landshlutum væru við róðra í Bolungarvík og öðrum stærri verstöðvum vestra.

Árið 1770 voru bátar af þeim tegundum, sem algengastar voru á vetrarvertíð, þ.e. fer-, sex-, átt- og teinæringar, alls 1.290 og skipsrúm á þeim a.m.k. um átta þúsund. Er þá ekki fjarri lagi að ætla, að vermenn, sem sóttu úr öðrum landshlutum til verstöðvanna á Suðurnesjum, Snæfellsnesi og Vestfjörðum, hafi verið a.m.k. um helmingur, eða 4-5000.

Þegar kom fram yfir þrettándann, tóku vermenn að tygja sig til ferðar, en mjög var misjafnt, hve langa leið þeir áttu fyrir höndum. Lengst áttu Þingeyingar, sem fóru suður á Suðurnes, en á 18. öld var talið, að tólf daga ferð væri úr miðri Suður-Þingeyjarsýslu, vestur sveitir og suður Holtavörðuheidi eða Tvídægru til verstöðva á Innnesjum eða á Snæfellsnesi. Úr Eyjafirði var talin tíu daga ferð á sömu slóðir, átta úr Skagafirði, sex úr Húnaþingi og þriggja úr Borgarfirði. Var þá miðað við, að menn gætu haldið óslitið áfram dag hvern, en á því vildi vitaskuld verða misbrestur, þegar ferðast var um hávetur.

Þegar menn fóru suður til haustróðra, var stundum hægt að fara Skagfirðingaveg um Stórasand og Arnarvatnsheiði, og var sú ferð þremur dögum styttri en þegar farnar voru sveitir og suður um Holtavörðuheidi eða Tvídægru. Úr austursýslum á Suðurlandi var talin sex daga ferð suður á nes, fjögurra úr Rangárvallasýslu og tveggja úr Árnes-sýslu, og er þá ávallt miðað við, að lagt sé upp frá miðri sýslu.³⁵⁴

Verleiðir voru margar, jafnt innan héraða sem landshluta á milli, og vafalítið hafa þær breyst nokkuð í aldanna rás. Þegar á heildina er litið, verður þó ljóst, að yfirleitt hafa vermenn valið þær leiðir, sem greiðfærastar

voru og stýstar, og ekki hikuðu þeir við að fara fjöll og óbyggðir, þegar þar var fært. Um verleiðir vítt og breitt um landið vísast til meðfylgjandi korts og um einstakar leiðir til 2. bindis *Íslenzkra sjávarháttanna*.³⁵⁵

Vermenn á leið í verið ferðuðust flestir fót-gangandi og oftast í hópum. Var þá algengast, að menn úr sömu sveit, stundum úr sömu sýslu, ferðuðust saman. Sveinn Pálsson læknir lýsir verferðum Norðlendinga svo í *Ferðabók* sinni, sem samin var á ofanverðri 18. öld:

Þeir fara að heiman um miðjan janúar, oftast 10 til 20 saman. Á leiðinni eiga þeir fasta náttstaði, þar sem þeir eru ætíð velkomnir, því að þeir gjalda næturgreiðann ýmist með alls konar smíðisgripum úr silfri, látúni, jární, eir o.s. frv., sem þeir koma með að heiman til sölu, eða með því að syngja, lesa sögur eða kveða rímur á kvöldvökunni. Þeim er fagnað vegna söngsins, því að þeir syngja almennt öðrum mönnum betur og eru auk þess glaðari og fjörmeiri en aðrir landsmenn.³⁵⁶

Þessi frásögn er vafalaust rétt í öllum meginatriðum, en þó er víst, að hópar norðlenskra vermannna voru aldrei stærri en 10 til 20 manns, og reyndar munu þeir sjaldan hafa verið svo stórir. Vermönnum þótti að sönnu öryggi að því að fara margir saman um fjallvegi fjarri mannabyggðum, en í slíkum tilvikum mun hafa verið algengara, að tveir eða fleiri hópar fylgdust að og að leiðir skildi þegar komið var til byggða. Væru hóparnir of stórir, gat reynst erfitt að fá gistingu á bæjum, en húsakynni voru óvída svo rúm, að hægt væri að taka á móti stórum hópum. Sums staðar var vermönnum neitað um næturgreiða, jafnvel þótt greiðsla væri í boði, og urðu þeir þá að gera sér að góðu að hirást í útihúsum.³⁵⁷

Stöku bændum var meinilla við að fá ver-
menn í bæinn, og mun það oftast hafa stafað
af efnaskorti, fremur en nísku og mann-
vonsku. Eru þær margar þjóðsögurnar, sem
myndast hafa um vermenn, er lentu í hrakn-
ingum og villu á leið yfir fjöll og heiðar og
náðu til bæja kaldir og hraktir, oft nær dauða
en lífi. Gat þá brugðið til beggja vona um við-
tökur byggðamanna, og er þjóðsagan um
Hólamannahögg líkast til þekktust sagna í
þeim anda.³⁵⁸ Margar sögur voru og um, að
vermenn hlytu góðar viðtökur hjá byggða-
mönnum, og fyrir kom að þeir rötuðu á úti-
legumannabyggðir, þegar öll von virtist úti.
Þar hlutu þeir undantekningarlítið góðan
beina. En hvernig svo sem þjóðsögurnar um
vermennina enduðu, bera þær allar vitni
merkum þætti íslenskrar menningarsögu.

Algengt var, að vermenn hefðu hesta með-
ferðis til að flytja á föggur sínar, en þeir sem
ekki höfðu ráð á hrossi urðu að bera farangur
á sjálfum sér. Báru þá flestir föggurnar í
strigapoka, sem kallaður var helsingjapoki eða
helsingi og var þannig gerður að hann lá á
báðum öxlum og niður með baki og brjósti.³⁵⁹

Heimanbúnaður vermannna var harla mis-
jafn, og margir þeirra voru þess vanbúnir að
vaða illfærar ár eða leggja fótgangandi á
fjallvegi í svartasta skammdeginu, þegar
allra veðra var von. Lúðvík Kristjánsson
hefur lýst klæðnaði vermannna svo:

Yfirhafnir til þess að klæða af sér fönn eða regn
voru engar til. Vinnumenn áttu þá ekki önnur
hlífðarföt en hríðarúlpur úr groddavaðmáli, en þær
voru svo þungar að teljast máttu óbærar á slíkum
langleiðum sem verferðir víða voru. – Ferðaklæðn-
aði norðlenzks vermanns er lýst þannig: Hann
hafði lambhúshettu, sem náði niður á herðar og

varði kulda og kali í grimmdarfrostum. Ullarsokkar
klofháir voru utanyfir buxum, á fótum þykkir
leðurskór með hæl- og ristarþvengjum til þess að
forða snjónum niður í skóna.³⁶⁰

Þannig búnir menn voru lítt færir til að
takast á við illviðri, storma og stórhriðar, og
oft urðu miklir mannskaðar í verferðum.
Þannig segir Oddur biskup Einarsson frá
því, að árið 1588 hafi margir norðlenskir
vermenn orðið úti í ofsaveðri á Pálmessu,
og margir þeirra, sem þó fengu borgið líf-
inu, misstu hendur og fætur vegna kals.³⁶¹
Mörg fleiri dæmi um hrakninga og slysfarir
vermannna mætti nefna, og fyrir kom, að ver-
menn urðu úti skammt frá byggð. Þannig
var t.d. í marsbyrjun árið 1857, er sex ver-
menn úr Laugardal og Biskupstungum urðu
úti á Mosfellsheiði, og árið 1868 urðu fjórir
menn úr Skaftártungum úti á Fjallabaksleið
skömmu fyrir veturnætur. Voru þeir á leið
til haustróðra á Suðurnesjum.³⁶²

Þegar í verið var komið, gafst sjaldan mikill
tími til hvíldar. Þeim, sem bjuggu í verbúðum,
varð jafnan fyrst fyrir að búða sig, sem kallað
var, þ.e. að koma sér fyrir í búðinni. Vermenn,
sem bjuggu heima á bæjum, gátu ef til vill átt
von á eilítið hlýlegri viðtökum. Í útverum
urðu menn oft að byrja á því að gera vistar-
verurnar íbúðarhæfar, og gat þá stundum
orðið býsna kaldsamt fyrstu næturnar, ekki
síst ef menn bar að síðla dags og veður var
vont. Lúðvík Kristjánsson hefur á skemmti-
legan hátt lýst upphafi vertíðar í Dritvík:

Vermanna aðkoman í Dritvík er þurr og köld. Búðar-
tóftirnar fullar af fönn, og víkin klökug og óvistleg.
Bátum fjölgar ört. Vermenn koma alla jafnan jöfnum

höndum landveg og sjóleiðis. Þarna hittast menn vestast og innst úr Breiðafirði, Húnavetningar, Dala- og Mýramenn. Þeir, sem komið hafa landveg, eru þreyttir eptir margra daga ferð yfir torsóttar og hættugjarnar leiðir. Vermenn ganga saman í hópum, og bera þungar tjörgur í bak og fyrir, sem eru matarföng og nauðsynlegir munir, er nota þarf í verinu.

Nægilegt er að starfa í Víkinni fyrstu dagana. Hreinsun búðatóftanna kallar fyrst að. Tóftirnar eru mokaðar og þrífnaðar, og síðan tjaldað yfir þær. Loks eru flutt þangað rúmföt, matarföng og allir þeir munir, er standa þurfa undir þekju. Menn koma sér fyrir og búa um sig sem bezt má. Rúmfletunum er slegið upp, skrínur settar á sinn stað og hlóð gjörð. Sumir vermenn liggja í þurrabúðunum, og eru þar til sængur og fæðis. Einkum eru það þeir, sem komið hafa óráðnir, og náð hafa í skipsrúm eigi að síður. Nóg er að gera, þótt ekki falli sjógæftir fyrstu daga. Menn dytta að búðum sínum, búa til veiðarfærin, reisa við fiskbyrgi og smíða skreiðrær. Þegar í stað reyna vermenn að tryggja sér þjónustur, og það sem næst. Þjónustukaup frá góðlokum til fardaga eru tíu álnir, auk nýtingar þorskhausa og rasks alls, nema sundmaga.³⁶³

Í verbúðum áttu menn misgóða vist. Þær voru víðast hvar byggðar úr torfi og grjóti og að sínu leyti aðeins smækkuð gerð af bæjarhúsum til sveita. Að flestu leyti voru verbúðirnar frumstæðari en bæjarhús, en þær vönduðustu munu þó hafa verið síst lakari en húsakynni á mörgum kotbænum. Góðar verbúðir jöfnuðust fyllilega á við húsakynni tómthúsfólks í verstöðvum, en hinar lökustu voru litlu betri vistarverur en peningshús.

Hinar fyrstu verbúðir hafa að líkindum verið sömu húsakynnin og kölluð voru fiskiskálar í fornum ritum. Þeir voru aðeins notaðir til mannvistar, á meðan fólk var við sjó að vorlagi, og líklegt verður að teljast, að þeir hafi verið hlaðnar tóttir, sem tjaldað var yfir á vertíðinni. Tíðkaðist það fyrirkomulag

lengi í útverum, m.a. í Dritvík, eins og fram kom hér að framan.

Yfirleitt rúmuðu verbúðir eina skipshöfn, og fór stærð þeirra þá eftir því, fyrir hve stóra skipshöfn þær voru reistar. Af þeim sökum voru verbúðir á Suðurlandi almennt stærri en fyrir vestan, en byggingarlagið var einatt hið sama í grundvallaratriðum. Veggir voru hlaðnir úr torfi og grjóti, en sperrur voru í lofti, sem annars var úr torfi. Meðfram veggjum voru bálkar, hlaðnir úr grjóti, og á þeim sváfu vermenn, oftast tveir og tveir saman, og höfðu undir sér lyng, marhálm eða þang, þar ofan á strigapoka og gæruskinn og loks rekkjuvoð. Yfir sig breiddu þeir ábreiður. Inn af aðalbúðinni var sums staðar á Suðurlandi afhýsi, sem kallaðist kór. Var það notað til geymslu. Á Suðurlandi og Suðurnesjum munu verbúðir ávallt hafa verið á einni hæð, en á Snæfellsnesi og Vestfjörðum bar við, að þær væru á tveimur hæðum. Var þá geymslurúm og eldhús á neðri hæð, en baðstofa á hinni efri. Þar sváfu menn.³⁶⁴

Á Stokkseyri er varðveitt gömul verbúð, Þuríðarbuð, kennd við Þuríði Einarsdóttur formann (1777-1863), en hún var formaður í 25 vetrarvertíðir. Búðin mun hafa rúmað skipshöfn af áttæringi. Hún var endurreist fyrir allmörgum árum, en er talin vera nálægt upprunalegri mynd, jafnt utan sem innan.³⁶⁵ Má hún í grundvallaratriðum kallast dæmigerð fyrir sunnlenskar verbúðir á 18. öld og fyrri hluta 19. aldar.

Þegar kom fram á ofanverða 19. öld, tóku verbúðir að breytast nokkuð, urðu stærri og á flestan hátt betri og þægilegri vistarverur. Árni Gíslason hefur lýst verbúðum í Bolungarvík fyrir og eftir breytinguna:

Gömlu verbúðirnar voru með engu lofti. Með öðrum veggnum var hlaðinn grjótbálgur nokkuð upp frá gólfi. Voru rúmfötin, sem voru heyðýnur og brekán, ofin úr ull, lögð á bálginn. Ofan við rúmfletin var raðað verskrínunum. Inngangur var í miðjan vegg, andspænis rúmbálginn. Lóðir voru geymdar á veggnum móti rúmbálginn. Þegar beitt var inni í verbúðunum, voru skinnklæði breidd yfir rúmfötin og lóðirnar hringaðar á skinnklæðin.

Eldstæði var í öðrum enda verbúðarinnar og tunna í þakinu upp af eldstæðinu.

Allar nýju verbúðirnar voru með lofti og skarsúð á sperrum. Margar þeirra voru með timburgafla eða báðir gaflar úr timbri og glergluggar á göflunum. Veggir voru hlaðnir úr torfi og grjóti og torf á þaki. Veifaræri voru geymd niðri á gólfinu; héngu þau á þar til gerðum rámi; beitingaborð stóð á gólfi. Þar var beita skorin og lóðir beittar. Síðar voru settar saltstúvar í verbúðirnar og krær og hjallar á kambi úti; þar var aflinn saltaður.³⁶⁶

Mötu til vertíðarinnar höfðu vermenn með sér að heiman, og nýjan fisk fengu þeir í verinu, þegar svo bar undir, og tóku þá soðningarfisk af hlut sínum. Lúðvík Kristjánsson hefur lýst mötu og mötulagi vermannna í Dritvík með þessum orðum:

Áskilið er, hvað mönnum beri að hafa með sér í verið af matföngum, sjóklæðum og veifarærum. Fer nærri sanni, að matarskammtur hafi verið sem hér segir, að því er ráða má af sémilegum heimildum. Smjör skyldi vera hálf vætt, 4 fjórðungar sauðakjöt, 8 merkur mör, 30 merkur sýra, og sem svaraði þrem til fjórum fiskum í soðmat af hlutnum, auk þorskhausa og slógs. Fjarri fór því, að allir vermenn væri gerðir út sem skyldi. Komu sumir nær tómhentir af matarföngum og lifðu á bónbjörgum annara, ella mjög báglega.

Vermenn elduðu flestir ofan í sig sjálfir og átu einmælt, þá er róið var. Eldiviður var mjög af skornum skamti. Á landlegudögum fóru Drissarar í lyngrif upp og út um öll hraun. Því næst notuðu þeir það fyrir eldivið. Jafnvel fóru þeir út á *Sakhólsheiðar* til

að ná í lyng. Er því ei að undra, þótt hraunin undir Jökli séu nakin og auð (lynglaus), þar sem þau hafa verið lyngrifssvæði vermannna í margar aldir. Fiskbein, þang og slíkir hlutir voru, auk lyngsins, algengasta brennið. Fiskbeininum var dýft ofan í grút, áður en brennd væru, svo að betur skyldi loga. Varð því að líkum oft sterk og daunill lykt í búðunum. Enda var optast eldað undir berum himni, þá er vora tók og veður leyfði. Tilbreyting í mataræði var lítil; hausar og slóg var daglegt brauð. Grautar voru engir, nema rúgmjölsgrautur með súrblöndu út á, til hátíðabrigða. Rúgmjöl fengu vermenn í kaupum fyrir smjör, sem þeir skáru af skammti sínum. Súpa af heilagfiski var kjörrettur, en flyðra fiskaðist nokkuð, þá er á leið vertíð. Kjöt það, sem vermenn fengu, dró eigi alltaf drjúgt, enda lúrdðu þeir á því og treindu sér sem lengst. Smjör höfðu þeir með öllum mat, því að ekki var um annað að velja úr skrínum þeirra, er betur mátti duga þeim. Lýsi munu þeir hafa drukkið nokkuð, og kennt styrks þar við. Drykkjarföng voru ekki önnur en vatn og súrblanda. Vatn urðu vermenn að sækja í lónin á Djúpalónsandi, og er það drjúgur spölur og erfiður.

Geta má þess, að sumir vermenn gerðu mjölsýru og höfðu til drykkjar. Mjölsýran var gjörð á þann hátt, að nokkuð eitt af mjöli var látið í vatn og hrært í, svo að af varð nokkurs konar grautur. Síðan er flátið sett yfir eld og látið hitna í því nokkra stund. Loks er það tekið af eldinum og hellt úr því í tréflát, og lok látið yfir. Er nú látið gerjast í þessu tréfláti nokkurn tíma. Síðan er mjölsýran tekin, blönduð og drukkin. Vatn er síðan látið saman við mjölið, sem eftir verður, og farið að á sama hátt og áður. Eg minnst þess arna ýtarlega, vegna þess, að mjölsýra virðist hvergi hafa verið gjörð eða notuð til drykkjar á Íslandi, nema á Snæfellsnesi, og það einkum í verstöðvunum. [...] Má það þykja kynlegt, að hún skyldi ekki gjörð annars staðar, þar sem vitað er, að hún er hvorttveggja, holl og næringarrík.³⁶⁷

Þessi lýsing getur að líkindum átt við um mataræði vermannna í flestum útverum á fyrri öldum, og reyndar mun ekki hafa verið mikill munur á kosti útróðramanna og viðlegumanna, þeirra er í verbúðum bjuggu. Heim-

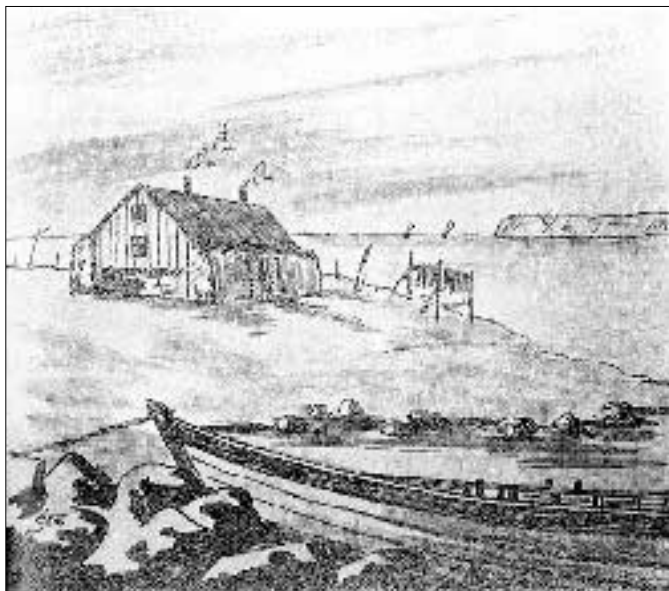
*Skinnklæddir sjómenn við eina af gömlu verbúðunum í Þorlákshöfn.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands*

versmenn munu hins vegar margir hafa búið við betri kost, og þeir, sem bjuggu heima á bæjum, fengu þar sama mat og vinnufólk.

Algengt var að sjómenn réðu konur til starfa í verinu, og sáu þær þá um að þrifa verbúðirnar, búa um rúm, þvo nærföt og sokka, sjóða fisk og elda grauta. Í sumum landshlutum tíðkaðist, að konurnar kæmu með vermönnum á vertíð, annars staðar voru þær ráðnar af bæjum í verstöðinni eða nágrenni hennar. Ýmis heiti voru á starfi þessara kvenna. Í Vestmannaeyjum voru þær kallaðar *bústýrur*, *hlutakonur* á Suðurnesjum og við Faxaflóa, *þjónustur* við Breiðafjörð og *fanggæslur* á Vestfjörðum.³⁶⁸

Í verinu hófst dagurinn á því, að formaður reis úr rekkju og gáði til veðurs. Að meta veður og sjó rétt að morgni var afar mikilvægt, og reið á miklu, að formenn þekktu vel til veðurboða, svo sem skýjafars og sjólags í verstöð sinni. Það voru reynsluvísindi, sem hver kynslóð kenndi annarri, en veðrátta var vitaskuld misjöfn í verstöðvum og merking veðurboða engan veginn sú sama alls staðar.³⁶⁹

Ef formanni leist svo á veðurhorfur, að hann taldi að gæfi á sjó, fór hann aftur inn og vakti skipverja sína. Þeir klæddust og fengu sér bita, og síðan var haldið til skips. Þegar þangað kom, var það ávallt fyrsta verk formannsins að setja negluna í bátinn, og

*Verbúð í Bolungarvík, byggð 1893.
Teikn: Sigurður Guðjónsson*

Því næst var farviður borinn um borð. Þá voru skorður teknar undan, og síðan var skipið sett. Misjafnt var eftir landshlutum, hvernig staðið var að setningi, en setningi áttæringis á Suðurnesjum er lýst svo:

Þegar áttæringur var settur á Suðurnesjum með ellefu manna áhöfn, stóð hún þannig við hann: Formaður stjórnborðsmegin að aftan, en miðskutsmaður (yfirskipismaður) bakborðsmegin. Bitamenn voru um bitann og bökuðu þar. Um miðsíðu voru miðskipsmenn og fyrirrúmsmenn, sem ýttu, en að framan bökuðu andófsmenn og einn yfirskipismaður hlunnfærði og kastaði þangi á þá, svo að þeir yrðu hálli. Bakborðsmenn höfðu hægri höndina á keip, en stjórnborðsmenn vinstri hönd, en með hinni var stutt fast við síðu skipsins.³⁷⁰

Þegar skipið flaut, fóru menn jafnóðum um borð, og síðan var tekið í, sem kallað var, og skipinu snúið sólarsinnis. Þá voru tekin nokkur áratog, en síðan gaf formaður skipun. Þá lyftu menn árunum, tóku ofan höfuðfötin og fóru með sjóferðabæn. Að því

búnu var róið sem fastast, uns komið var á mið. Þar gaf formaður skipun um að hægja róðurinn, og síðan var færum rennt útbyrðis. Fór svo eftir aðstæðum, hvort fiskað var við stjóra eða andæft, en þegar formanni þótti nóg fiskað, gaf hann skipun um að hanka upp færin, og síðan var róið í land. Lendingin var oft erfiðasti og háskasamasti hluti sjóferðarinnar, einkum þar sem brimasamt var og innsigling óhrein. Reið þá á miklu, að formenn væru vel staðkunnugir.

Oft urðu stórslys í landingu og mun ekki ofsagt, að fleiri íslenskir sjómenn hafi í aldanna rás látið lífið í landtöku en á rúmsjó. Margar frásagnir hafa varðveist um landingar áraskipa í hinum ýmsu verstöðvum. Árni Gíslason lýsir svo minnisstæðri landingu í Bolungarvík árið 1885:

Mér er alltaf minnisstæður fyrsti dagurinn, sem ég var í Bolungarvík. Ég fór á fætur um klukkan fimm að morgninum og þaut strax út. Úti var norðan hríð og mikið frost. Er ég hafði reikað úti nokkra stund,

heyrði ég köll og hávaða og gekk á hljóðið. Var það í einni vörinni. Voru þar samansafnaðir um 20 menn; sumir uppi við gangspil, sem stóð fyrir miðri vörinni, en niðri við sjávarmál, sinn hvors vegar við vörina, stóðu tveir menn með ljósker í hendi; veifuðu þeir með ljóskerunum fram á sjóinn. Ég leit fram í brimbrotið og sá, að utan úr sortanum kom skip á fljúgandi ferð; stefndi það í vörina, mitt á milli manna, sem á ljóskerunum héldu. Ég athugaði þetta nánar, því mér þótti þetta hrífandi sjón. Fjórir reru á skipinu, einn gaf út niðurstöðu, sem rann út af skutnum, en formaður stýrði. Skutur skipsins lyftist, þegar grunns kenndi, en brimaldan bar það fljótlega nær landi. Hljóp þá maður alskinnklæddur, með járnkrók í hendi, sem tengdur var við streng frá spilin, og krækti honum í spillykkju á skipinu og kallaði um leið:

– Hífið þið! Hífið þið!

Hlupu þá þeir, sem voru á spilskansinum, til þess að draga upp skipið. Komu þá og fleiri til, og varð brátt alskipað af mönnum á spilin. Náðist skipið fljótt upp, en var þá orðið fullt af sjó og flaut fiskur um öll rúm.³⁷¹

Ekki gengu allar lendingar jafnvel og þessi, og eins og áður hefur verið getið, urðu oft mikil slys á árskipunum. Varla mun hafa liðið svo vertíð, að ekki færust eitt eða fleiri skip og oft með allri áhöfn. Verstu slysin urðu á árunum 1685 og 1700. Veturinn 1685 var nefndur mannskaðavetur, en það ár er talið, að milli 180 og 190 manns hafi farist í sjó hér við land.³⁷² Flestir þeirra fórust á einum degi, 8. mars, en þá drukkuðu alls 136 menn, langflestir af Suðurnesjum. Réttum fimmtán árum síðar, 8. mars 1700, urðu aftur miklir sjóskaðar, og fórust þá fleiri menn í sjó á einum degi en dæmi eru til hér á landi, fyrr og síðar, eða alls 165.³⁷³

Sá siður tíðkaðist í flestum verstöðvum, að fiskur væri seilaður fyrir lendingu ef illt var í sjóinn. Var það gert til að tryggja, að aflinn tapaðist ekki, ef skipinu hlekkist á í

lendingu. Seilun fór fram með þeim hætti, sem hér er lýst:

Áður bátar nálgudust löðrið í lendingunni, var öllum fiskinum fest á seilólár. Gerðist það á þann hátt, að seilnálin, sem var 2-3 kvartela löng – gerð úr eik eða hvalbeini, – var stungið gegnum gelluna og út um munninn og fiskurinn síðan látinn renna eftir línunni, og þeim fyrsta bundið vendilega á endann, til þess að næsti fiskur skyldi nema þar við, og svo koll af kolli, þar til seilólin var full. Síðan var seilólunum bundið í sterka línu aftan í bátinn. Þurfti við þennan verknað snör og ákveðin handtök í erfiðum sjó, en ekkert fimbulfamb. Hásetar reru síðan í land við fyrsta lag, með allar seilólarnar aftan í bátum, en þær voru 4-6.³⁷⁴

Þegar skipið var lent, voru seilarólar dregnar á land, og síðan var aflinn borinn á skiptivöll og honum skipt. Um það giltu ákveðnar reglur, sem voru nokkuð mismunandi eftir landshlutum og frá einum tíma til annars.³⁷⁵ Þegar aflanum hafði verið skipt, hófst aðgerð, eða fjöruverk eins og þau voru víða nefnd. Til fjöruverka taldist að *hausu*, *slægja*, *slíta* og *fletja* fiskinn og var það víða gert á skiptivelli. Næsta skref var að verka aflann.

III,5,7. Fiskverkun og fiskneysla

Lengst af árabátaöld var mestallur fiskur, sem veiddist hér við land og ekki var etinn nýr, verkaður í *skreið*, hertur. Ber þá að hafa í huga, að á fyrri tíð notuðu menn orðið *skreið* yfir þann fisk, sem við köllum *hardfisk*. Á 20. öld hefur merking orðsins *skreið* breyst og merkir nú fisk, sem er spyrtur og hengdur upp. Saltfiskverkun hófst ekki að marki fyrr en undir lok 18. aldar, en ruddi sér mjög til rúms á 19. öld og leysti þá *skreiðarverkunina* af hólmi að verulegu leyti.

Skreiðarverkun er að líkindum jafngömul búsetu í landinu, og má í því viðfangi minna á, að orð hliðstætt íslenska orðinu skreið kemur fyrir í norsku. Í Norður-Noregi er orðið *skrei* notað um hrygningarþorsk á miðum. Hefur það vafalítið flust hingað til lands með landnámsmönnum. Hér á landi hefur það hins vegar verið notað í nokkuð annarri merkingu, um hertan og þurrkaðan fisk; fyrst trúlega um þorsk og síðan einnig um annan fisk af þorskaætt, sem meðhöndlaður hafði verið á sama eða svipaðan hátt.

Skreiðar er víða getið í fornum heimildum, og eftir því sem næst verður komist, hefur verkun hennar lítið breyst í grundvallaratriðum frá elstu tíð. Má það kallast eðlilegt, þegar þess er gætt, að langt fram eftir öldum var mikil eftirspurn eftir íslenskri skreið í útlöndum og engin verkunaraðferð hentaði Íslendingum betur. Svalt loftslagið var vel fallið til fiskþurrkunar og herslu, og ekki þurfti annan búnað en þann, sem til var í landinu sjálfu.

Skreiðarverkunin var í sjálfu sér einföld, en þó vandasöm, og margs varð að gæta, svo fiskurinn skemmdist ekki. Þegar fiskurinn hafði verið slægður, hausaður og flattur, var hann lagður í kös eftir ákveðnum reglum.³⁷⁶ Þegar kom að því að þurrka fiskinn, var hann tekinn úr kösinni, þveginn og himnudreginn og síðan breiddur á garða eða mól. Þar var honum snúið svo oft sem þurfa þótti, uns hann var orðinn fullþurr. Á þessu stigi þurfti að gæta þess vel, að ekki rigndi ofan í fiskinn, of sterkt sólskin gat einnig valdið skaða, og skreið, sem átti að flytjast utan, mátti ekki frjósa, þótt Íslendingum þætti sá harðfiskur bestur, sem frosið hafði lítillaga og

þornaði upp úr frostinu.³⁷⁷ Þegar fiskurinn var fullþurr orðinn, var honum hlaðið í stakk, og þar var hann geymdur, uns hann var fluttur úr verstöðinni, ýmist í kaupstað til útflutnings, eða til neyslu innanlands.

Sú verkunaraðferð, sem hefur verið lýst, á við um þann fisk, sem Íslendingar kölluðu *malflattan*, eða *kaupstaðarskreið*, en Danir *plattfisk*. Einnig var algengt, að fiskur væri hengdur á rær og var hann kallaður ráhertur eða ráskerðingur. Í fiskrær og hjalla notuðu menn víðast rekavið, og á salti, sem oftast var af skornum skammti, var engin þörf, þegar fiskur var hertur. Til innanlandsneyslu spyrtu menn einnig smáfisk og létu hann síga (siginn fiskur), og lítið eitt var gert af því að reykja fisk.³⁷⁸

Þessi stuttur lýsing á skreiðarverkun Íslendinga á öldum áður á einkum við um vertíðarsvæðin í Sunnlendinga- og Vestfirðingafjórðungi, frá Mýrdal og Vestmannaeyjum að sunnan og austan, vestur og norður um til Stranda. Á Norðurlandi og Austfjörðum var skreiðarverkun að sönnu stunduð með líkum hætti og sunnan- og vestanlands, en í miklu minna mæli og nánast eingöngu til heimaneyslu. Olli þar einkum, að fiskur gekk helst á mið Norðlendinga og Austfirðinga á sumrin og haustin. Þá var tíðast of heitt í veðri til að þurrka mætti fisk, auk þess sem fiskifluga og önnur skorkvikindi, sem settust að í holdi fisksins, gerðu mönnum lífið leitt. Af þeim sökum hófst fiskverkun að sumarlagi ekki að ráði hér á landi fyrr en til tölulega ódýrt salt tók að flytjast til landsins og saltfiskverkun hófst fyrir alvöru á ofanverðri 18. öld, og þó enn frekar á 19. öldinni.

Þá hafði það einnig sitt að segja, að á þeim

*Gamall fiskhjallur á Kleifum við Ólafsfjörð.
Mynd: Minjasafnið á Akureyri*

árstíma, er fiskur gekk helst á miðin fyrir Norðurlandi og Austfjörðum, var hábjargræðistími í sveitum, og bændur máttu illa missa fólk frá heyönnum. Þeim var því hagkvæmara að senda fólk í verið sunnanlands og vestan á vetrum. Sá siður tryggði svo, að Norðlendingar og Austfirðingar kunnu vel til fiskveiða, engu lakar en Sunnlendingar og Vestfirðingar, og því varð vöxtur útvegsins skjótur norðanlands og austan, er saltfiskverkun hófst þar.

Á 17. öld tóku danskir kaupmenn að flytja hingað til lands salt til fisksöltunar, og á þeirri öld og hinni næstu var nokkuð um, að fiskur væri fluttur út *blautsaltaður* eða *saltaður í tunnur*. Á síðari hluta 18. aldar var hins vegar tekið að verka hér á landi saltfisk með svonefndri Nýfundnalandsaðferð, þ.e.a.s. fiskurinn var fluttur, saltaður og þurrkaður. Aðferðin var í grundvallaratriðum hin sama og sú, sem notuð var við skreiðar-

verkun; eini umtalsverði munurinn var sá, að fiskurinn var saltaður eftir flatningu og síðan þveginn upp úr saltinu. Verður nánar fjallað um saltfiskverkun síðar í þessu riti.

Eins og þrífaldlega hefur verið getið, fór mestur hluti fiskafla Íslendinga á fyrri öldum til neyslu innanlands. Skreið – harðfiskur – var einn mikilvægasti þátturinn í mataræði landsmanna, eins og glögggt má sjá af eftirfarandi orðum Odds biskups Einarssonar á 16. öld:

Næst á eftir mjólkurmat og kjöti af kvikfénaði er mikill hluti fæðu Íslendinga venjulegur fiskur. Er hann fyrst hertur nægilega í vindi og sól, þá barinn með lurkum eða fremur steinsleggjum, þar til hann er orðinn vel meyr, og eftir það má svo að þörfum bera hann í ákveðnum skömmtum fyrir hvern einstakan, er að snæðingi situr, og eta með smjöri sem brauðsígildi. Þessi fæða er talin hin heilnæmasta og eigi aðeins til að seðja hungrið, heldur og ágætlega til þess fallin að efla þrótt og fjör.³⁷⁹

Skreiðarlest á Selvogsheiði
Mynd: Daniel Bruun/Úr ljósmyndasafni Örlygs Hálfánarsonar

Þessi lýsing Odds getur átt við um harðfiskneyslu Íslendinga langt fram eftir 19. öld. Við vitum að sönnu ekki gjörla, hve mikil harðfiskneyslan var, en víst er að hún var mikil. Á biskupssetrunum og öðrum stórbýlum voru sérstakir *barsmíðarmenn*, sem höfðu þann starfa að berja fisk. Heim í Skálholt fluttust 8-10 smálestir af fiski á ári að meðaltali á árunum 1547-1563 og 1730-1743, og þar var harðfiskurinn helsta fæða skólapilta. Yrði skortur á harðfiski, gat farið svo, að fella yrði skólalald niður og senda pilta heim.³⁸⁰

Harðfiskur var tíðast borðaður með smjöri eða öðru feitmeti, og óhætt er að fullyrða, að hann hafi ásamt mjólkurmat verið mikilvægasta fæðutegund þjóðarinnar um aldir. Við vitum ekki, hversu mikinn fisk Íslendingar borðuðu á ári hverju, en sennilega hefur þýðing harðfisksins í mataræði landsmanna farið vaxandi á 17. og 18. öld, er landbúskapnum hnignaði. Sveitabændur lögðu ávallt áherslu á að eiga næga skreið, og við sjávarsíðuna var fiskur helsta fæða fólks, eins og sjá má af eft-

irfarandi lýsingu Skúla Magnússonar landfógeta á mataræði sjávarbænda í Gullbringu- og Kjósarsýslu á ofanverðri 18. öld:

Til miðdegisverðar hafa þeir barinn harðfisk eða þá herta þorskhausa, sem beinin eru tínd úr; við þessu er haft smjör.

Kveldverður þeirra er soðinn fiskur, ýmist þorskur, þyrsklingur, ýsa eða heilagfiski eða smálúða, eftir því hvað hendi er næst á ýmsum árstíðum; smjör er einnig haft með kveldverðinum, og það því fremur sem fiskmeti þetta er oft ekki nýtt, heldur vindpurkað.³⁸¹

Um svipað leyti og Skúli samdi þessa lýsingu, og þó nokkru síðar, taldi Magnús Ketilsson, sýslumaður Dalamanna, að þar í sýslu neytti hver maður sem svaraði 27 kg af harðfiski á ári að meðaltali.³⁸² Það gera u.þ.b. 75 grömm á dag. Ekkert verður fullyrt um, hvort þessi tala, 27 kg af harðfiski á mann á ári, eigi við um alla landshluta, og víst er, að á 19. öld minnkaði harðfiskneysla Íslendinga að magni, og þó einkum sem hlutfall af heildarafla. Þar skipti vitaskuld mestu, að er aflinn

jókst, fór æ hærra hlutfall til útflutnings, en jafnframt mun framboð á nýjum fiski hafa aukist, ekki síst í kaupstöðum og þorpum, sem risu við sjávarsíðuna og tóku við mestum hluta fólksfjölgunarinnar, sem varð í landinu á þessum tíma. Á ofanverðri 18. öld taldi Skúli Magnússon, landfógeti, að Íslendingar neyttu sjálfir 63 af hundraði heildarafla síns,³⁸³ en um aldamótin 1900 mun það hlutfall hafa verið nærfellt helmingi lægra. Þá hafði neysla á nýjum fiski aukist að mun frá því sem var á 18. öld, og því var hlutfall harðfisks í fiskneyslunni enn minna en áður.

En Íslendingar borðuðu fiskinn ekki aðeins hertan. Nýr fiskur var mikilsverður þáttur í mataræði fólks við sjávarsíðuna, og sama máli gegndi um ýmislegt annað sjávarfang:

Kræklingar og kuðungakrabbar voru mikið hafðir til matar á Vestfjörðum. Tíndu menn kræklinginn á fjörum með nýju og fullu tungli og annaðhvort steiktu hann á glæðum eða suðu hann í þeim vökva, er hann gaf frá sér, er hann kenndi hitans. Kuðungasniglar eru sérlega ljúffengir, en hvergi etnir annarsstaðar. Kuðunga veiddu menn þannig, að gera kippur úr þorskroðum og sökka þeim niður, þar sem menn vissu að kuðungar voru fyrir, og höfðu snæri í. Kuðungarnir safnast að roðunum til þess að sjúga þau, og mátti svo ganga fjörur, þegar grunnt var, og safna stórum kippum, er hengu fastar á roðunum.

Meðferð á mat var ærið misjöfn, eins og eðlilegt var. Fiskur var mest til matar bæði til sjávar og sveita, og virðist því réttast að byrja á honum. Við sjóinn var hann oft borðaður nýr, en almennara var þó að lofa að slá í hann, og til voru dæmi þess, að menn hengdu hann í fjós til þess að ýlda hann. Hausar voru oftast etnir nýir og soðin lifur með. Kútmagar einnig fylltir með lifur og etnir nýir, annaðhvort soðnir eða steiktir á glæðum. Hrognin voru hnoðuð upp í brauð með mjöli og gerðar úr soðkökur. Voru þær beztar soðnar í sýrublöndu. Þær voru ætíð þurrætar, og þurfti

mikið við þeim. [...] Rauðmagar og hrognkelsi (grásleppa) var borðað nýtt eða sigið og flutt sigið í heilum lestum upp í sveitir, þegar mikið aflaðist. Oft voru þau þrá og óætleg. Selur og hvalur var etinn bæði nýr og saltaður, en spik og rengi var soðið, þar til lýsið var farið úr því, og svo súrsað. Hvalkjötið hirtu menn einnig, og þótti vel ætt. Selur þótti ekki vel góður nema hreifarnir og hausinn, nema ef blóðinu var hleypt vandlega úr honum; þá þótti hann góður. Selvafningur: hreinsaður selgarnir tveir þættir og einn af spiki, fléttað saman, var hengt upp í eldhús og reykt. Grautur var stundum gerður úr selsblóði líkt og kálfsblóði (blóðgrautur), en ekki þótti hann neitt hnossgæti [...] ³⁸⁴

Fleiri smáatriði mætti nefna um nýtingu sjávarfangs í einstökum landshlutum, þótt ekki verði það gert hér.

Hér hafa verið raktir nokkrir meginþættir í sögu íslenskra sjávarháttar á árabátöld. Mjög hefur verið stiklað á stóru og mörgu sleppt, sem þó hefði verið full ástæða til að fjalla um. Þannig hefur lítið sem ekki verið sagt frá gerð og notkun ýmiss konar amboða og muna, sem voru snar þáttur í daglegri önn sjómanna og sæbýlafólks á þessum tíma. Sama máli gegnir um merkan þátt vermannar og verstöðva í andlegri og bóklegri menningu þjóðarinnar, og um ýmiss konar þjóðtrú og siði, sem tengdust sjósókn og fiskveiðum á fyrri öldum. Tilgangurinn með þessari stuttu umfjöllun er fyrst og fremst sá að rekja meginþætti í lífi og starfi íslenskra sjómanna og fólks við sjávarsíðuna fyrr á tíð og freista þess að sýna að nokkru fram á mikilsverðan hlut þess í íslenskri þjóðmenningu. Þeim, sem fræðast vilja frekar um þennan áhugaverða þátt íslenskrar menningarsögu, er hins vegar bent á ritverk dr. Lúðvíks Kristjánssonar, *Íslenskir sjávarhættir*.

IV. HARÐINDI OG EINOKUN

Í samanburði við fiskveiðaöldina hlýtur tímabilið frá því um 1500 og fram til loka 18. aldar að teljast skeið kyrrstöðu og hnignunar, harðinda og báginda í íslenskri sjávarútvegssögu.

Fiskveiðisögu Íslendinga á tímabilinu 1500-1800 má í grófum dráttum skipta í tvennt. Á lokaskeiði 15. aldar og fyrri hluta þeirrar 16. var löngum hart tekist á um yfirráð yfir verslun og siglingum á Norður-Atlantshafi. Helstu keppinautarnir voru sem fyrr Englendingar og þýskir Hansakaupmenn en konungar dansk-norska ríkisins (Kalmarsambandsins til 1520) reyndu eftir mætti að efla og treysta völd sín. Drógu þeir lengstum taum Hansamanna. Var tíðum róstusamt við Íslandsstrendur, og oftár en einu sinni kom til bardaga á milli hinna útlendu kaupmanna og sjómanna. Á 4. áratug 16. aldar unnu Hansamenn fullan sigur með stuðningi danska konungsvaldsins, og eftir það voru fiskveiðar og verslun Englendinga hér við land ekki nema svipur hjá sjón í samanburði við það, sem þær voru um miðbik 15. aldar.

Átök Englendinga og Hansamanna á fyrri

hluta 16. aldar virðast ekki hafa haft mikil áhrif á íslenskan sjávarútveg. Íslendingar sóttu sjó með sama hætti og áður, og ef eitt-hvað var, efldist útvegurinn, enda samkeppni mikil um skreiðina og verðlag hagstætt. Eftir að kom fram yfir miðbik 16. aldar, varð hins vegar mikil breyting í þessum efn-um, og tímabilið frá því um 1600 og fram til loka 18. aldar einkenndist af harðindum og verslunarólagi, sem olli Íslendingum þung-um búisfjum. Í samanburði við fiskveiðaöld-ina hlýtur tímabilið því að teljast hnign-unarskeið í íslenskri sjávarútvegssögu.

IV,1. Heimildir og fyrri rannsóknir

Heimildir, sem þessi kafla byggist einkum á, eru sumar hverjar hinar sömu og getið var í kafla III,1, enda taka ýmsar þeirra til tímabilsins frá miðöldum og fram um aldamótin 1800. Skjallegar heimildir frá 17. og 18. öld eru einkum úr skjalasöfnum biskupsstól-anna, auk þess sem ýmis rit með mikilsverð-um frumheimildum frá þessum tíma hafa

verið gefin út. Ber þar einkum að nefna *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín en einnig *Lovsamling for Island* og *Alþingisbækur Íslands*.

Umtalsverðar rannsóknir hafa á undanförnum árum verið unnar á sögu tímabilsins 1600-1800. Þær geta fæstar talist beinlínis á sviði sjávarútvegssögu, en varpa þó ljósi á ýmsa mikilsverða þætti hennar. Ber þar einkum að nefna rannsóknir, sem unnar hafa verið í verslunarsögu og veðurfarssögu tímabilsins. Eina ritið, sem beinlínis getur talist rannsókn á sögu sjávarútvegs á þessu tímabili, er bók Jóns Jónssonar, *Útgerð og aflabrögð við Ísland 1300-1900*. Um menningarsögu sjávarútvegsins má lesa í *Íslenzkum sjávarháttum*, og margvíslegan fróðleik um efnið er að finna í ferðabókum og ýmsum öðrum ritum frá þessu tímabili, sem út hafa komið á undanförnum árum og áratugum. Í nýju riti dr. Helga Þorlákssonar, *Sjórán og siglingar. Ensk-íslensk samskipti 1580-1630*, er ýtarlega fjallað um athafnir Englendinga hér við land á þessum tíma, og kemur þar margt fram, sem fáum var kunnugt um áður.

IV.2. Skálmöld á Norður-Atlantshafi – átök um Íslandsskreið

Veldi Englendinga á Íslandi var mest á öðrum fjórðungi 15. aldar, og á þeim tíma voru þeir næsta einráðir um útflutning skreiðar og annarra sjávarafurða frá Íslandi. Íslendingar áttu engin haffær skip, og eftir að særeyfarar rændu og brenndu Björgvin tvívegis á árunum 1428 og 1429, voru Norð-

menn lítt í stakk búnir til að halda uppi verslun við Ísland og færa Íslendingum þær útlendu vörur, sem þeir þörfuðust. Hansamenn voru og á bak og burt úr Björgvin um sinn og áttu auk þess í deilum við Eirík konung af Pommern. Ganga þær deilur almennt undir nafninu Slésvíkurstíðið síðara og stóð á árunum 1426-1432. Voru átökin að verulegu leyti háð á sjó.³⁸⁵

Við þessar aðstæður áttu Englendingar næsta auðvelt með að efla verslun sína við Íslendinga, og leið ekki á löngu, uns þeir urðu nánast alvaldir á því sviði. Íslendingar höfðu litla burði til að amast við þeim, þótt þeir hefðu viljað, og konungsvaldið var veikt og illa í stakk búið til að hamla ásókn Englendinga. Fimmtánda öldin var öld Kalmar sambandsins á Norðurlöndum, og fjórði áratugur aldarinnar var mikið óróaskeið í öllum löndunum þremur, Noregi, Svíþjóð og Danmörku. Höfðingjastéttinni samdi lítt við Eirík konung af Pommern, og magnaðist óánægjan með stjórn hans eftir því sem á leið. Í öllum löndunum gerðu bændur uppreisn, og svo fór, að árið 1439 settu sænskir og danskir höfðingjar Eirík konung af og tóku til konungs Kristófer af Bæjaralandi. Norðmenn fylgdu í kjölfarið árið 1440, og ríkti Kristófer sem konungur yfir öllum Norðurlöndum, uns hann lést skyndilega að kvöldi 5. janúar 1449. Kristófer konungur hefur hlotið nokkuð misjöfn eftirmæli í sögunni, en nú munu flestir fræðimenn samála um, að skammvinn stjórnartíð hans hafi verið blómaskeið Kalmar sambandsins. Hann naut stuðnings aðalsins og tókst að styrkja konungsvaldið í sessi, og varð nú friðvænlegra í ríkjasambandinu en verið

hafði á hinum síðari valdadögum Eiríks af Pommern. Í utanríkismálum beindist athygli Kristófers hins vegar ekki síst að deilum við fyrirrennara sinn, sem sat á Gotlandi og gerði enn tilkall til konungdóms.³⁸⁶

Af málefnum Íslands hafði Kristófer konungur fremur lítil afskipti, enda ríki hans víðfeðmt, náði sunnan frá Alpafjöllum austur um Finnland og vestur til Grænlands. Englendingar léku því lausum hala við Íslandsstrendur enn um sinn, en á síðasta ríkisstjórnarári Kristófers varð atburður, sem í raun markaði þáttaskil í samskiptum Englendinga og Kalmarsambandsins um yfirráð á Norður-Atlantshafi.

Um Jónsmessuleytið árið 1447 lét Kristófer leggja halda á ensk kaupskip, sem voru á heimleið um Eyrarsund. Telur Björn Þorsteinsson, að með því hafi konungur ætlað að knýja starfsbróður sinn á Englandi og stjórn hans til samninga um Íslandsmál.³⁸⁷

En hvort sem samningar um Ísland hafa verið eina orsök skipatökunnar eða ekki, er hitt víst, að hún hleypti af stað atburðarás, sem ekki linnti, fyrr en Englendingar voru að mestu horfnir af Íslandsmiðum. Eftir Kristófer af Bæjaralandi varð Kristján I. konungur Norðurlanda. Hann var óragur við að reyna að hnekkja veldi Englendinga í Íslandsversluninni og krafðist þess, að ensk skip sigldu ekki hingað til lands nema með sérstöku leyfi. Ensk stjórnvöld voru lítt hrifin af þessari kröfu, og næstu áratugina gekk á ýmsu í samskiptum Englendinga og stjórnenda dansk-norska ríkisins (Kalmarsambandsins). Má með vissum rökum halda því fram, að átökin hafi náð hámarki, er

Englendingar drápu Björn hirðstjóra Þorleifsson í Rífi vestur árið 1467. Af þeim atburði spunnust miklar og langvinnar deilur með Englendingum og Kristjáni I. Hafði Kristján betur að lokum, enda naut hann þá stuðnings Hansamanna. Fyrir gang íslenskrar sögu skipti hins vegar mestu máli, að á síðari hluta 15. aldar rétti konungsvaldið hlut sinn gagnvart Englendingum, og jafnframt styrktist stjórn umboðsmanna konungs innanlands.³⁸⁸

Víg Björns Þorleifssonar markaði í sjálfru sér engin tímamót í Íslandssögunni, en eftir það og átökin, sem af víginu hlutust, fór hamingjusól Englendinga hér við land ört lækkandi, og siglingar annarra þjóða út hingað jukust að sama skapi. Á síðustu þremur áratugum 15. aldar er Björgvinjara faru getið hér við land eftir alllangt hlé, sömuleiðis kaupfara frá ýmsum Hansaborgum við Norðursjó og Eystrasalt og enn fremur hollenskra skipa frá Amsterdam. Árið 1514 er þess getið, að kaupmenn í Brimum, Amsterdam og Hamborg hafi haft íslenskan fisk á boðstólum.³⁸⁹ Auk þessa var umtalsverð sigling af Englandi hingað til lands á ári hverju.

Hinir útlendu kaupmenn fluttu hingað margskyns varning, og líkast til hefur framboð á útlendri vöru sjaldan verið jafn mikið og fjölbreytilegt á fyrri öldum og einmitt á þessum tíma. Sjávarafurðir, skreið og lýsi, voru sem fyrr þær íslensku vörur, sem útlendingar sóttust mest eftir, og nutu landsmenn þess. Eins og áður var að vikið, hækkaði skreiðarverð mikið á tímabilinu 1420-1550, og sennilega hafa Íslendingar ekki í annan tíma notið jafn hagstæðra kjara

í utanríkisviðskiptum. Allar fullyrðingar eru þó varasamar í þessu efni, þar sem engar skýrslur um heildarviðskipti eru til frá þessum tíma.

Hansamenn og aðrir þeir, sem hingað sigldu af Norðurlöndum og Niðurlöndum, nutu góðvildar konungsvaldsins, og ekki fór hjá því, að aukin sigling hingað til lands þrengdi kosti Englendinga. Því undu þeir illa, og dró brátt til ófriðar með þeim og Hansamönnum hér við land. Þar var fyrst um að ræða skærur, þar sem keppinautarnir reyndu að sökkva skipum hver annars og ræna fiski hver frá öðrum, en er kom fram á 16. öld kom til vopnaviðskipta. Frægust munu vera bardagi Hamborgara og Englendinga um Hafnarfjörð árið 1518,³⁹⁰ Básendaorrustan, og Grindavíkurstriðið 1532.³⁹¹ Í öllum þessum átökum báru Hansamenn hærri hlut, og eftir 1532 áttu Englendingar hvergi fasta bækistöð á Íslandi nema í Vestmannaeyjum. Þar héldu þeir velli langt fram eftir 16. öldinni og áttu ýmisleg viðskipti við Eyjamenn. Þau voru ekki alltaf friðsamleg, og árið 1614 rændu enskir reyfarar í eyjunum. Á ofanverðri 16. öld og fram eftir 17. öld sóttu flest árin tugir enskra fiskiskipa á Íslandsmið, og voru Englendingar þá einkum á höttunum eftir löngu, en söltuð langa þótti herramannsmatur í Englandi og var sérstaklega vinsæl við hirðina. Við Vestmannaeyjar og út af Snæfellsnesi voru góð löngumið, og þangað sóttu enskir fiskimenn helst á þessum tíma. Í Vestmannaeyjum stunduðu Englendingar viðskipti við Íslendinga og gerðu út opna báta, a.m.k. fram um aldamótin 1600, og veiðar stunduðu þeir við eyjarnar mun

lengur.³⁹² Bendir margt til þess, að þeir hafi einnig átt sér bækistöð eða afdrep í Bervík og ef til vill víðar á Snæfellsnesi á fyrstu tveimur áratugum 17. aldar.³⁹³

Á 3. áratug 17. aldar fjölgaði enskum fiskiskipum á Íslandsmiðum og virðist svo sem þá hafi hafist nýtt, en fremur skammætt, blómaskeið í veiðum Englendinga hér við land. Árið 1627 töldust alls 160 ensk skip vera við veiðar hér við land, og árið 1650 töldu Íslendingar alls 140 skip fyrir Vestfjörðum. Seint verður úr því skorið, hve mörg ensk skip stunduðu veiðar hér við land á þessum árum, en þau munu þó trauðla hafa orðið fleiri en 200 á ári, þegar mest var.³⁹⁴ Er þess þá að vænta, að 2-3000 enskir sjómenn hafi verið hér að veiðum á ári hverju, fleiri þegar mest var. Voru flest skipanna gerð út frá bæjum í Austur-Englíu.³⁹⁵

Aukin sigling Hansamanna, einkum Hamborgara, á ofanverðri 15. öld leiddi fljótlega til harðrar samkeppni um fiskafla landsmanna. Þar veitti Englendingum betur framan af, og nutu þeir þess þá, að þeir höfðu hreiðrað um sig á höfnum víða um land. Oft skarst þó í odda á milli hinna útlendu kaupmanna, ekki síst er þeir kepptu um fiskkaup á sömu höfn. Samkeppnin kom hins vegar mörgum Íslendingum til góða; fólk streymdi til sjávarsíðunnar, og margir bændur þóttust vart geta setið jarðir sínar sökum vinnufólksekle.

Allt átti þetta sinn þátt í því, að árið 1490 var á Alþingi dæmdur svonefndur Píningsdómur. Þar var því lýst, að enskir og þýskir kaupmenn mættu hvorir tveggja eiga frjáls

*Hamborgarar og Skotar takast á undan Reykjanesi.
Mynd: Carta Marina eftir Olavus Magnus 1539*

viðskipti við Íslendinga, svo fremi sem þeir færu að lögum og settum reglum. Þeim var fyrirskipað að halda frið sín á milli, og yrði ekki keypt við þá er friðinn ryfu. Vetursetur útlendinga voru með öllu bannaðar, nema þeir kæmust eigi af landi brott sökum sjúkleika, sára eða skipbrots, og Íslendingum var bönnuð búðseta nema að uppfylltum ströngum skilyrðum.³⁹⁶

Ekki er að efa, að ákvæði Píningsdóms um búðsetumenn hefur hugnast stórbændum, og öðrum ákvæðum dómsins var öðru fremur ætlað að koma reglu á verslun útlendinga. Á hinn bóginn er óvíst, hversu

mikið gagn þessi dómur gerði. Engar heimildir eru fyrir því, að dregið hafi úr búðsetu, og víst er, að ekki dró úr keppni kaupmanna um fiskinn, þótt þeir muni að mestu hafa lagt af vetursetu. Virðist þá sú venja hafa skapast, að kaupmenn semdu að hausti við útvegsbændur um að kaupa af þeim ákveðið magn af afla komandi haust- og vetrarvertíðar, jafnvel allan aflann. Var það bændum hafgellt, því með þessu móti tryggðu þeir sér sölu á afla sínum fullverkuðum og gátu vænst þess að fá fyrir hann gott verð.

En kaupmenn voru ekki allir fúsir til að viðurkenna slíka viðskiptahætti, síst af öllu ef keppinautar af öðru þjóðerni áttu í hlut. Er þeir komu hingað til lands á vorin, reyndu flestir kaupmenn að taka land á einhverri góðri fiskihöfn, og síðan hófst mikið kapphlaup, sem lýst er í skjali frá árinu 1533:

Jafnskjótt og kaupmenn koma til hafnar, þjóta þeir út um allar trissur og merkja sér hvern fisk, sem þeir finna. Þá ber það oft við, að þeir merkja sér annarra manna fiska, sem eru seldir fyrir löngu, en kaupdunum gafst aldrei tími til að merkja sér. Því næst verður það, þegar fyrri kaupendur koma og heimta fisk sinn, að hann er seldur öðrum og gríðarlegar deilur hefjast. Af þessum sökum er það gott og rétt, að menn spyrjist fyrir um réttan eiganda eða umboðsmann fiskbirgða, sem þeir ætla sér að kaupa, áður en þeir ganga frá samningum, og merki sér ekki fiskinn fyrir en kaupin hafa verið gerð.³⁹⁷

Kapphlaup af þessu tagi voru oft ein helsta ástæða ryskinga og átaka á milli útlendra kaupmanna hér á landi. Þau náðu í raun hámarki með Grindavíkurstriðinu árið 1532, en eftir það gætti Englendinga miklu minna en áður. Olli þar hvort tveggja, að þeir höfðu ekki lengur í fullu tré við Hansa-

*Skreiðarlagar á Bryggjunni í Björgvin. Hér er um að ræða norska skreið, sem verkuð er á sama hátt og tíðkaðist hér á landi á 20. öld.
Mynd: Bergen bys Historie*

menn, og svo hitt, að eftir að John Cabot hélt í hina frægu för sína vestur um haf árið 1497, beindu Englendingar sjónum sínum æ meira að hinum auðugu miðum við strendur Nýfundnaland. Þar fóru Bristolmenn fyrir, og víst er, að þeir hófu veiðar við Nýfundnaland á öndverðri 16. öld. Hefur einn höfundur viðrað þá hugmynd, að Bristolmenn hafi haft sig hljóðlega á brott frá Íslandi, svo keppinautar þeirra í Hansasambandinu fengju ekki veður af athöfnum þeirra vestan hafs. Telur sá höfundur mögulegt, að Bristolmenn hafi notið aðstoðar velviljaðra Íslendinga, þegið af þeim upplýs-

ingar um lönd í vestri, og heldur því jafnvel fram, að kaupmenn og sjómenn frá Bristol hafi byrjað veiðar vestra þegar um eða strax eftir 1480.³⁹⁸

Þessar hugmyndir eru óneitanlega skemmtilegar, en verða ekki studdar traustum heimildum. Og ekki gátu Bristolmenn lengi haldið tilvist Nýfundnalandsmiða leyndri fyrir Hansamönnum, þótt þeir hefðu fegnir viljað. Bretónar og Portúgalir vissu vel af miðunum, og hinir fyrrnefndu hófu veiðar þar árið 1508 (eða jafnvel 1504). Enskir fiskimenn hófu hins vegar ekki að sækja reglulega vestur fyrr en um 1565,³⁹⁹

og á 8. áratug 16. aldar jókst sókn þeirra þangað verulega, eins og best má sjá af því, að árið 1578 taldi Anthony Parkhurst fimm-tíu ensk skip við Nýfundnaland eða tvöfalt fleiri en fjórum árum áður.⁴⁰⁰ Þegar á allt er litið, virðist fundur Nýfundnalandsmiða og veiðar Englendinga þar hins vegar lítil áhrif hafa haft á sókn þeirra á Íslandsmið, síst af öllu er til lengdar lét.

IV,3. Þýska öldin

Á sama hátt og öldin fimmtánda er tíðum kennd við Englendinga og umsvif þeirra hér á landi, má kenna 16. öldina við Þjóðverja og nefna „þýsku öldina“. Áhrif Þjóðverja, þ.e.a.s. Hansakaupmanna, og ítök í Íslandsversluninni fóru mjög vaxandi á síðustu áratugum 15. aldar og á fyrri hluta þeirrar 16., og eftir 1532 máttu þeir heita viðlíka einráðir og Englendingar höfðu verið hundrað árum fyrr.

Eins og þegar hefur komið fram, nutu Hansamenn velvildar konungsvaldsins í samkeppninni við Englendinga, og þótti Danakonungi vafalítið fengur að því að geta teft þessum erlendu keppinautum hvorum gegn öðrum. Ekki leið þó á löngu, uns konungsmönnum varð ljóst, að Þjóðverjarnir voru þeim engu hagstæðari en Englendingar höfðu verið. Er Englendingar höfðu verið hraktir á brott úr Grindavík og frá öðrum stöðvum á Suðurnesjum og við Faxaflóa, gerðust þýskir brátt æði heimaríkir, og fóru Hamborgarmenn þar fremstir í flokki. Um 1540 er talið, að nánast öll verslun hér á landi hafi verið komin í þeirra hendur.⁴⁰¹

Þjóðverjar stunduðu verslun víða um land, en lögðu mesta áherslu á viðskipti á góðum fiskihöfnum. Jafnframt ráku Hamborgarar mikla útgerð á Suðurnesjum og sinntu þá lítt um bann konungs og ákvæði Píningsdóms um vetursetu útlendinga. Er talið, að þeir hafi átt að mestu eða öllu leyti 40 til 50 skip, er gengu til veiða af Suðurnesjum um 1540, auk þess sem þeir áttu hluti í skipum á móti Íslendingum.⁴⁰² Á Snæfellsnesi voru Brimarar hins vegar umsvifamestir, og höfðu þeir bækistöðvar á Búðum og í Kumbaravogi, en ekki er getið útgerðar þeirra á þessum slóðum.⁴⁰³

Þjóðverjar högnuðust vel á versluninni, og miklir fjármunir runnu í vasa þeirra, en dönskum stjórnvöldum voru athafnir þeirra hér á landi þyrnir í augum. Kristján konungur III. afreð því að þrengja kosti Þjóðverja, þótt ekki vildi hann með öllu meina þeim að eiga viðskipti við Íslendinga. Á jóladag árið 1542 gaf hann út bréf, þar sem hann bannaði enn á ný vetursetu kaupmanna hér á landi.⁴⁰⁴ Sendi hann Otta Stígsson hirðstjóra með bréfið hingað til lands sumarið eftir og gaf honum fyrirmæli um að fylgja banninu fast eftir.

Otti Stígsson kærði kaupmenn, enska og þýska, fyrir að hafa flutt inn í landið skip, peninga og önnur verðmæti með ólögmætum hætti, og á Alþingi árið 1544 nefndu lögmennirnir Erlendur Þorvarðarson og Þorleifur Pálsson tylftardóm til að fjalla um þessar ákærur.⁴⁰⁵

Dómurinn komst að þeirri niðurstöðu, að dæma bæri allar eigur Þjóðverja hér á landi, fastar og lausar, réttilega fallnar undir konung. Á hinn bóginn skyldu Íslendingar

halda þeim skipshlutum, sem þeir ættu á móti Þjóðverjum, svo fremi þeir hefðu eignast þá með lögmætum hætti.⁴⁰⁶

Þjóðverjar brugðust, sem vænta mátti, illa við dóminum. Þeir sendu fulltrúa á konungsfund og báru fram ýtarlegt kæruskjal, vegna þess er þeir kölluðu yfírgang Otta Stígssonar. Í skjalinu lýstu þeir allnákvæmlega samskiptum sínum við Íslendinga, og er lýsingin fróðleg heimild um fyrirkomulag útgerðarinnar. Þar segir, að Íslendingar séu svo fátækir, að þeir geti hvorki keypt báta né veiðarfæri, og því neyðist kaupmenn til að leggja þeim hvort tveggja til. Að launum fái þeir fimmta hvern fisk, sem veiðist á feræring, og síðan sama hlutfall af afla stærri skipa.⁴⁰⁷

Við fyrstu sýn gæti svo virst sem þýsku kaupmennirnir hafi komið fram sem hreinir bjargvættir Íslendinga. Þegar nánar er að gáð, verður hins vegar ljóst, að aðferð þeirra var klókindaleg og þeim sjálfum í hag, ekki síður en Íslendingum. Með framlagi sínu tryggðu þeir, að útgerðin gengi og sjálfum sér allan aflann til útflutnings og sölu. Við vitum að vísu ekki, hve mikið kaupmenn guldu Íslendingum fyrir fiskinn, en það hefur varla verið nema brot af því, sem fékkst fyrir skreiðina á mörkuðum erlendis.

En Kristján konungur lét kveinstafi kaupmanna ekki á sig fá. Árið 1545 sendi hann Otta Stígsson á ný til Íslands, og það ár var á Alþingi dæmdur svonefndur Skipadómur. Þar voru ákvæði Píningsdóms frá 1490 um vetursetu kaupmanna ítrekuð og þeim bönnuð útgerð hérlendis, með eða án þátttöku Íslendinga.⁴⁰⁸ Þar með var endi bundinn á útgerð Þjóðverja hér á landi. Bátar

þeirra og vergögn á Suðurnesjum voru með Skipadómi gerð upptæk og urðu stofninn að útgerð konungs.

En þótt útgerð Hamborgarmanna á Íslandi væri lokið, fór því fjarri að verslun þeirra með íslenska skreið væri úr sögunni. Þeir réðu Íslandsversluninni fram til 1602 og voru reyndar umsvifamiklir þátttakendur í henni allt fram til 1620. Á 16. öldinni skópu þeir trausta markaði fyrir íslenska skreið í kaþólskum löndum Mið-Evrópu, og eftir að einokunarverslunin komst alfarið á hendur danskra kaupmanna eftir 1620, urðu Hamborgarar stærstu og traustustu viðskiptavinir þeirra á meginlandinu. Allar tilraunir konungs, á stundum fyrir hvatningu og með stuðningi Hollendinga, til að koma í veg fyrir eða draga úr viðskiptum danskra Íslandskaupmanna við Hamborgara, komu fyrir lítið. Allt fram undir lok einokunartímans, þ.e.a.s. allt til þess er saltfiskur tók að leysa skreiðina af hólmi sem helsta útflutningsvara Íslendinga, sáu Hamborgarar um að koma fiskinum á markað í Evrópu.⁴⁰⁹ Þýðing þeirra fyrir utanríkisverslun Íslendinga var því áfram mikil, löngu eftir að þeir voru hættir að versla hér á landi.

IV,4. Útvegur og einokun

Með konunglegri tilskipun, sem út var gefin 20. apríl 1602, veitti Kristján konungur IV. borgurum í Kaupmannahöfn, Málmei og á Helsingjaeyri einkarétt til verslunar á Íslandi í tólf ár. Þar með hófst einokunarverslunin svonefnda og stóð ekki í tólf ár, heldur 185, eða allt til þess hún var afnumin

með annarri konunglegri tilskipun, er taka skyldi gildi frá og með 1. janúar 1788.⁴¹⁰

Með tilkomu einokunarinnar urðu umtalsverðar breytingar á allri utanríkisverslun Íslendinga, en ekki er líklegt, að landsmenn hafi fundið þær svo glöggt í upphafi. Hamborgarar höfðu í raun einokað verslunina í liðlega hálfa öld og héldu áfram að annast hana að mestu leyti til 1620. Þá fyrst tóku Danir öll völd í verslunarmálum Íslendinga, en voru þó áfram háðir Hamborgarmönnum um markaði. Útflutningur íslenskra sjávarafurða hélst því að mestu í svipuðu fari og hann hafði verið allt frá því um 1540 og reyndar fyrr.

Margt hefur verið ritað um einokunarverslunina, enda markaði hún djúp spor í Íslandssöguna. Um verslunina og fyrirkomulag hennar verður ekki fjallað hér, enda er þessu riti ekki ætlað að verða verslunarsaga.⁴¹¹ Á hinn bóginn verður ekki undan því vikist að gera stuttlega grein fyrir mörkuðum og verðþróun íslenskra sjávarafurða á þessu skeiði, enda hafði hvort tveggja áhrif á gengi útvegsins.

IV,4,1. Markaðir og verðlag

Á 15. öldinni, á meðan Englendingar höfðu tögl og hagldir í Íslandsversluninni, fór mestöll skreið, sem héðan var flutt, til Englands. Þar fór mestur hluti hennar á markað, en eitthvað mun þó hafa verið flutt til landa á meginlandinu.⁴¹² Eftir að Hansamenn náðu tökum á versluninni, fluttist íslensk skreið einkum til Hamborgar, en dreifðist þaðan víða um Mið-Evrópu, allt austur á Balkanskaga.⁴¹³ Allt fram á síðari

hluta 18. aldar voru helstu markaðir fyrir íslenska skreið í Mið-Evrópu, en þá tóku danskir kaupmenn að flytja nokkuð af fiski til Miðjarðarhafslanda.⁴¹⁴

Þess var áður getið, að á miðöldum hækkaði skreiðarverð mikið og virðist hafa verið hátt allt fram um 1550. Er þá miðað við hlutfallsverð á skreið gagnvart kornmeti.⁴¹⁵

Á árunum 1550-1600 lækkaði hlutfallsverð á skreið mikið, svo mikið að kalla má að verðið hafi hrunið. Ástæður þessa voru margar. Í fyrsta lagi dró verulega úr fiskneyslu í Evrópu við siðaskiptin, en mót-mælendur neyttu ekki fisks í jafnmiklum mæli á föstunni og kaþólikkar. Þetta hlaut að leiða til minnkandi eftirspurnar, en þó er ekki fullljóst, hvaða áhrif siðaskiptin höfðu á verðlag á íslenskri skreið, þegar til lengri tíma er litið. Eins og þegar hefur komið fram, voru traustustu markaðir fyrir skreiðina eftir 1550 í Mið-Evrópu. Þar voru kaþólikkar í meirihluta, og guldu þeir tiltölulega hátt verð fyrir íslenska skreið, sem var eftirsótt gæðavara og m.a. keypt í rík klaustur.⁴¹⁶ Markaðurinn var hins vegar takmarkaður, og gæti það hafa haft takmarkandi áhrif á skreiðarframleiðslu Íslendinga. Einokunarkaupmennirnir virðast lítið hafa gert af því að leita nýrra markaða, og þeir vildu ekki taka við meiri skreið en þeir gátu losnað við með góðu móti fyrir sæmilegt verð.⁴¹⁷ Átti þessi afstaða ekki minnstan þátt í því, að þegar kom fram á 18. öld, staðnaði sjávarútvegur Íslendinga; sóknin virðist hafa minnkað, bátar gengu úr sér, veiðarfæraskortur hrjáði landsmenn, og um langt skeið var fátt gert til að efla útveginn.

Í þessu sambandi ber þess einnig að gæta, að eftir aldamótin 1600 urðu Íslendingar æ háðari Dönum um öll viðskipti. Þá hlaut efnahagur Íslendinga að mótast verulega af þróun mála í Danmörku. Í danskri hagsögu er tímabilinu 1650-1750 lýst sem tímabili stöðnunar á flestum sviðum,⁴¹⁸ og fór vitaskuld ekki hjá því, að það hefði sín áhrif hér, ekki síst að því er snerti aðflutning á hvers kyns varningi.

Annað atriði, sem einnig skipti máli í þessu viðfangi var, að þegar kom fram á síðari hluta 16. aldar tók mikið af fiski að berast til Evrópu af Nýfundnalandsmiðum. Það dró úr eftirspurn, þar sem markaðurinn hélst lítt breyttur, og átti sinn þátt í því að verð fór lækkanði.

Eftir að kom fram um 1600, hélst skreiðarverð tiltölulega stöðugt allt fram á síðari hluta 18. aldar. Stafaði það ekki síst af því, að ríkisvaldið setti kauptaxta, sem héldust lítt eða ekki breyttir árum og jafnvel áratugum saman. Í verðtöxtunum var kveðið á um hlutfallsverð inn- og útfluttrar vöru, sem hélst óbreytt, hvað sem leið verðsveiflum á mörkuðum í öðrum löndum.⁴¹⁹ Einstaka skammtímasveiflur má að vísu greina, og á árunum 1776-1783 hækkaði verð á íslenskri skreið mikið, en þá tók að verulegu leyti fyrir flutning á Nýfundnalandsfiski til Evrópu vegna frelsisstríðs Bandaríkjamanna. Aldrei komst verðið þó á þessum tíma í námunda við það, sem verið hafði á 15. öld og fram til 1550.

Verðfall og minnkandi eftirspurn eftir íslenskri skreið hafði vitaskuld áhrif á þróun íslensks sjávarútvegs á tímabilinu frá því um 1550 og fram um aldamótin 1800. Í saman-

burði við fiskveiðaöldina verður þessu tímabili ekki lýst öðru vísi en sem hnignunarskeiði. Útvegurinn staðnaði, festist í fari, sem hann komst ekki upp úr, fyrr en losað var um verslunarhöftin og Íslendingar tóku sjálfir að flytja út fisk og selja á nýjum mörkuðum á öndverðri 19. öld. Einokun verslunarinnar og það, að hún var reyrð í fjötra af kauptöxtunum, átti verulega sök á þessu. Verslunarfyrirkomulagið drap allt framtak landsmanna í dróma, og kaupmenn, sem lítið gerðu til að afla nýrra markaða, löttu þá fremur en hvöttu. Jón Eiríksson lýsti þessu á skýran hátt og tók undir sjónarmið Matthíasar J. Wages, sem ferðaðist um Ísland á árunum 1729-1731 og samdi m.a. rit um landshagi á Íslandi. Jóni fórust svo orð:

Þegar hinar hefðbundnu atvinnugreinar framleiða eitthvað umfram það, sem venja er til, er naumast unnt að losa sig við nema helminginn af framleiðslunni. Af þessum sökum hafa landsmenn séð sig neydda til að leggja árar í bát, því að þeim er gagnslaust að afla meira, fyrst þeir geta ekki einu sinni komið því, sem fyrir hendi er, í verð. Wages líkir að þessu leyti íslensku fiskversluninni við kornverslunina dönsku og ekki að ástæðulausu. Hann segir svo: „Þegar bændur vorir fá óvenjumikla kornuppskeru, eru þeir engan veginn ánægðir, því að þá hljóta þeir stundum að selja þrjár korntunnur fyrir sama verð og þeir fá endranær fyrir eina tunnu. Þessu er líkt farið á sinn hátt með fiskinn á Íslandi. Kaupmennirnir verða alltaf að kaupa hann sama verði. En því meiri fisk sem Íslendingar veiða, því minna fá kaupmennirnir fyrir hann í Danmörku og Þýskalandi vegna mikils framboðs. Afleiðingin er að til þess að tapa ekki, óskar kaupmaðurinn þess að Íslendingar afli minna“. Þessvegna hlýtur sá fiskur, sem aflað er umfram meðallag, að verða ónýtur og veiðin stöðvast sjálfkrafa. En væri verslunin frjáls væri hægt að selja hann annaðhvort fyrir peninga eða nauðsynjavörur.⁴²⁰

*Nýhöfn í Kaupmannahöfn á 19. öld. Þangað komu flest Íslandsförl að hausti.
Mynd: Konungsbókhlaðan Kaupmannahöfn*

Einokunarverslunin hefur hlotið heldur dapurleg eftirmæli í íslenskri söguritun, og ekki að ósekju. En þegar öllu er á botninn hvolft, má allt eins spyrja, hvort hún hafi ef til vill bjargað íslenskum sjávarútvegi og jafnvel byggð í landinu. Verslunarfyrirkomulagið, svo slæmt sem það var að flestu leyti, tryggði siglingar til landsins, sem ekki er víst, að utanríkismenn hefðu haldið uppi, þegar verst gegndi. Kauptaxtar einokunaraldar voru vissulega miklu lægri en það verð, sem Íslendingar fengu fyrir skreiðina fyrir 1550, en tryggðu þó a.m.k.

lágmarksverð. Er engan veginn víst, að Hamborgarar eða aðrir utanríkismenn hefðu lagt á sig að sigla hingað til lands eftir fiskinum í hörðum árum, hvað þá að þeir hefðu endilega goldið Íslendingum betra verð fyrir hann.

Í þessu sambandi ber einnig að hafa í huga, að einokunarverslunin var í fullu samræmi við þá hagspeki, sem margir ráðamenn í Evrópu aðhylltust á þessum tíma og nefnd hefur verið *merkantílsmi*, eða *kaupauðgissstefna* á íslensku. Voru þau viðhorf nær alls ráðandi í milliríkjaviðskiptum

*Hertir þorskhausar.
Mynd: Minjasafnið á Akureyri*

Evrópumanna á tímabilinu frá því um 1500 og fram um 1750.

Undirstöðuatriði í hugsun þeirra, sem aðhylltust kaupauðgisstefnuna, var að umfang hagkerfis heimsins væri óumbreytanlegt og þjóðir heims gætu aðeins aukið hagsæld sína með því að tryggja sér stærri hluta af kökunni. Af þeim sökum bæri konungum og öðrum ráðamönnum að styðja eftir megni við bakið á þegnum sínum. Það yrði best gert með því að tryggja þeim einkarétt á ýmsum sviðum, m.a. í verslun. Jafnframt bæri að auka útflutning sem mest en hamla innflutningi frá öðrum ríkjum. Hver þjóð átti þannig að búa sem best að sínu, markmið utanríkisviðskipta var að þau væru sem hagkvæmust og til að tryggja

það þótti sjálfsagt að beita ýmiss konar hömlum, svo sem tollum og einkaleyfum.⁴²¹ Í Danmörku fylgdu menn í þessum efnum gjarnan fordæmi þeirra þjóða, sem fyrirferðarmestar voru í viðskiptum, Englendinga og Hollendinga, og stofnuðu verslunarfélög til að annast utanríkisviðskipti. Þau nutu ýmiss konar fríðinda og stuðnings ríkisvaldsins.⁴²² Til að skilja merkantílismann verður að hyggja að ástandi mála í Evrópu á 16. og 17. öld. Tíðin var róstu-söm og styrjaldir tíðar þjóða í millum. Við þær aðstæður þótti flestum stjórnarherrum tryggilegast að búa sem mest að sínu, og nauðsynlegt þótti að tryggja, að hver þjóð væri sjálfri sér nóg um matvæli og þau hráefni, sem nauðsynleg voru til stríðsrekstrar. Á nýlendur litu menn sem forðabúr, er séð gætu móðurlandinu fyrir slíkum nauðsynjum, auk þess sem nýlendueign jók álit og orðstír konunga, og nýlendur gátu, ef svo bar undir, reynst þægileg skiptimynt við friðarsamninga. Að heimila útlendingum óheft viðskipti við þær þótti hins vegar hin mesta goðgá. Einokunarverslun Dana á Íslandi var hluti af þessari þróun. Hún var skilgetið afkvæmi merkantílismans og verður því aðeins skilin og metin, að hún sé skoðuð í ljósi hans.

IV.5. Árferði og búseta

Fljótt á litið gæti svo virst sem augljóst orsakasamband hafi verið á milli verslunarfyrirkomulagsins og gengis sjávarútvegsins, en þó er engan veginn auðvelt að sýna afdráttarlaust fram á, að svo hafi verið. Árferði var mjög erfitt mikinn hluta tímbilsins, og hlaut það að hafa mikil áhrif á

útveginn. Tímabilið 1600-1900 var kuldaskeið í sögu Evrópu, og vísa fræðimenn gjarnan til þess sem „litlu ísaldar“. Íslendingar fóru ekki varhluta af kuldanum, og hér á landi var tímabilið frá því um 1600 og fram um 1820 kalt.

Kuldaskeiðið hófst þegar í upphafi 17. aldar, og var fyrsti vetur hennar nefndur Lurkur og sá næsti Píningsvetur. Segja þær nafngiftir sína sögu um árferðið, og talið er, að á árunum 1602-1604 hafi um 9 þúsund manns fallið úr harðrétti hér á landi.⁴²³ Á þessum árum fór meðalhiti ársins umtalsvert niður fyrir 3°C, og á fyrsta tug aldarinnar telur Páll Bergþórsson, að hafís hafi verið við landið í 33 mánuði.⁴²⁴ Næstu árin var árferði nokkru skárri, en þegar kom fram yfir miðja öldina, kólnaði aftur. Síðustu fimmtán ár aldarinnar voru köld, nær samfelld harðindi og fiskileysi, og á síðasta áratugnum var hafís við landið í 35 mánuði.⁴²⁵ Meðalhiti virðist þó hafa verið litlu hærri á þessum árum en á árunum 1600-1610.⁴²⁶

Út yfir tók árið 1695. Það ár brugðust veiðar við Noreg, allt suður undir Stafangur, og lítið var um þorsk við Hjaltland. Telur breski veðursögufraeðingurinn H. H. Lamb að líkast til hafi pólsjór flætt suður um allt Noregshaf og suður fyrir Færeyjar.⁴²⁷ Hér við land birtust afleiðingar sjávarkuldans í því, að hafís umkringdi landið að heita mátti. Benda heimildir til þess, að ís hafi borist suður með Vestfjörðum, suður á Breiðafjörð og suður með Austfjörðum og síðan vestur með suðurströndinni, inn á Faxaflóa og allt norður undir Snæfellsnes.⁴²⁸

Átjándi öldin var ekki síður misviðrasöm en hin sautjándi. Fyrstu ár hennar voru köld

og harðviðrasöm, en síðan hlýnaði, og fyrstu þrjá til fjóra áratugina var meðalárshitinn um 3,2-3,3°C.⁴²⁹ Eftir 1740 kólnaði hins vegar að mun, og 6. áratugur aldarinnar var þjóðinni erfiður. Telur Hannes biskup Finns-son, að tæplega 9.800 manns hafi fallið af harðrétti á árunum 1752-1759.⁴³⁰ Síðustu fjórir áratugir aldarinnar voru einnig kaldir og meðalárshitinn ávallt undir 3°C.

Sjávarafli var mjög misjafn á tímabilinu 1600-1800, og skiptust á góð aflatímabil og skeið, sem einkenndust af fáfiski og aflaleysi. Jón Jónsson, fiskifræðingur, sem manna ýtarlegast hefur kannað frásagnir annála af sjávarafli á 17. og 18. öld og borið saman við frásagnir heimilda og síðari tíma rannsóknir á veðurfari, kemst að þeirri niðurstöðu, að aflaleysi hafi jafnan verið samhliða og í kjölfar harðinda- og hafísára. Hins vegar hafi afli jafnan aukist með hækkandi hitastigi.⁴³¹

Tvennt ræður mestu um þessa fylgni. Í fyrsta lagi gátu langvarandi hörkur og illviðri valdið því, að menn kæmust ekki á sjó langtímum saman, en hitt skipti þó meira máli, að ástand sjávar hefur mikil áhrif á vöxt og viðgang fiskstofna. Það er vel þekkt staðreynd, að ungfiskur (þorskur) heldur til í sjónum fyrir Norðurlandi á sumrin fyrstu fjögur til fimm ár ævinnar, en fer þá að síga suður á bóginn. Ungfiskurinn er viðkvæmur fyrir breytingum í umhverfinu, og fæðuframboð hans ræðst öðru fremur af hita- og seltustigi sjávar. Af þeim sökum hafa breytingar á þessum tveimur þáttum mikil áhrif á lífsmöguleika og viðgang fisksins fyrstu æviár hans. Í hafísárum er sjórinn kaldur, og þá á ungfiskurinn minni möguleika en

ella á að vaxa og lifa af. Athugun á frásögnum annála af veðurfari og aflabrögðum á 17. og 18. öld leiðir í ljós, að hafísar og kuldaskið á Norðurlandi höfðu nær undantekningarlaust í för með sér minnkandi afla og jafnvel aflabrest sunnanlands og vestan, þótt hann kæmi ekki alltaf fram fyrr en nokkrum árum síðar. Aflabresturinn varð svo þeim mun meiri og alvarlegri sem kuldaskiðið var harðara og langvinnara. Harðindatímabilið undir lok 17. aldar og í upphafi hinnar 18. er dæmigert fyrir þetta. Á sama hátt jókst smáfiskagengd við Norðurland, þegar vel áraði til sjávarins, og nokkrum árum síðar tók afli að glæðast við Suður- og Vesturland.⁴³²

En árferði til sjávarins hafði ekki síður áhrif á mannlíf í sjávarbyggðum en á fiskinn í sjónum. Athugun á frásögnum annála og annarra fyrri alda heimilda leiðir í ljós, að sjóslys voru jafnan mest og flest á harðinda-skiðum og aldrei meiri en á illviðra- og aflaleysis-skiðinu undir lok 17. aldar.⁴³³ Staftaði það m.a. af því, að í aflaleysisárum var sóknin oft harðari en ella, og oft var teftt á tæpastu vað og róið í tvísýnu.

Harðindin höfðu einnig mikil áhrif á búsetu við sjávarsíðuna, ekki síst í sæbýlahverfunum, sem mynduðust á fiskveiðaöld. Þau virðast mörg hafa blómgast í aflaárunum um miðbik 17. aldar, og þá dreif til þeirra fólk, sem flýði harðrétti í sveitum. Á harðindaárunum í lok 17. aldar biðu þau hins vegar mikinn hnekk. Langvinnt aflaleysið varð þess valdandi, að ekki tókst að byggja tómthús og hjáleigur við sjóinn, og í sumum tilvikum flosnuðu búðsetumenn upp og lentu á vergang með fólki sínu. Verst

var ástandið árið 1700, og lýsti höfundur Fitjaannáls afleiðingum harðindanna með þessum orðum:

Þó dó sérdeilis fyrir sunnan og vestan það umferðarfólk, sem var flosnað upp í öðrum landsfjórðungum og fátækt búðarfolk sem sumir sjóarbændur höfðu safnað að sér á fiskiárunum til að fleyta bátum sínum, en gátu því nú ekki við haldið.⁴³⁴

Harðindunum slotaði loks árið 1704, en þremur árum síðar, 1707, barst Stóra bóla til landsins og geisaði til 1709. Bólan lagðist verst á fólk á Suðurlandi, og er talið, að alls hafi um 18 þúsund manns látist úr henni, eða meira en þriðjungur þjóðarinnar.⁴³⁵ Af ýmsum færslum í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín er sýnt, að bólan hefur komið illa við fólk í sæbýlahverfunum á Suðurnesjum og Snæfellsnesi, og báru mörg þeirra ekki sitt barr, eftir að sóttin herjaði. Sum lögðust sem næst í eyði, en í öðrum varð veruleg mannfækkun. Tók ekki að fjölga aftur á sumum þessara staða, fyrr en langt var liðið á 19. öld.

Sæbýlahverfi voru mörg hér á landi á fyrri öldum og virðast hafa staðið í nágrenni flestra stærri verstöðva á svæðinu frá Breiðafirði, suður og austur um til Vestmannaeyja. Erfitt er að meta, hve margt fólk var heimilisfast í hverfunum á hverjum tíma, enda var byggð í þeim óstöðug og háð árferði. Þegar vel áraði til sjávarins, þyrptist fólk stundum að sjávarsíðunni og settist að í tómthúsum og þurrabúðum. Í miklum aflaárum kom fyrir, að útvegsbændur reyndu að laða fólk til hverfanna, eins og fram kom í frásögn Fitjaannáls hér að framan. Fjöldi fólks í sæbýlahverfunum hefur vafalítið

verið mjög breytilegur frá einu skeiði til annars, en þegar best lét, virðist sýnt, að það hafi skipt a.m.k. hundruðum.⁴³⁶

En fáir kynntust því jafn áþreifanlega og sæbýlafólkið, að svipull er sjávarafli. Þegar vel áraði, bjargaðist það bærilega, en þegar harðnaði í ári, afli brást og sóttir gengu, voru fáir jafn illa settir og þeir, er ei höfðu af landi. Þá var hungurvofan sjaldan langt undan, og í kjölfarið fylgdu ýmiss konar skortssjúkdómar, eins og fram kemur í lýsingu Jón Ólafssonar lögréttumanns, höfundar Gímsstaðannáls. Hann bjó um skeið í Fróðársókn og lýsir áhrifum árferðisins árið 1700 með þessum orðum:

Á þessum undanförunum tveimur árum fyrirfarandi hef eg séð skrifað, að dáið hafi í Trékyllisvík meira en 120 manneskjur, bæði í hor, hungri og sótt, því að öll liðamótin hnepptust saman, fengu bólgu í munninn og tannholdið (það var kallaður *skoltur*); sumir fengu blóðspýju undir andlátið; var og þetta kallað *hneppusótt*. Þessi kvilli var víða við sjóinn, nefnilega á þurrabúðarfólki, bæði í kringum Jökul, í Bjarneyjum, svo í Vestfjörðum í sjóplássunum.⁴³⁷

Fleiri hliðstæð dæmi mætti tína til um það, hve illa sæbýlafólk var undir það búið að mæta langvarandi harðindum og skorti. Þegar svo drepsóttir á borð við Stóru bólu fylgdu í kjölfar harðindanna, versnaði ástandið enn.

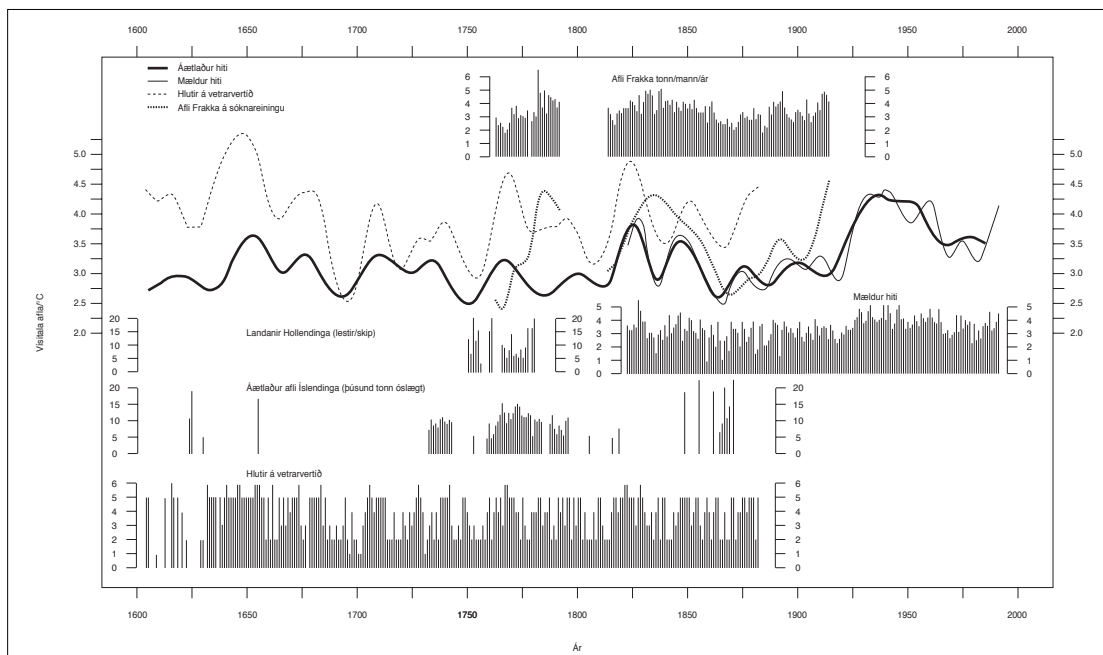
IV,6. Aflabrögð á árabátaöld

Fátt verður fullyrt um aflabrögð íslenskra sjómanna á árabátaöld. Við fornleifarannsóknir, sem gerðar hafa verið víða um land, hefur fundist allmikið af fiskbeinum frá

ýmsum tímum Íslandssögunnar, allt frá miðöldum og fram á 18. öld. Þær benda eindregið til þess, að á fyrri öldum hafi hlutfall stórþorsks (100-119 sm á lengd) í afla verið hátt og mun hærra en á síðari tímum.⁴³⁸ Það segir í sjálfu sér ekkert um aflabrögðin, en bendir til þess, að tiltölulega mikið hafi verið af stórum fiski á grunnslóð á fyrri öldum. Má þá vænta þess, að fiskurinn hafi verið auðteknari en ella og að ekki hafi þurft mikinn fjölda fiska til að afli yrði bærilegur.

Í annálum frá 17. og 18. öld er tíðum getið um sjávarafli. Þær frásagnir greina þó oftast frá aflahlutum, og aldrei nefna annálahöfundar beinlínis fjölda fiska í afla, þaðan af síður þyngd. Algengast er að annálar greini frá því, hvort hlutir hafi verið „góðir“, „í meðallagi“ eða „slakir“ og oft var tekið fram, ef „lestarhlutir“ voru í einstökum verstöðvum eða landshlutum á vertíðinni, en lestarhlutur merkti, að 1200 fiskar eða fleiri komu í hlut. Þótti það jafnan góður afli. Erfiðara er hins vegar að átta sig á því, hvað annálahöfundar eiga við með orðalagi eins og „meðalhlutir“. Þar gat viðmiðunin verið breytileg frá einum tíma til annars. Um miðbik 17. aldar komu t.d. mörg góð aflaár í röð, og þá voru 5-600 fiskar, hálfur lestarhlutur, bærilegur meðalhlutur. Í kjölfar harðinda- og fáfiskisáranna í lok 17. aldar þóttu 300 fiskar hins vegar góður meðalhlutur.⁴³⁹

Jón Jónsson fiskifræðingur hefur gert athyglisverða tilraun til að áætla meðalhluti á vetrarvertíð á tímabilinu 1604-1882 eftir frásögnum annála, en frá 1604 eru frásagnirnar nokkuð reglulegar. Aðferð sinni lýsir Jón svo:

*Hlutir á vetrarvertíð 1600-1882 samkvæmt frásögnum annála.
Mynd: Jón Jónsson: Útgerð og aflabrogð við Ísland 1300-1900*

Aflahlutir í frásögnum annála á vetrarvertíð eru hér metnir samkvæmt mælikvarða frá 1 til 6, þar sem 1 merkir engan hlut eða fáa fiska í hlut en 6 er látið tákna mjög góðan hlut, 1200 fiska eða meira. Ekki er þetta þó nákvæm skilgreining, því að mat manna á meðalafli breyttist með tímanum [...] Oft voru meðalhlutir misjafnir í verstöðvum, sem bæði gæftir og breytilegar fiskgöngur gátu ráðið. Er þá reynt að taka tillit til áætlaðs vægis hinna ýmsu verstöðva í heildaraflanum.⁴⁴⁰

Jón gerði töflu yfir áætlaða árlega aflahluti á vetrarvertíð á ofangreindu tímabili. Myndin, sem birt er hér á síðunni, er einnig frá Jóni, og sýnir hún glögg fylgnina á milli hitastigs og áætlaðra aflahluta. Af súluritinu í myndinni kemur glögg fram, að afli var yfirleitt góður á tímabilinu frá því um 1630 og fram undir miðjan 6. áratug aldarinnar, en minnkaði þá, er hitastig lækkaði. Á harð-

indaskeiðinu undir lok 17. aldar voru hlutir yfirleitt rýrir, og sama máli gegndi um kuldaskeiðin á 18. og 19. öld.

Jón Jónsson reyndi einnig að áætla heildarafla Íslendinga á þessu sama tímabili út frá útflutningi og áætlaðri innanlandsneyslu.⁴⁴¹ Þeir útreikningar eru einnig allrar athygli verðir, en byggja þó á veikari forsendum, einkum vegna þess að þeir miða við innanlandsneyslu á einu tilteknu tímabili, 1764-1773.⁴⁴² Þá hafði hins vegar lengi verið hart í ári og því líklegt, að hlutur fiskmetis í mataræði landsmanna hafi verið meiri en fyrr á tímum. Allt um það hljóta útreikningar og áætlanir Jóns að gefa ákveðna vísbendingu, og athyglisvert er, að litlu munar á áætluðum heildarafla í útreikningum hans fyrir árin 1625 og 1655⁴⁴³ og afla árabátaflotans árið

1898, fyrsta árið sem sæmilega traustar aflaskýrslur ná til.⁴⁴⁴ Getur það gefið til kynna, að í venjulegum árum hafi sókn árabátaflotans verið svipuð frá ári til árs, en aflabrögð hlutu, að nokkru leyti a.m.k., að ráðast af henni. Við vitum að vísu ekki, hve stór flotinn var um miðbik 17. aldar, en ekki er fjarri lagi að áætla, að hann hafi þá verið svipaður að stærð og árið 1898. Það ár gengu alls 1.975 árabátar til veiða hér við land, eða 106 fleiri en 1770, fyrsta árið sem bátatölur eru til um.⁴⁴⁵

En hvernig sem á málið er litið, er ljóst, að í góðum árum var afli árabátanna býsna mikill. Þannig hefur afli hvers báts verið sem næst 23,6 tonn árið 1898. Skipsrúm það ár voru 7.798,⁴⁴⁶ og hefur því meðalafla á hvern skipverja þetta ár verið tæp sex tonn. Ómögulegt er að reyna að geta sér til um meðalafla á sjómann á fyrri öldum, en ef reiknað er með því, að meðalþorskur vegi 5 kíló upp úr sjó, verður lestarhlutur, 1200 fiskar, 6 tonn.⁴⁴⁷ Það getur bent til þess, að afköst íslenskra árabátasjómannna hafi í aldanna rás verið svipuð frá einu ári til annars, en afli ársins 1898 var mjög nærri meðaltali árána 1898-1902.

IV, 7. Sjávarútvegur og samfélag

Þess var getið í upphafi þessa rits, að nokkur hefð væri orðin fyrir því í íslenskri söguritun að nefna það samfélag, er var við lýði hér á landi, áður en þéttbýlismyndun hófst að marki, *bændasamfélag*. Helstu rökin fyrir þeirri skilgreiningu eru þau, að allt fram á 20. öld hafi þorri Íslendinga búið í sveitum og bændur verið burðarásar samfélagsins.

Ekki skal því neitað, að þessi skilgreining eigi nokkurn rétt á sér. Með tilliti til málnotkunar og málskilnings nútímafélks er hún hins vegar villandi og getur gefið til kynna, að Íslendingar fyrri alda hafi alfarið lifað af landbúskap. Það gerðu þeir ekki. Íslenskt samfélag fyrri alda byggðist á sjálfsþurftarbúskap, sem hvíldi á tveim meginstöðum, landbúskap og sjávarútvegi. Hvorug þessara greina mátti án hinnar vera, en mikilvægi þeirra var misjafnt eftir landshlutum. Í góðum landbúnaðarsveitum á Suður-, Austur- og Norðurlandi og í Borgarfirði og Dölum var landbúskapurinn höfuðbjargræðisvegur fólks, en sjávarútvegur við sjávarsíðuna og á stórum svæðum á Suðvestur- og Vesturlandi og á Vestfjörðum. Þar kölluðust húsráðendur að sönnu *bændur*, en voru í raun fyrst og síðast *útvegsbændur*. Afkoma þeirra byggðist öðru fremur á sjávarútvegi, fiskveiðum og nýtingu annars sjávarfangs. Í þessum landshlutum var vetrarvertíðin hábjargræðistíminn, ekki heyannir eins og í sveitum.

En þrátt fyrir þessa næsta augljósku skiptingu er oft erfitt að greina á milli landbúskapar og sjávarútvegs á fyrri öldum, og hvorir tveggju, bændur og útvegsbændur, byggðu afkomu sína og sinna í senn á hagnýtingu gæða lands og sjávar. Dalabændur og uppsveita sendu menn í verið á vertíðum og keyptu harðmeti og annað sjávarfang af útvegsbændum í skiptum fyrir smjör og aðra landvöru. Fá sveitabýli gátu án sjávarfangs verið, og á sama hátt þurftu heimili við sjávarsíðuna á afurðum landbúskaparins að halda. Sjálfsþurftarbúskapurinn byggðist á nýtingu beggja auðlindanna, lands og hafs,

og allt fram á síðari hluta 19. aldar var það meginhlutverk beggja atvinnugreinanna, landbúskapar og sjávarútvegs, að framleiða matvæli til neyslu innanlands. Aðeins umframframleiðslan var seld til útlanda, og árferði til lands og sjávar réð því, hve mikla verslunarvöru landsmenn gátu boðið til sölu án þess að skerða eigin forða. Var hann þó oft ónógur í hörðum árum.

Árstíðabundnar göngur fisks og grasprettu gerðu Íslendingum kleift að nýta hvort tveggja, gæði lands og sjávar, og fámenni þjóðarinnar olli því, að flest vinnufært fólk varð að stunda jöfnum höndum bústörf og vinnu við sjó. Þetta hafði í för með sér mikla vinnuafslutninga landshluta á milli á ári hverju. Vermenn fóru öldum saman langar leiðir í verið á vetri hverjum og heim aftur í vertíðarlök. Um Jónsmessuleytið, þegar fjallvegir urðu færir hestum, hófust skreiðarferðir, og þá hélt kaupafólk á milli sveita og landshluta. Það sneri aftur til síns heima að loknum heyönnum og varð þá gjarnan samferða vermönnum á leið á haustvertíð. Sumir fóru þannig 4-5 ferðir fram og til baka yfir fjallvegi á ári hverju. Með öðrum hætti gátu Íslendingar fyrri alda ekki nýtt gagn og gæði lands og sjávar, með öðru móti hefðu þeir trauðla lifað af í landinu. Þessar sífelldu og oft erfiðu og hættusömu ferðir frá einum landshluta til annars og samvera fólks úr ólíkum landshlutum á vertíðum áttu hins vegar sinn þátt í því að steypa þjóðina í órofa heild, og kannski ollu þær ekki minnstu um það, að allir Íslendingar töluðu sömu tungu; mállyskumunur varð aldrei mikill.

Þáttur sjávarútvegsins í bændasamfélaginu var þannig mikill, en ekki er auðvelt að

gera sér glögga grein fyrir því, hve margir höfðu lífsframfæri sitt af fiskveiðum á hverjum tíma. Langflestir Íslendingar lifðu af hvoru tveggja, landbúskap og fiskveiðum, en landfræðilegar og náttúrufarslegar aðstæður réðu því, hvor atvinnugreinin varð helsta bjargræði fólks. Skýrslur um atvinnuskiptingu eru engar til frá fyrri öldum, en eins og fram kom í töflu 1 (sjá bls. 82), voru skiprúm á árabátaflotanum 9.027 árið 1770. Hafi þau öll verið fullskipuð, hefur tæpur fimmtungur þjóðarinnar sótt sjó þetta ár, og af tölunum um fjölda skiprúma næstu átta áratugina virðist svo sem hlutfallið hafi haldist svipað allt fram um 1850. Eftir það fækkaði sjómönnum hlutfallslega, er mannfjöldi óx í landinu, og árið 1901 voru u.þ.b. 10,5 af hundraði Íslendinga sjómenn. Það er mjög hátt hlutfall af heildarmannfjölda, en þó ber þess að gæta, að margir stunduðu sjóinn aðeins hluta úr ári, á vertíðum, en gegndu öðrum störfum á öðrum árstímum. Hafði svo verið um aldir.

Ög sjómenn voru ekki hinir einu, er störfuðu að sjávarútvegi. Í verstöðvunum tóku konur og börn virkan þátt í hvers kyns störfum, er að útveginum lutu, og sama máli gegndi um karlmenn, sem ekki reru til fiskjar. Þetta fólk tók þátt í hirðingu og verkun afla, gerð veiðarfæra og sjóklæða, og þannig mætti áfram telja. Þegar allt kemur til alls, er ekki ósennilegt, að allt að helmingur alls vinnufærs fólks á Íslandi hafi með einum eða öðrum hætti starfað að sjávarútvegi, þegar mest var.

Hagræn tengsl landbúskapar og sjávarútvegs á fyrri öldum voru margslungin, og allar fullyrðingar um það hvor greinin hafi

verið þjóðhagslega mikilvægari hljóta að orka tvímælis. Engu að síður er ljóst, að í útflutningsverslun voru sjávarafurðir lengst af miklum mun verðmætari en útflutningsvörur landbúskaparins. Þetta var landbændum bætt upp með kaupsetningunum 1619 og 1702, en þar var kaupmönnum gert kleift að greiða of hátt verð fyrir þrjónles og ýmsar aðrar útflutningsvörur sveitabænda. Í staðinn fengu þeir fisk við verði, sem var langt undir markaðsverði. Sjávarútvegurinn var látinn borga með landbúnaðinum.⁴⁴⁸

Fyrirkomulag útgerðarinnar var að ýmsu leyti svipað því, sem gerðist í landbúskapnum. Engin eiginleg útgerðarfyrirtæki voru til í landinu samkvæmt nútímaskilningi þess orðs. Lengst af árabátöld var útgerðin mest á höndum einstakra stórbænda, kirkju og konungs. Á miðöldum voru stórbændur fyrst mestir útvegsmenn, en er sjávarútvegur tók að eflast á 13. og 14. öld, jókst mjög þátttaka biskupsstólanna og klaustra í útgerðinni, tíðast á kostnað sjálfseignarbænda. Gerðist það oftast þannig, að biskupsstólarnir og klaustur eignuðust góðar sjávarjarðir með einum eða öðrum hætti, byggðu þær leiguliðum, sem síðan gerðu út og réðu til sín menn til að róa á bátunum. Oft byggðu þessir leiguliðar, sem tíðast voru kallaðir bændur eða ábúendur, öðrum mönnum hjáleigur eða tómthús í landi jarðanna. Ábúendur þeirra guldu landskuld sína með skipsáróðri.

Grindavík er gott dæmi um þessa þróun mála. Allar jarðir í vikinni utan ein komust í eigu Skálholtsstóls á miðöldum og héldust í eigu hans þar til seint á 18. öld. Í Grinda-

vík var land lítt fallið til landbúskapar, en aðstæður til útgerðar þeim mun betri. Skálholtsstóll átti þar jafnan verbúðir og skipsstöðu fyrir eigin skip, og árið 1703 gengu 8-9 stólsskip úr Grindavík.⁴⁴⁹ Jafnframt ráku leiguliðarnir mikla útgerð og greiddu landskuldir sínar í fiski. Árið 1703 námu landskuldir Grindvíkinga til Skálholtsstóls alls 4.140 kg af fullverkuðum harðfiski, eða sem samsvaraði tæpum sautján smálestum af fiski upp úr sjó.⁴⁵⁰ Gefa þær tölur nokkra hugmynd um það, hve miklar tekjur biskupsstólsins voru af þessari einu verstöð, en auk útvegsins í Grindavík höfðu Skálhyltingar mikla útgerð víða annars staðar, m.a. í Þorlákshöfn, Selvogi og á Akranesi.

Landsetar biskupsstólsins gátu vitaskuld komist í bærileg efni, ef vel gekk útvegurinn, enda áttu þeir þann fisk, sem aflaðist á báta þeirra umfram landskuld og önnur afgangjöld. Allt um það bar þeim að svara miklum kvöðum, eins og sjá má af erindisbréfi, sem Brynjólfur biskup Sveinsson setti umboðsmanni sínum, Jóni Ásmundssyni, árið 1660. Þar var kvöðum landseta stólsins í Grindavík lýst svo:

Item venjulegar kvaðir, sem er gagnligt mannslán í Grindavík og hingað eftir sem komi í réttan tíma og haldi við til vertíðarloka. Enn þeir [sem] ekki hafa manninn til né geta hann útvegað so það sannist og bevisist forlíki þar fyrir. Eða og sé þess óskað ljái uppvaxtarmenn til sjóróðra í innri verstöðvar allt á Akranes eftir því sem þeir fá orkað og tilsagt verður. Er þetta mannslán áskilið eitt af hverri jörðu sem og hestlán í Grindavík [...]⁴⁵¹

Grindvíkingum bar þannig að lána einn fullgildan mann til róðra af hverri jörð og urðu sjálfir að bera allan kostnað af útgerð hans.

Róðrarkvöðin, sem einnig var nefnd mannlánskvið, var bændum þungbær, en fast var gengið eftir því, að henni væri sinnt. Kvöðin var í raun eins konar skattur á vinnuafli og útgerð landseta stólsjarða, klaustra, kirkna, konungsjarða og jarða í eigu einstöku stórbænda. Kvöðin var metin jafngildi einnar vættar, sem var leiga eftir eina kú. Þá upphæð bar mönnum að greiða, vildu þeir losna undan kvöðinni, en það var sjaldan hægt. Þýðing róðrarkvaðarinnar fyrir útgerð í landinu sést best af því, að undir lok 16. aldar voru mannlán á konungsjörðum í öðrum landsfjórðungum en Austfirðingafjórðungi alls 590 á ári hverju, og um svipað leyti bar landsetum Skálholtsstóls á svæðinu frá Jökulsá á Sólheimasandi að Hvítá í Borgarfirði að lána 350 menn til róðra á stólsskipum á ári hverju. Það jafngildi leigu eftir 350 kyr eða 14 smálestum af fullþurum harðfiski. Þegar þessa er gætt, þarf engum að koma á óvart, að á 18. öld taldi Finnur biskup Jónsson róðrarkvöðina fjárhagslega undirstöðu stólsútgerðarinnar.

Eftir siðaskipti komust eignir klaustra í eigu konungs, og jafnframt gerði konungsvaldið upptækar eigur Hamborgara á Suðurnesjum. Í kjölfarið hófst umtalsverð útgerð fyrir konungsreikning á Suðurnesjum og í Vestmannaeyjum og stóð til ársins 1769. Konungsútgerðin var rekin með svipuðum hætti og útgerð biskupsstólanna, en miðstöðvar hennar á Suðurnesjum voru í Garði og á Stafnesi. Á sama hátt eignaðist konungur margar góðar útvegsjarðir og jarðarhluta, sem verið höfðu í eigu Helgafellsklausturs fyrir siðaskipti.⁴⁵³ Þær voru

byggðar landsetum, sem önnuðust útgerð og guldu landskuld með líkum hætti og ábúendur stólsjarða.

Bændaútgerð hélt mun betur velli á Vestfjörðum en á Suðurnesjum og Snæfellsnesi, og kirkju- og konungsjarðir voru þar mun færri. Árið 1703 voru margar góðar útvegsjarðir á Vestfjörðum í eigu sjálfseignarbænda, og var þá um hvort tveggja að ræða, að einstakir stórbændur ættu margar jarðir og gerðu út með aðstoð landseta sinna, eða að bændur ættu aðeins eina jörð, sem þeir sátu sjálfir.⁴⁵⁴ Er ekki ólíklegt, að þetta tilföllum mikla eignarhald hafi skipt nokkru fyrir þróun mála í fjórðungnum, er nýir útgerðarhættir komu til sögu á fyrri hluta 19. aldar.

IV,8. Strand- og fjörunytjar

Í II. kafla þessa rits var nokkuð greint frá fjöru- og strandnytjum Íslendinga á fyrstu árum Íslandsbyggðar. Hér verður þráðurinn tekinn upp aftur og fjallað um þessa þætti á árabátaöld, þ.e. fram um aldamótin 1900.

Allt þetta tímabil skiptu nytjar fjöru- og strandgæða miklu máli í búskap fólks í sjávarhéruðum, á stöku stað jafnvel meginmáli. Má gleggst sjá þýðingu þessara þátta af því, að í gömlum lögbókum íslenskum voru sérstakir kaflar um nýtingu þeirra, og í fjölmörgum máldögum, eigna- og jarðaskrá, kaupmálum og byggingarbréfum, sem varðveist hafa frá fyrri öldum, er rækilega getið um nýtingar- og eignarrétt á strand- og fjörunytjum og gagnsemi hans tíunduð.

En hvað voru fjörunytjar? Í 1. bindi

Íslenzkra sjávarháttá fjallar Lúðvík Kristjánsson ýtarlega um þetta efni og fylgir þar að mestu leyti skýringu og skilgreiningu sr. Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal í bréfi til Finns biskups Jónssonar frá árinu 1776 eða 1777.⁴⁵⁴ Þar segir:

Fyrir fjörunytjar meina ég skiljast eigi allur ágóði og gagnsemi, sem árlega fjöru fylgja, og eru því þeim í hendi, sem mega ínytja sér, svo sem þang, sól, marhálmur, slý, fjörugrös til manneldis eða beitar, skelfiskur, fjörumaður, þari, hrognkelsi í sjóarpollum, selur, sem þar veiðist á látrum etc. Hvorki get ég meint þar með reka né veiði fyrir landi, í sjó, ekki heldur þann rétt, sem landeigandi á í fiskhelgi, eða rekamaður í netlögum: servitutes omnes sunt Strictæ interpretationis,⁴⁵⁵ og hefði landeigandi viljað rekann gefa, þá var rekanafnið alkennt, og þá myndi hann hafa brúkað það. Þó er það víst, að fjörunytjar Vatnsfjarðarkirkju í Ísafirði eru meiri en sömu kirkjuþaranytjar á Reykjanesi, mun þarinn hafa verið gefinn þar til áburðar á sáðjörðina. Þari telst jafnan með reka, þó eigna lögin landeiganda hann og ekki fjörumanni, því hann er landbúa að gagni, þar sem hann rekur, en varla eða ekki fjörumanni, sem bág á að flytja hann burt, og þykir mér því sem hann teljist með fjörunytjum, eins og þangið, þó hann sé accedens ad littus.⁴⁵⁶

Sr. Björn skilgreinir fjörunytjar í þröngum skilningi, og þannig er líklegt, að fyrri alda menn á Íslandi hafi flestir skilið þetta hugtak, þótt vera meg, að nokkur munur hafi verið á milli landshluta. Hér verður hugtakið skilgreint í víðara skilningi og fjallað um *fjöru- og strandnytjar*. Til strandnytja eru þá taldar nytjar fuglabjarga og eggvera, selveiðar, fyrir landi sem í látrum. Um meginþætti í nýtingu hvalreka var rætt í II. kafla þessa rits og ekki ástæða til að fjalla nánar um það efni hér. Hvalreki var ávallt happ og hvalurinn nýttur með líkum hætti alla tíð.

Um rekavið og nýtingu hans hefur einnig verið fjallað framar í þessu riti, og verður ekkert af því endurtekið hér.

IV, 8.1. Fugla- og bjargnytjar

Fugla- og bjargnytjar voru umtalsverður þáttur í búskap manna í sjávarhéruðum víða um land á fyrri öldum, og í sumum sveitum voru fugl og egg fyrsta nýmetið, sem fólk átti kost á að liðnum löngum og hörðum vetri. Átti það ekki síst við um harðbýlar byggðir á norðan- og vestanverðu landinu. Þar var koma fugls í björg tíðum fyrsti og gleggsti vorboðinn. Áttu þó fáir jafn mikið undir komu fuglsins og Hornstrendingar.⁴⁵⁷

Fuglabjörg eru víða við strendur landsins, misstór og misjafnlega gagnleg. Í þeim verpa margar tegundir sjófugla, en nokkuð var misjafnt eftir stöðum, hve mikið var af hverri tegund, og réðst nýting af því. Stærstu og fuglríkustu fuglabjörgin eru á Vestfjörðum og tegundir þar margar. Góð og nýtileg fuglabjörg eru einnig í Vestmannaeyjum, Drangey á Skagafirði og Grímsey, og eru þá aðeins taldir örfáir þeirra staða, þar sem fugl var nýttur í verulegum mæli. Mestu nytjafuglar í björgum voru svartfugl, lundi, teista, fýll, súla, rita, svartbakur og skarfur, og víða hafa aðrir sjófuglar, t.d. æður, kría og mávur, verið til góðra nytja í aldanna rás.⁴⁵⁸

Framar í þessu riti var lítið eitt rætt um fugla- og bjargnytjar á landnáms- og þjóðveldisöld og hermd lýsing Arngríms ábóta Brandssonar á sjófuglaveiði í *Guðmundar sögu* góða. Sú frásögn á við um meginþætti í bjargfuglaveiði Íslendinga á öllum öldum

og er efnislega lík lýsingu Odds biskups Einarssonar frá lokum 16. aldar. Oddur lýsti stuttlega ýmsum helstu tegundum sjófugla hér við land og sagði síðan:

Annars er veiði eða tekja fyrrnefndra fugla erfið og mjög hættuleg, því flestir sjófuglar verpa á óaðgengilegum stöðum, snarbröttum og þverhníptum, svo að engir nema hinir fimustu og æfðustu menn geta teft í þá tvísýnu að fara niður eða upp þessi hengiflug, með ólgandi hafið beint undir klettasnösunum.

Því hafa eyjarskeggjar fundið upp þá list að láta einmitt hina mestu fullhuga, þjálfaða í slíkri fugla-tekju, síga niður í reipum og margföldum festum, svo að þeir geti tekið fuglinn, þar sem hann liggur á. Þegar þeir eru svo orðnir hlaðnir fugli og eggjum, eru þeir dregnir upp aftur af félögum sínum. En þar sem hávaðinn í fuglinum er slíkur, að ógerlegt er fyrir þá, sem uppi eru og eiga að draga sigmann upp, að heyra kall hans, eru nokkrir menn settir á vörð, sem fylgjast gaumgæfilega með því af klettabrúnum, hvenær sigamaður gefur merki. Er þannig keppzt við dögum saman, en að því búnu er fugli og eggjum skipt réttlátlega meðal samverkamanna. Stendur veiðin í eyjum þeim, sem þekktar eru og fjölsóttar vegna þessa bjargræðis, nokkrar vikur í egg tíðinni.⁴⁵⁹

Þessi lýsing getur í meginatriðum átt við um bjargfuglaveiðar Íslendinga allt fram á 20. öld. Aðferðir og verklag sigmanna var að vísu nokkuð misjafnt frá einum stað til annars og eftir því hvort sigið var til eggja- eða fuglatöku. Í meginatriðum var þó hvarvetna farið eins að. Bjargsigi í Vestmannaeyjum hefur verið lýst svo:

Stórsig nefnast þau sig þar sem sigamaður getur lítið hjálpað til með klifri eða með því að handstyrkja sig á lausu bandi. Algengt var að 5 menn væru í slíkum sigum auk sigamanns. Hvorki er hafður bjargstokkur á brún né gefið niður á hæl heldur leikur

vaðurinn á brúninni og sér einn mannanna um gjöfina og stoppar á sjálfum sér. Er hann oftast nefndur undirsetumaður eða gjafarmaður. Hann velur sér tryggt sæti með góðri viðspyrnu fyrir báða fætur. Hefur hann gjarnan strigapoka bundinn um bakið þar sem vaðurinn leikur á. Sumir notuðu til þessa sama pokann ár eftir ár. Þá hefur undirsetumaður róna sjóvettlinga á höndum svo lófarnir sárni minna. Hann bregður nú vaðnum aftur fyrir bakið og heldur um hann beggja vegna við sig.

Fyrir aftan eða til hliðar við undirsetumann er einn maður, stundum tveir, sem sér um að samþætta vaðinn og gæta þess að hann komi greiður í hendur gjafarmanns – en í stórsigum er alltaf notaður tvöfaldur vaður.⁴⁶⁰

Svipaðar lýsingar má finna víðar að af landinu, og er ástæðulaust að tíunda þær hér. Bjargsig var hættulegt starf og ekki á færi annarra en gætinna og öruggra manna. Aðgæsla dugði þó ekki alltaf til, og oft urðu háskaleg slys í bjargferðum. Munu þau og fá fuglabjörgin, þar sem sigamaður hefur ekki einhverntíma slasast eða týnt lífi.

En sig var ekki eina aðferðin, sem notuð var til fuglaveiða. Skotveiði var mikið stunduð, eftir að byssur urðu algengar, og flekaveiði var ávallt stunduð nokkuð. Mest var hún við Drangey, en í minna mæli við Vestmannaeyjar, Grímsey og á Hornströndum.⁴⁶¹

Fugla- og eggjatekja var víða gott búslag, og á meðan þjóðin bjó mest að sínu, voru bjargnytjar einn af undirstöðupáttum búskapar og matvælaöflunar í ýmsum sjávarhéruðum. Í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín eru fuglabjörg og önnur varplönd sjófugla tíðum talin til hlunninda og tilheyrðu sums staðar einstökum jörðum, auk þess sem t. d. biskupsstólarnir og klaustur sóttust eftir ítökum í björgum. Víða voru þó fuglabjörg almenningur og

fugla- og eggjatekja heimil öllum innan-sveitarmönnum. Þannig var t.d. Riturinn við Ísafjarðardjúp almenningur, en næsta fáir gátu hagnýtt sér hann, enda sagður „eitt óvættis bjarg“, sem eigi yrði „gagnnýtt utan lítið með stórri mannhættu [...]“.⁴⁶² Á öndverðri 18. öld virðast flestir Hornstrendingar hafa lítið á fuglabyggðina í Hornbjargi sem almenning, þótt ekki væru áhöld um, að jörðin Horn ætti land uppi á bjarginu:

Eggver og fuglveiði af svartfuglu í Hornbjargi merkilega góð en stórlega erfið, því síga þarf fertugt og sextugt bjarg, og hefur ábúandi sjaldan verið svo liðaður að hann hafi getað nýtt þetta eggver að fullu.

NB. Nokkrir vilja halda að þetta eggver í nefndu Hornbjargi sje almenningur og heyri ekki Horni frammar en öðrum, sem brúka vilja, og því hafa margir þetta eggver í leyfisleysi brúkað ásamt Hornsmönnum. Horn á þó átölulaust land alt á bjarginu uppi, en almenningur er haldinn reki undir því, sem ýmsir nýta.⁴⁶³

Varp- og egg tími sjófugla er stuttur, og því reið á að nýta hann sem best. Í þeim héruðum, þar sem fugla- og eggjatekja var mest, var fuglinn víða undirstöðupáttur í mataræði. Fugl og egg voru etin ný á vorin, en annars var fugl yfirleitt reyttur og sviðinn og síðan saltaður, og entust birgðir allt árið, ef vel veiddist. Var fuglinn oftast etinn soðinn, og sums staðar tíðkaðist að sjóða af honum súpu.⁴⁶⁴ Egg voru hins vegar geymd og etin með ýmsum hætti.⁴⁶⁵

IV, 8.2. *Selfang*

Líkt og fugla- og bjargnytjar voru selveiðar gott búsilag í sjávarhéruðum á fyrri tíð. Fram-

ar í þessu riti var dregið á heimildir um selveiði á fyrstu öldum Íslandsbyggðar en allvíða í fornum ritum er getið selveiða og nytja af sel. Mikilvægi þeirra sést ef til vill best af því, að á miðöldum sóttust kirkjur og klaustur löngum eftir ítökum í selverum. Þá voru þess einnig nokkur dæmi, að menn leigðu nýtingarrétt á selalátrum og rétt til selveiði.⁴⁶⁶

Fyrri alda höfundar greina sumir nokkuð frá sel og selatekju í ritum sínum, og er ljóst, að selveiði hefur tíðum verið þjóðinni mikilsverð, ekki síst í hörðum árum þegar jarðargróði brást og fiskafli var lítill. Oddur biskup Einarsson lýsti sel við Íslandsstrendur og veiðiaðferðum landsmanna svo:

Af *sel* eru fjölmargar tegundir í hafi voru. Sumar þeirra berast til vor úr Grænlandshafi yfir Ísbreiður Íshafsins, sem áður er getið um, og flækjast um hörðum saman. Hefur veiði hans oft orðið eyjar-skeggjum til mikils ábata, en þó einkum árið 1565, er mikill fjöldi landsmanna hafði þegar verið hörmulega hart leikinn af óskaplegri hungursneyð. En sumar tegundir eru að staðaldr við strendur vorar sem eins konar heimaselur. Fyrir þennan sel leggja menn stórriðin net, þar sem hann gengur upp í ár og fljót úr sjónum. Aftur á móti kljást menn við hina fyrrnefndu á ísnum, sem á valllendi væri, með lurkum og kylfum og drepa þannig, en sumir af þeim hafa það sérkenni, að þeir synda ekki á grúfu sem aðrir fiskar, heldur á bakinu, og eru þeir af því nefndir opnuselar. Aðrir hafa í sér svo mikið af heitu lofti, að með sínum eigin blæstri geta þeir gert vakir á þykkari ís og rutt sér þannig braut gegnum opin að hentugleikum; kalla menn þá í daglegu tali skemminga. Aðrar selategundir sundurgreinum vér einungis með alþýðlegum heitum, svo sem: *blöðkuselar*, *granaselar*, *flettiselar*, *norðselar* o.s.frv.⁴⁶⁷

Þessi lýsing á vitaskuld við um tíma höfundar, og Jón Guðmundsson lærði, sem á

fyrri hluta 17. aldar ritaði um lifnaðarhætti Íslendinga á 16. öld, taldi upp mun fleiri selaheiti.⁴⁶⁸ Lýsing Odds á veiðiaðferðum á hins vegar við um flest tímabil Íslandssögunnar.

Selur var veiddur með ýmsum aðferðum hér við land. Uppdráp, en þá er selurinn rotaður og skorinn á landi, hafði viðgengist allt frá landnámsöld. Uppdráp, sem einnig var kallað *selasláttur* og *orknadráp*, var einkum stundað í selalátrum, í eyjum, skerjum og á ís, og voru aðferðir við það allt annað en geðslegar. Netaveiðar hafa einnig tíðkast hér við land frá landnámsöld og sömuleiðis skutulveiði, og eftir að byssur urðu algeng verkfæri, var tekið að skjóta sel. Ýmsar fleiri aðferðir hafa verið tíðkaðar í aldanna rás og sumar staðbundnar eða bundnar við ákveðin landsvæði.⁴⁶⁹

Frá 17. öld eru heimildir um seltöku harla stopular en í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín er að finna glöggar frásagnir af því, hvar selveiði hafði verið til gagnsmuna, hvar hún hafði lagst af og hvar hún var enn stunduð um aldamótin 1700. Jarðabókin tekur aðeins til þriggja landshluta, Sunnlendinga-, Vestfirðinga- og Norðlendingafjórðungs og hefur Lúðvík Kristjánsson komist að þeirri niðurstöðu, að er jarðabókin var tekin saman, hafi selveiðar verið stundaðar á 243 jörðum, en verið aflagðar á 152 jörðum, þar sem þær voru áður stundaðar. Langflestar voru selveiðijarðirnar við Breiðafjörð, samtals 79 í Snæfellsnes-, Dala- og Barðastrandarsýslum. Í Ísafjarðarsýslum voru 28 selveiðijarðir, flestar við Ísafjarðardjúp. Í Norðlendingafjórðungi voru flestar selveiðijarðir í Húnavatnssýslu.⁴⁷⁰

Selurinn var til margra hluta nytSAM-

legur. Kjöt, hreifar og innmatur var verkaður til matar, og skinnið var nýtt til fatagerðar og ýmissa fleiri hluta. Meðal annars voru gerðar úr því töskur og pyngjur, og lengi hefur tíðkast að binda bækur í selskinn. Sellýsi þótti besta ljósmeti, sem völ var á, á meðan enn voru notaðar kolur og lýsislampar, og einnig var það flutt utan. Þá var selspik víða haft til matar, og þótti mörgum herraMannsmatur.⁴⁷¹

IV,8.3. Fjöruntjar

Góð fjara var sjávarbændum oft sannkölluð gullkista, og voru þess mörg dæmi á eldri tíð, að í hörðum árum hafi fjörugrös orðið bjargþrota fólki til lífs, gert því kleift að þreyja hörð vor, þegar flestar aðrar bjargir voru bannaðar. Má hafa það sem dæmi um gildi fjörunnar, að er landskuld jarða Skálholtsstóls í Grindavík var metin árið 1753, var fjaran virt sérstaklega.⁴⁷²

Fjöruntjar voru einkum þrenns konar; fjörugrös, sem uxu í fjörunni, ýmiss konar reki, sjávargróður, sem slitnaði upp og rak á land og loks fiskur og maður, sem ýmist var veiddur í eða úr fjöru eða tíndur þar. Maðurinn var mest tíndur til beitu, og er um hann fjallað annars staðar í þessu riti.

Fjörugrös voru mörg og til margvíslegra nytja. Til manneldis voru *söl* langmest notuð allra fjörugrasa, og góð sölva fjara var mikil hlunnindabót. Margir lögðu mikið á sig til að afla sölvu, kirkjur og klaustur sóttust eftir ítökum í sölva fjörum, og margir fóru langar leiðir til að sækja eða kaupa söl, og bændur á sölva jörðum seldu tíðum söl í skiptum fyrir landvöru. Var algengt, að

*Sölvaðfjara í Selvogi.
Mynd: Íslenzkir sjávarhættir, 1. b.*

bændur úr innsveitum færu sérstakar sölva-kaupaferðir, oft í aðra landshluta.

Söl er að finna víðast hvar við strendur landsins, en misjafnt er, hve mikið er af þeim, og ræðst það einkum af sjávarföllum. Langmest er af sölvum á sunnan- og vestanverðu landinu, á svæðinu frá Stokkseyri, vestur um til Breiðafjarðar. Hvergi var þó sölvanám meira en á Stokkseyrarfjöru og á Saurbæjarfjöru í Gilsfirði, en á báðum þessum stöðum er mikill munur sjávarfalla. Var sala sölva og sölvaítaka eigendum þessara jarða – og reyndar margra fleiri – löngum drjúg tekjulind.⁴⁷³

Best þótti jafnan að fara á sölvaðfjöru um stórstrauma á vorin og um höfuðdag. Þá voru sölin vel sprottin, og nægur tími gafst til að þurrka þau. Ýmsar aðferðir voru hafðar við sölvanámið. Algengast var, að sölin væru reytt með höndum, en einnig þekktist að þau væru skorin með hnífum. Lúðvík Kristjánsson lýsir sölvanámi í Stokkseyrarhreppi eftir frásögn heimildarmanna með þessum orðum:

Í Stokkseyrarhreppi hinum forna, og þá ekki sízt á hinum miklu sölvaðfjörðum eins og Stokkseyri, Stóru-Háeyri, Stóra-Hrauni og síðar á Eyrarbakka, fór sölvaðtaka fram með tvennu móti. Ýmist voru

þau flutt í land á bát eða á hestum. Aðalverkið var fólgið í því að reyta sölin og bera þau saman. Allir, sem að þessu unnu, höfðu sinn laup eða poka, er þeir létu sölin í um leið og þau höfðu verið losuð. Þegar ílátíð var orðið fullt, var farið með það þangað, sem hentugast þótti að hafa sölin í hrúgum til þess að láta þau upp í kláfana eða hripin, sem þau voru reidd í. Mismargir hestar voru hafðir til að flytja á og fór það eftir fjölmenninu við að sölvu. Duglegir krakkar voru hafðir til milliferða, en það var kallað „að leiða“, einkum þar sem greiðfært var. Þyrfti að fara yfir straumharða ósa eða djúpar skerjarásir var liðlétt-ingum ekki hætt í þau fjöruslörk, heldur kom þá maður á móti þeim og fékk unglingnum hest eða hesta með tómun kláfum, tók við þeim klyfjuðu og fór með þá yfir mestu torfærurnar.⁴⁷⁴

Þegar sölin voru komin á land, reið á að þurrka þau og verka. Bjarni Pálsson lýsti sölvaverkun svo:

Fyrst voru þau lögð í ferskt vatn til að þvo af óhreinindi og sjávarseltuna. Því næst voru þau þurrkuð í sól og vindi. Eftir þurrkunina voru þau sett í tréflát og fergð. Þurrkun og ferging voru stundum endurtekin tvisvar til þrisvar, unz öll merki um vætu voru horfin. Þau þóttu þeim mun betri sem þau voru þurrkuð meir. — — Unnt var að geyma söl í nokkur ár, ef þau voru vel verkuð.⁴⁷⁵

Geymsla sölvu var með ýmsum hætti, en á miklum sölvatekju og -sölu jörðum voru sums staðar reist sérstök hús fyrir sölin, svonefndir *sölvakofar*. Var þess vandlega gætt, að sölin blotnuðu ekki, en þá minnk-
uðu gæði þeirra að mun.

Söl voru etin með ýmsum hætti, en nán-
ast eingöngu þurrkuð, enda þóttu hrásöl ekki heppilegur matur og gátu verið hættu-
leg. Algengt var, að sölvu væri neytt ein-
tómra með viðbiti, smjöri, bræðing, tólg eða
lýsi, og margir drukku helst mjólk eða sýru

með þeim. Þá var og algengt, einkum við sjávarsíðuna, að neyta saman sölvu og harð-
metis, og ennfremur voru þau höfð í grauta
og til mjöldrýginda í brauð og kökur. Voru
sölin þá soðin í vatni og síðan fínsöxuð og
blandað saman við mjölið. Sums staðar voru
söl soðin í mjólk líkt og fjallagrös, og sölvu-
kökur og sölvabrauð þekktust á Suðurlandi
og við Breiðafjörð. Þá þóttu sölin og hafa
lækningamátt og voru notuð í því skyni.⁴⁷⁶

Ávallt var nokkuð um, að söl væru gefin
skepnum, og átti það reyndar einnig við um
ýmsar fleiri tegundir fjörugrasa, sem fólk
lagði sér sjaldan eða ekki til munns. Í *Lýs-
ingu Gullbringu- og Kjósarsýslu* frá árinu
1785 telur Skúli Magnússon landfógeti upp
margar tegundir fjöru- og sjávarjurta, en
segir engra þeirra neytt í Gullbringu- og
Kjósarsýslum nema sölvu. Marinkjarna var
hins vegar blandað saman við fódurhey
handu kúm.⁴⁷⁷ Í öðrum landshlutum var
marinkjarni stöku sinnum notaður til
manneldis, ekki síst í hörðum árum.⁴⁷⁸

Þang og þari voru aðrar nytjajurtir í fjöru,
en sjaldgæft var, að fólk legði sér þær til
munns nema þá í hallærum, er fólk borðaði
nánast hvað sem var til að forðast hungur-
dauða. Á hinn bóginn var skepnum oft beitt
á þang og þara í fjörum, og við sjávarsíðuna
á Suðurnesjum og Vesturlandi voru þessar
plöntur þurrkaðar og notaðar til eldsneytis.
Á ofanverðri 18. öld var þang helsti eldiviður
fólks í Gullbringu- og Kjósarsýslu, ásamt
mó, og á Suðurnesjum var það öldum
saman helsti eldsmatur manna.⁴⁷⁹ Þangs,
sem notað var til eldsneytis, var aflað með
líkum hætti og sölvu, og það var þurrkað
eins og hey. Vel þurrt logaði þangið glatt, en

þótti ódrjúgt eldsneyti og reykur þess var rammur og sterkur.⁴⁸⁰

Af öðrum sjávar- og fjörujurtum, sem mikið voru notaðar á fyrri tíð, má nefna skarfakál, fjöruarfa og sæhvönn. Skarfakálið var löngum notað til manneldis og lækninga, þar sem það var að hafa, en fjöruarfi og sæhvönn voru notuð til skepnufóðurs.⁴⁸¹

En fleira var úr fjörunni að hafa en plönturnar. Skelfiskur ýmiss konar er víða á fjörum, og var hann hirtur til átu og þó enn frekar til beitu. Skeljar voru og til margra hluta nytsamlegar og voru notaðar í spóna, auk þess sem þær voru vinsæl barnagull.⁴⁸² Þá gekk fiskur stundum á land og var hirtur, og hrognkelsaveiðar mátti sums staðar telja til fjörunytja, ef hrognkelsi voru í fjörupollum, þar sem mátti hirða þau á fjöru.

Samantekt III. og IV. kafla

Í III. og IV. kafla var fjallað um sjávarútveg og sjávarhætti Íslendinga á tímabilinu frá því um 1300 og fram til 1800, hinni dæmigerðu arabátaöld. Fyrri hluta tímabilsins, frá því 1300 og fram um 1550, nefndi Þorkell Jóhannesson fiskveiðaöld. Því heiti er haldið hér, enda á það að mörgu leyti vel við. Fiskveiðaöldin var mikið uppgangsskeið í sögu íslensks sjávarútvegs. Útlendar þjóðir kepptu um íslenskan fisk, og sjávarafurðir, einkum skreið, urðu verðmætustu útflutningsvörur landsmanna. Viðskiptakjör Íslendinga voru á þessum tíma betri en löngum síðar, og uppgangur sjávarútvegsins hafði mikil áhrif á þróun byggðar í landinu og mótun samfélagsins. Á þessum tíma mótuð-

ust ýmsir þeir verkshættir, sem einkenndu sjávarútveginn allt fram á 20. öld, vertíðaskipanin, sem setti mikinn svip á samfélagið um aldir, festist í sessi, og við sjávarsíðuna myndaðist samfélag, sem ef til vill væri réttast að nefna verstöðva- eða útvegsbændasamfélag. Það var í ýmsum efnum frábrugðið hinu dæmigerða sveitasamfélagi, en engu veigaminni þáttur í þeirri félagsgerð, sem almennt er nefnd bændasamfélag.

Á fiskveiðaöld var íslenskur sjávarútvegur rekinn með líkum hætti og tíðkaðist í nágrannalöndum, einkum Færeyjum og Norður-Noregi. Í öllum löndunum byggðust fiskveiðar á sömu forsendum, og veiðar á grunnslóð voru undirstaða útgerðarinnar. Íslendingar stóðu síst að baki nágrönnum sínum um veiðiaðferðir og -tækni, og sennilega ekki heldur hvað snerti afköst og framleiðni.

Þegar kom fram yfir miðja 16. öld, hófst nýtt skeið í íslenskum sjávarútvegi. Það einkenndist af erfiðleikum, sem leiddu til stöðnunar og síðan hnignunar. Ástæður þessa voru margar. Minnkandi eftirspurn eftir skreið olli verðfalli, og á Íslandi var árferði löngum erfitt á 17. og 18. öld. Breytt verslunarfyrirkomulag var íslenskum sjávarútvegi einnig óhagstætt og gerði aðeins illt verra, þótt vissulega megí færa rök fyrir því, að Danir hafi ekki hagnast á einokunarversluninni.

Í sjávarútvegi nágrannalandanna, Færeyja og Noregs, varð þróunin svipuð og á Íslandi og afleiðingarnar jafnvel enn verri. Þannig lögðust heilu sjávarbyggðirnar í eyði í Norður-Noregi á 17. og 18. öld, og í Færeyjum varð þrjónles helsta útflutningsvaran

í stað fisks. Þar réð eftirspurn danskra einokunarkaupmanna mestu, en þeir töldu markaði betri fyrir færeyskar ullarvörur en fyrir fisk.

Á fiskveiðaöld komst á sú skipan sjávarútvegsins, sem hélst lítt breytt alla árabátaöldina og í sumum atriðum langt fram á 20. öld. Þar gegndi vertíðaskipanin höfuðhlutverki og átti mikinn þátt í hinum miklu flutningum á vinnuafli, sem hér tíðkuðust öld eftir öld. Þess var áður getið til, að vermenn, sem ferðuðust á milli landshluta, hafi að líkindum verið á bilinu fjögur til fimm

þúsund á ári hverju. Þar við bættist kaupafólk, og þegar haft er í huga, að um aldamótin 1700 voru Íslendingar aðeins liðlega 50 þúsund, verður ljóst, hve miklir þessir fólksflutningar voru. Tíu til fimmtán prósent þjóðarinnar voru á faraldsfæti á ári hverju.

Fiskveiðar voru veigamesti þáttur sjávarútvegsins á þessu skeiði, en fráleitt hinn eini. Strand- og fjörunytjar gegndu einnig veigamiklu hlutverki. Rekaviður var lengi vel helsta smíðafni bátasmiða, fugl, selur, hvalur og fjörugrös ýmiss konar mikilsvert búsilag fólks í sjávarbyggðum.

V. SKÚTUÖLD

V.1. Heimildir og fyrri rannsóknir

Rit Gils Guðmundssonar, *Skútuöldin*, er enn höfuðrit um sögu skútualdar á Íslandi, þótt rúmlega hálf öld sé liðin frá því það kom fyrst út. Verkið getur að sönnu trauðla talist fræðilegt í strangasta skilningi þess orðs. Höfundur vitnar óvíða beint til heimilda, og „heimildaskrár“ hans uppfylla fráleitt þær kröfur, sem nú á dögum eru gerðar til fræðirita. Allt um það hefur *Skútuöldin* að geyma feikimikinn fróðleik um sögu þilskipaútgerðar á Íslandi á tímabilinu frá ofanverðri 18. öld og fram á 3. áratug 20. aldar. Gils Guðmundsson var persónulega kunnugur mörgum gömlum skútmönnum, sem nú eru flestir gengnir fyrir ætternisstapann, og við samningu verksins ferðaðist hann til margra helstu útgerðarstaða skútualdar, kannaði aðstæður og nam fróðleik af heimamönnum. Með því tókst honum að bjarga frá glötun og gleysku mikilli vitneskju um sögu þilskipaútgerðarinnar, ekki síst um líf og starf skútumanna. Þetta, ásamt stílsnilld og góðri frásagnargáfu höfundar, veldur því, að *Skútuöldin*

mun lengi verða talin sígilt alþýðlegt sögu-rit, verk sem ber með sér andblæ löngu liðinna tíma.

Skútuöldin er eina yfirlitsverkið, sem til er um sögu þilskipaútgerðar á Íslandi, en ýmis rit og ritgerðir hafa komið út á síðari árum, er greina frá útgerðinni á einstökum stöðum á landinu. Þar er einkum um að ræða byggða- og héraðasögur og ævisögur ýmissa kaupmanna, útvegsmanna, skipstjóra og sjómanna, sem áttu þátt í þilskipaútgerð eða sóttu sjó á þilskipum. Þeirra rita úr þessum flokki, sem stuðst hefur verið við, er allra getið í heimildaskrá, og í tilvitnunum, þar sem við á. Þau eiga það öll sameiginlegt, að í þeim er fjallað um þilskipaútgerð og einstaka þætti hennar á viðkomandi stöðum og þátt einstakra manna í henni á ýtarlegri hátt en gert var í *Skútuöldinni*. Má það teljast eðlilegt.

Byggðasögurnar, sem flestar eru tiltölegar nýlegar, byggja margar á ýtarlegri heimildakönnun og varpa oft nýju og skýru ljósi á ýmsa þætti í sögu útgerðar og sjósóknar. Er óhætt að fullyrða, að á síðustu árum og áratugum hafi sitthvað nýtt komið

fram í þessum fræðum, þótt enn séu ýmsir þættir lítt kannaðir. Á það ekki síst við um sögu þilskipaútgerðar í Reykjavík.

Um saltfiskverkun og útflutningsverslun Íslendinga á skútuöld er ýtarlega fjallað í fyrri bindi ritsins *Saltfiskur í sögu þjóðar*,⁴⁸³ og frá fiskverkun og fiskverslun á einstökum stöðum greinir í viðkomandi byggða- og héraðasögum.

Um veiðar útlendinga við Ísland á fyrri öldum og aðdraganda skútualdar hefur sitt-hvað verið skrifað, og góður fengur er að nýlegum útgáfum eldri rita, þar sem þau mál ber á góma. Er þess vart að vænta, að margt nýtt eigi eftir að koma fram í þeim fræðum. Vafalaust má enn fylla í ýmsar eyður, en ólíklegt að heildarmynd okkar af veiðum útlendinga á Íslandsmiðum fyrr á tíð breytist að mun.

V.2. Fyrstu kynni Íslendinga af þilskipum – veiðar útlendinga á Íslandsmiðum fyrir 1800

Á síðari hluta 16. aldar jókst mjög umferð útlendra veiðiskipa um hafsvæðið umhverfis Ísland. Þar voru einkum á ferð hvalveiðimenn, flestir á leið norður í Dumbshaf, en höfðu þó sumir viðdvöl á Íslandsmiðum og áttu nokkur mök við landsmenn.

Á 16. öld voru Baskar á Spáni og Frakklandi mestir hvalveiðimenn í Evrópu, og réðu aðrar þjóðir menn af þessum þjóðflokki gjarnan til starfa á skipum sínum og lærðu af þeim að veiða stórhveli og nýta fenginn. Fóru Baskar víða um höf til hvalveiða, en engar öruggar heimildir eru fyrir

því, að þeir hafi komið hingað til lands fyrir 1600. Þegar kom fram á síðari hluta 16. aldar, jókst mjög áhugi Evrópuþjóða á norðurslóðum, ekki síst vegna viðskipta við norðurhéruð Rússlands og leitar að norðlægri siglingaleið til Asíulanda. Þar fóru Hollendingar og Englendingar fremstir í flokki, og árið 1596 fundu hollenskir sæfarar Svalbarða. Á miðum umhverfis eyjarnar var mikið af Grænlands-sléttbak, og leið ekki á löngu, uns Hollendingar, Englendingar og Baskar tóku að gera út hvalveiðileiðangra á þessar slóðir. Jafnvel Danir slógust í hópinn og gerðu tilkall til Svalbarða. Forsenda þeirrar landakröfu var sú, að á þessum tíma var því almennt trúað, að Svalbarði væri áfastur Grænlandi.⁴⁸⁴

Ekki er nú vitað með neinni vissu, hvenær erlenda hvalfangara bar fyrst að Íslandsströndum. Árið 1598 gerðu kaupmenn í Hull út hvalveiðileiðangur norður í höf, og er talið, að hann hafi komið hingað til lands.⁴⁸⁵ Um það verður þó ekkert fullyrt, en er hér var komið sögu var þess skammt að bíða, að kynni tækjust með Íslendingum og erlendum hvalveiðimönnum.

Eftir að hvalveiðar hófust fyrir alvöru við Svalbarða, hlaut Ísland að verða áfanga staður hvalfangara á leið heiman og heim. Leið þeirra lá með ströndum landsins, og fór ekki hjá því, að ýmsir hefðu hér viðkomu. Hér gátu þeir aflað vatns og vista, ef þörf krafði, og við Íslandsstrendur var töluvert af hval, sem mátti veiða á heimleið frá Svalbarða. Munu hvalveiðimenn a.m.k. stundum hafa hagnýtt sér þann möguleika, ef þeir fengu ekki fullfermi norður frá. Til þess að geta stundað veiðarnar urðu hvalveiðimenn

að hafa aðstöðu í landi, annars gátu þeir hvorki skorið hvalinn né brætt spikið. Hér á landi var víða ákjósanleg aðstaða til slíks, lygnir og skjólsælir firðir og víkur og reka-viður á fjörum, sem kom í góðar þarfir, er kynda skyldi undir bræðslupottum.

Í Ballarárannál segir, að spænskir hvalfangarar hafi komið „[...] fyrst fyrir norðan á þremur skipum [...] á Strandir“, árið 1608.⁴⁸⁶ Trausti Einarsson telur, án þess þó að rökstyðja nánar, að færa megi rök fyrir því, að Baskar hafi verið komnir til Vestfjarða fjörum árum fyrr, 1604.⁴⁸⁷ Í þessum tveimur tilvikum hefur ef til vill verið um að ræða hvalfangara á leið til eða frá Svalbarða, en í Skarðsárannál segir, að hvalaskutlun hafi hafist á Vestfjörðum árið 1610 og að mikið hafi verið um slíkar veiðar árið eftir.⁴⁸⁸

Hvalaskutlunin á Vestfjörðum árið 1610 hefur ef til vill markað upphafið að hvalveiðum útlendinga við Ísland, en á næstu árum færðust þær verulega í aukana. Stafaði það m.a. af því, að á þessum árum stóðu deilur um rétt til veiða og aðstöðu á Svalbarða, og gerðu Danir tilkall til landsins, eins og áður var getið. Þá sóttu Baskar á miðin hér við land, og árið 1615 er Hollendinga fyrst getið við hvalveiðar hér.⁴⁸⁹

Á 17. öld voru Baskar og Hollendingar umsvifamestir útlendra hvalveiðimanna við Ísland, og á 18. öldinni stunduðu Frakkar nokkuð slíkar veiðar hér við land. Á síðasta fjórðungi 18. aldar komu hvalfangarar af Nýja-Englandi hingað til lands og voru við veiðar út af Snæfellsnesi, á Breiðafirði og Faxaflóa.⁴⁹⁰

Ekki fór hjá því, að Íslendingar hefðu nokkur kynni af hinum útlendu hvalveiði-

mönnum. Mest voru kynnin af Böskum, og voru þau samskipti með ýmsum hætti. Frægust eru vafalaust „Spánverjavígin“ við Ísafjarðardjúp árið 1615, er Ari sýslumaður í Ögri lét myrða varnarlausu skipbrotsmenn.⁴⁹¹ Fyrir kom, að landsmenn kvörtuðu undan hvalveiðimönnum og segðu þá fara með ránum og gripdeildum og hafa í frammi ýmiss konar stráksskap. Yfirleitt voru þó samskipti Íslendinga og Baska góð, og vitað er um þrjú basknesk-íslensk orðasöfn, sem samin voru hér á landi á 17. öld.⁴⁹² Sýna þau glögg, að kynni þjóðanna hafa verið mikil og að ýmsir hafa talið nauðsynlegt að greiða fyrir samskiptum.

Á 17. öld tóku fiskveiðar útlendinga við Ísland að aukast að nýju, og á 17. og 18. öld urðu Frakkar og Hollendingar umsvifamestir erlendra fiskimanna hér við land. Fyrstu tilraunir Frakka til veiða á Íslandsmiðum má rekja til vitneskju franska útgerðarmanna um hvalagengd í norðurhöfum. Árið 1614 sendi útvegsmadurinn Jean de Clerc í Dunkirk skip af stað til að leita hvala við Ísland og Grænland. Skipverjar hans munu ekki hafa haft erindi sem erfiði, fundu fáa hvali, en urðu á hinn bóginn varir við mikla þorskgengd á Íslandsmiðum. Þótti de Clerc það góðar fréttir, og á árunum 1616-1617 sendi hann sjö skip til þorskveiða við Íslandsstrendur.⁴⁹³

Engum sögum fer af árangri þessa fyrsta franska leiðangurs á Íslandsmið, og lítið er vitað um sókn Frakka hingað næstu áratugin. Hún hlýtur þó að hafa verið einhver, því árið 1681 tók sólkonungurinn, Loðvík XIV., að veita hverju frönsku skipi, er færi til

*Frönsk góletta að veiðum á Íslandsmiðum.
Mynd: Úr bók Elínar Pálmadóttur: Fransí, biskví. Frönsku Íslandssjómennirnir*

þorskveiða við Ísland, 3.000 franka styrk á ári. Það hefði hann trauðla gert, ef veiðarnar hefðu ekki einhverjar verið undanfarin ár. Helstu röksemdir konungs fyrir styrkveitingunni voru þær, að veiðarnar væru góð leið til fæðuöflunar og af fiskiskipunum fengi flotinn margt dugandi og vel þjálfaðra sjómanna.⁴⁹⁴

Árið 1700 gengu sex skip frá Dunkirk til veiða við Ísland og tólf árið eftir. Næstu ár greina heimildir ekki frá veiðum Frakka hér við land, en þær hófust að nýju árið 1730 og stóðu næstu fjórtán árin. Þá varð aftur hlé á útgerðinni til 1751, en frá og með því ári

virðast Frakkar hafa sótt hingað á hverju ári til 1792, er styrjaldir, sem fylgdu í kjölfar frönsku stjórnarbyltingarinnar, bundu endi á veiðarnar um hríð.⁴⁹⁵

Tölur hafa varðveist um sókn Frakka á Íslandsmið á tímabilinu 1763-1792. Fjöldi franskra fiskiskipa hér við land skipti jafnan tugum á þessum árum, ef árið 1763 er undanskilið. Flest urðu skipin árið 1786, alls 86, og flest árin var fjöldi þeirra á bilinu 50-70.⁴⁹⁶

Veiðar Hollendinga hér við land virðast hafa hafist með líkum hætti og veiðar Frakka. Sagan hermir, að árið 1618 hafi

skipstjóri á hollensku hvalveiðiskipi á leið til Grænlands orðið var við mikinn þorsk á miðum úti fyrir Norðurlandi.⁴⁹⁷ Öruggar heimildir greina hins vegar ekki frá veiðum Hollendinga hér við land fyrr en árið 1655, en það ár landaði skipstjórinn Jelle Alberts saltfiskfarmi af Íslandsmiðum í Vlieland. Hann hélt aftur hingað til lands árið eftir og sneri aftur með góðan afla.⁴⁹⁸ Í íslenskum ritum er veiða Hollendinga hér við land fyrst getið árið 1661,⁴⁹⁹ en næstu árin eru heimildir um athafnir þeirra á Íslandsmiðum stopular. Á árunum 1683-1690 voru ávallt allmörg hollensk skip að veiðum hér við land. Flest urðu þau 1684, 26, en fæst 1688, 5. Veiðarnar munu svo hafa aukist hægt og bítandi á fyrra helmingi 18. aldar, og árið 1751 voru 73 hollensk skip að veiðum við Ísland. Þeim fjölgaði allórt næstu árin, og hámarki náðu veiðar Hollendinga hér við land árið 1768, en þá sendu þeir 160 skip til veiða á Íslandsmiðum. Eftir það dró úr sókninni, en þó sóttu tugir hollenskra fiskiskipa hingað til lands flest árin fram til 1786. Þá bundu styrjaldir endi á veiðar Hollendinga hér við land um sinn.⁵⁰⁰

Frakkar og Hollendingar stunduðu veiðarnar hér við land með svipuðum hætti. Skip beggja lögðu yfirleitt upp frá heimahöfn á tímabilinu frá því seint í mars og fram í maí og sneru aftur heim í ágústlok eða september. Á 17. og 18. öld sóttu Frakkar mest á duggum á Íslandsmið, og voru þær flestar 50-60 smálestir með 7-8 manna áhöfn.⁵⁰¹ Hollensku skipin voru svipuð hinum frönsku á 17. öldinni, en er leið á 18. öldina, tóku stærri skip, húkkortur, smám saman að leysa duggurnar af hólmi. Báðar

þjóðirnar stunduðu nær alfarið handfæraveiðar hér við land, og var aflinn saltaður um borð. Þegar kom fram á vor og þess mátti vænta, að skipin hefðu fengið nokkurn afla, sendu útgerðarmenn tíðum flutningaskip á miðin til að sækja fisk. Tíðkaðist það bæði hjá Frökkum og Hollendingum. Það, sem aflaðist eftir að flutningaskipin héldu aftur heim, fluttu fiskiskipin með sér er úthaldinu lauk.⁵⁰²

Veiðar sínar stunduðu bæði Hollendingar og Frakkar mest á grunnslóð, 3-4 sjómílur undan landi. Þeir hófu yfirleitt veiðar undan suðurströndinni, er þeir komu til landsins á vorin, en héldu síðan vestur og norður með landi. Eftir að kom fram á sumar, voru þeir mest að veiðum við norðanverða Vestfirði, fyrir Norðurlandi og Austfjörðum, en fluttu sig til eftir veðurfari og aflabrogðum.

Líf hinna útlendu sjómanna á Íslandsmiðum var erfitt og hættulegt, og margir fóru hingað sína síðustu för. Veiðar útlendinga við Ísland á þessum tíma voru dæmigerðar veiðar á fjarlægum miðum. Skipin hófu veiðar, um leið og þau komu á miðin, og ekki var leitað lands, nema í nauðir ræki, ef hleypt var undan veðri eða til að afla vatns og annarra nauðþurfta. Vinnuharka um borð í skipunum var mikil. Menn stóðu við færin klukkustundum og jafnvel sólarhringum saman, ef vel aflaðist, og síðan tók aðgerðin við. Aðstæður um borð voru tíðum frumstæðar, og fátt var þar til þæginda. Ef veður versnaði skyndilega, var ekki um annað að ræða en að reyna að halda sjó, og ef færi gafst, hleyptu skipstjórar inn á firði og víkur og lágu þar af sér veðrið.

En ekki tókst öllum að hleypa undan

veðrum, og þeir voru ófáir útlendu sjómennirnir, sem hlutu hinstu hvílu í votri gröf á Íslandsmiðum eða beruðu beinin á ströndum landsins. Sumir voru grafnir hér á landi, aðrir fundust aldrei. Við vitum ekki, hve margir þeir voru, sem týndu lífinu við Íslandsstrendur í aldanna rás, en þeir skiptu þúsundum. Elín Pálmadóttir getur þess í bók sinni um frönsku Íslandssjómennina, að á 83 árum hafi 2.000 sjómenn frá Paimpól á Bretaníuskaga farist við Ísland,⁵⁰³ og er þá aðeins talinn hluti þeirra frönsku sjómanna, sem ekki áttu afturkvæmt af Íslandsmiðum. Flestir þeirra fórust á 19. og 20. öld, en þá jókst sóknin hingað að mun.

Færri sögum fer af mannsköðum Hollendinga á Íslandsmiðum, og voru þeir þó ærnir. Oft tókst hins vegar giftusamlega til um björgun, og fyrir kom, að skipreika útlendir sjómenn urðu að dvelja hér á landi um lengri tíma, jafnvel vetrarlangt. Þá tókust oft nán kynni með þeim og landsmönnum, og eru af því margar sögur, misjafnlega trúverðugar.

Nokkrar heimildir hafa varðveist um afla Frakka og Hollendinga hér við land á síðari hluta 18. aldar, en mismunandi notkun mælieininga gerir allan samanburð erfiðan. Hollendingar létu sér oft nægja að geta þess, hvort afli hafi verið „góður“, „slæmur“ eða „sæmilegur“.⁵⁰⁴ Frakkar gáfu á hinn bóginn afla sinna skipa upp í smálestum, og varð hann mestur árið 1782, 4.468 tonn.⁵⁰⁵ Það ár var sóknin einnig hörðust, en eins og sjá má af línuriti á bls. 142, var furðu góð fylgni á milli afla franskra og hollenskra sjómanna á sóknareiningu á þessum tíma. Afli Frakka virðist þó hafa verið meiri á árunum 1772-

1775. Einnig er athyglisvert, að býsna mikil fylgni viðist hafa verið milli afla Íslendinga og útlendinga á sóknareiningu á Íslandsmiðum á síðari hluta 18. aldar. Það þarf í sjálfu sér ekki að koma á óvart, þegar þess er gætt, að allir sóttu á sömu eða svipuð mið, veiddu á sams konar veiðarfæri, voru háðir sömu aðstæðum, fiskgengd og veðurfari. Á hinn bóginn bendir þessi fylgni til þess, að afköst íslensku árabátasjómannanna hafi verið svipuð og hinna útlendu skútumanna.

Litlar rannsóknir hafa enn verið gerðar á afkomu Íslandsveiða erlendra þjóða á 17. og 18. öld. Hún réðst mest af aflabrogðum og markaðsaðstæðum, og vafalaust hafa útvegsmenn mátt þola nokkrar sveiflur í gengi útgerðarinnar frá einu ári til annars. Þá höfðu aðrir þættir, svo sem verð á salti og ýmsum útgerðarvörum, áhrif á reksturinn.⁵⁰⁶

Sem dæmi um útgerð Hollendinga á Íslandsmið má nefna úthald húkkortunnar Compagnie frá Nieuport árið 1729. Skipið lagði upp frá heimahöfn 17. maí og kom aftur til baka 22. september. Aflinn var samtals 366½ tunna af söltuðum þorski og 28 tonn af lýsi, og nam aflaverðmætið 4.746 gyllinum. Þar við bættist 693,14 gyllina verðmæti af salti, tunnum og matvælum, sem af gekk eftir ferðina. Tekjumegin á útgerðarreikningnum stóðu því 5.439,14 gyllini, en útgerðarkostnaður nam samtals 3.835,17 gyllinum, og var hagnaður af úthaldinu því 1603,97 gyllini. Þá átti þó enn eftir að reikna laun skipverja, sem námu 807 gyllinum. Hreinn hagnaður varð því aðeins 797 gyllini, og átti þá enn eftir að reikna kostnað við að koma fiskinum á markað.⁵⁰⁷

Afrakstur af útgerð *Compagnie* virðist hafa verið nálægt meðallagi miðað við önnur skip, er sama útgerðarfélag sendi á Íslandsmið þetta ár.⁵⁰⁸ Ekkert verður hins vegar sagt um, hvort hér var um dæmigerðar veiðiferðir að ræða eða ekki, en árið 1729 þótti gott aflaár á Íslandi og voru hlutir miklir.⁵⁰⁹

Þegar á heildina er litið, hlýtur útgerð Hollendinga og Frakka á miðin hér við land að hafa gengið bærillega lengst af. Annars hefðu útvegsmenn vart sent skip hingað til veiða öld eftir öld, veiða sem kröfðust svo mikils erfiðis, vösbúðar og mannfórna.

Íslendingar fylgdust vitaskuld vel með veiðum Hollendinga og Frakka, og vafalaust hafa sumir þeirra dádust að duggunum og húkkortunum, sem svifu þöndum seglum yfir hafflötinn, á meðan þeir sátu sjálfir við árana og börðu blóðuga baráttuna á móti sjó og vindi. Hafa þá sjálfsagt sumir óskað þess að geta sótt sjó á slíkum skipum.

Fyrir 1750 er aðeins vitað um tvo Íslendinga, er freistuðu þess að komast yfir þilskip og gera þau út. Hinn fyrri var sr. Páll Björnsson, prófastur í Selárdal vestur, en hann er sagður hafa smíðað duggu að hollenskri fyrirmynd og haldið henni til veiða um nokkurra ára skeið. Engar öruggar heimildir eru til um útgerðina, en hún mun hafa staðið litlu eftir miðja 17. öld, eða um það bil er Hollendingar hófu að sækja á Íslandsmið fyrir alvöru.⁵¹⁰

Hinn Íslendingurinn, sem gerði tilraun til útgerðar þilskips á þessum tíma, hét Eyvindur Jónsson, eyfiskur maður. Hann smíðaði duggu, einnig að hollenskri fyrir-

*Minnismerkið um Duggu-Eyvind stendur við Dalvík.
Mynd: Jón Hjaltason*

mynd, og er talið að smíðinni hafi verið lokið árið 1716, eða þar um bil. Eyvindur átti skipið í u.þ.b. eitt ár og hafði í flutningum, en sögu þess lauk, er það fórst í ofsa-veðri á Skagafirði vorið 1717.⁵¹¹

V.3. Fyrstu hugmyndir um nýsköpun í íslenskum sjávarútvegi

Skútusmíðar og útgerð sr. Páls í Selárdal og Eyvindar Jónssonar voru einangraðar tilraunir framkvæmdasamra einstaklinga og

höfðu lítil sem engin áhrif á þróun íslensks sjávarútvegs. Þær bera vitni framkvæmda-hug manna, sem vildu fara að dæmi útlendinga og leita nýrra leiða til að efla sjósóknina og auka sjávaraflann. Þeir áttu hins vegar óhægt um vik. Verslunarfyrirkomulagið keyrði allt frumkvæði í dróma, kaupmenn kærðu sig ekki um meiri fisk en þeir gátu fengið af árabátaútveginum, og litla hvatningu var lengi vel að fá frá Danmörku, frekar að menn þar á bæ legðust gegn nýjungum. Allt um það voru þeir sr. Páll og Eyvindur merkir undanfarar, og framkvæmdir þeirra voru í samræmi við hugmyndir manna, sem senn tóku að leggja grunninn að nýrri sókn í íslensku atvinnulífi.

Upphafið að tilraunum og hugmyndum um viðreisn atvinnuveganna á Íslandi er oft rakið til athafna Skúla Magnússonar landfógeta og Innréttinganna í Reykjavík um miðja 18. öld. Sú skoðun er rétt, svo langt sem hún nær, en vafasamt er þó að eigna einum manni það, sem gert var í þessum efnum hér á landi um miðbik 18. aldar, þótt enginn efi leiki á því, að Skúli hafði ótvíræða forystu. Á sama hátt er hæpið að tengja allar hugmyndir og tilraunir, sem gerðar voru til úrbóta hér á landi, við eina hugmynda-stefnu. Þær voru sprotnar úr hugmyndum og tillögum ýmissa 17. og 18. aldar manna, íslenskra og danskra, og tóku mið af aðstæð-um á Íslandi og í danska konungsríkinu í heild. Þá virðist einnig óumdeilanlegt, að veiðar útlendinga á Íslandsmiðum höfðu nokkur áhrif í þessum efnum. Íslendingar virðast að vísu stundum hafa miklað fyrir sér afla Hollendinga og Frakka hér við land,

en veiðar þeirra urðu landsmönnum þó tvímælalaust fyrirmynd og hvatning.

Flestir þeir, sem rituðu um landshagi á Íslandi á 17. öld og fyrri hluta 18. aldar og gerðu tillögur um viðreisn íslensks samfélags, lögðu til, að stofnaðir yrðu kaupstaðir hér á landi, einn eða fleiri. Hugsun þessara manna var sú, að með stofnun kaupstaða mætti rjúfa einsleitni bændasamfélagsins og koma á fót nýrri þjóðfélags-skipan, er hvíldi á fleiri stoðum og byggði á betri og markvissari nýtingu landsins gæða. Kaupstaðina hugsuðu þessir höfundar sér með ýmsum hætti, og einn þeirra, Vísi-Gísli Magnússon á Hlíðarenda, vildi, að reist yrði þéttbýli á Þingvöllum. Annar, Arngrímur Þorkelsson Vídalín, lagði til, að reistar yrðu tvær kastalaborgir, önnur sunnanlands, en hin á Norðurlandi.⁵¹² Þrír höfundar, Páll Vídalín, Matthias Jochimsson Wagel og Hans Becher, lögðu áherslu á, að kaupstað-irnin yrðu við sjó og miðstöðvar þilskipa-útgerðar.⁵¹³

Páll Vídalín lögmaður samdi árið 1699 ritgerð um landshagi á Íslandi, sem hann nefndi *Deo, Regi, Patriae* (Guði, konunginum, föðurlandinu). Þar gerði hann ýmsar tillögur um viðreisn Íslands, og notaði Jón Eiríksson ritgerð Páls mikið, er hann samdi rit um sama efni, sem út var gefið árið 1768.⁵¹⁴ Þar sagði svo í 49. grein:

Fyrst vil ég ræða *fiskveiðar í sjó*. Þar er létt að sanna, að möguleikarnir eru hinir sömu og til forna, (ef til vill með þeirri breytingu, að það kann að vera langsóttara á miðin og fiskgengdin ekki eins nærri landi og áður) með því einu, þótt ekkert annað kæmi til, að hið norræna haf, sem lykur um Ísland er enn viðurkennt sem ein allra auðugustu

fiskimið jarðarinnar. Af þessu getum vér ályktað, að fiskveiðarnar gætu ekki aðeins verið jafnarðsamar og fyrrum væru þær reknar á sama hátt og þá, heldur miklu arðvænlegri, ef þær væru stundaðar með öllum tiltækum ráðum, en það hafa landsmenn aldrei gert. Hinar geysimiklu fjárhæðir, sem Hollendingar, Englendingar og fleiri þjóðir hafa grætt á fiskveiðunum við Ísland eru óbyggjandi sönnun, sem er byggð á meira en hundrað ára óhagganlegri reynslu. Það er engin furða þó að Íslendingar sjálfir hagnist minna á fiskveiðunum. Þær eru nú næstum eingöngu stundaðar á vertíðinni. Og það er jafnvel talið, að nú á vorum dögum fari að minnsta kosti þriðjungur tímans til ónýtis sakir skorts á veiðarfærum og öðrum aðstæðum. Öðrum *fiskveiðum*, þ.e. inni á *fjörðum* og í *ám* og *vötnum*, hefir einnig hnignað síðan land byggðist. Sérstaklega hefir fjarðaaflinn minnkað á nokkrum stöðum vegna ísa og annarrar óáranar.⁵¹⁵

Þessu næst ræddi höfundur um landnýtingu, sem hann taldi, að mætti bæta að mun með bættum búnaðarháttum og betri ræktun. Síðan vék hann að tengslum landbúskapar og sjávarútvegs og sagði þá:

[...] fiskveiðarnar og kvikfjárræktin eru nú aðal-
atvinnugreinar landsmanna. Öll þjóðin hlýtur að
lifa af þeim. Að því er best verður séð geta fisk-
veiðarnar hvorki tekið við né haldið í stöðugri
atvinnu meira en fimmta hlutanum af landsmönnum.
Það leiðir því af sjálfu sér, að þessi fimmtungur
verður hinum fjórum hlutunum til því meiri
þyngsla, sem meira þarf honum til styrktar. Og ekki
má gleyma því, að fiskveiðarnar verða ekki reknar
eða áhersla lögð á þær nema að því leyti, sem hinn
atvinnuvegurinn fær stutt þær. Það er því óum-
deilanlega svo, að því meiri arður, sem er af land-
búnaðinum, því meira getur hann látið í té til fram-
færslu heildarinnar. Hann fær eftir fiskveiðarnar
með öflun betri veiðarfæra eða með því að leggja
fram meira fé til rekstrarins. Hann fær þá aukið
sjávaraflann þannig, að meira af honum verður
söluvara. Hinn sameiginlegi hagnaður af báðum

greinunum verður
því meiri, sem hægt
er að veita meiri
fjármunum til fisk-
veiðanna, en það
verður gert með
skynsamlegum bú-
skap og umbót-
um.⁵¹⁶

Jón Eiríksson.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands

Ritið *Deo, Regi,
Patriae* hlaut tit-
ilinn *Um við-*

reisn Íslands, þegar það var loks gefið út á
íslensku árið 1985. Oft er erfitt að greina,
hvaða hlutar þess eru beint frá Páli Vídalín
komnir og hvað eru viðbætur Jóns Eirík-
sonar. Það skiptir þó ekki meginmáli í því
viðfangi, sem hér er um fjallað. Þar skiptir
það mestu, að höfundar töldu, eins og aðrir
sem um þessi mál fjölluðu á þessum tíma,
að Íslendingum væri lífsnauðsyn að koma á
fót þilskipaútgerð. Með því móti einu gætu
þeir eftir sjávarútveg sinn og aukið fiskafl-
ann. Flestir þeirra, sem um þessi mál véltu
á þessum tíma, bentu á þann hag, sem
Hollendingar og Englendingar hefðu af
veiðunum við Ísland, en af einhverjum
ástæðum minnst enginn þeirra beinlínis á
veiðar Frakka. Voru þær þó umtalsverðar. Þá
benda allir þessir höfundar einnig á, að á þil-
skipum megi sækja dýpra en á áraskipun-
um, elta þorskinn út á djúpið er hann legg-
ist frá landi. Í þessu efni höfðu þeir veiðar
útlendinga að fyrirmynd, og veiddu þeir þó
ekki ýkja langt undan landi.

Höfundar umbótatillagnanna höfðu ýmsar
skoðanir á því, hvernig ætti að fjármagna
nýsköpun atvinnuveganna og stofnun kaup-

staða. Þær verða ekki raktar hér í smáatriðum, en sameiginlegt með öllum höfundunum var, að þeir töldu nauðsynlegt að auka peningamagn í landinu. Flestir þeirra töldu, að til þess að hefja framkvæmdir yrðu íslenskir efnamenn að leggja nokkuð af mörkum, og sömuleiðis yrði konungur og ríkið að styðja við bakið á þeim. Var það í fullu samræmi við skoðanir merkantílista, en tók jafnframt mið af því, að lítið var um peninga hér á landi og engir borgarar, er reitt gætu fram fé. Þeir Íslendingar, sem taldir voru efnaðir, áttu mestan hluta fjár síns bundinn í jarðeignum og búfé.

V,3,1. Þilskipaútgerð Innréttinganna í Reykjavík

Þegar kom fram um miðja 18. öld, var flestum orðið ljóst, að ekki mætti dragast að hefja úrbætur í atvinnuvegum og atvinnuháttum Íslendinga. Þá var það að Skúli Magnússon, landfógeti, gekk fram fyrir skjöldu, og á Alþingi árið 1751 beitti hann sér fyrir því, að margir helstu embættismenn landsins tóku höndum saman og hétu kaupum á hlutafé í hlutafélagi, sem ætlað var að efna til verksmiðjurekstrar og þilskipaútgerðar í Reykjavík. Síðan hélt Skúli til Danmerkur og tókst þar að safna umtalsverðu fé handa fyrirtækinu. Það var formlega stofnað í ársbyrjun árið 1752 og hefur tíðast gengið undir nafninu Innréttingarnar í Reykjavík, eða bara Innréttingarnar. Verður því heitið haldið, þar sem rætt verður um fyrirtækið hér.⁵¹⁷

Friðrik konungur V. tilkynnti 4. janúar árið 1752, að hann hefði ákveðið að veita Inn-

réttingunum tíu þúsund ríkisdala styrk. Sama dag samþykkti konungur samþykktir hlutafélagsins, en þar var m.a. tekið fram, að það skyldi kaupa tvær húkkortur og kenna Íslend-

ingum að nota segl og stýri og ráða iðnaðarmenn, er kennt gætu landsmönnum þær iðnir, er að útgerðinni lytu. Hálfum mánuði síðar, 19. janúar, keypti Skúli tvær húkkortur, sem skírðar voru *Friðriksósk* og *Friðriksvon*. Þær voru 32-34 stórlestir að stærð og kostuðu samtals 2.400 ríkisdali.⁵¹⁸

Skipin lögðu upp til Íslands á vormánuðum 1752 og fluttu með sér ýmsan varning fyrir Innréttingarnar. Þau höfðu aðeins skamma viðdvöl í Reykjavík, en héldu síðan til fiskveiða við Snæfellsnes. Yfirmenn á skipunum voru danskir, en sex Íslendingar voru hásetar á hvoru þeirra. Þau stunduðu veiðar á hverju sumri fram til 1758, en eftir það virðast þau eingöngu hafa verið höfð í flutningum.⁵¹⁹

En útgerð Innréttinganna var ekki einskorðuð við húkkorturnar tvær. Skúli fógeti réð Krák Eyjólfsson skipasmið til starfa við Innréttingarnar árið 1753, en hann hafði lært stórskipasmíði í Danmörku. Á árunum 1753-1756 smíðaði hann 12 eða 13 stórlesta jakt í Örfirisey. Hún hlaut nafnið *Hafmeyjan íslenska* og virðist hafa gengið til veiða á sumrin fram til 1766, er hún var

*Skúli Magnússon landfógeti.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands*

send til Kaupmannahafnar og síðan seld til Skotlands.⁵²⁰ Árið 1760 áttu Innréttingarnar einnig slúppu, sem gekk til hákarlaveiða, auk opinna báta, sem hafa að líkindum verið gerðir út á hefðbundnum vertíðum.⁵²¹

Fátt er nú vitað í smáatriðum um þilskipaútgerð Innréttinganna, en hún virðist hafa gengið heldur illa. Aflinn var tregur, sóknin stopul og lengst af varð mikið tap á fiskveiðunum. Þeim var þó haldið áfram, uns fyrirtækið var sameinað Almenna verslunarfélaginu árið 1764. Síðasta árið, 1763, var aðeins lítilsháttar halli á útgerðinni.⁵²²

Útgerð Innréttinganna var fyrsta skipulagða tilraun Íslendinga til þilskipaútgerðar. Hún gekk illa, og arðsemin hefur ein sér trauðla orðið til að hvetja menn til frekari framkvæmda á þessu sviði. Ef litið er á málið í víðara samhengi, getur hins vegar fáum dulist, að útgerðin markaði söguleg tímamót. Með henni var kyrrstaðan rofin, margir Íslendingar lærðu til verka á þilskipum, og sýnt var, að mögulegt væri að smíða og gera slík skip út hér á landi. Fer ekki á milli mála, að reynslan af útgerð Innréttinganna hefur komið ýmsum vel, þegar aftur var reynt að hefja þilskipaútgerð á Íslandi.

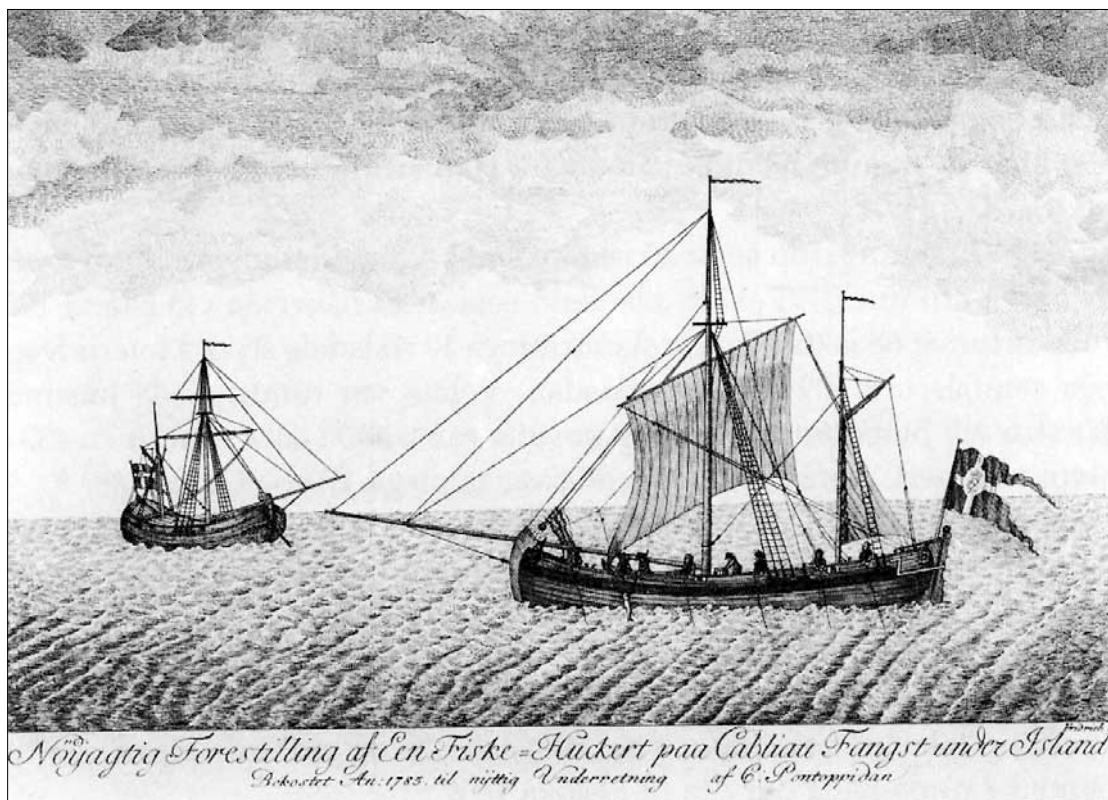
V,3,2. Þilskipaútgerð Konungsverslunarinnar síðari

Árið 1764 tók Almenna verslunarfélagið við eignum Innréttinganna, þ.á m. fiskiskipum og útgerð. Útgerð félagsins lánaðist lítt, og voru þilskipin fljótlega seld, eins og þegar hefur komið fram. Félagið hætti verslun á Íslandi árið 1772, en við tók Konungsverslunin síðari og stóð allt til loka einokunar

árið 1787. Fyrirtækið hafði á þrjónunum mikil áform um þilskipaútgerð frá Íslandi, Finnörku og Færeyjum, og árið 1775 var afraðið að senda 50 húkkortur og 50 duggur til þessara þriggja landa. Áttu húkkorturnar að stunda vöruflutninga á milli landa og fiskveiðar á sumrin, en duggurnar áttu að vera að fiskveiðum yfir sumartímann og annast auk þess lítilsháttar vöruflutninga á milli hafna innanlands.⁵²³ Voru skipin byggð sérstaklega fyrir þessa útgerð og í öllu farið að ströngustu kröfum þess tíma. Hermir ein heimild, að Henrik Gerner, yfirskipasmiður danska flotans, hafi lokið lofsorði á alla gerð skipanna.⁵²⁴

Hér var sannarlega hugsað stórt, enda var útgerðin hugsuð sem liður í eflingu fiskveiða – og þar með atvinnulífs – í danska ríkinu. Fyrstu skipin komu til Íslands vorið eða sumarið 1776, og var þeim haldið til veiða í Faxaflóa.⁵²⁵ Um haustið sigldu húkkorturnar utan hlaðnar varningi, en duggurnar höfðu vetrarlægi í Hafnarfirði. Þar var miðstöð útgerðarinnar á Hvaleyri, og er líklegast, að skipunum hafi verið lagt á Hvaleyrartjörn um veturinn.

Útgerð konungsverslunarinnar virðist hafa farið allvel af stað, og í forspjalli fyrir *Ferðabók* Ólafs Olaviusar, sem ritað var árið 1780, segir Jón Eiríksson konferensráð, að auk útgerðar við Faxaflóa hafi skip á vegum verslunarinnar verið gerð út frá Breiðafirði, Patreksfirði, Bíldudal, Dýrafirði og Ísafirði og á árunum 1779 og 1780 hafi tilraunir til slíkrar útgerðar einnig verið gerðar á Norðurlandi og Austfjörðum. Þá, 1780, höfðu verið smíðaðar eða keyptar til veiðanna 35 húkkortur, 11 duggur og tvær litlar

*Skip konungsútgerðarinnar að veiðum við Ísland.
Mynd: Carl Pontoppidan 1787*

snekkjur, auk þriggja skipa, sem höfðu farist.⁵²⁶

Jón greinir ekki nákvæmlega frá fjölda skipanna ár frá ári, en af öðrum heimildum má sjá, að þau voru tíu árið 1776, en fjölg-
aði síðan ört og urðu flest árið 1780, eða 42.⁵²⁷ Tveimur árum síðar voru skipin 23, en aðeins 11 árið 1783.⁵²⁸ Eftir það mun þeim hafa farið fækkandi, og er einokunin var afnumin í ársbyrjun 1788, lagðist útgerð konungsverslunarinnar niður. Hún skildi ekki eftir sig varanleg spor, og verulegt tap virðist hafa orðið á rekstrinum. Engu að síður markaði útgerðin nokkur tímamót,

ekki síst vegna þess hve stór hún var í snið-
um.

Þilskipaútgerð Innréttinganna í Reykjavík og Konungsverslunarinnar síðari verður vart með réttu talin marka upphaf skútu-
aldar á Íslandi. Miklu frekar ber að líta á þessar tvær tilraunir sem undanfara skútu-
aldar. Báðar stóðu tilraunirnar stutt, og þær eiga að ýmsu leyti meira skylt við veiðar útlendinga á Íslandsmiðum en þilskipa-
útgerð Íslendinga á 19. öld. Skipin gengu að vísu til veiða frá íslenskum höfnum og voru að öllu leyti í eigu manna, sem búsettir voru

í danska ríkinu. Konungsverslunin var hins vegar aldanskt fyrirtæki, stjórnað af Dönum, og tilgangurinn með útgerð þess var ekki síður liður í eflingu dansks atvinnulífs en íslensks. Innréttingarnar voru að sönnu í meirihlutaægu Íslendinga, og fyrirtækið átti heimili og varnarþing á Íslandi. Það var hins vegar að verulegu leyti háð velvilja manna í Danmörku, stofnfé þess var að mestu leyti danskt, og lengst af sá Almenna verslunarfélagið um útflutning og sölu á sjávarafurðum þess. Þar við bættist, að yfirmenn allir, og hluti undirmanna, á skipum fyrirtækisins voru danskir. Þegar á allt er litið, er vant að sjá, hvern hag Íslendingar höfðu af útgerð þessara tveggja fyrirtækja annan en þann, að hún varð þeim fyrirmynd og kom ef til vill nokkru róti á hugi manna.

V,4. Skútuöld á Íslandi – einkenni og forsendur

Einokun verslunar á Íslandi var afnumin 1. janúar árið 1788, og við tók fríhöndlunartímabilið, sem stóð til 1855. Þar með gjörbreyttust allar forsendur verslunar og sjávarútvegs í landinu. Íslendingum varð nú heimilt að reka sjálfir verslun innanlands og við aðra þegna Danakonungs, og í raun gátu þeir stundað viðskipti við aðrar þjóðir eftir vissum krókaleiðum. Íslenskir kaupmenn gátu til að mynda flutt varning sinn til Danmerkur og selt hann þar dönskum kaupmönnum eða umboðsmönnum, sem síðan önnuðust sölu á vörunni til annarra landa. Einnig gátu Íslendingar átt og rekið verslanir hér á landi, ráðið sér verslunarstjóra,

en verið sjálfir búsettir í Danmörku og dvalið þar hluta úr ári. Þá gátu þeir stundað viðskipti við aðrar þjóðir á sama hátt og danskir starfsbræður þeirra. Hér var það búsetan, sem úrslitum réði, ríkisborgararétturinn var sameiginlegur öllum þegnum Danakonungs, og í lagalegum skilningi var ekki greint á milli þjóða, sem bjuggu innan endimarka danska konungsríkisins. Í þessu riti er þó fylgt þeim málskilningi, sem algengastur er meðal Íslendinga, og greint á milli Íslendinga og Dana, þótt báðar þjóðir væru þegnar sama konungs.

Loks ber þess að geta, að með fríhöndluninni skapaðist athafnarými fyrir svonefnda lausakaupmenn. Það voru danskir smákaupmenn, stundum skipstjórar, sem áttu eina skútu, er þeir hlóðu varningi á vorin, sigldu til Íslands og seldu vörur sínar í skiptum fyrir íslenskar vörur. Margir þessara lausakaupmanna voru frá þeim hlutum Danmerkur, sem áður hafði verið meinað að versla við Íslendinga, t.d. Jótlandi og Borgundarhólmi.

Lausakaupmenn voru víðast hvar aufúsgestir hér á landi, og víst er, að þeir hjálpuðu mörgum íslenskum kaupmönnum að koma undir sig fótunum og greiddu vörum þeirra leið á erlenda markaði. Þeir háðu harða samkeppni við dönsku verslanirnar, sem hér störfuðu allt árið, og nutu lítilla vinsælda hjá þeim. Þeir sóttust vitaskuld mest eftir þeim íslensku vörum, sem útgengilegastar voru í útlöndum. Þess vegna guldu þeir oft hærra verð fyrir íslenskar sjávarafurðir en fastakaupmenn og seldu útlenda vöru við sanngjarnara verði.

Sú skoðun hefur lengi legið í landi á

Íslandi, að fjárskortur, framtaksleysi, lítið sjálfstraust og jafnvel ótti við nýjungar hafi staðið í vegi fyrir því, að Íslendingar hæfu þilskipaútgerð löngu fyrr en raun bar vitni. Hér skal enginn dómur lagður á þetta viðhorf, en hitt er víst, að einokun verslunarinnar á 17. og 18. öld gerði Íslendingum nánast ómögulegt að efla sjávarútveg sinn með nýjum og afkastameiri skipum. Áður hefur verið rætt um afstöðu einokunarkaupmanna til sjávarafurða og útflutnings þeirra, en íhaldssemi kaupmanna og tregða við að auka útflutning var síst til þess fallin að efla framtak landsmanna. Þá hlaut það og að draga úr möguleikum íslenskra útvegsbænda til framkvæmda, að áratugum saman var sjávarútvegurinn látinn borga með útflutningi landvöru; fiskverði var haldið niðri til þess að kaupmenn gætu goldið of hátt verð fyrir þrjónles.

Allt breyttist þetta með afnámi einokunarinnar. Þá gátu íslenskir kaupmenn sjálfir hafið útflutning á eigin afurðum, en hann var í raun nauðsynleg forsenda innlendrar þilskipaútgerðar. Í samanburði við áraskipin voru þilskipin dýr. Smíði þeirra kostaði miklu meira fé en smíði áraskipa, og reksturinn krafðist meira fjár. Útgerð þilskipa var því ekki á færi annarra en tiltölulega fjársterkra manna, sem jafnframt gátu selt fiskinn og lýsið við svo hagstæðu verði sem mögulegt var. Ennfremur þurftu þilskipin hafnaraðstöðu, og til þess að þau gætu haldið úti um lengri tíma varð að búa þau kosti og ýmsum fleiri nauðsynjum fyrir hverja veiðiferð. Og smíði eða kaup á þilskipi var áhættusöm fjárfesting. Lengi framan af voru þau ótryggð, og færist skip, gat það kostað

eigandann aleiguna. Sama máli gegndi, ef afli var tregur eða fiskurinn seldist við lágu verði.

Hér bar allt að sama brunni. Eignarhald og útgerð þilskipa var ekki á færi annarra en kaupmanna og fjársterkra bænda eða embættismanna, og alla skútuöldina var samþætting útgerðarinnar við aðrar atvinnugreinar eitt helsta einkenni hennar. Á sunnan- og vestanverðu landinu var útgerðin alla tíð að mestu leyti í höndum kaupmanna. Útflutningur sjávarafurða, sem þeir keyptu af öðrum og sala þeirra erlendis, var þeim trygging, ef þeirra eigin útgerð gekk ekki sem skyldi einstök ár, og verslun með innflutta vöru var þeim drjúg tekjulind. Með henni gátu kaupmenn komið sér upp traustum viðskiptasamböndum við fjölda manna, ekki síst útvegsbændur, sem seldu þeim fisk sinn til útflutnings. Þannig fengu þeir mun meiri fisk til sölu erlendis en þann, sem aflaðist á þeirra eigin skip, og gátu svo aukið innflutning. Þá voru þilskipin versluninni einnig nokkur trygging fyrir því, að samband héldist við markaðina í útlöndum, og þess voru mörg dæmi, að kaupmenn hlæðu fiskiskip sín vörum á haustin og sigldu með þær utan. Í hópi þeirra, er þannig fóru að á frumbýlingsárum sínum, má nefna Bjarna riddara Sívertsen í Hafnarfirði og Ásgeir Ásgeirsson skipherra á Ísafirði. Döfnuðu fyrirtæki þeirra beggja vel, og báðir eignuðust þeir flutningaskip til millilandasiglinga.

En útgerðarmenn þilskipa voru ekki allir kaupmenn. Við sunnanverðan Faxaflóa hófu bændur þilskipaútgerð þegar í upphafi 19. aldar, og stóð hún með blóma fram

undir miðja öldina. Skömmu eftir 1850 hófust bændur við Eyjafjörð og handa við þilskipaútgerð, sem rekin var af krafti fram undir 1880, en þá leysti kaupmannaútgerð bændaútgerðina að mestu af hólmi. Bændaútgerðin, hvort sem var við sunnanverðan Faxaflóa, í Eyjafirði eða annars staðar á landinu, þar sem stöku bændur áttu þilskip, byggðist á samþættingu landbúskapar og sjávarútvegs. Útvegurinn var áhættusamur, en bændur höfðu stóð í landbúskapnum. Þannig studdu greinarnar hvor aðra á sömu forsendum og árabátaútvegur og landbúskapur höfðu gert um aldir.

Þegar litið er yfir sögu þilskipaútgerðar á Íslandi á 19. öld, má greina þrjú megin skeið. Fyrsta skeiðið, sem kenna mátti við frumherja íslenskrar þilskipaútgerðar, hófst um aldamótin 1800 og stóð fram um 1830. Þá tekur við tímabil, sem einkenndist af hákarlaveiðum og stóð fram um 1870-1880. Eftir það verða þorskveiðar helsta viðfangsefni þilskipanna allt til loka skútualdar. Verður nánar fjallað um hvert þessara skeiða hér á eftir.

Íslensku þilskipin voru margvíslegrar gerðar. Í upphafi skútualdar voru mörg þeirra smíðuð hér á landi, en síðar færðist í vöxt, að skip væru keypt erlendis, ný eða notuð. Framan af voru skip helst keypt í Danmörku eða Noregi, en undir lok skútualdar varð algengara, að útvegsmenn keyptu skip á Bretlandseyjum. Átti það ekki síst við um útvegsmenn í Reykjavík.

Skipin, sem smíðuð voru hér heima eða keypt í Danmörku eða Noregi, voru flest lítil, og flest þeirra töldust jaktir, slúppur, skonnortur eða galíasar. Nokkur voru kölluð

þiljubátar, og var þá stundum um að ræða gömul áraskip, sem þiljur höfðu verið settar í. Þannig var t.d. um *Orra*, fyrsta eyfirska þilskipið. Skip, sem flutt voru til landsins frá Bretlandi undir lok 19. aldar, voru á hinn bóginn mörg kúttarar.

V.5. Frumherjar

Upphaf skútualdar á Íslandi má rekja til athafna Bjarna riddara Sívertsen í Hafnarfirði, en ekki er fullljóst, hvenær telja má skútöldina hefjast. Hugsanlega er réttast að miða

við árið 1794. Það ár hóf Bjarni verslun í Hafnarfirði, og þá átti hann skipið *Johanne Charlotte*.⁵²⁹ Ekki er nákvæmlega vitað, hvenær Bjarni eignaðist þetta skip, en það hefur þó trauðla verið fyrr en árið 1793, og má vera, að hann hafi keypt það í utanför sinni það ár. Sigurður Skúlason gerir því skóna, að Bjarni hafi eignast skipið fyrr og haft það í förum á milli Selvogs og Vestmannaeyja,⁵³⁰ en um það verður ekkert fullyrt. Við vitum ekki heldur með vissu, hvort Bjarni hélt þessu skipi til veiða, en þó er líklegt, að svo hafi verið. Er þá sennilegast, að skipið hafi gengið til fiskveiða á sumrum, en ef til vill verið í förum á vetrum og þá siglt milli landa með vörur.

Bjarni Sívertsen.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands

Hafi *Johanne Charlotte* ekki verið gerð út til fiskveiða, liggur beinast við að færa upphaf skútualdar á Íslandi aftur til ársins 1799, er Bjarni eignaðist skipið *Foraaret*, 9 lesta jakt.⁵³¹ Kann það að vera skipið, sem sr. Árni Helgason í Görðum sagði Bjarna hafa keypt til reynslu.⁵³² Árið 1803 urðu hins vegar mikil tímamót í íslenskri sjávarútvegssögu, en þá hóf Bjarni smíði fiskijaktar í Hafnarfirði. Smíðinni var lokið haustið 1803, og hinn 5. september það ár reið Frydensberg bæjarfógeti í Reykjavík suður í Hafnarfjörð til að mæla skipið. Reyndist það vera 18 álnir og 21 þumlungur stafna á milli, 6 álnir og 7 þumlungar á breidd miðskips og 2 álnir og 12 þumlungar á dýpt.⁵³³ Skipið, sem var 8½ commerciallest að stærð, hlaut nafnið *Havnefjords Pröven* og skipar merkan sess í íslenskri skipasögu. Það var fyrsta þilskipið, sem smíðað var hér á landi á síðari öldum, ef undan eru skilin skip þeirra sr. Páls í Selárdal og Duggu-Eyvindar. Við vitum ekki nákvæmlega, hvar í Hafnarfirði smíði þess fór fram, en ekki er ólíklegt, að það hafi verið í næsta nágrenni við verslun og hús Bjarna, þar sem nú heitir Vesturgata í Hafnarfirði.

Útgerð *Havnefjords Pröven* hefur að líkindum hafist vorið 1804, og heimild er fyrir því, að skipið hafi enn verið í notkun árið 1834.⁵³⁴ Auk þessa skips gerði Bjarni út fiskiskúturnar *Foraaret* og *Flynderen*, en síðarnefnda skipið eignaðist hann árið 1803. Þess utan átti hann skip, sem voru í vöruflutningum landa á milli og hafa hugsanlega verið að fiskveiðum hér við land á sumrin.⁵³⁵

Bjarni riddari var merkur frumherji í hópi íslenskra kaupmanna og útgerðarmanna á öndverðri 19. öld. Hann mun hafa

orðið fyrstur íslenskra starfsbræðra sinna til að senda skip með fisk til Spánar og Ítalíu og hóf þar með viðskipti, sem urðu gildur þáttur íslenskrar utanríkisverslunar á 19. öld og settu mjög svip á sögu skútualdar.

En Bjarni Sívertsen var ekki hinn eini, er hugaði að útgerð þilskipa við Faxaflóa um það bil, er 19. öldin gekk í garð. Hann varð fyrstur til, en aðeins munaði tveimur árum á honum og þeim, er næstur kom (er þá miðað við kaup Bjarna á *Foraaret*). Bendir það til þess, að er frfhöndlun hafði staðið í rétt rúman áratug, hafi svo margir Íslendingar eflst nægilega að kjarki og þori, að þeir hafi látið til skarar skríða og komið sér upp eigin þilskipum. Vafalaust hafa kaup Bjarna á *Johanne Charlotte* og *Foraaret* orðið þessum mönnum nokkur hvatning, en þó er hitt allt eins líklegt, að útgerð Konungsverslunarinnar síðari hafi opnað augu þeirra, og þegar aðstæður sköpuðust til skipakaupa og útgerðar létu þeir hendur standa fram úr ermum. Til þess bendir og sú staðreynd, að þrír menn í tveimur landshlutum stíga fram á sviðið nær samtímis og hefja þilskipaútgerð. Ber þá enn að hafa í huga, að um aldamótin 1800 veittu dönsk stjórnvöld styrki til útgerðar þilskipa við Ísland, 10 ríkisdali á hverja commerciallest.⁵³⁶ Var upphaflega ætlast til þess, að styrkurinn yrði einungis veittur dönskum útvegsmönnum, sem hingað sendu skip til veiða, en þegar til kom, þótti sjálfsagt að veita Íslendingum hann einnig. Þá voru viðmiðunarmörk einnig lækkuð. Í fyrstu var ætlast til, að skip yrðu að vera a.m.k. 15 commerciallestir að stærð til að geta talist styrkhæf, en árið 1805 var ákveðið að veita styrk til skipa, sem væru 8 commerciallestir

og stærri.⁵³⁷ Styrkur þessi var veittur á árunum 1805-1807, en féll svo niður til 1817. Þá var aftur tekið að veita styrki, þeir hækkaðir í 14 rd. á lest og stóð svo allt til 1840, en þá var styrkveitingum hætt.⁵³⁸

Ekki er að efa, að þessir styrkir hafa komið mörgum útvegsmönnum að góðu gagni á frumbýlingsárum þilskipaútgerðar á Íslandi. Þeir voru veittir án tillits til aflabragða, en hins vegar var útvegsmönnum ætlað að halda skýrslur um úthald skipa sinna á ári hverju. Styrkirnir, sem einnig voru nefndir fiskveiðiverðlaun, gátu numið umtalsverðum upphæðum og voru í raun hvatning til að gera út sem stærst skip. Þeir, sem gerðu út flest og stærst skip, fengu mest. Þannig er þess t.d. getið, að Bjarni Sívertsen hafi fengið samtals 1.350 rd. fyrir skip sín *Havnefjords Pröven* og *Flynderen* á árunum 1813-1817.⁵³⁹ Var það umtalsvert fé á þeim tíma.

Næstur í röð þeirra, sem hófu þilskipaútgerð á Íslandi, var Guðmundur Ingimundarson, oftast kenndur við Breiðholt við Reykjavík. Um uppruna Guðmundar og ævi fyrir 1800 er fátt vitað, en árið 1801 bjó hann á býlinu Breiðholti ásamt konu sinni og tveimur börnum og var þá sagður 35 ára að aldri.⁵⁴⁰ Lýður Björnsson hefur getið þess til, að Guðmundur kunni að hafa verið bróðir Jóhanns Ingimundarsonar skipstjóra úr Tálknafirði. Hann var búsettur í Dunkirk í Frakklandi og lærði fyrstur Íslendinga skipstjórnarfræði og sigldi þilskipum á milli landa á síðari öldum, svo vitað sé.⁵⁴¹ Fáist þessi tilgáta staðist, er einnig hugsanlegt, að Guðmundur hafi lært til skipstjórnar hjá Jóhanni í Dunkirk, eins

og Lýður nefnir. Er þó ekki síður líkleg önnur tilgáta Lýðs, að Guðmundur hafi kynnst útgerð Konungsverslunarinnar síðari í Hafnarfirði og hún vakið honum áhuga á að læra skipstjórnarfræði.⁵⁴²

En hvar svo sem Guðmundur hefur lært fræðin, er hitt víst, að árið 1801 var hann kominn með skipstjórnarpróf upp á vasann og sestur að í Breiðholti. Hann hefur auðsjáanlega verið staðráðinn í að nýta menntun sína og sótti um lán úr kollektusjóði til þilskipakaupa. Það var veitt árið 1801, 1.000 ríkisdalir. Við lántökuna naut Guðmundur atfylgis Þorkels Bergmann kaupmanns í Reykjavík, og ábyrgðist hann lánið, sem að auki var tryggt með veði í væntanlegu skipi.⁵⁴³

Lánið nægði þó ekki fyrir kaupverðinu, og því mun Guðmundur hafa fengið til liðs við sig þá Jón Daníelsson, bónda í Stóru-Vogum á Vatnsleysuströnd, og Árna Magnússon, bónda í Halakoti. Saman keyptu þeir árið 1801 slúpskip frá Noregi. Það var 13½ commerciallest að stærð og nefndist *Delphin* (Höfrungurinn). Kaupverðið var 1.400 rd., og hefur Guðmundur væntanlega lagt fram 1.000 dali, Jón 300 og Árni 100 (sbr. síðar).⁵⁴⁴

Guðmundur gerði *Delphin* út frá Reykjavík og Vatnsleysuströnd til ársins 1806, en seldi skipið árið eftir Guðmundi Scheving, sýslumanni í Haga á Barðaströnd. Hann gerði *Delphin* út frá Tálknafirði, og fylgdi Guðmundur Ingimundarson því vestur. Hann var svo skipstjóri á skipinu allt til loka og týndist með því árið 1813.⁵⁴⁵

Guðmundur Ingimundarson var merkur frumherji í stétt skipstjóra og þilskipaútgerðarmanna. Útgerð hans var með öðru sniði og annars eðlis en útgerð Bjarna Sívert-

sen. Bjarni var kaupmaður, sem verkaði sjálfur og flutti út afla skipa sinna. Guðmundur var á hinn bóginn sjómaður, stýrði skipi sínu sjálfur og bjó jafnframt búi sínu, fyrst í Breiðholti, síðan á Öttastöðum á Vatnsleysuströnd og loks í Stóra-Laugardal í Tálknafirði. Hann hlýtur að hafa selt kaupmönnum afla skipsins til útflutnings, og má vera, að Þorkell Bergmann í Reykjavík hafi annast það. Útgerð Guðmundar er fyrsta dæmið um bændaútgerð á þilskipum, og athyglisvert er, að hann skyldi fá í lið með sér bændur af Vatnsleysuströnd, sem litlu síðar áttu eftir að koma enn meira við sögu þilskipaútgerðar.

Guðmundur Ingimundarson var ekki fjársterkur maður, og vera má, að útgerð hans hafi aldrei skilað þeim fjárhagslega ávinningi, sem hann hafði vænst. Má í því sambandi benda á, að árið 1806 sótti hann um 500 rd. lán til útgerðarinnar, en hafði þó tveimur árum áður keypt hlut Jóns Daníels-sonar í *Delphin*.⁵⁴⁶ Árið eftir, 1807, seldi hann skipið og fluttist með því vestur á firði.

Framtak Guðmundar Ingimundarsonar og Bjarna Sívertsen varð öðrum hvatning, og aðeins tveimur árum eftir að Guðmundur festi kaup á *Delphin*, afréð félagi hans í skipakaupunum, Jón Daníelsson í Stóru-Vogum, að feta í fótspor hans og festa sjálfur kaup á þilskipi. Getur það bent til þess, að Jóni hafi þótt útgerð *Delphin* lofa góðu.

Jón Daníelsson fæddist að Hausastöðum á Álftanesi árið 1770 og hóf búskap í Stóru-Vogum árið 1795. Þar hóf hann útgerð árskipa, en gekk síðan í félag með Guðmundi Ingimundarsyni og Árna Magnússyni árið 1801, sem áður sagði. Af frásögn Jóns sjálfs að dæma lagði hann fram umtalsvert fé til skipa-

kaupanna og viðgerðar á skipinu, áður en útgerð þess hófst. Árið 1803 seldi hann svo Guðmundi sinn hlut í skipinu fyrir 300 ríkisdali.⁵⁴⁷ Hefur það væntanlega verið sú upphæð, sem hann lagði til kaupanna í upphafi.

Orsökum þess, að Jón ákvað að selja hlut sinn í *Delphin*, lýsti hann sjálfur í bréfi til yfirvalda, er hann sótti um lán til kaupa á nýju skipi árið 1831. Þar fórust honum svo orð:

Aaret 1802 kom her til Landet Jagten Villingen, som jeg ganske godt kiendte fra forrige Tider den var her ved Land. Min lyst vaagnede til at kunne kiøbe den, hvilket og skede ved Pengelaan af mine Venner tillige med forbemeldte Arne Magnusen, og som vi da ejede tilsammen udi 3de Aar hvorefter jeg kiøbte ham hans Part af, men blev da skyldig for samme, tilligemed de fornødne Reparationer, omtrent 1600 rdl. men jeg var dog saa hældig, at jeg efter 3de Aars Forløb, havde ved Jagtens Importance betalt for det meste min Giæld, foruden det jeg brugte til egen Husholdning.⁵⁴⁸

Útgerð jaktarinnar hefur greinilega gengið bærilega, en af Jóni Daníelssyni er það annars að segja, að hann var einn umsvifamesti útvegsbóndi á Suðurnesjum um sína daga. Þilskipaútgerðina rak hann lengst af í félagi við son sinn, Magnús Waage, en hann var skipstjóri á skipum þeirra feðga og stundaði auk þess skipasmíðar. Lærði hann hvort tveggja, skipstjórnarfræði og stórskipasmíðar, í Kaupmannahöfn.⁵⁴⁹

Skipið, sem Jón Daníelsson keypti árið 1803, var jafnan nefnt *Willingen* hér á landi, en hét upphaflega *Hvidlingen* (Lýsan). Það var smíðað fyrir Konungsverslunina síðari og var gert út frá Hafnarfirði á vegum hennar. Jón gerði skipið út frá Stóru-Vogum til ársins 1826, en þá var því lagt, enda orðið

50 ára gamalt. Auk *Willingen* gerði Jón út þilskipið *Karven*, sem þeir Árni Magnússon smíðuðu í Stóru-Vogum á árunum 1817-1819, og 1831-1833 smíðuðu Jón og Magnús sonur hans skip, sem hlaut nafnið *Willingen*, eins og gamla skipið.⁵⁵⁰

Fleiri gerðu út þilskip við sunnanverðan Faxaflóa á fyrstu tveimur áratugum 19. aldar, og hvergi á landinu var þilskipaútgerð þá jafn blómleg og þar. Auk þeirra manna, sem hér hafa verið taldir, gerðu þeir feðgar Jón Sigvatsson og Jón Norðfjörð í Ytri-Njarðvík og Ari Jónsson í Innri-Njarðvík út þilskip á þessum árum, og sömuleiðis áttu kaupmenn í Keflavík skip í lengri eða skemmri tíma.⁵⁵¹

Útgerð Voga- og Njarðvíkurbænda var hreinræktuð bændaútgerð, og athyglisvert er, að af fimm þilskipum, sem gerð voru út á þessum slóðum á fyrstu tveimur áratugum 19. aldar (*Delphin* þá meðtalið), voru þrjú smíðuð hér heima, og hin tvö virðast hafa hlotið gagngerðar viðgerðir, áður en þau héldu fyrst til veiða í íslenskri eigu. Sýnir það hvort tveggja, framtakssemi og verkunnáttu. Skipin gengu yfirleitt til veiða frá því í maí og fram í ágúst og stunduðu einkum handfæraveiðar á Faxaflóa og fyrir Vesturlandi. Aflinn var yfirleitt saltaður um borð og landað í heimahöfn til frekari verkunar.⁵⁵²

Í Vestfirðingafjórðungi hófst þilskipaútgerð lítið eitt síðar en við Faxaflóa, en óx hratt, eftir að kom fram yfir 1815. Á þessum slóðum var útgerðin frá upphafi nær alfarið í höndum kaupmanna; bændaútgerð taldist til undantekninga og varð jafnan skammæ. Hélt svo alla skútuöld.

Upphaf skútualdar á Vestfjörðum má

rekja til þess, er Ólafur Thorlacius, kaupmaður á Bíldudal, keypti árið 1806 slúpskipið *Skt.*

Johannes og hóf útgerð þess frá Patreksfirði. Þar lá skipið á vetrum, en stundaði fiskveiðar á sumrum.⁵⁵³ Ári síðar, 1807, kom *Delphin* vestur og hóf einnig veiðar frá Patreksfirði.

Ólafur Thorlacius.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands

Eftir þetta liðu full átta ár, uns ný skip bættust í flota Vestfirðinga. Árið 1815 var *Skt. Johannes* sendur utan til viðgerðar, en í staðinn kom til Bíldudals 13 lesta jakt, sem bar nafnið *Metta*. Sama ár keypti Henckel, kaupmaður á Flateyri, 14 lesta skonnortu, sem *Charlotta* nefndist, og árið eftir annað skip sömu gerðar, er *Henrietta* hét. Bæði voru skipin gerð út frá Flateyri.⁵⁵⁴

Á næstu árum fjölgaði þilskipum á Vestfjörðum hratt, og á árabílinu 1806-1831 er alls getið sextán skipa í fjórðungnum. Öll voru þau í eigu kaupmanna og gengu til veiða frá höfnum á svæðinu frá Ólafsvík til Ísafjarðar. Flest voru skipin smíðuð erlendis, en tvö voru þó sannanlega smíðuð hér heima. Það voru skipin *Föðurlandið* og *Eiríkur rauði*, sem Friðrik Svendsen, kaupmaður á Flateyri, lét smíða þar á árunum 1827 og 1828. Bæði voru þau að mestu gerð af rekaviði, sem sóttur var norður á Strandir.⁵⁵⁵ Fór vel á því að þau urðu fyrst vestfirskra þilskipa til að hljóta íslensk nöfn.

Á fyrstu þremur áratugum 19. aldar virðast vestfirsku þilskipin einkum hafa stundað handfæraveiðar, og var aflinn saltaður um borð. Honum var landað í heimahöfnum skipanna, og þar verkuðu kaupmenn hann til útflutnings. Fluttu sumir, t.d. Ólafur Thorlacius, hann beint á markað í Mið-jarðarhafslöndum á eigin flutningaskipum, en flestir sendu fisk sinn til Kaupmanna-hafnar. Verður nánar fjallað um saltfisk-útflutninginn síðar í þessu riti. Á 3. áratug aldarinnar virðast hákarlaveiðar á þilskipum hafa hafist fyrir alvöru á Vestfjörðum, og greinir ýtarlegar frá þeim í næsta kafla.

Einn helsti frumherji þilskipaútgerðar í Vestfirðingafjórðungi var Guðmundur Scheving. Hann var sýslumaður og bjó í Haga á Barðaströnd, er hann hóf útgerð sína, en varð að láta af því embætti vegna fylgispektar við Jörund hundadagakonung. Þá fluttist hann til Flateyjar og gerðist þar kaupmaður og útgerðarmaður.⁵⁵⁶ Guðmundur var mikill áhugamaður um atvinnumál og verklegar framkvæmdir, og árið 1832 skrifaði hann merka ritgerð um þilskipaútgerð í *Ármann á alþingi*. Þar bar hann saman vaxtarmöguleika landbúskapar og sjávarútvegs og sagði m.a.:

Satt er það að vísu, að landgagnid hefir verið kallað bæði miklu vissara og meira, enn sjáfargagnid, og svo hefir það reynst hingaðtil, en það ætla eg sannast, að sjáfarútvegurinn gæti aukist meira enn landgagnid úr því sem það nú er, og að það geti orðið tölveruðt vissara enn það nú er; eg játa að vísu, að landgagnid geti aukist og margfaldast með forsjá og kunnáttu og tilkostnaði, en það virðist þó svo, sem takmörk þau, er jarðyrkjan og landgagnid geti torveldliga yfir komist, séu miklu nær, og auðsénari, enn þau, er gætu afmarkað framfarir sjáfarútvegsins. Landid, þurr-lendið, hefir vissa stærð og getr eigi útþanist, en hafið

hefir ótakmarkaða stærð, (að minsta kosti fyrir vor-um augum) og sjaldan siglir maðr svo langt eða breiðt, að maðr eigi geti komist lengra eða á annan stað. Jarðyrkjan getr aukist: menn geta hlaðið garða, sléttað tún og aukið, veitt vatni af mýrum og flóum, og fengið þar engi sem engin voru áðr. Menn geta aflað allskonar káltegunda og jarðepla: menn kunna mäske með tímalengdinni að geta aflað korns og hørs og ræktað skóga, en þó þykist eg sjá takmörk, sem allt þetta verði einhvörntíma að nálgast, en það er eigi auðveldt að sjá fyrir endann á framsörum og vexti þeim, er sjáfarútvegurinn virðist geta fengið. Menn geta naumast ímindað sér svo mörg skip, að eigi geti fleiri orðið, og naumast ímindað sér ferðir þeirra svo langar eða margkvíslaðar, að eigi geti þær orðið enn lengri og margkvíslaðri.

Það er hvörjum manni ljóst, að eg tala hér eigi um þiljulaus skip eða báta, er ætíð binda menn meira eða minna við landid, og það vissan stað á landinu; eg meina hér fiskiveiðar á þilskipum. Á bátum má kalla að maðr hafi annann fótinn í fjörusteinunum, en á þilskipum hefir maðr hús og heimili á sjónum; þá er maðr og eigi bundinn við vissann stað á landinu, heldr fer maðr og flýgr umhverfis landid og úti regin haf, eptir ásigkomulagi og geðþekni. Maðr þarf því eigi að vera fisklaus í einni veiðistöðu, þó að veiðiskapr leggist þar frá um tíma, því þá leitar maðr þangað sem veiðiskapr er fyrir.

Þetta síðasta bendir til, að sjáfarútvegurinn geti orðið vissari og áreiðanligri, þegar menn leita hans á þilskipum, því að þegar menn hafa eigi annað enn báta, komast menn eigi lengra enn í næstu veiðistöðu. Þetta er nú mikilvægr eiginligleiki sem þilskipa veiðiskaprinn hefir framýfir bátaveiðar, því með því móti kemst sjáfarútvegurinn nær því, að jafnast við landgagnid, og getr orðið betra athvarf í hallærum.

Þótt að hafið, sem umgyrðir land vort, geymi mikla björg og mikil auðæfi, höfum vér þó hingað-til eptirlátið útlendum þjóðum, Hollendingum og Frökkum, að sækja þessa björg og þessi auðæfi í náðum. Þeir hafa vitað, að vér sátum í fjörustein-unum og höfðum eigi áræði til að fara nema með annann fótinn úti sjóinn, og því hafa þeir komið siglandi hundruðum saman, með hús sín og heim-

ili, sunnan úr heimi, til að sækja auðæfin til vor, á meðan vér sitjum í fjörunni og sjóðum vorn litla feng, og horfum á þá með undran og lotnángu.⁵⁵⁷

Þessi orð mega kallast góð heimild um hugsunarhátt frumherja íslenskrar þilskipa-útgerðar og viðhorf þeirra til hinnar ungu atvinnugreinar. Átti og eftir að koma í ljós, að Guðmundur Scheving hafði rétt fyrir sér í flestum meginatriðum, ekki síst þar sem hann ræddi um yfirburði þilskipa yfir opna báta og um meiri vaxtarmöguleika sjávarútvegs en landbúskapar.

Þegar litið er til allra aðstæðna, verður vart annað sagt en að þróunin í fiskverkun og markaðsmálum hafi verið upphafsmönnum þilskipaútgerðar á Íslandi fremur hagstæð. Almenna verslunarfélagið, sem annaðist verslunina á Íslandi á árunum 1764-1773, aflaði umtalsverðra markaða fyrir íslenskan saltfisk við Miðjarðarhaf, einkum á Spáni, og flutti um 200 smálestir af þurrkuðum saltfiski utan á ári hverju. Forráðamenn Konungsverslunarinnar síðari fetuðu í fótspor Almenna verslunarfélagsins í þessum efnum, og á árunum 1774-1784 voru að jafnaði fluttar um 400 smálestir af þurrkuðum saltfiski héðan til Miðjarðarhafslanda. Verð var einnig óvenju hátt á þessum tíma, en vegna frelsisstríðs Bandaríkjamanna tók að mestu fyrir flutning á saltfiski frá Norður-Ameríku til Evrópu.⁵⁵⁸

Norðurálífuófriðurinn, sem tíðast er kenndur við Napóleon Bónaparte, og nýlendustríð á fyrri hluta 19. aldar ollu Spánverjum ýms-um búisifjum, og ekki var þrautalaust að flytja þeim fisk frá Íslandi, á meðan ófriður geisaði og Englendingar réðu mestu á

heimshöfunum. Ástandið varð þó þeim íslenskum kaupmönnum, sem áttu yfir skipum að ráða, að vissu leyti hallkvæmt. Eftir 1806 varð danski kaupskipaflotinn illa úti í viðskiptum við ensk herskip og sjóræn-ingjaskip, sem héldu uppi hafnbanni á meginland Evrópu. Dönsk kaupskip voru friðlaus á heimshöfunum, og kaupskipafloti Kaupmannahafnar minnkaði úr 25.465 lest-um árið 1806 í 7.581 lest árið 1811.⁵⁵⁹ Þetta olli því, að siglingar til Íslands drógust veru-lega saman, einkum þó á árunum 1808-1811.⁵⁶⁰ Þar með fengu frumherjar í stétt íslenskra útgerðar- og kaupmanna aukið svigrúm, og varningurinn, sem þeir fluttu utan, varð enn verðmætari en ella.

Þegar ófriðnum slotaði, kom í ljós, að Spánverjar áttu við ýmsa pólitíska og efna-hagslega erfiðleika að etja. Þar að auki höfðu Nýfundnalendingar náð að treysta stöðu sína á markaðnum, og áttu Íslendingar engan veginn auðvelt um vik. Afleiðingin varð sú, að saltfiskútflutningur frá Íslandi dróst sam-an á fyrstu tveimur áratugum 19. aldar, en virðist hafa farið vaxandi eftir það.⁵⁶¹ Vöxtur-inn var þó hægur fram yfir 1830, og árabáta-flotinn virðist að mestu hafa annað eftir-spurn eftir fiski til útflutnings, enda dró nú mjög úr útflutningi skreiðar. Útgerðarmenn þilskipa urðu því að leita á önnur mið.

V,5,1. Hafnarbætur á fyrstu árum þilskipaútgerðar

Frumherjar í þilskipaútgerð á Íslandi urðu að glíma við ýmisleg vandamál, er ekki höfðu brunnið heitt á útvegsmönnum áraskipa. Eitt þeirra var, að þilskipin þurftu aðstöðu,

*Pílskip á Grylluvogi í Flatey. Silfurgarðurinn fremst.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands*

og tryggja varð þeim öruggt vetrarlægi, þar sem þau yrðu ekki fyrir skaða af völdum storma og sjávargangs. Þess háttar lægi voru óvída til frá náttúrunnar hendi, og alla skútuöldina var það algengast, að pílskipin væru dregin á kamb í vertíðarlök að hausti og látin standa þar til vors. Þetta fyrirkomulag var þó ærið fyrirhafnarsamt, og ekki verður því haldið fram, að skipin hafi haft gott af því að standa á þurru landi mánuðum saman. Þau gisnuðu, og þegar þau voru sjósett að nýju í vertíðarbyrjun, voru þau tíðum lek, og þurfti þá að byrja á því að þétta þau. Víðast hvar áttu þó útvegsmenn ekki annarra kosta vól, fyrr en eiginleg hafnargerð hófst. Þá var hins vegar tekið að halla að lokum skútualdar, og fá íslensk pílskip munu nokkru sinni hafa legið vetrarlangt í höfnum.

Á sumum stöðum freistuðu útvegsmenn þess að búa skipum sínum tryggt vetrarlægi, án þess að þurfa að draga þau á kamb. Þannig

hermir ein heimild, að duggur konungsverslunarinnar síðari hafi legið á Hvaleyrartjörn á milli vertíða,⁵⁶² og í lýsingu Garðaprestakalls árið 1842 lýsir sr. Árni Helgason í Görðum hafnaraðstæðum í Hafnarfirði svo:

Í Hafnarfirði er grafin gröf inn í malarkambinn, í hlé við klettsnös, sem gengur fram í fjörðinn til suðurs, skammt fyrir vestan það elzta höndlunarhús. Í þessa gröf gengur sjór með hverju aðfalli, en um fjöruna er hún þurr. Fyrir framan er hurð og sterkt plankaverk með grjóthleðslu fyrir innan, nema þar, sem hurðin er. Hingað eru á haustin með stórstraumsflóði leidd 3 pílskip, fleiri rúmast þar ekki, en ei veit ég, hvort þetta má heita hróf. Flest pílskip standa allan vetur í fjörum hinum megin fjarðarins, innan til við Óseyrartanga, bæði þau, sem hér eiga heima, og eins nokkur annars staðar frá.⁵⁶³

Ekki verður nú skorið úr því, hver það var, sem útbjó þetta pílskipalægi, né heldur hvenær það var gert. Eftir lýsingunni að dæma hefur það verið á svipuðum slóðum og

nú er austari hluti Vesturgötu í Hafnarfirði, og hljóta þá böndin að berast að Bjarna Sívertsen. Um það verður þó ekkert fullyrt, en hitt getur engum dulist, að gerð skipalægisins hefur verið mikil framkvæmd á sínum tíma.

Nokkru áður en sr. Árni reit lýsingu sína, eða um 1830, réðst Guðmundur Scheving í miklar framkvæmdir vestur í Flatey. Þá lét hann hlaða garð fyrir svonefndan Grýluvog, og segir sagan, að fjöldi manns hafi unnið að því verki í tvö ár. Innan garðsins var hið ágætasta vetrarlægi fyrir þilskipin, og gátu mörg skip legið á voginum í senn. Garðurinn, sem enn stendur, var jafnan nefndur Silfurgarður, vegna þess hve dýr hann var. Hann var mikið mannvirki, 270 fet að lengd, 14 á breidd og 10 á hæð.⁵⁶⁴ Má líkast til nefna Silfurgarðinn fyrsta eiginlega hafnarmannvirki á Íslandi á síðari öldum.

Loks er þess að geta, að árið 1857 réðust ísfirskir útvegsmenn í framkvæmdir keimlíkar þeim, sem áður var lýst í Hafnarfirði. Þá var gerð „Dokkan“ svonefnda við Sundin. Í henni gátu legið 6-7 þilskip í senn, og nam kostnaður við gerð hennar 2.600 rd.⁵⁶⁵

V,6. Hákarlatíminn

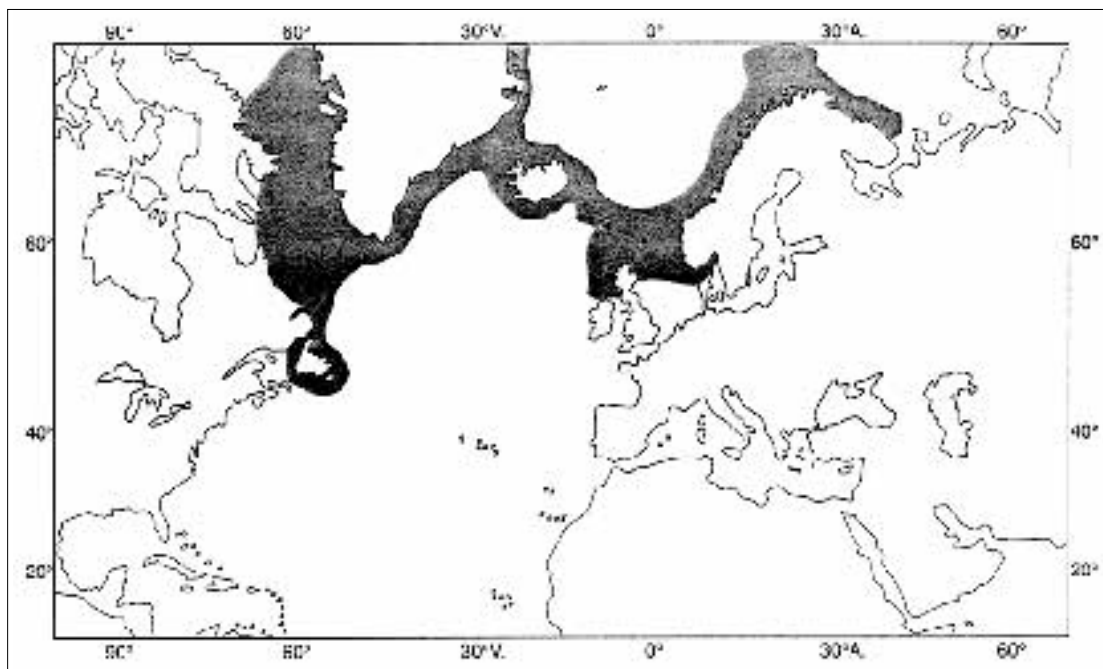
Hákarl, *Somniosus microcephalus*, er algengur fiskur hér við land sem víða annars staðar í norðurhöfum. Heimkynni hans eru í Norður-Atlantshafi og Norður-Íshafi, frá Nýfundnalandi og Davissundi í vestri, austur og norður um Ísland til Færeyja, Noregs og norður til Svalbarða. Hér við land hefur hákarl veiðst á flestum miðum og löngum haft umtalsverða þýðingu í sjávarútvegi landsmanna.⁵⁶⁶

V,6,1. Hákarlaveiðar á fyrri öldum

Nýting hákarls til matar á sér langa sögu hér á landi, en heimildir skera ekki ótvírætt úr um, hvenær hákarlaveiðar hófust á hafi úti. Í *Grágás* er aðeins tvívegis vikið að hákarli, og er hann í báðum tilvikum nefndur háskerðingur.⁵⁶⁷ Bæði eiga þessi dæmi við um reka, og má vera, að á fyrstu öldum Íslandsbyggðar hafi landsmenn aðeins nýtt þann hákarl, sem rak á fjörur. Er enda óvíst, að á þessum tíma hafi verið í landinu nægur mannaflí, bátar og veiðarfæri til að fara í hákarlalegur.

Ýmis örnefni víða um land og á miðum draga nafn af hákarli og geta bent til hákarlaveiða, en óvíst er um aldur þeirra.⁵⁶⁸ Á 14. öld virðast veiðar á hákarli hins vegar hafa verið orðnar allmiklar, og mun hákarl þá hafa verið orðinn fastur þáttur í mataræði landsmanna.⁵⁶⁹ Á næstu öldum færðust hákarlaveiðar í vöxt, og á síðari hluta ára-bátaaldar tíðkuðust þær víða um land. Var þá farið í svokallaðar *hákarlalegur* eða *setur* á opnum skipum og tók hver ferð oftast 2-4 daga, en gat orðið ein til tvær vikur, ef afli var tregur eða veður óhagstætt. Þóttu þessar ferðir ærið slarksamar, enda tíðum farnar um hávetur. Á Vestfjörðum tíðkaðist að fara í legur á tímabilinu frá mars og fram í maí, og um eða skömmu eftir 1840 lýsti sr. Eyjólfur Kolbeinsson á Eyri í Skutulsfirði hákarlaveiðum sóknarbarna sinna og sveitunga svo:

Hákallaveiði er hér og mikil og kunna menn hér til hennar manna bezt, og stunda hana með harðfylgi, róa stundum svo langt á haf út, að „vatnar aðeins fyrir hæstu fjalla tindum“ (segja þeir), og liggja úti mörgum skammdegisnóttum í senn í kafaldi og

Útbreiðsla hákarls í norðurhöfum.
Mynd: Sjávarnytjar við Ísland

grimmдарfrostum, ef ekki byrjar til lands, en [svo] eru þeir því vanir, að þá sakar sjaldan, þó þeir sé á opnum skipum.⁵⁷⁰

Það var að sönnu rétt hjá Eyrarklerki, að flestir hákarlamenn komu úr legum heilir á húfi. Engu að síður urðu oft miklir mannskaðar í hákarlalegum, og fyrir kom, að flestir vinnufærir menn í heilum sveitum fórust í einu slysi.

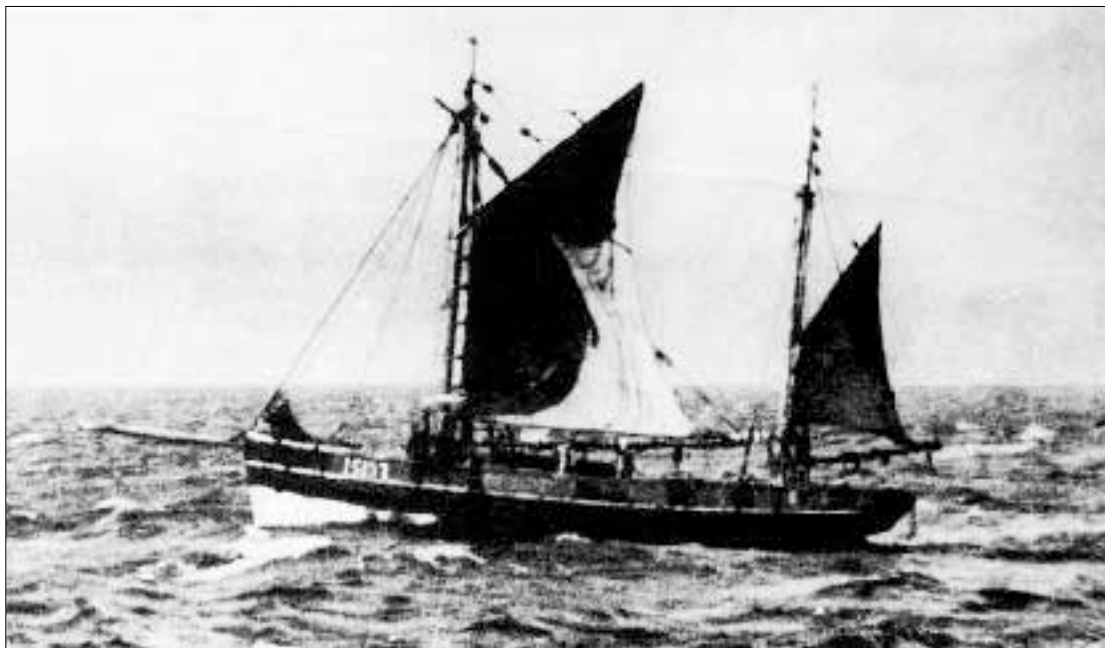
Framan af öldum var hákarlinn einkum veiddur til matar, en eftir að kom fram á 17. og 18. öld öðru fremur vegna lifrarinnar, en þá jókst mjög eftirspurn eftir lýsi, og verð þess hækkaði. veiðiaðferðir og veiðarfæri hákarlamanna voru víðast hvar svipuð, en fyrirkomulag veiðanna og veiðitími var nokkuð breytilegur eftir landshlutum.⁵⁷¹

Margar lýsingar hafa varðveist af hákarla-

veiðum á opnum skipum, en færri hafa lýst heimanbúnaði hákarlamanna, svo nokkru nemi. Einn þeirra fáu, sem það gerðu, var Kolbeinn Jakobsson í Unaðsdal við Djúp, en hann fór sjálfur í hákarlalegur á yngri árum. Er frásögn hans öll hin fróðlegasta og bregður skemmtilegu ljósi á líf hákarlamanna á áraskipum.⁵⁷²

V,6,2. Hákarlaveiðar á þilskipum

Á 17. og 18. öld voru Vestfirðingar og Norðlendingar mestir hákarlaveiðimenn hér á landi. Á Vestfjörðum munu Ísfirðingar, einkum Djúpmenn, hafa farið fremstir og á Norðurlandi Siglfirðingar og íbúar útsveitanna við Eyjafjörð, ekki síst Höfðhverfingar og Látstrendingar. Fór og svo, að útgerð þil-

*Vestfirskt þilskip á siglingu.
Mynd: Byggðasafn Vestfjarða*

skipa til hákarlaveiða varð meiri í þessum sveitum en annars staðar.

Upphaf hákarlaveiða á þilskipum verður ekki ársett fremur en ýmsir aðrir merkisatburðir atvinnusögunnar. Fyrstu árin virðast þær þó hafa verið aukageta við þorskveiðarnar, en munu hafa færst verulega í vöxt, er kom fram yfir 1820. Gils Guðmundsson fullyrðir, að Henckel kaupmaður á Þingeyri hafi hafið útgerð skútunnar *Charlottu* frá Flateyri í því skyni einu að stunda hákarlaveiðar, en greinir ekki nánar frá útgerðinni.⁵⁷³ *Charlotta* kom til landsins árið 1815 og annað skip Henckels kaupmanns, *Henrietta*, árið eftir, eins og áður sagði. Þeim hefur trúlega báðum verið ætlað að stunda jöfnum höndum þorsk- og

hákarlaveiðar, en á 3. áratugnum urðu hákarlaveiðar æ veigameiri þáttur í útgerð vestfirska þilskipa, einkum þó þeirra sem gerð voru út frá höfnum á norðanverðum Vestfjörðum, frá Dýrafirði og norður í Ísafjarðardjúp. Þegar kom fram yfir 1830 urðu hákarlaveiðar burðarás þilskipaútgerðarinnar, og olli þar mestu, að verð á lýsi hækkaði hlutfallslega gagnvart verði á fiski. Verður nánar fjallað um það síðar í þessum kafla.

Við Ísafjarðardjúp hófst þilskipaútgerð er Jens Jacob Benedictsén, kaupmaður í Hæsta-kaupstað á Ísafirði, hóf útgerð jaktarinnar *Jens Peter den Gamle* árið 1831, og tveimur árum síðar, 1833, sendi keppinautur hans, M.W. Sass stórkaupmaður, eigandi Neðsta-kaupstaðarverslunar, slúppuna *Immanuel* til Ísafjarðar. Mun hún hafa hafið veiðar í maí

það ár.⁵⁷⁴ Bæði stunduðu þessi skip hákarlaveiðar, og þorskveiðar virðast hafa verið aukageta skipverja. Útgerð beggja skipanna gekk vel þegar í upphafi, og næstu árin fjölgaði þilskipum á Ísafirði stöðugt. Þau voru orðin sex árið 1838 og átta árið 1841. Þá var Ísafjörður óumdeilanlega orðinn miðstöð þilskipaútgerðar á Vestfjörðum, og hélst svo allt til loka skútualdar. Skipum, sem gerð voru út frá Ísafirði, fækkaði að vísu verulega á árunum 1842-1846, einkum vegna skyndilegs fráfalls Jens Benedictsens, en ekki leið þó á löngu, uns þeim tók að fjölga á ný.⁵⁷⁵

Frumkvöðlar þilskipaútgerðarinnar á Ísafirði, Jens Benedictsens og M.W. Sass, voru kaupmenn. Líkt og flestir starfsbræður þeirra annars staðar á Vestfjörðum ráku þeir blómlegar verslanir, áður en þeir hófu þilskipaútgerðina, en keyptu skútur og héldu þeim til fiskjar í því skyni að styrkja stöðir fyrirtækja sinna og auka magn og verðmæti útflutningsvörunnar. Þar skipti ekki minnstu máli, að um þetta leyti voru lausakaupmenn umsvifamiklir á Vestfjörðum, veittu fastakaupmönnum harða samkeppni og náðu oft til sín umtalsverðum hluta af útflutningsvörum bænda. Þilskipaútgerð kaupmanna var því, að vissu leyti a.m.k., mótleikur í harðri samkeppni við lausakaupmenn.⁵⁷⁶

Árið 1847 urðu tímamót í sögu þilskipaútgerðar á Ísafirði. Þá og á næstu árum komu til sögu nýir menn, sem hófu útgerð á öðrum forsendum en fyrirrennarar þeirra. Þeir voru allir Íslendingar, flestir ungir að árum og upprunnir við Ísafjarðardjúp eða í næsta nágrenni þess. Flestir höfðu þeir stundað sjó frá unga aldri og nokkrir haldið utan og tekið þar próf í skipstjórnarfræðum. Þeir eign-

uðust þilskip, ýmist einir eða í samlögum við aðra, hófu útgerð og síðan verslun, sem byggðist öðru fremur á útflutningi sjávarafurða og innflutningi nauðsynjavöru. Allir áttu þessir menn í upphafi ferils síns meiri og minni samskipti við lausakaupmenn, og ljóst er af heimildum, að þau sambönd voru þeim afar mikilvæg, nauðsynleg forsenda verslunarrekstursins.

Ásgeir Ásgeirsson skipherr.
Mynd: Þjóðminjasafn Íslands

Í hópi þessara manna voru þeir Ásgeir Ásgeirsson (eldri), Hinrik Sigurðsson, Hjálmar Jónsson og Torfi Halldórsson. Þeir urðu allir þekktir kaupmenn og útgerðarmenn á Ísafirði og víðar á Vestfjörðum, og fyrirtæki Ásgeirs, Ásgeirsverslun, átti eftir að verða stærsta útgerðar- og verslunarfyrirtæki landsins á sinni tíð.⁵⁷⁷

Fyrirtæki þessara ungu og framsæknu manna byggðust í upphafi öðru fremur á þilskipaútgerð og hákarlaveiðum, þótt skipin stunduðu ávallt nokkrar þorskveiðar. Þau efldust hratt, og árið 1861 voru a.m.k. tólf þilskip gerð út frá Ísafirði, og um 1870, um það bil er þýðing hákarlaveiðanna tók að minnka, munu þau hafa verið nokkru fleiri. Þá héldu gömlu verslanirnar í Hæsta- og Neðstakaupstað ávallt úti þilskipum á sumrin, en minna er um þá útgerð vitað.

Annars staðar á Vestfjörðum virðist þilskipaútgerðin hafa vaxið hægar og reyndar haldist í líku horfi allt hákarlatímabilið.

Útgerðin var að langmestu leyti í höndum kaupmanna, sem gerðu flestir út 1-5 skip hver, og gengu þau til hákarla- og þorskveiða, eftir því sem henta þótti. Frá því um 1830 og fram um 1870 voru hákarlaveiðarnar þó burðarás útgerðarinnar.⁵⁷⁸

Hákarlaveiðar stóðu á gömlum merg í útsveitum norðanlands, ekki síður en á Vestfjörðum. Við Eyjafjörð hófst útgerð þilskipa nokkru síðar en fyrir vestan, og allan hákarlatímann var hún þar með nokkuð öðrum hætti. Fram um miðjan 8. áratug 19. aldar stunduðu eyfirsku þilskipin nær eingöngu hákarlaveiðar, og útgerðin var öll í höndum bænda; kaupmenn komu þar lítið sem ekki við sögu.

Upphaf þilskipaútgerðar á Norðurlandi er jafnan rakið til þess, er Chr. D. Thaae, kaupmaður á Raufarhöfn, hóf að gera út skútur

Þorsteinn Daníelsson á Skipalóni.
Mynd: Minjasafnið á Akureyri

þar, sennilega á 5. áratug 19. aldar. Um þá útgerð er þó fremur lítið vitað, en hún virðist hafa staðið eitthvað fram yfir 1850, og skipin munu flest hafa orðið fjögur.⁵⁷⁹

Ekki er ljóst, hver áhrif athafnir Thaaes höfðu á

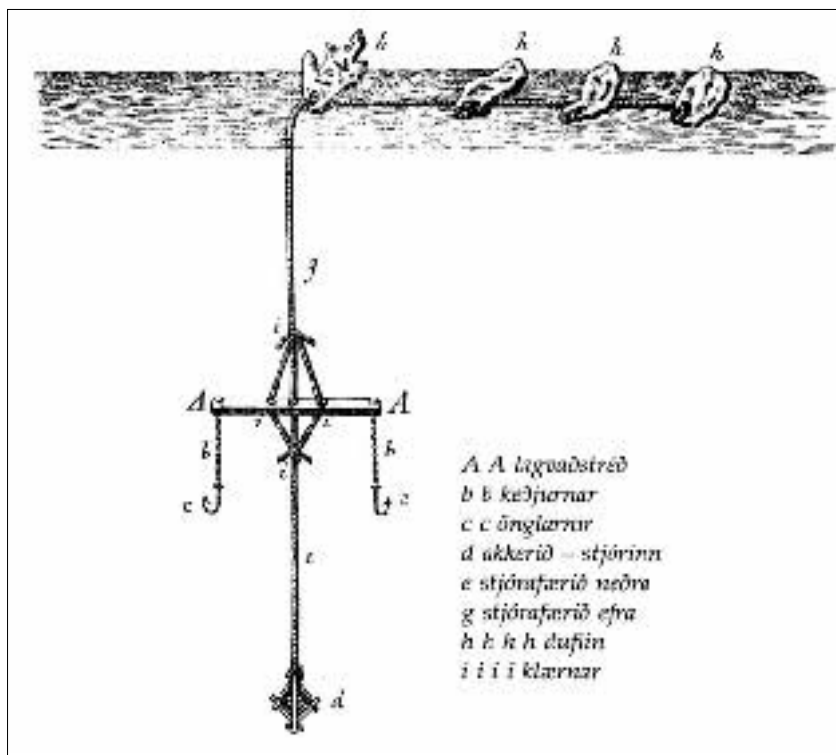
Íslendinga, en þó er líklegt, að Þorsteinn bóndi Daníelsson á Skipalóni við Eyjafjörð hafi haft nokkur kynni af þilskipaútgerðinni á Raufarhöfn, er hann dvaldist þar við smíðar fyrir Thaae.

Þorsteinn Daníelsson var í hópi kunnustu bænda á Norðurlandi á sinni tíð, efnaður vel á forna vísu, framkvæmdasamur og nýjungagjarn og smiður mikill. Hann hafði, er hér var komið sögu, um langt skeið búið góðu búi á Skipalóni og átti, eins og flestir bændur við utanverðan Eyjafjörð, opið skip, sem hann hélt til hákarlaveiða á vetrum. Veturinn 1850-1851 mun Þorsteinn hafa ráðist í það stórvirki að setja þiljur í opið skip, sem *Fönix* nefndist, og breyta því í þilskip.⁵⁸⁰ Til að aðstoða sig við verkið fékk hann nágranna sinn, Flóvent bónda Sigfússon á Ósi í Hörgárdal, en þeir voru báðir þekktir sem miklir hagleiksmenn og hamhleypur til verka. Í upphafi árs 1852 var fleytan tilbúin, og hlaut hún nafnið *Orrí*. Hermir sagan, að nágrannar hafi gefið skipinu þetta nafn, þótt það við hæfi, svo marga orrahríðina hafi þeir félagar háð við smíðina. *Orrí*, sem samkvæmt öllum skilgreiningum hlýtur að teljast þiljubátur fremur en þilskip, gekk fyrst til veiða á hákarlavertíðinni árið 1852. Skipstjóri var Ari Arason, en hann hafði numið skipstjórnarfræði hjá Torfa Halldórssyni á Ísafirði.⁵⁸¹

Litlar heimildir eru um aflabrögð skipverja á *Orra* fyrstu vertíðina, en árið eftir, 1853, gekk úthaldið bærilega, og næsta ár, 1854, bættist annað skip í flota Eyfirðinga. Þá hóf Friðrik Jónsson á Ytri-Bakka útgerð skips, sem hann hafði keypt, þar sem það lá og grotnaði niður í fjörunni á Raufarhöfn. Friðrik gerði skipið upp og gerði það út um langt skeið. Það hét *Mínerva* og reyndist hin mesta happafleyta.

Þar með voru þilskip við Eyjafjörð orðin tvö, og á næstu árum fjölgaði þeim ört.

Hákarlavaður frá ofan-
verðri 18. öld.
Mynd: Úr Ferðabók
Ólafs Olavíus

Pungamiðja bændaútgerðarinnar fluttist um skeið austur yfir fjörð, á Svalbarðsströnd, í Höfðahverfi og út á Látraströnd. Allmörg skip voru þó gerð út vestan fjarðar, allt frá Akureyri og út í Héðinsfjörð. Ekki er fullljóst, hve mörg skipin voru á ári hverju, en árið 1867 birti blaðið *Norðanfari* skýrslu um afla norðlenskra hákarlaskipa, og voru þar talin alls 33 þilskip.⁵⁸² Langflest voru þau gerð út við Eyjafjörð, og öll voru í eigu bænda. Var þá ýmist, að einstakir menn ættu skip að fullu, eða að menn ættu skip í samlögum. Með því móti gátu efnalitlir menn eignast hlut í þilskipi og jafnframt dreift áhættunni, en fram til 1867 voru flest þilskipin ótryggð.⁵⁸³

Um og eftir 1870 tók þilskipum að fjölga hlutfallslega á Akureyri, jafnframt því sem

skipum út með Eyjafirði fækkaði. Þá var þess skammt að bíða, að hákarlaveiðarnar þokuðu fyrir þorskveiðum, en við það breyttust allar forsendur útgerðarinnar.

Á þilskipum voru hákarlaveiðar stundaðar með líkum hætti og á opnum skipum. Veiðiferðir tóku að vísu lengri tíma, en annars var munurinn helst sá, að á þilskipum var eingöngu veitt á handvað, lagvaðir og hákarlalóðir tíðkuðust ekki.

Hákarlaskipin lágu ávallt við fast, á meðan verið var að veiðum. Þegar komið var á miðin, var jafnan byrjað á því að setja út *dreggið*, sem svo var kallað. Það var akkeri og var tíðast 60-100 kg að þyngd. Á því voru fjórir spaðar, sem grófust í botninn, og við

það lágu skipin. Áfastur dregginu var svonefndur *forhlaupari*, 20-30 faðma löng keðja sem lá við botninn. Frá forhlauparanum lá svonefnd *pertlína* upp í skipið. Pertlínan var gildur kaðall eða trossa og gat verið allt að 400 faðmar að lengd. Þegar lagst hafði verið á mið og dreggið kenndi botns, voru tíðast gefnir út svo sem 50 faðmar af pertlínunni og var það nefnt *yfirvarp*. Ef sjór ókyrrðist, var lengt í yfirvarpinu, en flestir skipstjórar voru tregir til að létta, þótt veður versnaði, ekki síst ef mikill hákarl var undir. Hættulegt gat þó verið að liggja of lengi, enda mikið verk að létta. Kom þá fyrir, að skip festust í hafis eða að þau hrukku upp, sem kallað var. Þá gátu stjórafærin slitnað, og eftir það var sjaldnast um annað að ræða en að halda til lands.

Veidarfærið, *hákarlavaðurinn*, líktist að ýmsu leyti venjulegu handfæri, en var miklu stærri og sterkari. Á enda vaðsins var öngullinn, sem jafnan var nefndur *sókn* og gat verið allt að tíu þumlunga langur. Við hann voru festir svonefndir *sóknarhlekkir*, 3-4 álna löng keðja, og við efri enda hennar var *vaðsteinninn*, sem var sakkan. Því næst tók við svonefndur *bálkur* og þá vaðurinn sjálfur, sem oft var 300-500 faðma langur.

Þegar skipið var lagst við dregg, voru veiðarfærin tekin fram og beitt, en eins og við aðrar fiskveiðar reið á miklu að hafa næga og vel verkaða beitu. Hrossakjöt þótti löngum besta hákarlsbeitan, og best af öllu þótti, að það væri svo dragúlðið, að það lyktaði út um allan sjó. Þá rann sá grái á lyktina. Einnig var hrossakjötið oft rommsaltað með líkum hætti og áður var lýst í sambandi við handfæraveiðar. Þá var selspik og mikið

notað í hákarlabeitu, og var það þá verkað á svipaðan hátt og hrossakjöt. Giltu fastar reglur um hvernig beitt var á öngulinn.⁵⁸⁴

Veidarnar sjálfar reyndu á þolinmæði og þolgaði hákarlamanna, en oft gátu liðið margar klukkustundir frá því vöðum var rennt í sjó og þar til einhver varð var. Því, sem þá gerðist, lýsti gamall hákarlamaður svo:

Þegar svo loksins einhver varð var, varð aldeilis handagangur í öskjunni. Þá var kallað á lausingjann, sem var nokkurs konar hjálparmaður, ætíð var einn lausingi á hverri vakt. Síðan var byrjað að draga. Stóðu mennirnir tveir þá oftast sinn hvorum megin við vaðinn og tóku sitt handtakið hvor, til skiptis. Erfiðast var oftast að losa hákarlinn frá botninum, en þegar hann kom upp í yfirborðið, var hann oftast auðunninn.

Þegar hákarlinn kom upp í yfirborðið fór lausinginn venjulega að talíunni, sem svo var kölluð, en það var kaðlabúnaður, áfastur reiðanum, venjulega á bómu. Vaðarmaðurinn greip þá krók, sem hékk í tógenda á talíunni, síðan hallaði hann sér út yfir borðstokkinn og reyndi að festa króinn í hákarlinn. Oft gat þetta þó reynst erfitt og hættulegt verk, einkum ef vont var í sjóinn. Stóð vaðarmaðurinn venjulega með annan fótinn í klofi lausingjans til þess að steypast ekki útbyrðis, ef skipið valt snögglega. Þegar fest hafði verið í hákarlinn, var hann dreginn upp á síðuna, en á hana voru venjulega festar svonefndar fiskifjalir til þess að varna því að hún rispaðist illa af völdum hákarlsskrápsins.

Þegar hákarlinn hafði verið dreginn hæfilega langt upp á síðuna, greip lausinginn hákarladrepinn, sem var langt tvíeggjað spjót, og með honum skar hann á mænu hákarlsins. Síðan var hákarlinn dreginn enn hærra, og þá var gripið til skálmarnar. Skálmarnar voru líkastar mjög stórum hnífum, eineggaðar. Með skálmunum var hákarlinn skorinn, venjulega út úr öðru kjaftvikinu og niður, og síðan var skorið frá kviðnum beggja vegna. Þá var gerður skurður í lifrina og hún dregin út og inn á þilfar og síðan sett ofan um göt á þilfarinu, í hina svonefndu lifrarkassa, sem voru úti í síðunum

*Lýsisbræðsla á Oddeyri á Akureyri undir lok skútualdar.
Mynd: Hapag-Lloyd AG. Hamborg/Minjasafnið á Akureyri*

beggja vegna í lestinni. Að þessu loknu, var hákarlsskroknum hent í hafið og síðan beitt að nýju. Oft var tekið eitthvert stykki úr hinum nýveidda hákarli og því beitt, t.d. munnamaga eða einhverju þvílíku.⁵⁸⁵

Eftir tvær til þrjár vikur í legum höfðu skipin yfirleitt fengið fullfermi. Þá voru legufæri dregin inn, segl undin upp og haldið til lands.

Eins og kom fram í frásögninni hér að framan, var lifrin nánast hið eina, sem hirt var af hákarlinum. Og þar með er komið að megintilgangi hákarlaveiðanna og forsendum þeirra. Þegar kom fram á síðari hluta

18. aldar, færðist mjög í vöxt, að borgir á meginlandi Evrópu væru lýstar að kvöld- og næturlagi. Þá varð lýsi eftirsótt ljósmeti, og verð á því hækkaði að mun. Hést svo fram yfir miðja 19. öld. Heimildir um verð á lýsinu eru að vísu skörðóttar, en á tímabilinu 1844-1851 fengust yfirleitt um 22 rd. fyrir tunnuna af hákarlalýsi í kauptíðinni á Ísafirði. Lægst var verðið árin 1847 og 1848, 18 rd., en hæst 1850 og 1851, 24 rd. Var verð á hákarlalýsi ávallt til muna hærra á þessum árum en verð á fiski, jafnt saltfiski sem harðfiski.⁵⁸⁶ Úr Eyja-firði var svipaða sögu að segja, en þar komst verð á lýsistunnu í 32 rd. árið 1865.⁵⁸⁷

*Menn við grútarbræðslu á öndverðri 20. öld.
Mynd: Saga Þorlákshafnar, 2. b.*

Þegar hér var komið sögu, var blómaskeið hákarlaveiðanna hins vegar senn á enda. Árið 1861 hófst innflutningur á steinolú til Danmerkur frá Bandaríkjunum, og jókst hann hröðum skrefum á næstu árum. Þá minnkaði markaðurinn fyrir hákarlalýsi hratt, og íslensku þilskipin hlutu að snúa sér að öðrum verkefnum. Hákarlaveiðar á þilskipum héldu að vísu áfram allt til 1925, en eftir 1870 drógust þær saman ár frá ári, og það lýsi, sem selt var utan, var nær eingöngu notað við iðnaðarframleiðslu.

Ekki leikur á tveim tungum, að hákarlatím-inn, sem svo hefur verið nefndur hér, var merkt skeið í íslenskri sjávarútvegssögu.

Hákarlaveiðarnar gáfu mikinn og skjótfenginn gróða og sköpuðu fyrsta umtalsverða uppgangsskeiðið í sögu íslensks sjávarútvegs á síðari öldum. Þilskipaútgerð var að sönnu komin vel á legg á Vesturlandi og Vestfjörðum, áður en hákarlaveiðar á þilskipum hófust fyrir alvöru, en eftir það efldist útgerðin til muna, skipum fjölgaði, og nýir menn, sem áttu eftir að láta til sín taka, komu til sögu. Atvinnurekstur þeirra byggðist í upphafi öðru fremur á hákarlaveiðunum. Norður í Eyjafirði var svipaða sögu að segja. Þar hófu bændur þilskipaútgerð, sem hvíldi fyrsta aldarfjórðunginn á hákarlaveiðum.

Forsendur útgerðarinnar voru vitaskuld mikil eftirspurn eftir hákarlalýsi og hátt verð

á því fram yfir 1870. En fleira kom til, og þegar á allt er litið, verður ljóst, að hákarlaveiðarnar féllu vel að íslensku samfélagi 19. aldar og hentuðu þilskipaeigendum að ýmsu leyti betur en hefðbundnar fiskveiðar.

Í samanburði við áraskip voru þilskipin tiltölulega dýr, og því reið á miklu fyrir bændur og efnalitla unga menn, sem réðust í þilskipakaup, að vel aflaðist og aflinn seldist fljótt við góðu verði. Með því móti einu gátu þeir greitt kaupverð skipanna á skömmum tíma. Hákarlaveiðarnar uppfylltu þessi skilyrði vel. Skýrslur um aflabrögð hákarlaskipa eru að vísu afar ófullkomnar, en svo virðist sem afli hafi lengst af 19. öldinni aukist í samræmi við aukna sókn, þótt vissulega megi stöku sinnum greina minnkandi afla eitt og eitt ár, og ekki öfluðu allir jafn vel. Lýsisverð virðist einnig hafa hækkað næsta stöðugt á tímabilinu 1830-1865, og eftirspurnin var stöðug.

Annað atriði, sem einnig skipti miklu máli, var, að hákarlaútgerðin var ekki ýkja mannfrek, og tilkostnaður við hana var fremur lítill. Skipin kostuðu að sönnu sitt, en áhafnir þeirra voru ekki mjög fjölmennar, og þótt laun skútusjómannna væru miklum mun hærri en kaup vinnufólks í sveitum, var launakostnaður aldrei mikill hluti útgjalda útvegsmanna. Kaupmenn, sem gerðu út hákarlaskip, guldu sjómönnum löngum með innskrift í verslunum sínum, og bændur gátu látið vinnumenn sína sækja sjó og greitt öðrum skipverjum með landvöru, að nokkru leyti a.m.k. Þá skipti það og máli, að lýsisframleiðslan var ódýr og ekki ýkja mannfrek. Lengst af hákarlatímans var mestur hluti lýsisins bræddur úr

lifrinni á hlóðum, og eiginlegar lýsisbræðslur komu ekki til sögu fyrr en undir lok tímabilsins. Við bræðsluna þurfti ekki nema örfáa menn, og yfirleitt sáu útgerðarmenn skipanna sjálfir um hana. Kaupmenn réðu daglaunamenn til að annast lýsisbræðsluna, á meðan á vertíð stóð, og bændur gátu látið heimafólk sitt annast hana. Í kaup tíðinni gátu þeir síðan skilað fullunninni vöru í kaupstað.

Enn ber að hafa í huga, að þilskipaútgerðin var hrein viðbót við áraskipaútveginn, en leysti hann aldrei af hólmi. Á Vestfjörðum varð snemma algengt, að skipstjórar á þilskipum settust að í kaupstöðum, þar sem skipin voru gerð út, en annars komu skipverjar flestir úr sveitum. Margir þeirra voru vinnumenn bænda, rétt eins og sjómenn á áraskipum, og þess voru vissulega dæmi, að sömu menn sæktu sjó á áraskipum fyrri hluta vetrarvertíðar, en færðu sig yfir á þilskipin, er úthald þeirra hófst seint á útmánuðum. Á Norðurlandi voru þilskipamenn flestir úr sveitum. Þannig féll útgerðin vel að samfélaginu og olli ekki umtalsverðri röskun. Þilskipaútgerðin stuðlaði vissulega að þéttbýlismyndun, en fólki fjölgaði hægt í kaupstöðum á hákarlatímanum, og þeir, sem þar settust að, voru fæstir sjómenn eða verkafólk. Ástæðan var sú, að útgerðin og verkun aflans krafðist ekki mikils mannafla, og ekki þurfti á fólki að halda við þessi störf nema hluta úr ári.⁵⁸⁸

Hákarlaveiðarnar færðu mörgum útvegsmanninum drjúgan hagnað, og hákarlamenn höfðu margir mun meiri tekjur en almennt tíðkaðist meðal vinnufólks í sveitum. Er þá athyglisvert, að einmitt í þeim héruðum, þar

sem þilskipaútgerðin var mest, mynduðust fyrst samtök, sem horfðu til pólitískra og efnalegra framfara. Ýmsir helstu forystumenn í þilskipaútgerð og hákarlaveiðum á Vestfjörðum voru í hópi dyggustu stuðningsmanna Jóns Sigurðssonar forseta,⁵⁸⁹ og á Norðurlandi voru margir þilskipaeigendur og hákarlaformenn í hópi stofnenda Gránufélagsins.⁵⁹⁰ Sýna þau dæmi ef til vill betur en margt annað sögulegt mikilvægi hákarlaveiðanna. Með þeim var styrkum stoðum skotið undir þilskipaútgerð á Íslandi, og af henni leiddi margvíslegar framfarir.

V.7. Þorskveiðitíminn

Þegar verð á hákarlalýsi tók að lækka á 8. áratug 19. aldar og hákarlaveiðar gátu ekki lengur borið útgerðina uppi með sama hætti og áður, urðu útvegsmenn að finna skipum sínum önnur verkefni. Þá lá beinast við að leggja aukna áherslu á handfæraveiðar, sem fram til þessa höfðu nánast verið aukageta sjómanna á vestfirskum þilskipum og lítið sem ekki verið stundaðar á þilskipum norðanlands. Síðasta þriðjung 19. aldar urðu handfæraveiðar æ mikilvægari þáttur í þilskipaútgerðinni, og auk þeirra útgerðarsvæða, sem þegar er getið í sambandi við hákarlaveiðar, hófst þilskipaútgerð í Reykjavík, sem undir lok 19. aldar var orðinn mesti skútuútgerðarbær landsins. Á þessum tíma var mest áhersla lögð á þorskveiðar, þótt annar fiskur slæddist vitaskuld með. Er því eðlilegt að kenna þetta tímabil skútualdar við þorskveiðar á sama hátt og fyrra skeiðið er kennt við hákarlaveiðar.

Skörp skil verða ekki greind á milli hákarla- og þorskveiðitímans. Við getum hvorki ársett lok hákarlaskeiðsins né upphaf þorskveiðitímabilsins. Í þessum efnum átti sér stað ákveðin þróun, mishröð eftir landshlutum, og jafnvel einstökum útgerðarstöðum. Hér að framan var hákarlatíminn talinn ná yfir u.þ.b. fjóra áratugi, 1830-1870, á Vestfjörðum, en á Norðurlandi frá því skömmu eftir 1850 og fram um 1875. Hákarlaveiðum á þilskipum lauk þó engan veginn á Vestfjörðum árið 1870, né heldur á Norðurlandi árið 1875. Við þessi ártöl er miðað vegna þess, að við þau var tekið að draga verulega úr mikilvægi hákarlaveiðanna fyrir afkomu útgerðarinnar, en vægi þorskveiðanna hafði að sama skapi aukist. Er að líkindum réttast að líta á tímabilið frá 1870 og fram um 1885 sem eins konar milliskeið. Á því dró sífellt úr hákarlaveiðum, en þorskveiðar jukust. Má þó greina staðbundnar sveiflur frá einu ári til annars, og réðust þær bæði af aflabrögðum og verðlagi á saltfiski og lýsi. Eftir 1885 eru þorskveiðar hins vegar greinilega orðnar höfuðviðfangsefni þilskipaflotans, en hákarlaveiðar aukageta.

Þegar hér var komið sögu, hafði saltfiskur að mestu leyst skreiðina af hólmi sem útflutningsvara. Saltfiskmarkaðir voru góðir í Suðurlöndum lengst af 19. öld, og þar hösluðu Íslendingar sér eigin völl, oft án atbeina eða þátttöku danskra verslana. Saga þilskipaútgerðarinnar á síðasta þriðjungi 19. aldar er því að verulegum hluta saga vaxandi utanríkisviðskipta.

V,7,1. Saltfiskverkun og saltfiskmarkaðir

Söltun er ævaforð aðferð til að geyma fisk og verja hann skemmdum. Aðferðin mun upprunnin í Miðjarðarhafslöndum. Þar átti fólk fremur auðvelt með að verða sér úti um saltlúku, ef á þurfti að halda, og oft þurfti að bregðast skjótt við vegna hita og strá salti á fiskinn nýveiddan. Herma sögur, að Föníkíumenn hafi orðið fyrstir manna til að salta fisk í nokkrum mæli, og seldu þeir hann öðrum þjóðum við Miðjarðarhaf, allt til Spánar.

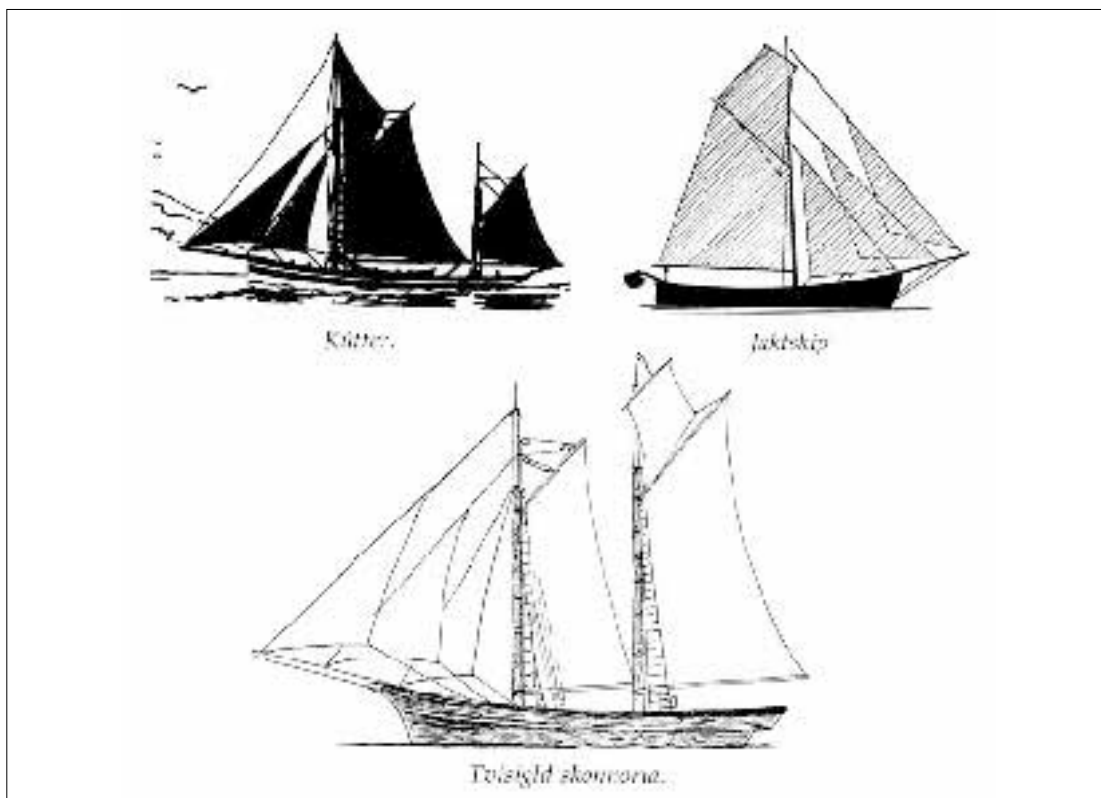
Eins og þegar hefur komið fram, hertu Íslendingar langmestan hluta afla síns á fyrri öldum, og vart er hægt að segja, að saltfiskverkun hæfist hér landi fyrir alvöru fyrr en á síðara helmingi 18. aldar. Ástæður þessa voru margar. Hersla var algeng í Noregi, einkum í Norður-Noregi, og landnámsmenn hafa vafalaust flutt með sér þekkingu á þessari verkunaraðferð hingað til lands. Aðstæður voru og líkar í þessum löndum og loftslag með þeim hætti, að vel mátti verka fiskinn og geyma hann án þess hann væri saltaður. Salt var og af skornum skammti á norðurslóðum langt fram eftir öldum og dýrt, en markaðir fyrir harðfisk – skreið – voru nægir í Evrópu, a.m.k. fram á síðari hluta 16. aldar. Íslendingar höfðu því enga raunverulega ástæðu til að leggja í þann kostnað og fyrirhöfn, sem óhjákvæmilega fylgdi kaupum og innflutningi á salti, auk þess sem saltfiskverkun var mun mannfrekari og vandasamari en skreiðarverkun. Loks ber að gæta þess, að á einokunaröld virðast kaupmenn hafa talið hagsmunum sínum nægilega vel borgið með því að láta Íslendinga verka fisk fyrir hefðbundna

skreiðarmarkaði. Þeim mörkuðum hefur áður verið lýst, en þeir voru næsta stöðugir á 17. og 18. öld, og ekki þurfti að auka framboð á skreið til að anna eftirspurn.

Af þessum sökum aðhöfðust einokunar-kaupmenn lítið til að hvetja Íslendinga til saltfiskverkunar, en engu að síður er ljóst, að söltun á fiski var þekkt hér á landi frá því á 16. öld og jafnvel fyrr. Notkun salts til að verja fisk skemmdum og auka geymslupól hans hafði lengi tíðkast á Bretlandseyjum, og ekki er ósennilegt, að Englendingar hafi eitthvað byrjað að salta fisk hér á landi, eða um borð í skipum hér við land, þegar á 15. öld. Fyrir því eru að sönnu ekki heimildir, en hins vegar er talið, að á 16. öld hafi bæði Englendingar og Þjóðverjar, vor og sumar, keypt af Íslendingum blautan fisk til söltunar.⁵⁹¹ Hefur þar vafalítið verið um að ræða fisk, er veiddist er svo langt var komið fram á vor og sumar, að ekki náðist að þurrka hann fyrir lok kauptíðar.

Frá 17. öld eru nokkrar heimildir um söltun fisks hér á landi,⁵⁹² og árið 1750 getur Niels Horrebow þess, að danskir kaupmenn flytji út mörg hundruð tonn af söltuðum fiski á ári hverju. Íslendingar hafi hins vegar ekki komist almennilega upp á lagið með að salta fisk, og það, sem þeir salti, fari mest til innanlandsneyslu.⁵⁹³ Hefur þar trúlega einkum verið um að ræða afla af vorvertíð.

Allur saltfiskur, sem héðan var fluttur á 17. öld og fram undir miðja 18. öld, var blautsaltaður og fluttur utan í tunnum. Þegar kom fram á miðja 18. öldina, jókst hins vegar áhugi á verkun þurrkaðs saltfisks, og má þar greina náin tengsl við umbótatilraunir Skúla Magnússonar, Jóns

*Helstu gerðir af þilskipum Íslendinga á 19. öld.
Mynd: Skútuöldin 1977*

Eiríkssonar og fleiri manna. Þá áttu tilraunir Almenna verslunarfélagsins til að afla nýrra markaða einnig nokkurn þátt í vaxandi áhuga á þessari „nýju“ framleiðsluvöru.

Um miðbik 18. aldar var þeim, sem fremstir fóru í tilraunum til að endurreisa íslenskt atvinnulíf, orðið ljóst, að Íslendingar yrðu að auka sjávarafla sinn og útflutning. Það varð hins vegar ekki gert nema með öflun nýrra markaða, og til þess að það mætti takast, yrðu landsmenn að breyta verkunaraðferðum sínum og bæta þær. Hefðbundnir skreiðarmarkaðir í Mið-Evrópu voru fullnýttir, en í Miðjarðarhafslöndum var vaxandi eftirspurn eftir þurrverkuðum saltfiski. Átti

það ekki síst við um Spáni, en þar í landi urðu töluverðar efnahagslegar framfarir á 18. öld, og fólki fjölgaði. Sömuleiðis óx eftirspurn eftir fiski vegna þess, að kornverð hækkaði á Spáni á þessum tíma.⁵⁹⁴ Þetta nýtti Almenna verslunarfélagið sér, og tókst því að afla verulegra markaða fyrir íslenskan saltfisk á Spáni, og reyndar einnig á Ítalíu.⁵⁹⁵ Fékkst mun betra verð fyrir saltfiskinn en skreiðina, ekki síst á þeim árum er lítið fluttist af fiski frá Ameríku vegna frelsisstríðs Bandaríkjamanna, sem áður var getið.

Annað atriði, sem skipti miklu máli, og réð jafnvel úrslitum í þessu efni, var að á 19. öld jókst mjög eftirspurn eftir saltfiski í

Suðurríkjum Bandaríkjanna og í Karíbahafi. Saltfiskur var mikilsverður þáttur í mataræði þræla á þessum slóðum og þeim fjölgaði mikið á fyrri hluta aldarinnar. Afleiðingin varð sú, að mikill hluti þess saltfisks, sem verkaður var á Nýja-Englandi og áður hafði verið fluttur að mestu leyti til Spánar, var nú seldur til Suðurríkjanna og þrælanýlendnanna í Karíbahafi.⁵⁹⁶ Þá þurftu Miðjarðarhafsþjóðir að sækja fisk til annarra framleiðslusvæða og þar með opnuðust markaðir fyrir íslenskan fisk á Spáni og víðar við Miðjarðarhaf.

Þegar hér var komið sögu, lá beint við að kenna Íslendingum að verka saltfisk. Á síðari hluta 18. aldar beittu stjórnvöld og kaupmenn sér fyrir því, að hingað til lands væru sendir menn til að veita landsmönnum til-sögn í þessum efnum. Má þar nefna, að árið 1766 sendi Almenna verslunarfélagið hingað mann að nafni Weinich til að kenna Íslendingum að verka saltfisk að hætti Nýfundnalandsmanna. Var hann m.a. um tíma í Keflavík.⁵⁹⁷

Á 18. öld var saltfiskur verkaður með tvennum hætti hér á landi, með Nýfundnalandsaðferðinni og með svonefndri Kaupmannahafnaðferð. Síðarnefnda aðferðin var einkum notuð við fisk, sem fluttur var á markað í Danmörku, og hún virðist aldrei hafa orðið verulega algeng. Aðferðinni er lýst svo:

Fiskur, sem verkaður var með Kaupmannahafnaðferðinni, var ætíð saltaður í trékör og lagður þannig, að þunnildi, sem var úti við síðuna, var beygt og undir það látinn hálfur hnefi af salti. En að öðru leyti var fiskinum raðað svo, að helmingur þess efri náði yfir helming þess neðri og litið eftir að ílátíð hallaðist ekki, svo að þækill sæti meira á einum stað en öðrum. Þegar fiskurinn hafði verið þrjá sólarhringa í látinu var hann skolaður vand-

lega, síðan difið ofan í saltlög og loks breiddur. Eftir fyrsta breiðsludaginn var fiskinum hlaðið í stakk, á hann sett sem svaraði hálfu fargi, en að fjórum þurrkdögum liðnum var pressan aukin til fulls og úr því ekki breitt nema annan eða þriðja hvern dag. Til að þurrka þennan fisk þurfti átta þerridaga, en á milli þeirra var hann látinn liggja sextán daga undir fargi. Hætt var við þessa aðferð síðla á 19. öld og eftir það keyptu Danir saltfisk, sem verkaður var á sama hátt og sá, sem seldur var til Suðurlanda.⁵⁹⁸

Nýfundnalandsaðferðin, eða Terraneuf-aðferðin, eins og hún var einnig kölluð, naut jafnan mun meiri vinsælda hér á landi, og mun allur fiskur, sem seldur var til Miðjarðarhafslanda, hafa verið verkaður samkvæmt henni. Ólafur Stefánsson, stiftamtmaður, mun hafa orðið fyrstur Íslendinga til að verka saltfisk að hætti Nýfundnalandsmanna, og er almennt talið, að hann hafi byrjað á því árið 1766. Breiddist kunnáttan svo út um landið og virðist hafa verið orðin algeng í flestum verslunarstöðum um 1790. Margir kaupmenn reistu og salthús í verstöðvum og höfðu þar menn, sem önnuðust söltunina. Sjómenn og útvegsmenn tóku hins vegar ekki að verka saltfisk fyrr en alllöngu síðar.⁵⁹⁹

Þegar fiskur var saltaður með Nýfundnalandsaðferðinni, reið á að blóðga hann og fletja sem fyrst. Síðan var hann þvegin og himnudreginn og því næst saltaður. Að svo búnu var fiskurinn lagður í stakk, þar sem hann lá, uns tekið var til við vöskun og þurrkun. Á þilskipum var fiskur saltaður í lest og stakkaður, þegar komið var að landi. Haustfiskur lá í stakk allan veturinn, en var yfirleitt saltaður upp einu sinni á vetri.

Þegar leið að vori, var tekið að undirbúa vöskun, og hófst hún víðast hvar í maí. Þá var fiskurinn tekinn úr saltinu og vaskaður

*Saltfiskvöskun á Oddeyrartanga á Akureyri um 1885.
Mynd: Minjasafnið á Akureyri*

upp úr vatni, en síðan breiddur til þerris á fiskreita. Þurrkunin tók mislangan tíma eftir veðurfari, og varð að hafa góða gát á verkinu. Víðast var fiskurinn breiddur á morgnana, þegar vel leit út um þurrk, og tekinn saman að kvöldi. Fáir voru svo fífl-djarfir að láta fisk liggja breiddan yfir nótt. Þegar fiskurinn var orðinn fullþurr, var hann búntaður og honum pakkað, og var hann þá tilbúinn til útflutnings. Reyndu flestir fiskverkendur að hafa fiskinn fullþurran og tilbúinn til útskipunar eigi síðar en í lok júní.⁶⁰⁰

Framan af þótti íslenskur saltfiskur góð vara í markaðslöndunum við Miðjarðarhaf.

Hann þótti vel verkaður, og fram um 1840 seldist íslenskur saltfiskur til dæmis fyrir mun betra verð á Spánarmarkaði en norskur.⁶⁰¹ Fór þá mikið orð af fiski frá tilteknum stöðum hér á landi, og mun Bíldudalsfiskur þar þekktasta dæmið. Naut hann mikils orðstírs á Spáni allt frá dögum Ólafs Thorlacius.

Þegar kom fram yfir 1840, virðist hirðuleysi í verkun saltfisksins hafa aukist hér á landi, og árið 1846 var svo komið, að spænskir fiskkaupmenn gátu ekki lengur orða bundist. Hinn 8. nóvember 1846 rituðu forráðamenn spænska fiskifélagsins í Barcelóna íslenskum kaupmönnum og viðskiptavinum þeirra í Hamborg og Kaup-

Fiskur þurrkaður á Neðstakaupstaðarreitunum á Ísafirði árið 1910.

mannahöfn harðort bréf, þar sem þeir kvörtuðu undan gæðum íslensks saltfisks. Jón Sigurðsson lét málið til sín taka og birti bréfið í *Nýjum félagsritum*. Það hófst með þessum orðum:

Fiski-félagið í Barcellóna neyðist til að gjöra það heyrum kunnigt: að fiskur frá Íslandi er orðinn svo slæmur seinni árin, að hann er óseljandi hér, nema fyrir lægsta verð. Þessi fiskverzlan hlýtur því að hætta, því félagið vill ekki verzla nema með góðar vörur.⁶⁰²

Hér stefndi í illt efni, og af orðum Spánverjanna er ljóst, að fiskverkun Íslendinga hafði hrakað næstu árin, áður en þeir rituðu bréfið. Þeir sögðu, að fyrr á árum hefði íslenskur saltfiskur þótt afbragð fisks frá öðrum löndum og selst mun hærra verði en annar saltfiskur. Nú væri öldin önnur. Íslenskur fiskur væri illseljanlegur á Spáni og mun lægra verð

fengist fyrir hann en norskan fisk. Íslenska fiskinum lýstu bréfritarar svo:

Auk þess að fiskurinn er rauður eða blakkur að lit, er hann auðsjáanlega illa flattur, illa þveginn, fullur af sandi, skarni og beinum.⁶⁰³

Íslendingar hlutu að taka þessum umkvörtunum alvarlega. Sumir vildu að vísu kenna því um, að árið 1846 hefði verið óvenju úrkomusamt, auk þess sem skæð mislingasótt hefði gengið og valdið manneklu við fiskverkun.⁶⁰⁴ Þar gat þó aðeins verið að leita hluta skýringarinnar, enda voru Spánverjarnir ekki einungis að kvarta undan fiski ársins 1846, þótt þá kunni að hafa keyrt um þverbak.

Jón Sigurðsson fór vestur á firði á leið sinni til þings sumarið 1847 og brýndi þá menn að vanda fiskverkun sína. Á fundi á Ísafirði í júní um sumarið eggjaði hann

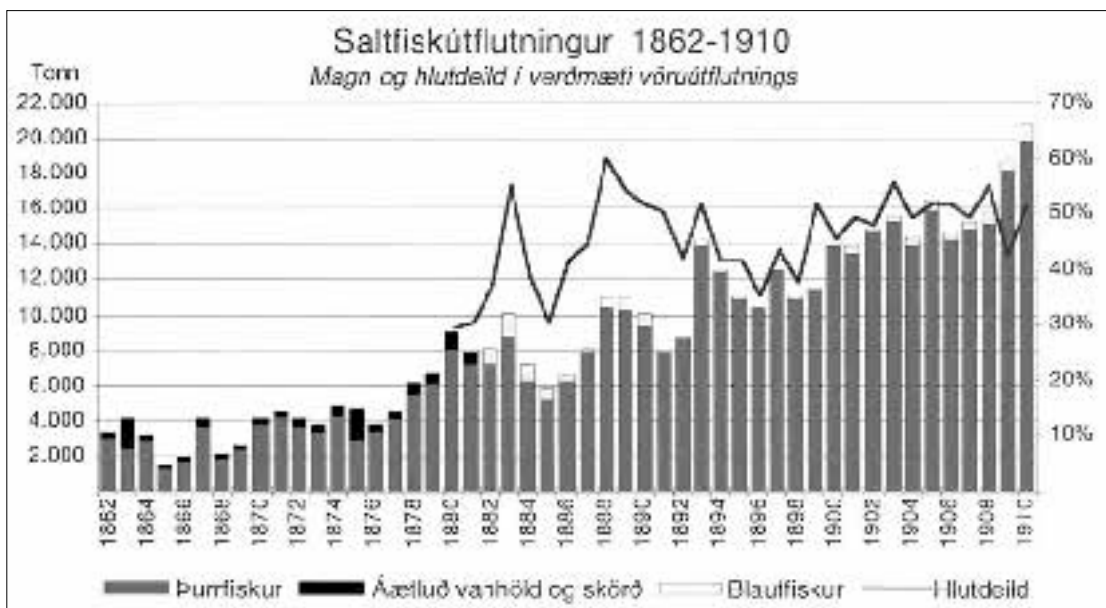
Vestfirðinga lögeggjan að ganga á undan með góðu fordæmi í þessum efnum. Á fundinum var kosin fiskverkunarnefnd, sem í janúar 1848 setti ákveðnar reglur um meðferð fisks.⁶⁰⁵ Málið var einnig rætt á Alþingi sumarið 1847, og sendi þingið frá sér bænarskrá um, að danska stjórnin tilnefndi fiskimatsmenn, er nytu launa úr opinberum sjóði. Ekki var þó orðið við þeirri beiðni.⁶⁰⁶

Áminningarbréf spænsku fiskkaupmannanna og umræður um þessi mál á þingi og víðar á árinu 1847 virðast hafa haft nokkur áhrif. Árið 1847 gekk mun betur að selja íslenskan fisk á Spáni en næstu ár á undan, og næstu áratuginu verður þess ekki vart að Suðurlandamenn hafi kvartað sérstaklega undan lélegri verkun á íslenskum fiski.

Hér verður saga saltfiskútflutnings Íslendinga á 19. öld ekki rakin, enda heyrir hún fremur til verslunarsögu en sjávarútvegs-

sögu í þeim skilningi, er liggur þessu riti til grundvallar. Langstærsti markaðurinn fyrir íslenskan saltfisk á þessu tímabili var á Spáni, auk þess sem allnokkuð var flutt til Ítalíu, einkum á síðari hluta aldarinnar. Um markaði Íslendinga í þessum löndum og viðskipti við þau er rækilega fjallað í nýlegu riti Valdimars Unnars Valdimarssonar og Halldórs Bjarnasonar, og vísast áhugasömum lesendum til þess.⁶⁰⁷

Þess var getið hér að framan, að útflutningur saltfisks óx hröðum skrefum eftir að kom fram yfir 1820. Olli þar miklu, að einmitt um þetta leyti tók gott spænskt salt að flytjast hingað til lands. Það var bæði ódýrara og betra en það salt, sem áður hafði verið völ á, og með tilkomu þess varð saltfiskverkun enn hagkvæmari en áður. Mestur var þó vöxturinn í útflutningnum á síðari hluta aldarinnar, eins og sjá má af myndritinu hér á eftir.

Heimild: *Saltfiskur í sögu þjóðar* I, 36.

Eins og myndritið sýnir, kom mikill kippur í útflutning saltfisks á síðara helmingi 8. áratugar 19. aldar, einmitt í þann mund er verulega tók að draga úr hákarlaveiðum og útflutningi hákarlalýsis. Þá sneru vestfirsku og norðlensku þilskipin sér að þorskveiðum í enn meira mæli en fyrr, og þilskipaútgerð hófst fyrir alvöru í Reykjavík.

V,7,2. Þilskipaútgerð á þorskveiðitíma

Á Vestfjörðum hélst þilskipaútgerðin í líku horfi allt milliskeiðið, frá því um 1870 og fram yfir 1880, og skipum virðist ekki hafa fjölgað umtalsvert. Ísafjörður var sem fyrr miðstöð þilskipaútgerðar í fjórðungnum, og þar sem annars staðar á Vestfjörðum var nánast öll útgerð þilskipa í höndum kaupmanna. Ásgeirsverslun var stærst útgerðarfyrirtækja á Ísafirði á þessum árum og gerði á árunum 1860-1880 yfirleitt út 3-4 þilskip, en önnur fyrirtæki í bænum áttu 1-2 skip hvert. Voru flest árin á þessu tímabili gerð út 7-10 þilskip frá Ísafirði.⁶⁰⁸

Á 9. áratug 19. aldar færðist mikið fjör í þilskipaútgerðina á Ísafirði. Ásgeirsverslun fór þar í fararbroddi, og á árunum 1880-1893 fjölgaði skipum hennar úr fjórum í sextán. Engar nákvæmar skýrslur hafa varðveist um þilskipaeign Ásgeirsverslunar fremur en annarra ísfirskra fyrirtækja á þessum árum, og verður því ekki séð, hve mikið skipunum fjölgaði frá einu ári til annars. Fjölgunin virðist þó hafa orðið örust um og eftir 1890, og sumarið 1891 voru líðlega 20 þilskip gerð út frá Ísafirði. Þeim átti þó enn eftir að fjölga, og stærstur varð ísfirski þilskipaflotinn árið 1898, samtals 30 skip.

Voru 14 þeirra í eigu Ásgeirsverslunar, auk þess sem Ásgeir G. Ásgeirsson, stórkaupmaður, gerði út tvö skip fyrir eigin reikning þetta ár. Eftir þetta fór skipunum nokkuð hratt fækkandi, en þó voru gerð út 12-20 þilskip frá Ísafirði flest árin fram til 1916. Þá dróst þilskipaútgerðin verulega saman.⁶⁰⁹

Fram undir 1880 gengu flest ísfirsku þilskipin jöfnum höndum til hákarla- og þorskveiða, en mjög dró úr hákarlaveiðunum á 8. áratugnum. Árið 1874 voru fluttar út frá Ísafirði 1.839 tonn af hákarlalýsi, en árið 1882 aðeins 271 tunna. Eftir 1885 voru sjaldan fluttar út nema 3-400 tonn af hákarlalýsi frá Ísafirði, og sum árin var útflutningurinn sáralítill. Síðast gekk þilskip til hákarlaveiða frá Ísafirði vorið 1910.⁶¹⁰

Vöxtur útgerðarinnar á síðustu tveimur áratugum 19. aldarinnar byggðist alfarið á auknum þorskveiðum og saltfiskverkun, og áttu Ísfirðingar drjúgan þátt í þeirri aukningu saltfiskútflutnings, sem átti sér stað á þessum árum. Þegar mest var, árið 1895, nam hlutdeild Ísfirðinga í útflutningi á söltuðum þorski um 30 af hundraði heildarútflutnings landsmanna, en var lengst af áratugnum 1895-1904 um og yfir 20 af hundraði.⁶¹¹ Þar var þó fráleitt eingöngu um afla þilskipa að ræða, enda var mikil bátaútgerð stunduð á kaupsvæði Ísafjarðarkaupmanna á þessum árum.

Af öðrum verslunarstöðum á Vestfjörðum, öðrum en Bíldudal, er líka sögu að segja og frá Ísafirði. Þilskip stunduðu jöfnum höndum hákarlaveiðar og þorskveiðar fram um 1880, en eftir það urðu þorskveiðarnar smám saman allsráðandi. Frá Flateyri

*Hákarlaskipið Flink, um 27 rúmlestir. Skipið var eitt þeirra sem Bjarni Einarsson, skipasmiður á Akureyri, smíðaði fyrir Höpfnarsverslun skömmu fyrir aldamótin 1900.
Mynd: Hallgrímur Einarsson/Minjasafnið á Akureyri*

og Þingeyri voru flest árin gerð út 5-10 þilskip, og voru þau langflest í eigu verslana.⁶¹²

Á Bíldudal varð þróun mála með allt öðrum hætti. Þar keypti Pétur J. Thorsteinsson verslunina árið 1879 og hóf brátt mikla útgerð. Á síðasta áratug 19. aldar var fyrirtæki hans annað mesta skútuútgerðarfyrirtæki landsins, á eftir Ásgeirsverslun á Ísafirði. Á árunum 1897-1903 gerði Pétur yfirleitt út 14-15 þilskip frá Bíldudal, og stærstur mun floti hans þar hafa orðið árið 1900, 18 skip.⁶¹³ Um skeið hafði Pétur einnig veruleg umsvif á Vatneyri við Patreksfjörð, átti þar hlut að verslun og fiskverkun. Útgerð sína rak hann með svipuðum hætti og starfsbræður hans á Ísafirði og annars staðar á Vestfjörðum, sendi skip sín til

þorskveiða vor og sumar, verkaði afla sinn sjálfur og flutti út.⁶¹⁴

Norðlendingar fundu ekki síður fyrir minnkandi eftirspurn og verðfalli á hákarlálýsi en Vestfirðingar, en aðstaða þeirra til að bregðast við þessum breytingum var öll önnur og lakari. Saltfiskverkun mun lítið eitt hafa verið reynd á Norðurlandi á ofanverðri 18. öld,⁶¹⁵ en lagðist fljótlega af, og fyrstu þrjá fjórðunga 19. aldar var enginn saltfiskur verkaður á Norðurlandi og enginn þar, sem kunni til þeirra verka. Það var ekki fyrr en árið 1877, að Tryggvi Gunnarsson, sem þá var kaupstjóri Gránufélagsins, beitti sér fyrir því að fá tvo menn vestan af fjörðum norður í Eyjafjörð til að kenna mönnum

rétu vinnubrögðin, að saltfiskverkun hófst norðanlands. Hún óx hröðum skrefum á næstu árum, og eins og á Vestfjörðum sneru útgerðarmenn sér í æ ríkari mæli að þorskveiðum, er hákarlaútveginum hnignaði. Eftir að kom fram yfir 1880, voru þorskveiðar meginviðfangsefni norðlensku þilskipanna, rétt eins og hinna vestfirsku.

En fleira breyttist í eyfiskri og norðlenskri þilskipaútgerð þessara ára en afli og veiðar. Í þættinum um hákarlatímenn var frá því sagt, að fram um 1870 voru flest eyfiskri þilskipin í eigu bænda og höfuðstöðvar útgerðarinnar í sveitunum út með Eyjafirði. Árið 1863 áttu aðeins tveir Akureyringar hlut í þilskipi, annar helming, hinn þriðjung.⁶¹⁶

Þetta tók að breytast á 8. áratug 19. aldar, og á 9. áratugnum fluttist þungamiðja þilskipaútgerðarinnar við Eyjafjörð til Akureyrar. Jafnframt jókst hlutdeild og eignarhlutur fólks á Akureyri, ekki síst kaupmanna, í þilskipaflotanum. Hefur því verið haldið fram, að kaupmenn hafi sölsað skipin undir sig með bolabrögðum,⁶¹⁷ en sú skoðun fær traúðla staðist. Kaupmenn og verslunarfyrtæki urðu að vísu umsvifameiri þátttakendur í útgerðinni en fyrr, en því fór fjarri, að þeir yrðu á nokkurn hátt einráðir, og þess voru mörg dæmi, að bændur ættu áfram hluti í skipum, þótt útgerð þeirra flyttist til Akureyrar.⁶¹⁸ Undir aldamótin og á fyrstu árum 20. aldar komu nýir útgerðarmenn til sögunnar, og þá fyrst má segja, að útgerðin kæmist að mestu leyti í hendur manna á Akureyri. Margir hinna nýju útvegsmanna létu breyta skipum sínum á fyrstu árum 20. aldarinnar, settu í þau vélar

og gerðu þau út til síldveiða að sumrinu.⁶¹⁹ Þær athafnir verða hins vegar varla taldar til sögu skútualdar.

Hagkvæmnisástæður réðu mestu um, að útgerð þilskipanna fluttist til Akureyrar á 8. og 9. áratug 19. aldar, ekki breytt eignarhald. Á Akureyri var hafnaraðstaða betri en annars staðar við Eyjafjörð, og er kaupmenn komu sér upp lýsisbræðslum til að bræða lýsi úr hákarlalifur, var eðlilegt, að útgerðin flyttist þangað og að skipin væru dregin á kamb á Oddeyrartanga, er úthaldi þeirra lauk á haustin. Sama máli gegndi um saltfiskverkunina, eftir að hún hófst fyrir alvöru. Aðstaða til saltfiskverkunar var óvída betri við Eyjafjörð en á Akureyri, og þar var einnig mestur mannaflí til þeirra starfa. Þar var einnig helsta höfnin á svæðinu, og þaðan var saltfiski skipað út.

Í þættinum af frumherjum íslenskrar þilskipaútgerðar var sagt frá bændaútgerðinni á Suðurnesjum á öndverðri 19. öld. Sú útgerð stóð fram um 1850, en lagðist þá að mestu af um sinn. Leið þá nær áratugur, án þess þilskipaútgerð væri við Faxaflóa að heitið gæti. Nokkrar tilraunir voru að vísu gerðar til að koma útgerð þilskipa á laggirnar, en þær voru smáar í sniðum og urðu skammvinnar.

Árið 1860 hófst nýtt blómaskeið bændaútgerðar við sunnanverðan Faxaflóa. Það ár keyptu menn á svæðinu frá Hafnarfirði og suður í Njarðvíkur hvorki fleiri né færri en fjögur þilskip og héldu þeim út til fiskveiða næstu árin. Einn þessara manna var Hans Linnet, kaupmaður í Hafnarfirði, en hann bætti við sig tveimur skipum nokkrum

árum síðar og var um hríð umsvifamestur útgerðarmaður þilskipa við Faxaflóa.⁶²⁰

Þegar hér var komið sögu, virðast ýmsir útvegsmenn og kaupmenn við Faxaflóa hafa verið teknir að huga meira en áður að því að hefja þilskipaútgerð. Aukin eftirspurn eftir saltfiski á Spánarmarkaði og hækkandi verð hefur vafalaust átt sinn þátt í því að hvetja menn til dáða, og líklegt er, að skrif, sem birtust í blaðinu *Íslendingi* um þessar mundir, hafi fremur hvatt menn en latt. Blaðið birti skilmerkilega fréttir af þilskipa-kaupum manna suður með sjó og hvatti aðra til að feta í fótspor þeirra. Sumarið 1860 birtist í blaðinu greinaflokkur um atvinnumál, og gat í einni greininni að lesa eftirfarandi:

Þá er enn eitt ráðið til að gera sér sjávarútveginn arðsaman, og það er, að hafa þiljuskip, og mundu þau hæfilega stór, að rúmuðu 8-10 lestir. Við það yrði fiskaflinn miklu jafnari, er sjósóknirnar mættu verða miklu meiri og hættuminni. Á þiljuskipunum geta menn legið úti marga daga samfleytt, einkum hér í flóanum, og þyrftu alls ekki að halda að landi eins og nú í hvert skipti og veður ygldest að nokkru. Auk þess er það, að þegar fiskur leggst hér frá landi á sumrum, gætu menn á þiljuskipunum leitað hans vestur eða austur með landinu, og væru alls eigi bundnir við Faxaflóa. Þessi þiljuskip mætti og nota ýmist til þorskveiða eða hákarlaveiða, allt eftir því, sem bezt horfði við í hvert skiptið.⁶²¹

Hér kveður við líkan tón og þann er Guðmundur Scheving í Flatey boðaði mönnum ágæti þilskipaútgerðar þremur áratugum fyrr. Útvegsmenn við innanverðan Faxaflóa fóru sér hins vegar hægt, og það var ekki fyrr en árið 1867, að þilskipaútgerð komst á laggirnar í Reykjavík. Þá um vorið kom til

bæjarins skipið *Fanny*, sem þeir Geir Zoëga, kaupmaður, Kristinn Pétursson í Engey og Jón Þórðarson í Hlíðarhúsum höfðu fest kaup á í Danmörku. Útgerð skipsins gekk heldur brösuglega fyrstu tvö árin, en síðan rættist úr, og árið 1873 bættu þeir félagar við sig öðru skipi, sem hlaut nafnið *Reykjavíkin*. Þá voru þilskip í Reykjavík orðin þrjú, en árið 1871 hóf W. Fischer, kaupmaður, útgerð skips sem *Dyreborg* nefndist.⁶²²

Næstu árin óx þilskipaútgerð í Reykjavík jafnt og þétt. Árið 1886 voru 11 skútur gerðar út þar, og árið 1895 munu skipin hafa verið 16. Þá kom mikill vaxtarkippur í útgerðina. Árið 1900 voru þilskip við Faxaflóa 46 og 61 fimm árum síðar. Eftir það fór skipunum fækkandi. Þau voru 43 árið 1910 og 18 árið 1915. Langflest þessara skipa voru gerð út frá Reykjavík, sem var stærsti skútuútgerðarbær landsins um aldamót. Um það leyti var þó allmikil þilskipaútgerð í Hafnarfirði og á Akranesi, auk þess sem fáein skip voru gerð út víðar við Faxaflóa.⁶²³

Saga þilskipaútgerðar í Reykjavík var miklum mun skammvinnari en á Vestfjörðum og við Eyjafjörð, en varð hins vegar mun stærri í sniðum, þegar hún komst á laggirnar. Þegar útgerðin var mest, var hún nær öll í höndum kaupmanna og svipaði að því leyti til útgerðar Vestfirðinga. Ör vöxtur útgerðarinnar á árunum 1885-1905 stafaði af hagstæðum ytri aðstæðum, góðum afla og háu verði á saltfiski, en einnig af því, að á þessum tíma varð skyndilega auðveldara að afla fjár til skipakaupa en áður hafði verið. Fyrir 1885 voru engar fjármálastofnanir á Íslandi aðrar en örfáir sparisjóðir, sem voru þó alltof litlir og veikburða til þess að geta

fjármagnað uppbyggingu þilskipaútgerðar. Danskir kaupmenn munu að sönnu hafa haft nokkurn aðgang að fjármagni í Danmörku, en Íslendingar gátu sjaldnast keypt skip og hafið útgerð, nema þeir hefðu sjálfir handbært fé eða gætu fengið það að láni hjá einstaklingum.

Árið 1885 urðu þáttaskil í þessum efnum. Þá var samþykkt á Alþingi „uppástunga til þingsályktunar“, þess efnis, að þingið skoraði á landsstjórnina að hún léti þá, sem kaupa vildu þilskip til fiskveiða, sitja fyrir lánum úr landssjóði. Hvert lán skyldi eigi nema hærri upphæð en 4.500 kr. og heildarútlán til þilskipakaupa máttu ekki verða meiri en sem nam 100.000 krónum. Til þess að afla fjárláns skyldi selja af „innskriptarskríteinisupphæð“ viðlagasjóðs, sem þýddi að sá sjóður lánaði útvegsmönnum fé til skipakaupanna.⁶²⁴

Ráðgjafinn fyrir Ísland samþykkti þessa ráðstöfun í bréfi til landshöfðingja, dagsettu 7. nóvember 1885,⁶²⁵ og á árunum 1885-1886 veitti viðlagasjóður alls 23 lán til skipakaupa, alls að upphæð 53.000 krónur. Þá varð hlé á lánveitingum um hríð, en á fjárlögum árána 1896-1897 voru skilyrði fyrir lánveitingum milduð, lásupphæð á hvert skip hækkuð í 5.000 krónur og vextir lækkaðir. Jafnframt var það skilyrði sett, að lánþegar yrðu að vera sjómenn, sem ættu skipin sjálfir, en hugmyndin að baki þessari ráðstöfun var að auðvelda mönnum að komast yfir stærri og betri skip. Samtals mátti samkvæmt þessum nýju reglum lána 250.000 krónur úr viðlagasjóði til þilskipakaupa, og þótt sú upphæð muni ekki öll hafa verið notuð, lánaði viðlagasjóður fé til kaupa

á skipum á hverju ári á tímabilinu 1896-1907, að árinu 1900 einu undanskildu.⁶²⁶

Leikur vart á tvennu, að þessi stuðningur landsstjórnarinnar við þilskipaútgerðina réði miklu um gengi hennar og öran vöxt á lokaskeiði 19. aldar. Lánin munu flest hafa gengið til útvegsmanna við Faxaflóa en þýðing þeirra og umfang sést best af því, að er viðlagasjóður hætti lánveitingum til skipakaupa árið 1907, hafði hann lánað samtals 303.000 krónur í þessum tilgangi. Það var mikið fé á þeim tíma og nægði til að kaupa u.þ.b. 30 ný skip, eða 50-60 notuð.⁶²⁷

Lánveitingar viðlagasjóðs eru fyrsta dæmið um beinan stuðning opinberra aðila við þilskipaútgerðina og sýna, svo ekki verður um villst, að stjórnvöld áttu drjúgan þátt í eflingu þessa atvinnuvegar, ekki síst við Faxaflóa. Þýðing lánveitinganna varð ekki minnst fyrir þá sök, að með uppbyggingu þilskipaflotans í Reykjavík kom fram á sviðið hópur ungra og kraftmikilla sjómannanna, sem sóttu sjó á eigin skipum og komust sumir hverjir í álnir, eftir því sem þá gerðist. Eins og nánar verður frá sagt í 2. bindi þessa ritverks, urðu margir þessara manna burðarásar í uppbyggingu togaraflotans á öndverðri 20. öld. Þannig urðu lánveitingar viðlagasjóðs um aldamótin með nokkrum hætti grundvöllur að mikilvægum þætti í nýsköpun íslensks atvinnulífs á nýrri öld. En fleira kom til, og afskipti Tryggva Gunnarssonar reyndust útgerðinni giftu-drjúg. Tryggvi varð bankastjóri Landsbankans árið 1893. Hann hafði mikla trú á þilskipaútgerðinni, studdi dyggilega við bakið á útvegsmönnum, lánaði þeim fé til skipakaupa og hafði forgöngu um stofnun fyrir-

Enskur kúttur að veiðum í Norðursjó árið 1892. Líkir þessu skipi voru margir kúttar sem keyptir voru hingað til lands frá Bretlandi um aldamótin 1900.

tækja til stuðnings útgerðinni, m.a. byggingu íshúss í Reykjavík.⁶²⁸

Reykvísku þilskipin stunduðu nær eingöngu þorskveiðar, enda var blómaskeið hákarlaveiða að mestu liðið, er þilskipaútgerð hófst að marki í Reykjavík. Mörg þeirra skipa, sem keypt voru til Reykjavíkur, voru kúttar frá Englandi, en Englendingar voru um þetta leyti að auka mjög fiskveiðar á gufuskipum og þurftu þá að losa sig við seglskipin. Hérlandis urðu margir kúttarnir grunnurinn að öflugum fyrirtækjum, sem síðar tóku forystu, er íslenskir útgerðarmenn tóku vélaraflið í þjónustu sína.

Á Austfjörðum var þilskipaútgerð mun minni en í öðrum landshlutum, en þó nokkur. Elsta dæmi um útgerð þilskips í Ausfirðingafjórðungi mun vera er Christian D. Thaae, kaupmaður á Djúpavogi, hóf að gera þar út seglskútu til fiskveiða árið 1845. Eftir daga Thaaes á Djúpavogi kom þangað danskur sjóliðsforingi, O.C. Hammer, og hóf að gera út þilskip til hákarlaveiða. Útgerð hans mun hafa hafist um eða skömmu eftir 1850 og stóð í fulla tvo áratugi. Gerði hann þá út 2-3 skip flest árin, en er Hammer seldi fyrirtæki sitt á Djúpavogi, tók við verslunarfyrirtækið Örum & Wulff og hélt útgerðinni áfram. Utan Djúpavogs var þilskipaútgerð

lítil og stopul, en þó er vitað um nokkur þilskip, sem gerð voru út frá Eskifirði, Seyðisfirði og Fáskrúðsfirði. Flest voru þau í eigu kaupmanna, og útgerð flestra þeirra stóð stutt. Þegar allt er saman talið, munu u.þ.b. 56 þilskip hafa verið gerð út frá höfnum í Austfirðingafjórðungi á tímabilinu 1845-1917, og eru þá aðeins talin þau skip, er heimahöfn áttu í fjórðungnum. Auk þeirra gengu dönsk kaupskip stundum til veiða á sumrum, á meðan þau biðu farms.⁶²⁹

Fyrirkomulag þilskipaútgerðarinnar og úthaldstími skipanna hélst í næsta föstum skorðum alla skútuöld, hvort sem skipin gengu til hákarla- eða þorskveiða. Ólíkt áraskipaútgerðinni giltu engar fastar dagsetningar um upphaf eða lok úthaldstíma þilskipanna. Skipstjórar munu yfirleitt hafa gert skipverjum sínum orð um, hvenær þeir ættu að mæta til skips, en það var tíðast í lok mars eða byrjun apríl. Þá var jafnan fyrsta verkið að setja skipin, sem flest stóðu á kambi yfir veturinn. Að því búnu var hafist handa um að búa skipin til veiða, og gat allur þessi undirbúningur tekið nokkra daga.⁶³⁰ Þegar allt var til reiðu, var lagt úr höfn. Fyrirfram gat enginn vitað, hve löng veiðiferðin yrði. Það fór eftir aflabrögðum og veðri, en einu gildi, hvort skipin voru á hákarla- eða þorskveiðum; veiðar urðu ekki stundaðar nema sæmilega kyrrt væri í sjó. Var það og meginástæða þess, að skipin voru aðeins gerð út vor og sumar, 4-6 mánuði á ári hverju. Yfir haust- og vetrarmánuðina var sjór of ókyrr, veður of ótrygg til að nokkur skynsemi væri í því að halda þilskipum til veiða.

Oftast munu þilskipin hafa verið 3-6 vikur í hverri veiðiferð, og ef eitthvað var að veðri og brælur tíðar, gat meirihluti þess tíma farið í að hleypa undan stormum og leita vars. Sem dæmi um þetta má nefna ferð þilskipsins *Gunnars* frá Ísafirði sumarið 1895. Þá lét skipið úr höfn 25. júní og kom aftur að fjórum vikum liðnum, 21. júlí. Á þessum fjórum vikum sigldi skipið fram og aftur úti fyrir Vestfjörðum, suður til Dýrafjarðar og norður á Húnaflóa, og sjaldan var vært á fiskislóð heilan dag í senn. Aflinn í ferðinni, sem virðist að mörgu leyti hafa verið dæmigerð fyrir veiðiferðir íslenskra þilskipa á skútuöld, var 5.500 fiskar.⁶³¹

Fjöldi skipverja á þilskipum var misjafn og réðst öðru fremur af stærð skipanna. Á minni skipum voru yfirleitt 8-10 menn, en gátu verið allt að 16-18 á stærstu kúttum. Yfirmenn voru jafnan tveir, skipstjóri og stýrimaður, en aðrir skipverjar voru hásetar og kokkur, eftir að almennt var farið að elda mat um borð.

Heimildum ber saman um, að allur aðbúnaður á þilskipunum hafi verið harla frumstæður. Á stærri skipunum höfðu skipstjóri og stýrimaður stundum káetu útaf fyrir sig, en hásetar voru saman í lúkar. Á minni skipum voru allir skipverjar saman í lúkar. Þar voru oftast mikil þrengsli, loftlítið og daunillt, ekki síst ef veður var vont og lúkarinn varð að vera lokaður svo dögum skipti. Blandaðist þá tíðum saman fnykur af misvel þrifnum sjóklæðum, lykt af mat, sem soðinn var á kabyssu, og kolareykur.

Framan af höfðu skútumenn mötu að heiman, en mörgum þótti illt að lifa á skrínukosti allt úthaldið. Af þeim sökum

urðu þær raddir háværi, sem kröfðust þess, að matur væri eldaður um borð í skipunum, og á endanum létu útgerðarmenn undan þeim kröfum. Um 1880 tók almennt að tíðkast, að útgerðir legðu til fæði og matsvein, en flestir munu sammála um, að matur á skútunum hafi almennt verið vondur. Kom þar hvort tveggja til, að margir útgerðarmenn reyndu að spara fæðiskostnað eftir föngum, og svo hitt, að yfirleitt voru unglingar ráðnir til að annast matseldina. Eftir lýsingum að dæma kunnu fæstir þeirra mikið til slíkra verka, auk þess sem eldamennskan var aukageta hjá þeim. Þeim var ætlað að elda fyrir skipsfélaga sína, er tóm gafst frá fiskidrætti.⁶³²

Ráðningarkjör á þilskipunum voru með ýmsum hætti. Á hákarlaveiðum var algengast, að hver skipverji hefði fast vikukaup og premíu, eða verðlaun, fyrir hverja lifrartunnu. Á þorskveiðum voru hins vegar flestir hásetar ráðnir upp á hálfdrætti, þ.e. þeir áttu helming af eigin afla, hinn helmingurinn gekk til útgerðarinnar, sem jafnan keypti allan eða mestan afla sjómanna til viðbótar. Skipstjórar fengu á hinn bóginn fast kaup og aflaverðlaun. Þessar reglur voru þó engan veginn algildar, og algengt var, að góðir aflamenn semdu um betri kjör.⁶³³

Vinnan á þilskipunum þótti erfið og kaldsöm og vart við hæfi annarra en hraustra manna. Algengast var, að sólahríngnum væri skipt í fjórar vaktir: *næturvakt* frá kl. átta að kvöldi til fjögur að nóttu, *þrist* frá kl. fjögur til kl. sjö að morgni, *dagvakt*, sem einnig var kölluð *langavakt*, frá kl. sjö að morgni til klukkan fjögur eftir hádegi, og loks *kvöldvakt* frá klukkan fjögur til kl. átta

um kvöldið. Skipstjóri og stýrimaður voru fyrir vöktum, og þegar ekki var verið á siglingu, sátu vakthafandi hásetar við færið eða voru í aðgerð. Hver háseti hafði sitt færi, og þegar komið var til skips í upphafi úthaldsins, völdu þeir sér staði við borðstokkinn. Voru slíkir staðir nefndir *fiskipláss* á vestfirsku þilskipunum. Þeir voru þar sem vaðbeygjum var komið fyrir á borðstokknum, og lögðu vanir skútumenn áherslu á að velja sér sem best fiskipláss. Flestir reyndu að fá stað aftarlega á skipinu. Þar var mestur friður með færið og því fiskilegast. Á miðsíðu var meiri hætta á, að færi flæktust, sem þótti háðung, og fremst á skipinu var mest hætta á ágjöf, auk þess sem færi gátu borist frá skipinu með straumi. Var það kallað að færi færu „á glæ“.

Þegar komið var á mið, var byrjað á því að beita, og síðan var færum rennt í sjó. Ef afli var góður og veður hélst bærilegt, gátu stöður við færin orðið æði langar, og stóðu sumir hörðustu fiskimennirnir klukkustundum og jafnvel sólahríngum saman. Þegar fiskur kom á dekk, merktu menn sér hann, en hver maður hafði sitt mark. Að því búnu var fiskurinn hálsskorinn og settur í fiskikassa, þar sem hann lá, uns skipstjóri ákvað að fara í aðgerð. Þá var fiskurinn flattur, þvegin og síðan saltaður í stúur í lestinni. Ef veiðiferðir drógust á langinn, þurfti stundum að umsalta.

Þannig gengu dagarnir fyrir sig, og héldist veður þökkalegt, var sjaldan haldið til hafnar, fyrr en lestar voru orðnar fullar eða salt var á þrotum. Á heimsiglingu fengu menn kærkomna hvíld, og er í höfn var komið, áttu sjómenn á ísfirskum þilskipum yfirleitt frí, uns

aftur var haldið til veiða.⁶³⁴ Annars staðar var þó ekki óþekkt, að sjómenn þyrftu sjálfir að annast löndun aflans.⁶³⁵

V.8. Skipafjöldi og aflabrögð

Engar öruggar tölur hafa varðveist um fjölda þilskipa á Íslandi á fyrsta fjórðungi 19. aldar. Frá árunum 1826-1835 eru til tölur yfir skip, sem fengu aflaverðlaun frá dönsku stjórninni. Þau voru 16 árið 1826, en fór síðan smám saman fjölgandi og voru orðin 41 árið 1835.⁶³⁶ Hér er þó um lágmarkstölur að ræða og líklegt, að skipin hafi verið eitthvað fleiri. Eins og þegar hefur komið fram, voru verðlaun ekki veitt skipum undir 8 commerciallestum að stærð, og ekki er víst, að öll íslensk þilskip hafi á þessum tíma náð þeim stærðarmörkum.

Frá síðara helmingi 19. aldar eru tiltækar mun fyllri heimildir um fjölda þilskipa hér á landi. Tafla 2 sýnir fjölda skipanna nokkur valin ár á tímabilinu 1853-1902.

Tafla 2	
Fjöldi þilskipa á Íslandi 1853-1902	
Ár	Skipafjöldi
1853	25
1861	58
1871	63
1881	63
1889	78
1898	132
1902	144

Heimild: *Hagskinna* (tafla 5.2.)

Þessar tölur sýna glöggð þróunina í þilskipastól landsmanna á tímabilinu. Árið 1853 var nær einvörðungu um að ræða skip á Vestfjörðum, en á 6. áratugnum kom eynfirski flotinn til sögunnar, og þá fjölgaði skipunum mikið. Tala þeirra hélst svo lítt breytt næstu tuttugu árin, en á síðustu tveimur áratugum aldarinnar fjölgaði skipum aftur hratt. Munaði þar mest um fjölgunina, sem varð við Faxaflóa, einkum í Reykjavík og á Ísafirði. Á allra fyrstu árum 20. aldar fjölgaði þilskipunum enn, og náði fjöldi þeirra hámarki árið 1906, en þá voru 167 seglknúin þilskip skráð hér á landi. Eftir þetta fækkaði skipunum hratt. Þau voru 126 árið 1911 og aðeins 33 árið 1921. Árin 1926 og 1927 var aðeins eitt seglknúíð þilskip skráð á Íslandi og ekkert eftir það.⁶³⁷

Um aflabrögð íslenskra þilskipa á 19. öld verður fátt sagt af nokkurri nákvæmni. Tölur, sem til eru, um hákarlsafla eru bæði brotakenndar og sundurleitar, og afar erfitt er að gera sér heildarmynd af aflabrögðum á hákarlaveiðum frá einu ári til annars. Tölur um lýsisútflutning geta að vísu gefið nokkra vísbendingu, en þar er þó ekki allt sem sýnist. Í fyrsta lagi var misjafnt, hve mikið lýsi fékkst úr hákarlslifrinni, og fór það eftir stærð hennar, og þó ekki síður hinu, hvernig staðið var að bræðslunni. Þannig gat mun meira lýsi fengist úr hverri lifur, eftir að gufubræðslur komu til sögunnar, um og eftir 1870 en áður, á meðan öll lifur var brædd á hlóðum. Í annan stað ber þess að gæta, að Íslendingar voru lengi vel næsta hirðulausir um verkun og útflutning lýsis, hreinsuðu það illa og sulluðu saman lýsi úr

ýmsum tegundum fiska og kölluðu einfaldlega lýsi. Hlýtur það að skekkja myndina af útflutningi hákarlálýsis, þótt í litlu kunni að vera.

Loks ber þess að geta, að lengst af hákarlatímanum voru nokkrar hákarla-veiðar stundaðar á opnum skipum. Afli þeirra var að sönnu lítill í samanburði við afla þilskipanna, en engu að síður nokkur, og kemur það vitaskuld fram í þeim skýrslum, sem til eru um hákarlsafla og lýsis-útflutning.

Þegar á heildina er litið, virðist þó sem hákarlsafla hafi verið „góður“ lengst af hákarlatímanum, en erfiðara er að skilgreina merkingu orðsins „góður“ í þessu viðfangi. Hún hlýtur ávallt að vera afstæð, en hitt fer vart á milli mála, að mikið var af hákarli við landið lengst af hákarlatímanum, og aflabrögð réðust öðru fremur af sókn. Aflinn gat að sönnu verið misjafn frá einu ári til annars, og heimildir geta einstakra ára, er fremur lítið aflaðist. Það virðist þó oftar en ekki hafa stafað af lélegum gæftum, og mörg voru þau árin, er ísalög komu í veg fyrir, að hákarlaskipin kæmust út, fyrr en langt var liðið á vor, jafnvel komið fram á sumar. Átti það ekki síst við um eyfirsku skipin.

Niðurstaðan er sú, að við vitum ekki með neinni vissu, hve mikill hákarlsaflinn var og út í hött að reyna að giska á nokkrar tölur í því sambandi. Hitt virðist óumdeilanlegt, að aflinn var nægur til að standa undir sívaxandi útgerð og bera uppi sókn, sem jókst nánast allan hákarlatímann.

Um þorskafla þilskipanna gegnir líku máli. Traustar aflatölur, er taki til alls

landsins, eru engar til fyrr en undir lok 19. aldar. Af þeim tölum er hins vegar erfitt að átta sig á því, hve mikill aflinn var, og veldur einkum þrennt: Í fyrsta lagi var afli ýmist gefinn upp í tölu fiska eða samkvæmt vigt, og er allur umreikningur tvíeggjaður. Í annan stað greina hinar fyrstu afla-skýrslur oft lítt eða illa á milli þilskipa og opinna skipa, og í þriðja lagi er ekki alltaf ljóst, hvort átt er við seglskip eða vélskip, þegar talað er um „þilskip“ í skýrslum frá öndverðri 20. öld.

V.9. Þilskipaútgerð og þéttbýlismyndun

Í umfjöllun um fyrstu hugmyndir um þilskipaútgerð á Íslandi kom fram, að þeir höfundar, sem um þau mál rituðu á ofanverðri 17. öld og fyrri hluta 18. aldar, gengu flestir út frá því, að stofnaðir yrðu kaupstaðir hér á landi og skipin gerð út frá þeim. Hafa þeir að líkindum flestir haft í huga aðstaður og venjur í Danmörku, við Eystrasalt og Norðursjó, þar sem útgerð þilskipa var víðast bundin við hafnir og hafnarbæi. Bændaútgerð var að vísu þekkt fyrirbæri í norðanverðri Evrópu, en í smáum stíl og þá fremur á þann hátt, að bændur gerðu út litlar skútur til vöruflutninga, en síður til fiskveiða.⁶³⁸ Bændaútgerð eins og sú, sem reis hér á landi, við Faxaflóa og í Eyjafirði, var nánast óþekkt í öðrum löndum.

Þéttbýlismyndun hófst fyrir alvöru hér á landi á 19. öld, og fáir munu andmæla því, að hinir fyrstu þéttbýlisstaðir hafi vaxið

Ísafjörður á ofanverðri 19. öld.
Teikning: Alexander
Baumgartner S.J.

samhliða vaxandi þilskipaútgerð. Þegar nánar er að gáð, eru tengslin á milli þessara tveggja þátta, þilskipaútgerðar og þéttbýlismyndunar, hins vegar engan veginn jafn augljós og afgerandi og virðast mætti við fyrstu sýn. Bændaútgerðin við Eyjafjörð og sunnanverðan Faxaflóa er gott dæmi um, að þilskipaútgerð gat komist á fót, vaxið og dafnað, án þess að styðjast við þéttbýli. Á sama hátt má benda á þéttbýlisstaði, sem uxu og döfnuðu, án þess að styðjast við þilskipaútgerð. Sem dæmi um slíka staði má benda á Reykjavík og Akureyri. Á báðum stöðum reis þéttbýli og náði góðum þroska, áður en þilskipaútgerð hófst þar að marki. Meginatvinnuvegir bæjarbúa voru verslun og þjónusta, og á báðum stöðum studdist fólk við sjávar-

útveg og landbúskap, auk þess sem Reykjavík var aðsetur mennta- og stjórnarstofnana allan síðari hluta 19. aldar.

Þriðja dæmið eru svo staðir á borð við Ísafjörð og Bíldudal, þar sem nánin tengsl voru á milli þilskipaútgerðar og þéttbýlismyndunar. Þau tengsl voru þó ekki ávallt jafn afgerandi og ætla mætti, en leiða engu að síður í ljós athyglisverða þætti í sögu útgerðar og búsetuþróunar hér á landi á 19. öld.

Ísafjörður er gamalgróinn verslunarstaður. Árið 1816 voru þar þrjár verslanir og íbúar í verslunarstaðnum 23, allt starfsmenn verslananna og áhangendur þeirra. Árið 1835, fjórum árum eftir að þilskipaútgerð hófst á Ísafirði, voru verslanir þar tvær og íbúar alls 37. Íbúunum fjölgaði

hægt næstu árin, voru 43 árið 1845. Þá hófst hröð fjölgun, sem sýnd er í töflu 3:

Tafla 3
Íbúafjöldi á Ísafirði 1850-1901

Ár	Mannfjöldi
1850	76
1855	178
1860	219
1870	275
1880	518
1890	830
1901	1.085

Heimild: Manntöl 1850-1901.

Mannfjölgunin, sem varð á Ísafirði á þessu tímabili, var langt umfram landsmeðaltal og athyglisvert að kanna, hvernig hún hélst í hendur við þróun þilskipaútgerðarinnar.

Á árunum 1845-1850 fjölgaði fólki á Ísafirði mun meira en á nokkru jafn löngu tímabili áður, og einmitt á þessu tímabili voru nýir menn að hasla sér völl í verslun og útgerð í bænum, eins og áður var frá sagt. Vöxtur útgerðar og verslunar á næstu tveimur áratugum hafði auðsjáanlega hraða fólksfjölgun í för með sér, en þó tók fyrst steininn úr á árunum 1880-1901. Þá tvöfaldaðist íbúafjöldinn á aðeins tveimur áratugum, á sama tíma og þilskipunum fjölgaði hratt, eins og áður hefur komið fram.

Augljóst er, að tengsl voru á milli mannfjöldaþróunarinnar og viðgangs útgerðarinnar, og væri þá ef til vill eðlilegast að draga þá ályktun, að sjómenn á þilskipunum

hafi sest að í bænum með fjölskyldur sínar. Svo var þó ekki. Sjómenn á ísfirski þilskipaflotanum voru alla tíð upp til hópa aðkomumenn, hinir einu þeirra, sem settust að í bænum að einhverju marki, voru skipstjórar. Árið 1890 voru sjómenn aðeins fimmtungur bæjarbúa og höfðu þó aldrei verið jafnmargir hlutfallslega. Næsta áratug fjölgaði þeim tiltölulega hratt og voru 35,5 af hundraði bæjarbúa 1901. Í þessu viðfangi ber þó þess að gæta, að oft er erfitt að greina á milli sjómanna og verkamanna í manntölum. Margir stunduðu sjómennsku og landvinnu jöfnum höndum, og flestir þeirra bæjarbúa, sem kallaðir voru sjómenn í manntölum, voru menn sem sóttu sjó á opnum bátum, ekki skútumenn.⁶³⁹

Mikill hluti þess fólks, sem byggði Ísafjörð á síðari hluta 19. aldar, var verkafólk. Hlutfall þess var hæst árið 1870, 62,4 af hundraði, en fór svo lækkandi og var 41,0 af hundraði 1901. Iðnaðarmönnum fór hins vegar hlutfallslega fjölgandi á tímabilinu og sömuleiðis fólki, sem vann við verslun og þjónustu.⁶⁴⁰

Þessi þróun í atvinnuskiptingunni í bænum skýrir það, sem mestu máli skiptir í tengslum þilskipaútgerðar, atvinnulífs og byggðarþróunar á Ísafirði á skútuöld. Þilskipin voru í eigu verslana, og er útgerð þeirra hófst, jukust umsvif verslananna. Þá fjölgaði starfsmönnum við þær, einkum verslunarþjónum og daglaunamönnum, og smám saman bættust við nýjar verslanir, sem byggðu rekstur sinn að verulegu leyti á þilskipaútgerð. Þá jókst þörfin á sérhæfðri þjónustu, og iðnaðarmenn tóku að setjast að í bænum. Í kjölfarið fjölgaði fólki sem starf-

aði við verslanir hluta úr ári, m.a. við fiskverkun og lifrarbræðslu, en sá sér annars farborða með fiskveiðum, landbúskap og ígripavinnu ýmiss konar. Innskriftarkerfi verslananna var þessu fólki á ýmsan hátt hagkvæmt og tryggði því lágmarksafkomu. Það tók út vörur í reikning og jafnaði, eða lækkaði, skuldina með vinnu, þegar hana var að hafa.

Þannig gekk þetta allan hákarlatímann, en þar sem lifrarbræðsla var ekki sérlega mannfrek og fiskverkun takmörkuð, hlaut eftirspurn eftir vinnuafla að setja mannfjölguninni í kaupstaðnum nokkur takmörk. Er skipunum tók að fjölga verulega og þorskveiðar urðu meginmarkmið útgerðarinnar, barst meiri fiskur á land. Þá jókst eftirspurn eftir vinnuafla, og fólki fjölgaði hraðar en áður.

Hliðstæða þróun mátti greina á Bíldudal. Þar hófst þilskipaútgerð reyndar ekki að marki, fyrr en Pétur J. Thorsteinsson settist þar að. Skip hans gengu nánast eingöngu til þorskveiða. Þeim fjölgaði hratt eftir 1890 og þá fjölgaði fólkinu einnig, og Bíldudalur breyttist úr örlitlum verslunarstað í myndarlegt þorp.

Loks ber að nefna Reykjavík. Þar reis þéttbýli, áður en þilskipaútgerð hófst, en hins vegar ber öllum heimildum saman um, að útgerðin hafi eflt bæinn, og eftirspurn eftir fólki til fiskverkunar leiddi til umtalsverðrar fjölgunar.⁶⁴¹

Niðurstaða þessa máls er sú, að þilskipaútgerð og þéttbýlismyndun héldust sums staðar í hendur, en fóru þó ekki alltaf saman. Bendaútgerðin við Eyjafjörð er glöggt dæmi um útgerð, sem óx upp óháð þéttbýli,

en Ísafjörður og Bíldudalur eru líkast til skýrustu dæmin um þéttbýli, sem efldist fyrst og fremst vegna þilskipaútgerðar. Þar skapaði útgerðin þær forsendur, sem þéttbýlið óx af.

V.10. Lok skútualdar

Þess var áður getið, að þilskipaútgerð náði hámarki hérlandis árið 1906, og voru þá 167 þilskip gerð út frá íslenskum höfnum. Það mátti í sjálfu sér kallast táknrænt, að þilskipaútgerðin næði hámarki þetta ár, en þá hillti þegar undir hnignun hennar og endalok. Árið áður, 1905, kom fyrsti gufuknúni togarinn í íslenskri eigu til landsins, og árið eftir, 1907, kom fyrsti togarinn, sem Ísland-ingar létu smíða erlendis. Örfáum árum síðar hófst útgerð stórra, vélknúinna þilfarsbáta.

Hin nýju vélknúnu fley höfðu mikla yfirburði yfir skúturnar og leystu þær af hólmi á skömmum tíma. Þau voru ekki háð veðri og vindum á sama hátt og seglskipin, og togararnir notuðu veiðarfæri, sem voru bæði afkastameiri en handfærin og hægt var að nota í verri veðrum. Sama máli gegndi um vélbátana, sem stunduðu einkum línu- og netaveiðar. Tilkoma hinna nýju skipa gerði landsmönnum því kleift að auka bæði sókn og afla.

Við Faxaflóa leystu togarar þilskipin af hólmi, en annars staðar á landinu komu vélbátar að mestu í stað skútanna. Í næsta bindi þessa verks verður fjallað um upphaf hinnar nýju útgerðar. Hér skal þess aðeins getið, að margir þeirra útvegsmanna, sem

einna fyrstir urðu til að tileinka sér hina nýju tækni, voru úr hópi þilskipaeigenda og nýttu arðinn af þilskipaútgerðinni til að fjárfesta í nýjum, vélknúnum skipum. Þannig varð þilskipaútgerðin á vissan hátt undirstaða nýrra útgerðarháttá.

Eins og áður var getið, fækkaði þilskipum hratt á fyrstu tveimur áratugum 20. aldar og um 1920 var útgerð þeirra að mestu úr sögunni. Aðeins örfá seglskip gengu til veiða á árunum 1920-1927, en nokkrar af gömlu skútunum öðluðust nýtt líf um stundarsakir, er vélar voru settar í þær. Voru sumar þeirra í notkun allt fram um 1940, og jafnvel lengur.

Samantekt

Aðdragandi skútualdar á Íslandi var býsna langur. Hann má rekja allt aftur til skrifamanna á ofanverðri 17. öld og fyrri hluta 18. aldar. Þeir litu allir til veiða útlendinga á Íslandsmiðum, og voru allir sammála um þörf þess að efla og endurnýja íslenskan sjávarútveg. Það töldu þeir, að yrði best gert með stofnun kaupstaða og útgerð þilskipa. Útgerð Innréttinganna í Reykjavík var beint framhald af skrifum þessara manna. Hún varð að sönnu endaslepp, en hlýtur engu að síður að teljast merkur atburður í útgerðarsögunni, þótt því verði vart haldið fram með rökum, að hún marki upphaf skútualdar hér á landi.

Útgerð Konungsverslunarinnar síðari markaði ákveðin þáttaskil í sögu fiskiskipaútgerðar hér á landi. Hún stóð að vísu stutt og virðist hafa gengið illa að flestu leyti.

Engu að síður bendir margt til þess, að þessi tilraun hafi ýtt við Íslendingum og opnað augu þeirra fyrir þeim möguleikum, sem fólust í þilskipaútgerð. Með afnámi einokunarverslunarinnar buðust ný tækifæri til verslunar við önnur lönd, og þá var þess skammt að bíða, að fram á sviðið kæmu íslenskir kaupmenn, sem eignuðust þilskip, er þeir héldu til fiskveiða og notuðu að einhverju leyti til flutninga.

Hér að framan var sögu skútualdar á Íslandi skipt í þrjú meginskeið: tímabil frumherjanna, frá því um aldamótin 1800 og fram um 1830, hákarlatímenn frá því um 1830 og fram um 1880, og loks þorskveiðitímenn frá lokum hákarlatímans og til loka skútualdar. Skilin á milli þessara þriggja meginskeiða eru þó engan veginn glögg og verða traúðla ársett af nákvæmni.

Á fyrsta tímabilinu var þilskipaútgerðin bundin við Suðvestur- og Vesturland, og flest skipanna voru í eigu kaupmanna, þótt bændaútgerð hæfist við sunnanverðan Faxaflóa þegar á öndverðri 19. öld og stæði með allnokkrum blóma allt fram um 1850. Voru kaupmenn og umsvifamestir útgerðarmenn þilskipa á svæðinu frá Reykjanesi og allt vestur að Ísafjarðardjúpi alla skútuöldina, og rekstur ýmissa stórverslana, sem upp risu á þessu tímabili, byggðist öðru fremur á þilskipaútgerð. Fram undir 1830 voru skipin gerð út jöfnum höndum til þorsk- og hákarlaveiða, en þá urðu hákarlaveiðarnar arðsamari, og voru þær undirstaða útgerðarinnar næstu fjóra til fimm áratugina. Réðu aðstæður á erlendum mörkuðum mestu um þennan gang mála.

Vestfirsku og sunnlensku þilskipin stund-

uðu jafnan nokkrar þorskveiðar samhliða hákarlaveiðunum, en um miðbik hákarlatímans hófst þilskipaútgerð á Norðurlandi, einkum við Eyjafjörð, og var hún að ýmsu leyti frábrugðin útgerðinni sunnanlands og vestan. Fram undir 1880 voru norðlensku þilskipin nánast undantekningarlaust í eigu bænda og stunduðu nær eingöngu hákarlaveiðar.

Hákarlaveiðarnar eru stórmerkur þáttur í íslenskri útgerðarsögu, og ýmis rök mætti færa fyrir þeirri skoðun, að engin fisktegund við Íslandsstrendur hafi verið jafn vanmetin í söguritun og hákarlinn. Á tímabilinu frá því um 1830 og fram yfir 1860 hækkaði verð á hákarlalýsi nánast ár frá ári, en útgerðin var tiltölulega einföld í sniðum og rekstrarkostnaður fremur lítill. Tilkostnaður við lýsisbræðsluna var ekki mikill, og útgerðarmenn þurftu ekki að taka neina áhættu af flutningi og sölu lýsisins. Hana sáu kaupmenn alfarið um, og munu flestir hafa hagnast bærilega, á meðan lýsisverðið hækkaði ár frá ári. Allt hjálpaðist þetta að við að gera bændum og tiltölulega félitlum kaupmönnum kleift að hefja útgerð og reka hana með hagnaði.

Hákarlaútgerðin var þannig viðráðanleg og hentaði vel í samfélagi, þar sem fáir höfðu mikið fé á milli handa og voru ekki færir um að kosta miklu til framleiðslu á útflutningsvörum. Mörgum tókst hins vegar að koma undir sig fótunum á tiltölulega skömmum tíma, og þegar á allt er litið, virðist engin goðgá að líta á hákarlatímann sem fyrsta „uppgripaskeiðið“ í sögu íslensks sjávarútvegs á síðari öldum.

Eftir að kom fram yfir 1870, fór verð á

hákarlalýsi lækkandi, og þá sneru þilskipin sér nær alfarið að þorskveiðum. Þá fluttust mörg eyfirsku skipin til Akureyrar, og bændaútgerðin leið undir lok. Undir lok 19. aldar eflidist þilskipaútgerð við Faxaflóa, og Reykjavík varð á skömmum tíma mesti skútuútgerðarbær landsins. Margir útgerðarmenn í Reykjavík byggðu upp öflug fyrirtæki, sem urðu undirstaða togaraútgerðar á fyrstu árum hennar.

Útgerð þilskipanna var fyrsta eiginlega stór-útgerðin í sögu íslensks sjávarútvegs. Stofn- og rekstrarkostnaður var vitaskuld mun meiri í útgerð þilskipa en árabáta og hagnaðarvonin sömuleiðis. Margfeldisáhrif þilskipaútgerðarinnar voru og mun meiri en árabátaútvegsins, einkum þó á síðasta fjórðungi 19. aldar. Á þorskveiðitímanum, sem svo er nefndur hér, var mestur hluti afla þilskipanna verkaður í salt. Saltfiskverkunin var mannfrek, og því stuðlaði þilskipaútgerðin að þéttbýlismyndun á stærstu útgerðarstöðunum. Þá leiddi þilskipaútgerðin og til stofnunar nýrra fyrirtækja og stofnana, sem markaði upphaf nýrra atvinnugreina hér á landi. Má þar nefna fyrstu tryggingafélög, eða ábyrgðarfélög eins og þau voru kölluð á 19. öld, og upphaf kennslu í sjómannafræðum. Hvortveggja starfsemin hófst vestur á Ísafirði og norður við Eyjafjörð um miðbik 19. aldar.

Þegar öllu er á botninn hvolft, var sögulegt hlutverk þilskipaútgerðarinnar ekki síst fyrir það, að hún markaði upphaf peningabúskapar í íslensku efnahagslífi. Allt bendir til þess, að viðskipti Íslendinga við erlenda kaupmenn á miðöldum hafi fyrst og fremst

verið í formi vöruskipta og sama máli gegndi um viðskipti innanlands. Á einok-unartímanum var eingöngu um vöruskipti að ræða, nema í einstaka undantekningar-tilfellum, þegar í hlut áttu völdugir höfð-ingjar. Með upphafi þilskipaútgerðar tók hins vegar að örla á breytingum í þessum efnum, þótt hægt gengi í fyrstu, og vöru-skipta- og innskriftarfyrirkomulagið væri ráðandi í innanlandsviðskiftum Íslendinga alla 19. öld.

Íslenskir kaupmenn, sem hófu þilskipa-útgerð á öndverðri 19. öld, fluttu sumir fisk sinn utan sjálfir og seldu hann í Suðurlönd-um fyrir peninga. Sama máli gegndi um a.m.k. suma þeirra kaupmanna, sem fyrir-ferðarmestir voru í útgerð og fiskverkun á ofanverðri 19. öld. Má í því viðfangi benda á Ásgeirsverslun á Ísafirði en eigendur hennar áttu, auk annarra eigna, mikið fé á banka-bókum og í verðbréfum um það er lauk.⁶⁴²

Mest af þeim peningum, sem íslenskir kaupmenn komust yfir í viðskiptum erlendis á 19. öld, mun að vísu hafa orðið eftir í Dan-mörku, og hér á landi voru engar peninga-stofnanir starfandi fyrr en undir lok aldar-innar. Sjómönnum og öðrum framleiðend-um vöru á Íslandi guldu kaupmenn sem fyrr í innskrift, sem kallað var, en það var aðeins eitt form vöruskipta, í raun skipti á vörum og vinnu. Engu að síður fóru peningar smám saman að berast til landsins á 19. öld,

og þá kynntust íslenskir kaupmenn slíkum viðskiptum og því hagræði, sem af þeim mátti hafa. Fyrsti maður, sem vitað er, að hafi alfarið goldið fyrir fisk með peningum hér landi, var enski fiskkaupmaðurinn Pike Ward. Hann hóf fiskkaup sín vestur við Ísa-fjarðardjúp árið 1894 og greiddi allan fisk í reiðufé.⁶⁴³

Þannig losnaði smám saman um bönd vöruskiptaverslunarinnar, og þótt viðskipti Pike Ward verði ekki beinlínis tengd þil-skipaútgerðinni, voru þau athyglisverður þáttur í sögu fiskviðskipta og auðvelduðu bændum og sjómönnum að stíga fyrstu skrefin til nýrra útgerðarhátta í upphafi 20. aldar.

Saga skútualdar er þannig margþætt, og enginn getur velkst í vafa um, að þilskipa-útgerðin á 19. öld átti mikinn þátt í þeirri uppbyggingu íslensks efnahagslífs, sem hófst á öldinni sem leið. Þar skipti miklu máli, að með þilskipaútgerðinni lengdist fiskveiðitímabil Íslendinga frá því, sem áður hafði verið. Þilskipin stunduðu einkum veiðar að vor- og sumarlagi, á þeim árstíma sem áður var „dauði“ tíminn í fiskveiðun-um. Stafaði það ekki síst af því, að með til-komu saltfiskverkunar varð mögulegt að verka fisk á sumrin, en það var ekki hægt vegna flugu á meðan aðeins var verkað í skreið.

NIÐURLAGSORÐ

Að bókarlokum er við hæfi að rifja upp nokkra meginþætti þess máls, sem rakið hefur verið hér að framan, og draga af þeim ályktanir, eftir því sem efni standa til.

Efni þessa rits er saga sjávarútvegs á Íslandi í þúsund ár, frá landnámi til öndverðrar 20. aldar. Það er í sjálfu sér gíska margslungið og fjölþætt og gildur þáttur í þjóðarsögunni. Frá upphafi byggðar á Íslandi hefur sjávarútvegur verið annar meginatvinnuvegur þjóðarinnar. Hinn var landbúskapur, en svo samþættir voru þessir tveir atvinnuvegir, að lengi vel verður trauðla á milli þeirra greint, og víst er, að hvorugur mátti án hins vera. Á fyrri öldum fékk þjóðin ekki lifað af í landinu, nema hún nýtti eftir föngum gæði hvorutveggja, lands og sjávar. Er í sjálfu sér þarflaust að freista þess að gera upp á milli landbúskapar og sjávarútvegs, halda því fram, að annar atvinnuvegurinn hafi skipt meira máli en hinn. Sveitabóndinn þurfti frá elstu tíð á sjávargagni að halda, engu síður en útvegsbóndinn landvöru, og lögðu menn löngum mikið á sig til að afla þessara fanga. Lífvænlegast var í þeim héruðum, þar sem hafa mátti not af hvorutveggju, land- og sjávargagni.

Í I. kafla þessa rits var nokkuð rætt um tímatal íslenskrar sjávarútvegssögu, en í tímabilaskiptingunni, sem þar var dregin upp, felast ýmis helstu einkenni þeirrar sögu, sem sögð er á þessum blöðum. Á fyrstu öldum Íslandsbyggðar, á meðan fólk var enn fremur fátt í landinu og gnægð ræktar- og beitolands, stunduðu menn sjó nær eingöngu í þeim tilgangi að afla soðmetis. Fiskveiðar og önnur nýting sjávargagns voru hluti af sjálfsþurftarbúskap fámennrar þjóðar í stóru landi. Við strendurnar var á öllum árstímum gnótt fiskjar og annarra sjávardýra, og bændur sendu fólk í verið, þegar best hentaði vegna annarra verka. Nýlegar fornleifarannsóknir sýna, að fiskneysla var mikil þegar á fyrstu öldum byggðar í landinu og samsetning fiskbeina, sem fundist hafa á Hofstöðum í Mývatnsveit styrkir frásagnir Íslendingasagna um, að snemma var tekið að flytja harðmeti frá sjávarsíðunni í sveitir.

Það samspil landbúskapar og sjávarnytja, sem tíðkaðist á fyrstu öldum Íslandssögunnar, virðist hafa tekið að breytast á 13. öld, og enn frekar á hinni 14., og ollu

ýmsar samverkandi ástæður. Breytingar á veðurfari urðu til þess, að landbúskapnum hnignaði og fólki fjölgaði við sjávarsíðuna. Þá hlaut þýðing sjávarútvegsins í sjálfsþurftar búskapnum að aukast. Um svipað leyti urðu sjávarafurðir, harðfiskur og lýsi, helstu og eftirsóttustu útflutningsvörur Íslendinga, og hélst svo allt til þess, er saltfiskur leysti harðfiskinn, skreiðina, af hólmi á ofanverðri 18. öld og öndverðri 19. öld. Í upphafi 15. aldar hófu Englendingar að stunda veiðar á Íslandsmiðum og keyptu að auki af landsmönnum þann fisk, sem falur var. Í kjölfarið komu Hansakaupmenn, og leið þá brátt að því, að drægi til harðvítugrar samkeppni um íslenskan fisk.

Hér bar allt að einum ósi. Þorkell Jóhannesson prófessor nefndi tímaskeiðið frá því um 1300 og fram um siðaskipti á sínum tíma *fiskveiðaöld*. Þeirri nafngift hefur verið haldið hér, enda réttnefni. Aldrei áður höfðu fiskveiðar og fiskverslun skipt svo miklu máli fyrir afkomu þjóðarinnar, og sáust þess ýmisleg og glögg merki. Byggð við sjávarsíðuna eflidist og þéttist, fólki fjölgaði í sjávarútvegshéruðum, og greina mátti vísi að þorpamyndun í nágrenni stærstu verstöðva. Kirkja og klaustur sóttust eftir ítökum og eignarhaldi á góðum útvegsjörðum, nýjar kirkjur voru reistar í sjávarútvegshéruðum, þar sem fólki fjölgaði ört, og athyglisvert er, að á 14. öld virðist þeim kirkjum hafa fjölgað við sjávarsíðuna, sem helgaðar voru Pétri postula, Andréssi bróður hans og heilögum Nikulási. Þeir voru allir verndardýrlingar sæfarenda, og getur þessi þróun verið vísbending um aukna sjósókn.

Á þessu tímabili komst á sú skipan sjávar-

útvegsins, sem hélst í meginatriðum til loka árabáttaaldar og í sumum efnum langt fram á 20. öld. Verkaskipting innan atvinnuveganna tveggja, landbúskapar og sjávarútvegs, festist í sessi; sjávarhættir margir fengu þá mynd, sem þeir héldu um aldir.

Ýmis rök mætti færa fyrir því, að á fiskveiðaöld hafi Íslendingar búið við betri kjör en löngum fyrr og síðar. Það var ekki síst að þakka góðu gengi sjávarútvegsins og hagstæðum mörkuðum fyrir íslenskan fisk í öðrum löndum. Sýnir það betur en flest annað mikilvægi sjávarútvegsins fyrir hagþjóðarinnar á þessum tíma.

Á síðari hluta 16. aldar og á fyrri hluta hinnar 17. urðu umtalsverðar breytingar á hag íslensks sjávarútvegs og þá um leið þjóðarinnar allrar. Verður tímabilið frá því um 1550 og fram undir miðja 19. öld ekki skilgreint öðru vísi en sem hnignunarskeið í sjávarútveginum. Á fiskveiðaöldinni var sjávarútvegurinn rekinn með svipuðum hætti og tíðkaðist með öðrum strandveiðipjóðum við norðanvert Norður-Atlantshaf, og víst er, að á þeim tíma stóðu Íslendingar síst að baki nágrönnum sínum að því, er snerti veiðitækni og útgerðarhætti. Á 17. öld, og enn frekar á hinni 18. tóku Íslendingar hins vegar að dragast aftur úr í þessum efnum. Bátar þeirra urðu minni en áður, og veiðarfæri voru af vanefnum gerð. Áttu harðindi og óhagstætt verslunarfyrirkomulag þar mesta sök, enda kvörtuðu Íslendingar þessa tíma tíðum undan skorti á hentugum viði til bátasmíða, snærisleysi og lélegu efni í öngla.

Ástæður hnignunarinnar voru margar. Pólitískar og menningarlegar breytingar í

Evrópu í kjölfar siðaskiptanna og vaxandi framboð á fiski frá Nýfundnalandi og síðar einnig Nýja-Englandi ollu því, að verð á fiski lækkaði verulega á síðari hluta 16. aldar og fyrri hluta hinnar 17. og hélst tiltölulega lágt fram á síðari hluta 18. aldar. Harðindi áttu og sinn þátt í því að gera íslenskum sjómönnum og útvegsmönnum erfitt fyrir, og danska einokunarverslunin reyndist landsmönnum þung í skauti. Einokunarkaupmenn gerðu fátt til að ýta undir aukna sjósókn hér á landi, öll aðföng útvegsins urðu dýrari, lélegri og torfengnari en áður, og loks var fiskverði innanlands haldið niðri áratugum saman, svo kaupmenn gætu greitt hærra verð fyrir landvöru. Sjávarútvegurinn var látinn borga með landbúskapnum.

Þessi þróun mála olli mörgum áhyggjum, og þegar á síðari hluta 17. aldar var mörgum hugsandi mönnum orðið ljóst, að við svo búið mátti ekki standa. Flestir þeirra, sem tjáðu sig um málefni íslensks sjávarútvegs, virðast hafa verið þeirrar skoðunar, að til þess að endurreisa útveginn bæri nauðsyn til að hefja útgerð þilskipa að hætti þeirra útlendu þjóða, sem stunduðu veiðar hér við land. Þessar hugmyndir komust þó ekki í framkvæmd fyrir alvöru fyrr en undir lok 18. aldar. Þá hófst skútuöld á Íslandi.

Skútuöldin er merkur þáttur í sögu íslensks sjávarútvegs og var mesta breytingaskeiðið í sögu atvinnugreinarinnar frá því á miðöldum. Þess var áður getið, að öldum saman voru sjávarútvegur og landbúskapur svo samofnar atvinnugreinar, að oft var erfitt að greina á milli þeirra, og hvorug gat í raun án hinnar verið. Þetta sést

ef til vill best, þegar hugað er að útgerð biskupsstólanna. Öldum saman voru stólararnir umsvifamestu útgerðarfyrirtæki landsins og áttu mikil ítök í jörðum í flestum helstu verstöðvum sunnanlands og vestan. Útgerð þeirra var nátengd jarðeignunum, og í ýmsum helstu verstöðvum voru flestar, jafnvel allar, bestu útvegsjarðirnar í stóls-eigu. Eignarhaldið gerði forráðamönnum stólanna í raun kleift að gera út, var forsenda útgerðarinnar. Án þess hefði útgerðin orðið miklum mun dýrari og óhagkvæmari.

Undir lok 18. aldar og í upphafi hinnar 19. voru jarðeignir biskupsstólanna seldar, en litlar breytingar urðu á fyrirkomulagi árabátaútgerðarinnar. Hún komst á hendur einstaklinga, bænda, sem ráku hana með sama hætti og gert hafði verið um aldir. Jarðeignin var áfram forsenda útgerðar í verstöðvum, og hélst svo víða fram til loka áraskipaútvegsins.

Þilskipaútgerðin var rekin með allt öðru sniði, og með tilkomu þilskipanna varð sjávarútvegurinn, eða a.m.k. sá hluti hans er byggðist á þilskipaútgerð, sjálfstæður atvinnuvegur í fyrsta skipti í Íslandssögunni. Gildir þá einu, hvort litið er til kaupmannaútgerðarinnar sunnanlands og vestan eða til bændaútgerðarinnar við Eyjafjörð og á Suðurnesjum. Í síðarnefndu tilvikunum voru skipin að sönnu í eigu bænda, eins og áraskipin, en tilgangur útgerðarinnar var að verulegu leyti annar en áður. Allt fram á 19. öld var það meginmarkmiðið með útgerð áraskipanna að afla matvæla til neyslu innanlands; það, sem umfram var, var selt kaupmönnum til útflutnings. Þessu var öðruvísi farið með þilskipaútgerðina. Megin-

markmið hennar var frá upphafi að afla varnings til útflutnings, og átti það jafnt við um hákarlalýsi og fisk. Á fyrstu þremur fjórðungum 19. aldar, hákarlatímanum í sögu þilskipanna, kom mikill hluti þess fisks, sem utan var fluttur, af áraskipunum, en er handfæraveiðar urðu meginviðfangsefni þilskipanna, minnkaði hlutdeild áraskipa í útflutningsaflanum verulega. Ber þá enn að minna á þýðingu þess, að með saltfiskverkuninni lengdist í raun fiskveiðitímabil Íslendinga á ári hverju, og forsendur sköpuðust fyrir þéttbýlismyndun við sjávarsíðuna.

Í þessu viðfangi er mikilvægt að hafa í huga, að árabátaöldinni lauk ekki með til-

komu þilskipaútgerðar. Þvert á móti jókst árabátaútvegurinn á 19. öld. Fyrirkomulag þilskipaútgerðarinnar og sjálfstæði hennar gagnvart fornum útgerðarháttum átti hins vegar mikinn þátt í því, hve mjög útgerðin stuðlaði að endurreisn íslensks efnahags- og þjóðlífs á 19. öld.

Um aldamótin 1900 voru í nánd miklar breytingar í íslenskum sjávarútvegi. Ný tækni var að ryðja sér til rúms í fiskveiðum nágrannaþjóða okkar við Norður-Atlantshaf, og aðeins var tímaspursmál, hvenær Íslendingar tækju hana í þjónustu sína. Við þau aldahvörf verður þráðurinn felldur að sinni.

TILVÍSANIR

- 1) Sigurður Þórarinnsson (1974): „Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir“. *Saga Íslands* I, 37 (línurit).
- 2) Um hafsvæði í Norður-Atlantshafi og nafngiftir þeirra, sjá: Unnsteinn Stefánsson (1991): *Halfræði* I, einkum 61-64.
- 3) Sbr. Darlene Abreu-Ferreira (1997): „Portugal's cod fishery in the 16th century: Myths and misconceptions.“ *How Deep is the Ocean?*, 36. Víða hefur verið til þessara orða vitnað, en þau eru úr skýrslu, sem ensku ríkisstjórninni var send eftir ferð John's Cabot til Ameríku árið 1497. Þar sagði einnig, að við Nýfundnaland væri svo mikil fiskgengd, að Bretar myndu ekki þurfa á veiðum við Ísland að halda í framtíðinni.
- 4) S.A. Davis (1997): „Archaeological Evidence for Pre-Contact Fishing in the Maritime“. *How Deep is the Ocean?*, 3-5.
- 5) S.r., 5-9.
- 6) J. R. Coull (1996): *The Sea Fisheries of Scotland. A Historical Geography*, 22-31.
- 7) Sbr. Jan Bill o.fl. (1997): *Fra stammebåd til skib. Dansk søfarts historie I indtil 1588*, 13-48.
- 8) M.M. du Jourdan (1993): *Europa und das Meer*, 185.
- 9) S.r., 173 o.áfr.
- 10) Sbr. t.d. Knut Helle (1982): *Bergen bys historie* I, ýmsir kaflar um verslun.
- 11) Charlotte Blindheim (1995): „Ottar: handelsmann og oppdagelsesreisende“. *Ottar* 5:95, 31-38.
- 12) *Konunga sögur* II (1957), 193.
- 13) A. Nedkvitne (1986): „Hanseaterne og Bergens utenrikshandel i middelalderen“. *Kjøpstad og rikssentrum*, 56.
- 14) S.r., 56.
- 15) Sbr. Magnús Stefánsson (1986): „Bergen – Islands første hovedstad“. *Kjøpstad og rikssentrum*, 70-87. Um utanríkisverslun Íslendinga á miðöldum verður nánar rætt síðar í þessu riti.
- 16) Um upphaf fiskveiða, verstöðvar í Norður-Noregi og viðgang þeirra frá miðöldum og fram á 20. öld, sjá: Alf R. Nielssen (1994): „Fiskeværet“. *Nordnorsk kulturhistorie* 2, 80-89.
- 17) Sbr. R.C. Hoffmann (1996): „Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe“. *The American Historical Review*, vol. 101, No. 3 June 1996, 631-669.
- 18) J.C. Russell (1972): „Population in Europe 500-1500.“ *The Fontana Economic History of Europe* I, 36 (tafla 1).
- 19) S.r., 40.
- 20) Um síldveiðar við Skán á miðöldum, sjá t.d.: Jan Bill o.fl. (1997), 126-137.
- 21) J. Alheit og E. Hagen (1997): „Long-term climate forcing of European herring and sardine populations“. *Fisheries Oceanography* 6:2, 130-139.
- 22) Um síldveiðar Niðurlendinga, sjá: J. Israel (1995): *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (ýmsir kaflar). Ch. Wilson (1957): *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars*. Um síldveiðar Skota, sjá: J.R. Coull (1996), 54-78.
- 23) Sbr. Árný E. Sveinbjörnsdóttir (1993): „Fornveðurfar lesið úr ískjörnum“. *Náttúrufræðingurinn* 62 (1-2), 99-108.
- 24) D. Burwash (1947): *English merchant Shipping 1460-1540*, 127.
- 25) Um veiðar Evrópumanna við strendur Nýfundnaland og Nýja-Skotlands á fyrri öldum, sjá: J. E. Candow og C. Corbin (ritstj.) (1997): *How Deep is the Ocean?*, einkum 2.-5. kafla.
- 26) Sbr. P.E. Pope (1997): „The 16th Century Fishing Voyage“. *How Deep is the Ocean?*, 15-30.
- 27) Lúðvík Kristjánsson (1980-1986): *Íslenzkir sjávarhættir* I-V.
- 28) Jón Jónsson (1994): *Útgerð og aflabrögð við Ísland 1300-1900*.
- 29) Jón Jónsson (1988): *Hafrannsóknir við Ísland I. Frá öndverðu til 1937*.
- 30) Jón Þ. Þór (1997): *Ránargull*.
- 31) Sigurður Skúlason (1933): *Saga Hafnarfjarðar*.
- 32) Sigfús M. Johnsen (1946): *Saga Vestmannaeyja* I-II.
- 33) Guðni Jónsson (1958): *Saga Hraunshverfis á Eyrbakkka*.
- 34) Guðni Jónsson (1960-1961): *Stokkseyringa saga* I-II.
- 35) Skúli Helgason (1988): *Saga Þorlákshafnar* II-III.
- 36) Jón Þ. Þór (1994): *Saga Grindavíkur* I.
- 37) Þórður Tómasson (1993): *Sjósókn og sjávarfang. Barátta við brimsanda*.
- 38) Eiríkur Guðmundsson o.fl. (1988): *Sjávarbyggð undir Jökli. Saga Fróðárhrepps* I.

- 39) Bergsveinn Skúlason (1970): *Áratog. Ættir úr atvinnusögu Breiðfirðinga*.
- 40) *Barðstrendingabók* (1942).
- 41) Þórleifur Bjarnason (1976): *Hornstrendingabók I-III*.
- 42) Gils Guðmundsson (1944-46): *Skútuöldin I-II*; (1977): *Skútuöldin I-V*.
- 43) Vilhjálmur Þ. Gíslason (1945): *Sjómannasaga*.
- 44) Gils Guðmundsson (1977), 11-12.
- 45) Gils Guðmundsson (1946): *Geir Zoëga kaupmaður og útgerðarmaður*.
- 46) Haukur Aðalsteinsson (1994): „Þilskipaútgærð úr Vogum á fyrri hluta 19. aldar“. Árbók Suðurnesja; (1997): „Þilskip á Suðurnesjum“. Árbók Suðurnesja.
- 47) Kristmundur Bjarnason (1961): *Þorsteinn á Skipalóni I-II*.
- 48) Arnór Sigurjónsson (1957): *Einars saga Ásmundssonar I*.
- 49) Þorkell Jóhannesson (1955). *Trygvi Gunnarsson I*.
- 50) Jón Þ. Þór (1981): „Hákarlaveiðar Eyfirðinga á síðari hluta 19. aldar“. *Ægir* 8.-10. tbl., 74. árg.
- 51) Guðmundur G. Hagalín (1936-1938): *Virkir dagar I-II*.
- 52) Björn Þorsteinsson (1970): *Enska öldin í sögu Íslendinga*.
- 53) Helgi Þorláksson (1999): *Sjóran og siglingar. Ensk-íslensk samskipti 1580-1630*.
- 54) Elín Pálmadóttir (1989): *Fransí, biskví. Frönsku Íslandsjómennirnir*.
- 55) M. Simon Thomas (1935): Onze Ijslandsvaarders in de 17de en 18 Eeuw.
- 56) J. Parmentier (1997): „To the Dogger Bank, the Faroes and Iceland“. *Northern Seas Yearbook 1997*, 39-56.
- 57) Jón Þ. Þór (1996): „Foreign fisheries off Iceland, c. 1400-1800“. *The North Sea and Culture (1550-1800)*, 124-134.
- 58) Lúðvík Kristjánsson (1980): *Íslenzkir sjávarhættir I*, 30.
- 59) Í þessu viðfangi er rétt að taka fram, að nú stendur yfir sam- eiginlegt verkefni, norskra, færeyskra og íslenskra sagnfræð- inga og fornleifafræðinga, er miðar að því að rannsaka með aðferðum beggja fræðigreina fornar verstöðvar í löndunum þrem. Höfundur þessa rits er meðal þátttakenda í verkefninu og sumarið 2002 verða fornleifar í Bjarneyjum á Breiðafirði rann- sakaðar.
- 60) Sbr. Margrét Hermanns-Auðardóttir (1992): „The beginning of settlement in Iceland from an archaeological point of view“. *Acta Borealia* 1992:2, 94.
- 61) J.R. Coull (1996): *The Sea Fisheries of Scotland. A Historical Geography*, einkum 28-31.
- 62) *Íslenzk fornrit I*, 1, 38
- 63) Um eftirbáta, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1982): *Íslenzkir sjávar- hættir II*, 87-88.
- 64) *Íslendinga sögur VI* (1953), 20.
- 65) Oddur Einarsson (1971): *Íslandslýsing*, 72, 96.
- 66) Um örnefni tengd rekaviði, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1980): *Íslenzkir sjávarhættir I*, 199-201.
- 67) Grágás (1992), 351-353.
- 68) S.r., 352.
- 69) Um fjöruntjar, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1980): *Íslenzkir sjávarhættir I*, ýmsir kaflar.
- 70) Grágás (1992), 355-358.
- 71) Um bjargnytjar, sel- og fuglaveiði, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1980): *Íslenzkir sjávarhættir I*, ýmsir kaflar.
- 72) Sbr. N. Kollé: „Fritt hav? Om retten til sjøfiske“. Ópr. ritgerð frá 1996.
- 73) Grágás (1992), 354.
- 74) S.r., 23.
- 75) S.r., 44.
- 76) *Íslenzk fornrit I*, 2, 393.
- 77) *Íslenzk fornrit I*, 1, 166.
- 78) *Íslendinga sögur IV* (1953), 26.
- 79) *Íslendinga sögur XI* (1953), 27-28.
- 80) *Íslendinga sögur VI* (1953), 137.
- 81) *Íslenzk fornrit I*, 1, 186.
- 82) Ásgeir Jakobsson (1981): „Þurður sundafyllir og kollóttu rollan“. *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga*, 143.
- 83) Um vertolla og aðrar kvaðir í verstöðvum, sjá: Lúðvík Kristjáns- son (1983): *Íslenzkir sjávarhættir III*, 93 o.áfr.
- 84) *Íslenzk fornrit I*, 1, 186.
- 85) *Íslendinga sögur V* (1953), 248-254.
- 86) *Íslenzk fornrit I*, 2, 345.
- 87) Margrét Hermanns-Auðardóttir (1992): „The beginning of settlement in Iceland from an archaeological point of view.“ *Acta Borealia* 2, 85-135. sbr. Páll Theódórsson (1997): „Aldur landnáms og geislakolsgreiningar.“ *Skírnir* (vor), 92-110.
- 88) Lúðvík Kristjánsson (1982): *Íslenzkir sjávarhættir II*, 87.
- 89) S.r., 87.
- 90) Kristján Eldjárn (1956): *Kuml og haugfé úr heiðnum sið á Íslandi*, 212-218.
- 91) Lúðvík Kristjánsson (1982): *Íslenzkir sjávarhættir II*, 92.
- 92) Þór Magnússon: „Bátkumlið í Vatnsdal í Patreksfirði.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1966*, 5-32.
- 93) S.r., 15.
- 94) S.r., 15-16.
- 95) S.r., 16.
- 96) Lúðvík Kristjánsson (1982), 93.
- 97) S.r., 89-90.
- 98) Sbr. S.r., 90-91.
- 99) Grágás (1992), 29.
- 100) *Bisk.Bmf. II*, 179.
- 101) Sbr. Grágás (1992), 354.
- 102) Grágás (1992), 22
- 103) Um selaörnefni, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1980), 309-311.
- 104) Lúðvík Kristjánsson (1986): *Íslenzkir sjávarhættir V*, 93.
- 105) Grágás (1992), 355; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1986), 93.
- 106) Grágás (1992), 29.
- 107) S.r., 32.
- 108) *Bisk.Bmf. II*, 111.
- 109) S.r., 180.
- 110) *Íslendinga sögur II* (1953), 72.
- 111) Grágás (1992), 437-438.
- 112) Sbr. Alf R. Nielsen (1994).
- 113) Þorkell Jóhannesson telur, að fiskiskálar hafi verið einskonar þyrping verbúða, „sjóþorp“ (*Lýðir og landshagir I*, 26), en hæpið er að svo hafi verið. Þar sem útræði var mest og annað sjávarfang sótt samtímis, er að vísu hugsanlegt, að nokkrir

- fiskiskálar hafi staðið saman á tiltölulega litlu svæði, en trauðla svo margir að kalla megi þorp.
- 114) Kristján Eldjárn (1974): *Saga Íslands* I, 115.
 - 115) Sbr. *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalín III.
 - 116) Sbr. Jón Þ. Þór (1994): *Saga Grindavíkur*, 142.
 - 117) T. Amorosi o.fl. (1994): „Bioarchaeology and cod fisheries: a new source of evidence“. *Cod and climate change*, 31-48.
 - 118) T. McGovern o.fl. (1998): „Hofstaðir 1996-1997. A Preliminary Zooarchaeological Report“. *Archaeologica Islandica* I, 123-128; C. Tinsley (1999): „Zooarchaeology: Some Preliminary Notes“. Hofstaðir 1999. Framvinduskýrslur/Interim Report, 75-85.
 - 119) *Íslendinga sögur* VI (1953), 24.
 - 120) Árný E. Sveinbjörnsdóttir (1993): „Fornveðurfar lesið úr ískjörnum“. *Náttúrufræðingurinn* 62:1-2, 104; sbr. Páll Bergþórsson (1969): „Hafis og hitastig á liðnum öldum“. *Hafísinn*, 339 (línurit).
 - 121) *Bisk.Bmf.* II.
 - 122) Sbr. Jón Jóhannesson (1956), 361.
 - 123) Þorkell Jóhannesson (1965): *Lýðir og landshagir* I, 26-27; 49-50.
 - 124) S.r., 45-56.
 - 125) S.r., 48-49.
 - 126) Þorkell Jóhannesson (1965): „Um atvinnu- og fjárhagi á Íslandi á 14. og 15. öld“. „Atvinnuhagir á Íslandi fram um siðskipti“. *Lýðir og landshagir* I, 9-67.
 - 127) Um þetta efni, sjá: Gísli Gunnarsson (1980): „Landskuld í mjöli og verð þess frá 15. til 18. aldar“. *Saga*.
 - 128) A.E.J. Ogilvie: „Climatic Changes in Iceland A.D. ca. 865-1598“. *Acta Archaeologica* 61 (1990 (1991)), 233-251.
 - 129) Eina yfirlitið, sem til er um þessar byggðir, er: Jón Þ. Þór (1994b): „Hverfabyggðir. Athugun á þéttbýlismyndun á Snæfellsnesi, Suðurnesjum og í Vestmannaeyjum fyrir 1700“. *Árbók Suðurnesja*.
 - 130) Sbr. A. Holmsen (1961): *Norges historie. Fra eldste tid til 1660*, 120-123.
 - 131) H.J. Debes (1990): *Føroya søga* I, 102.
 - 132) K. Helle (1982), 170.
 - 133) Um þetta efni, sjá: P. Dollinger (1981): *Die Hanse* (ýmsir kaflar); K. Helle (1982), ýmsir kaflar um verslun; A. Holmsen (1971), 299-302; K. Friedland (1991): *Die Hanse*.
 - 134) Sbr. Alf R. Nielssen (1994), 82-84.
 - 135) E.J. March (1953): *Sailing Trawlers*, 3.
 - 136) *D.I.* XVI nr. 80.
 - 137) Sbr. Jón Jóhannesson (1958): *Íslendinga saga* II, 139-140; Þorkell Jóhannesson (1965), 48 o.áfr.
 - 138) Helgi Þorláksson (1991): *Vaðmál og verðlag*, 455.
 - 139) Sbr. Árný Erla Sveinbjörnsdóttir (1993); Sigurður Þórarinnsson (1974), 37 (línurit).
 - 140) *Jónsbók* (1904), 287.
 - 141) Helgi Þorláksson (1991), 450.
 - 142) *D.I.* II, 498.
 - 143) Helgi Þorláksson (1991), 450.
 - 144) Sbr. Helgi Þorláksson (1991), 452-453.
 - 145) Sbr. S.r., 453-455.
 - 146) Um eignir Helgafellsklosturs og kirkna á Snæfellsnesi á miðöldum er getið í ýmsum miðaldagjörningum, sem prentaðir eru í *Íslenzku fornbréfasafni*.
 - 147) Magnús Már Lárusson (1967): *Fróðleikspættir og sögubrot*, 97-98.
 - 148) *Íslenzkt fornbréfasafn*, ýmis skjöl.
 - 149) Sbr. Jón Þ. Þór (1994): *Saga Grindavíkur*, 226-228.
 - 150) Sbr. Sigfús M. Johnsen (1989): *Saga Vestmannaeyja* II, 9.
 - 151) S.r., 10-11.
 - 152) Þorkell Jóhannesson (1965), 54.
 - 153) Helgi Þorláksson (1991), 503.
 - 154) Björn Þorsteinsson (1970), 31 o.áfr.
 - 155) *Íslandske annaler indtil 1578*.
 - 156) *D.I.* XVI, 534.
 - 157) Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir (1990): *Saga Íslands* V, 18.
 - 158) *D.I.* IV, 475-476.
 - 159) Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir (1990), 20.
 - 160) Sbr. Sigfús M. Johnsen (1989) II, 153.
 - 161) S.r., 157-158.
 - 162) S.r., 158 nm.
 - 163) S.r., 21; sbr. Helgi Þorláksson (1999): *Sjóran og siglingar*, 76.
 - 164) Sbr. Jón Þ. Þór (1994), 236-248.
 - 165) *D.I.* IV, 276; sbr. Björn Þorsteinsson (1970), 36.
 - 166) Þorkell Jóhannesson (1965), 54. Skreiðarverðið var hækkað úr sex vættum í hálfa fjórðu vætt hundraðið, þ.e. fyrir eitt hundrað álnir vaðmáls þufti nú að greiða þrjár og hálfa vætt af harðfiski í stað sex áður. Ein vætt samsvaraði á þessum tíma u.þ.b. 34,7 kílóum.
 - 167) Árný E. Sveinbjörnsdóttir (1991), 104; sbr. Sigurður Þórarinnsson (1974), 37.
 - 168) Sbr. A.E. Ogilvie: „Climatic Changes in Iceland A.D. c. 865-1598“. *Acta Archaeologica*.
 - 169) Um íslenskra byggðasögu á síðmiðöldum og rannsóknir á henni, sjá: Björn Teitsson og Magnús Stefánsson (1972): „Um rannsóknir á íslenzkri byggðarsögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga* X.
 - 170) Sbr. Björn Teitsson og Magnús Stefánsson (1972), einkum 155-165.
 - 171) Eiríkur Guðmundsson o.fl. (1988), 35.
 - 172) *D.I.* II, 410-411.
 - 173) S.r., 411.
 - 174) Lúðvík Kristjánsson (1985), 281.
 - 175) Eiríkur Guðmundsson o.fl. (1988), 49.
 - 176) Þorvaldur Thoroddsen (1919): *Lýsing Íslands* III, 15.
 - 177) S.r., 15-16.
 - 178) *Grágás* (1992), 104-105.
 - 179) *D.I.* III, 140-142. Heimildir en skrá um landamerki Hraunskarðs og Gufuskála. Í því er víða minnst á „búðir“, en ekki er alltaf auðvelt að greina, hvort átt er við verbúðir eða þurrabúðir. Þó virðist sem a.m.k. fjórar þurrabúðir hafi verið á svæðinu.
 - 180) Eiríkur Guðmundsson o.fl. (1988), 84.
 - 181) *JÁM* V, 251-252.
 - 182) S.r., 247-250.
 - 183) *D.I.* V, 444-445; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 47.

- 184) Lúðvík Kristjánsson (1982), 50-52.
- 185) Sbr. Jón Þ. Þór (1998): *Gerðahreppur 90 ára*, 32 o.áfr.
- 186) *D.I.* III, 256.
- 187) S.r., 256; sbr. Jón Þ. Þór (1998), 40-41.
- 188) Sbr. Jón Þ. Þór (1994), einkum 239 o.áfr.
- 189) *JÁM* III, 37-105; sbr. Jón Þ. Þór (1994b): „Hverfabyggðir“. *Árbók Suðurnesja 1994*, 36-38.
- 190) Sigfús M. Johnsen (1989): *Saga Vestmannaeyja* II, 21.
- 191) S.r., 20-21.
- 192) *JÁM* I, 3-24.
- 193) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 53-63.
- 194) *D.I.* XII, 14.
- 195) *D.I.* II, 616-617.
- 196) *JÁM* VII, 140-154.
- 197) S.r., 144.
- 198) S.r., 146.
- 199) S.r., 152.
- 200) *D.I.* V, 460.
- 201) Skúli Magnússon (1935): „Lýsing Gullbringu- og Kjósarsýslu“. *Landnám Ingólfs* I., 72.
- 202) Lúðvík Kristjánsson (1982), 85 o.áfr.
- 203) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 90.
- 204) Lúðvík Kristjánsson (1982), 91.
- 205) S.r., 91.
- 206) S.r., 91.
- 207) Lbs. 79 fol.; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 103.
- 208) Sigfús M. Johnsen (1989) II, 82.
- 209) S.r., 83-85.
- 210) S.r., 85-88.
- 211) Lúðvík Kristjánsson (1982), 103-104; Jón Þ. Þór (1994), 189-193.
- 212) Lúðvík Kristjánsson (1982), 104-105.
- 213) Sbr. Jón Þ. Þór (1984): *Saga Ísafjarðar* I, 151.
- 214) Lúðvík Kristjánsson (1982), 105-106.
- 215) *Hagskinna*, tafla 5.2.
- 216) Lúðvík Kristjánsson (1982), 113.
- 217) S.r., 113-114.
- 218) Ólafur Olavius (1964): *Ferðabók* I, 231, 233.
- 219) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 116.
- 220) Ólafur Olavius (1964), 233.
- 221) Lúðvík Kristjánsson (1982), 117-118.
- 222) *D.I.* XI, 383-386.
- 223) Aðgengilegt yfirlit yfir gerðir og þróun báta í Noregi er að finna í grein Arne E. Christensen (1998): „Norsk småbåttradisjon“. *Människor och båtar i Norden*, 74-84.
- 224) Myndir af fjórum þessara teikninga eru birtar í 2. bindi *Íslenzkra sjávarhátta*, 96-99, og þar eru einnig myndir af teikningum sr. Gizurar Péturssonar og sr. Sæmundar Hólm.
- 225) *Bibliotheca Arnarnagæana* XX., Opuscula I, 285-290. (Jón Helgason. Nøfn á Íslenskum skipum).
- 226) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), ýmsar teikningar.
- 227) Lúðvík Kristjánsson (1982), 253 o.áfr.
- 228) Um segl, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1982), 202 o.áfr.
- 229) Sigfús M. Johnsen (1989), 84.
- 230) S.r., 85.
- 231) Lúðvík Kristjánsson (1982), 236-238.
- 232) S.r., 237-239.
- 233) Lúðvík Kristjánsson (1983): *Íslenzkir sjávarhættir* III, 409.
- 234) *Bisk. Bmf.* II, 179.
- 235) Lúðvík Kristjánsson (1983), 409-410.
- 236) S.r., 409.
- 237) Lúðvík Kristjánsson (1983), 410.
- 238) S.r., 410.
- 239) *D.I.* XVI, 528; Jón J. Aðils (1919): *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*, 367, 677.
- 240) Lúðvík Kristjánsson (1983), 410.
- 241) Ólafur Olavius (1964): *Ferðabók* I, 250.
- 242) Lúðvík Kristjánsson (1983), 413.
- 243) Lýður Björnsson (1998): *Íslands hlutafélag*, 78-79.
- 244) Lúðvík Kristjánsson (1983), 403-405.
- 245) S.r., 413-415.
- 246) *D.I.* VIII, 71.
- 247) Lúðvík Kristjánsson (1983), 416.
- 248) *D.I.* VII, 497.
- 249) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1983), 311.
- 250) *D.I.* XIV, 599-603.
- 251) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1983), 311-312.
- 252) Sjá s.r., 416-425.
- 253) S.r., 425-429.
- 254) Lúðvík Kristjánsson (1983), 416-417.
- 255) S.r., 429-431.
- 256) Ólafur Olavius (1964): *Ferðabók* I, 322.
- 257) S.r., 60.
- 258) Lúðvík Kristjánsson (1983), 434-435.
- 259) S.r., 434.
- 260) S.r., 435-436.
- 261) Sbr. Jón Þ. Þór (1996): *Saga Grindavíkur* II, 119.
- 262) Lúðvík Kristjánsson (1985), 31-36.
- 263) Páll Pálsson (1984): „Minnningar“. *Ársrit Sögufélags Íslirðinga 1984*, 62.
- 264) Lúðvík Kristjánsson (1985), 35 (kort).
- 265) Um beitu, beituöflun og beitingu, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1985), 31-119.
- 266) Ásgeir Jakobsson (1979): *Tryggva saga Óleigssonar*, 47.
- 267) Páll Pálsson (1984), 63-66.
- 268) Magnús Þórarinnsson (1960): *Frá Suðurnesjum*, 231-232.
- 269) Páll Pálsson (1984), 62-63.
- 270) T. Trondvæ (1998): „Samisk båtbygging“. *Människor och båtar i Norden*, 109-115.
- 271) G. Eldjarn (1998): „Nordlandsbåtar“. *Människor och båtar i Norden*, 95-96.
- 272) A.E. Christensen (1998), 81-84.
- 273) A. Mortensen (1998): „Bátarnir í Føroyum“. *Människor och båtar i Norden*, 51.
- 274) A. Mortensen (2000): *Hin føroyski róðrabáturin. Sjømentir føroyinga í eldri tíð*, 26-28.
- 275) A. Mortensen (1998), 44-51.
- 276) S.r., 51.
- 277) G. Eldjarn (1998), 95.
- 278) Lúðvík Kristjánsson (1982), 32.

- 279) S.r., 32.
- 280) S.r., 32-33.
- 281) S.r., 33.
- 282) Sigfús M. Johnsen (1989) II, 81 o.áfr.; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 34.
- 283) Guðni Jónsson (1960): *Stokkseyringa saga* I, 180; Vigfús Guðmundsson (1949): *Saga Eyrarbakka* II, 23; Lúðvík Kristjánsson (1982), 34-36.
- 284) Skúli Helgason (1988): *Saga Þorlákshafnar* II, 11.
- 285) ÞÍ. Bps. A IV, 4, 182-184.
- 286) Lúðvík Kristjánsson (1982), 36.
- 287) S.r., 36-38.
- 288) Jón Þ. Þór (1994), 211-216.
- 289) S.r., 185 o. áfr.
- 290) Lúðvík Kristjánsson (1982), 38.
- 291) S.r., 38.
- 292) *JÁM* III, 37.
- 293) S.r., 41-42.
- 294) S.r., 50.
- 295) Sbr. Jón Þ. Þór (1998), einkum 64-68.
- 296) *JÁM* III, 87-88.
- 297) ÞÍ. Bréf til amtmanns úr Gullbringu- og Kjósarsýslu.
- 298) ÞÍ. Bréf til amtmanns úr Gullbringu- og Kjósarsýslu.
- 299) ÞÍ. Bréf til amtmanns úr Gullbringu- og Kjósarsýslu.
- 300) Lúðvík Kristjánsson (1982), 40-42.
- 301) S.r., 43.
- 302) Lúðvík Kristjánsson (1982), 43.
- 303) *D.I.* VII, 5.
- 304) Lúðvík Kristjánsson (1982), 43-44.
- 305) *D.I.* VII, 5; Lúðvík Kristjánsson (1982), 44.
- 306) *D.I.* XIII, 532.
- 307) *Manntal á Íslandi 1703*, 103-105.
- 308) Lúðvík Kristjánsson (1982), 45.
- 309) Lúðvík Kristjánsson (1936): „Vermennska í Dritvík“. *Blanda* VI, 132.
- 310) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 45.
- 311) *D.I.* III, 201.
- 312) *D.I.* IX, 512.
- 313) Lúðvík Kristjánsson (1936), 133.
- 314) S.r., 139.
- 315) *D.I.* XIV, 153; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 46.
- 316) Lúðvík Kristjánsson (1982), 46-47.
- 317) S.r., 46-47; sbr. Lúðvík Kristjánsson (1936).
- 318) Lúðvík Kristjánsson (1982), 47-50.
- 319) S.r., 48-50.
- 320) S.r., 50-52.
- 321) AM 1014, 4to.
- 322) Lúðvík Kristjánsson (1982), 51.
- 323) S.r., 51-52.
- 324) Lúðvík Kristjánsson (1982), 52.
- 325) Sbr. s.r., 53-59.
- 326) *Íslendinga sögur* V (1953), 248-250.
- 327) AM 912, 4to, 57; Lbs. 1646, 4to.
- 328) Jóhann Bárðarson (1940): *Áraskip*, 16.
- 329) Lúðvík Kristjánsson (1982), 59.
- 330) Árni Gíslason (1944): *Gullkistan*, 96.
- 331) S.r., 93-96.
- 332) Lúðvík Kristjánsson (1982), 62-63.
- 333) S.r., 64.
- 334) Lúðvík Kristjánsson (1982), 67.
- 335) Lúðvík Kristjánsson (1982), 67-70.
- 336) S.r. 72-74.
- 337) Um verstöðvar í Austfirðingafjórðungi á árabátaöld, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1982), 75-84.
- 338) Lúðvík Kristjánsson (1983), 93.
- 339) Um vertolla í hinum ýmsu verstöðvum, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1983), 97 o. áfr.
- 340) *D.I.* XIV, 254.
- 341) *D.I.* VII, 288.
- 342) *D.I.* XIV, 254.
- 343) Lúðvík Kristjánsson (1983), 100.
- 344) S.r., 101.
- 345) *D.I.* V, 535.
- 346) *D.I.* VI, 719.
- 347) *Alþingisbækur Íslands* I, 236.
- 348) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 368.
- 349) *D.I.* IX, 496.
- 350) *Alþingisbækur Íslands* IX, 132.
- 351) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 369.
- 352) Lúðvík Kristjánsson (1982), 368-378.
- 353) *Safn til sögu Íslands* I, 98.
- 354) Skúli Magnússon (1784): „Sveitabóndi“. *Rit þess Íslenska Lærdómslistafélags* IV, 158-159.
- 355) Lúðvík Kristjánsson (1982), 383-388.
- 356) Sveinn Pálsson (1945): *Ferðabók Sveins Pálssonar* I, 50.
- 357) Lúðvík Kristjánsson (1982), 392.
- 358) *Þjóðsögur Jóns Árnasonar* II (1954), 129.
- 359) Lúðvík Kristjánsson (1982), 391.
- 360) S.r., 390.
- 361) Oddur Einarsson (1971): *Íslandslýsing*, 109.
- 362) Frásagnir af þessum atburðum eru skráðar í ritsafninu *Hrakningar og heiðarvegir* I. og III. bindi.
- 363) Lúðvík Kristjánsson (1936), 134-135.
- 364) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1982), 403 o.áfr.
- 365) S.r., 409.
- 366) Árni Gíslason (1944), 93-95.
- 367) Lúðvík Kristjánsson (1936), 134-136.
- 368) Um mötu, mötulag og þjónustu við vermenn í hinum ýmsu verstöðvum, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1982), 449-475.
- 369) Um veðráttu í verstöðvum, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1983), 132-162.
- 370) S.r., 227.
- 371) Árni Gíslason (1944), 87-88.
- 372) Lúðvík Kristjánsson (1971): „Sjóslysaárin miklu“. *Saga* 1971, 161-164.
- 373) S.r., 165.
- 374) Lúðvík Kristjánsson (1936), 140.
- 375) Um hlutaskipti á árabátaöld, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1985), 179-194.
- 376) Lúðvík Kristjánsson (1985), 311.

- 377) S.r., 312.
- 378) Lúðvík Kristjánsson (1985), 315-316.
- 379) Oddur Einarsson (1971), 124-125.
- 380) Lúðvík Kristjánsson (1985), 319.
- 381) Skúli Magnússon (1935): „Lýsing Gullbringu- og Kjósarsýslu“. *Landnám Ingólfss* I, 23-24.
- 382) Lúðvík Kristjánsson (1985), 319.
- 383) Skúli Magnússon (1944): „Forsög til en kort Beskrivelse af Island.“ *Bibliotheca Arnamagnæana*, V, 120-126.
- 384) Jónas Jónasson (1945): *Íslenzkir þjóðhættir*, 43-44.
- 385) Sbr. Björn Þorsteinsson (1970), 90-93.
- 386) Um þessa atburði, sjá: L.O. Larsson (1997): *Kalmarunionens tid*, einkum 234-262.
- 387) Björn Þorsteinsson (1970), 165.
- 388) Um deilur Kristjáns I. við Englendinga, sjá: Björn Þorsteinsson (1970), einkum 164 o.áfr.
- 389) Björn Þorsteinsson (1970), 222-228.
- 390) *Safn til sögu Íslands* I, 45-46.
- 391) Jón Þ. Þór (1994), 242-248.
- 392) Helgi Þorláksson (1999), 24-33.
- 393) Um veiðar Englendinga hér við land á tímabilinu 1580-1630 og viðskipti þeirra við landsmenn er ýtarlega fjallað í riti Helga Þorlákssonar, *Sjóran og siglingar* (1999). Um veiðar Englendinga við Snæfellsnes og athafnir þeirra á nesinu á þessum tíma, sjá sama rit, einkum bls. 191-197.
- 394) Sbr. Helgi Þorláksson (1999), 240.
- 395) Helgi Þorláksson (1999), 238-239.
- 396) *D.I.* VI, 702-705.
- 397) *D.I.* XVI, 321.
- 398) I. Wilson (1992): *Kólmundur í kjölfar Leifs*, 84-85.
- 399) P.E. Pope (1997): „The 16th Century Fishing Voyage“. *How Deep is the Ocean?*, 15.
- 400) R. Hakluyt (1904): *The principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries of the English Nation....* Vol. VIII, 10.
- 401) Jón J. Aðils (1919): *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787*, 21.
- 402) S.r., 25.
- 403) S.r., 22.
- 404) *D.I.* XI, 180-182.
- 405) S.r., 323-324.
- 406) S.r., 323-324.
- 407) S.r., 382-386.
- 408) *D.I.* XI, 422-428; sbr. *Lovsamling for Island* I, 61-63.
- 409) Gísli Gunnarsson (1987): *Upp er boðið Ísaland*, 76-77; 97-103.
- 410) Tilskipunin um upphaf einokunarinnar er prentuð í *Lovsamling for Island* I, 138-143. Tilskipunin um afnám einokunarinnar er prentuð í *Lovsamling for Island* V, 304 o. áfr.
- 411) Tvö meginverk um verslunarsögu Íslendinga á einokunaröld eru *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787* eftir Jón J. Aðils (1919) og *Upp er boðið Ísaland* eftir Gísla Gunnarsson (1987), og vísast þeim, sem vilja kynna sér þetta efni, til þeirra. Um afmarkaðri þætti í sögu einokunarverslunarinnar má benda á ritgerðir S. R. Christensens (1978): „Det kgl. oktroerede Islandske Handelskompagni 1743-1758. Opbygning og virksomhed i København.“ *Erhvervshistorisk Årbog*, og Jón Kr. Margeirsson (1978): „Et bidrag til Det islandske Kompagnis historie 1743-1758“. *Historiske Meddelelser om København*.
- 412) W.R. Childs (1995): „England's Icelandic Trade in the Fifteenth Century: The Role of the Port of Hull“. *Northern Seas Yearbook*, 11-32. I. Wilson (1992), 68.
- 413) Gísli Gunnarsson (1987), 100-103.
- 414) S.r., 109.
- 415) S.r., 55-56.
- 416) Gísli Gunnarsson, munnleg heimild.
- 417) Gísli Gunnarsson (1987), 55-61; 97-103.
- 418) Ole Feldbæk (1993), 60-106.
- 419) S.r., 87-88.
- 420) Páll Vídalín og Jón Eiríksson (1985): *Um viðreisn Íslands*, 58.
- 421) Margt hefur verið skrifað um merkantilismann, en undirstöðuverk um þá hagspeki er enn rit sænska hagsögufræðingsins Eli Heckser: *Merkantilismen*, sem út kom á sænsku árið 1931 og í endurskoðari útgáfu á ensku árið 1955. Þá er víða vikið að merkantilismanum í *The Cambridge Economic History of Europe*, einkum IV og V bindi og gagnlegt yfirlit er í: K. Glamann (1974): „European Trade 1500-1750“. *The Fontana Economic History of Europe* II, 427-526 og D. Dillard (1987): *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*, 141-165. Af mjög nýlegum ritum má nefna L.A. Craig og D. Fisher (2000): *The European Macroeconomy, Growth, Integration and Cycles 1500-1913*.
- 422) Um dönsk verslunarfélög, sjá: Ole Feldbæk (1986): „Danish Trading Companies of the 17th and 18th Centuries“. *Scandinavian Economic History Review*, 34.
- 423) Páll Eggert Ólason (1942): *Saga Íslendinga* V, 401.
- 424) Jón Jónsson (1994): *Útgerð og aflabrögð við Ísland 1300-1900*, 60.
- 425) S.r., 61.
- 426) Sbr. Sigurður Þórarinnsson (1974), 37 (línurit).
- 427) H.H. Lamb (1979): „Climatic variation and Changes in the Wind and Ocean Circulation: The Little Ice Age in the North-east Atlantic“. *Quaternary Research* 11, 1-20.
- 428) Þórhallur Vilmundarson (1969): „Heimildir um haffs á síðari öldum“. *Hafsinn*, 313-332.
- 429) Sigurður Þórarinnsson (1974), 37.
- 430) Hannes Finnsson (1970): *Mannfækkun af hallærum*.
- 431) Jón Jónsson (1994), 58-67.
- 432) S.r., 62-67.
- 433) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1981): „Sjóslysaárin miklu“. *Vest-ræna*.
- 434) *Annálar 1400-1800* II, 337.
- 435) Páll Eggert Ólason (1943): *Saga Íslendinga* VI, 273, 278.
- 436) Sbr. Jón Þ. Þór (1994b), 40.
- 437) *Annálar 1400-1800* III, 512-513.
- 438) T. Amorosi o.fl. (1994), 31-48.
- 439) Sbr. Jón Jónsson (1994), 58.
- 440) Jón Jónsson (1994), 58.
- 441) Jón Jónsson (1994), 48-49.
- 442) S.r., 50.
- 443) S.r., 48.
- 444) *Hagskinna*, 326 (tafla 5.10.)

- 445) S.r., 310 (tafla 5.2.)
- 446) S.r., 310 (tafla 5.2.)
- 447) Í þessu dæmi er reynt að nálgast meðaltal allra landshluta og árstíma, en um síðustu aldamót var vertíðarþorskur þó yfirleitt mun stærri en 5 kíló, oft 8-10 kíló.
- 448) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1981): „Þegar flytja átti Íslendinga til Vestur-Indía“. *Vestræna*, 188-203.
- 449) Jón Þ. Þór (1994), 220.
- 450) S.r., 229.
- 451) Lbs. 1082, 4to. Erindisbréfið, sem er miklu lengra, er fróðleg heimild um skyldur og kvaðir landseta biskupsstólsins.
- 452) *JÁM* V, 200 o áfr.
- 453) *JÁM* VII.
- 454) Lúðvík Kristjánsson (1980), 37-38.
- 455) Þ.e., það eru allt ítök í eiginlegum skilningi.
- 456) Þ.e., reki á fjöruna.
- 457) Þórleifur Bjarnason (1976): *Hornstrendingabók*, 247 o.áfr.
- 458) Lúðvík Kristjánsson (1986), 115 o.áfr. Hér er að finna rækilega og greinargóða lýsingu á fuglabjörgum og nýtingu sjófugla víða um land.
- 459) Oddur Einarsson (1971), 107-108.
- 460) Kristján Eiríksson (1990): *Bjargnýtjar í Vestmannaeyjum*, 17.
- 461) Lúðvík Kristjánsson (1986), 243-259; Kristján Eiríksson (1990), 36-39.
- 462) *JÁM* VII, 286.
- 463) S.r., 305-306.
- 464) Lúðvík Kristjánsson (1986), 194.
- 465) S.r., 180-181.
- 466) Lúðvík Kristjánsson (1980), 312-315.
- 467) Oddur Einarsson (1971), 111.
- 468) *Islandica* XV, 28.
- 469) Um hinar ýmsu aðferðir við selveiðar, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1980), 317-405.
- 470) Lúðvík Kristjánsson (1980), 314-315.
- 471) S.r., 406-433.
- 472) ÞÍ. Bps. A IV, 20, 61.
- 473) *JÁM* II, 69, 73, 79; VI, 153.
- 474) Lúðvík Kristjánsson (1980), 75-76.
- 475) Bjarni Pálsson (1749): Specimen observationum quas circa plantarum quarundam maris Islandici - -. Tilvitnun eftir Lúðvík Kristjánsson (1980), 77.
- 476) Lúðvík Kristjánsson (1980), 79-85.
- 477) Skúli Magnússon (1935-36), 36-37.
- 478) Lúðvík Kristjánsson (1980), 102-103.
- 479) Skúli Magnússon (1935-36), 88; Lúðvík Kristjánsson (1980), 127-135.
- 480) Gísli Brynjólfsson (1975): *Mannfólk mikilla sæva – Staðhverfingabók*.
- 481) Lúðvík Kristjánsson (1980), 168-182, 194
- 482) S.r., 141-159.
- 483) Valdimar U. Valdimarsson (1997): *Saltfiskur í sögu þjóðar* I-II.
- 484) Trausti Einarsson (1987): *Hvalveiðar við Ísland 1600-1939*, 17.
- 485) S.r., 17.
- 486) *Annálar 1400-1800* III, 191.
- 487) Trausti Einarsson (1987), 24.
- 488) *Annálar 1400-1800* I, 198-199.
- 489) Trausti Einarsson (1987), 24-25.
- 490) S.r., 26.
- 491) Um þessa atburði, sjá: *Spánverjavígin 1615. Sönn frásögn eftir Jón Guðmundsson lærða*.
- 492) Helgi Guðmundsson (1979): „Um þrjú basknesk-íslensk orðasöfn frá 17. öld“. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1.
- 493) Elín Pálmadóttir (1989): *Fransí biskví*, 68.
- 494) S.r., 68.
- 495) S.r., 69-70.
- 496) S.r., 298-299.
- 497) Jón Jónsson (1994), 82.
- 498) S.r., 82.
- 499) *Annálar 1400-1800* I, 356.
- 500) Jón Jónsson (1994), 82-85.
- 501) Elín Pálmadóttir (1989), 69.
- 502) M. Simon Thomas (1936): *Onze Ijslandsvaarders in de 17de en 18de Eeuw*; Elín Pálmadóttir (1989).
- 503) Elín Pálmadóttir (1989), 195.
- 504) Jón Jónsson (1994), 84.
- 505) Elín Pálmadóttir (1989), 298-299.
- 506) J. Parmentier (1997), 46-48.
- 507) S.r., 49.
- 508) S.r., 50-55.
- 509) Jón Jónsson (1994), 59 (7. tafla).
- 510) Gils Guðmundsson (1977): *Skútuöldin* I, 31-34.
- 511) S.r., 35-39.
- 512) Sbr. Lýður Björnsson (1998), 22-23.
- 513) S.r., 22-25.
- 514) Páll Vídalín og Jón Eiríksson (1985), 10-11.
- 515) S.r., 87-88.
- 516) Páll Vídalín og Jón Eiríksson (1985), 89.
- 517) Margt hefur verið skrifað um sögu og starfsemi Innréttinganna. Nýjasta ritið er bókinn *Íslands hlutafélag* (Lýður Björnsson, 1998). Þar er saga fyrirtækisins sögð frá upphafi til enda og aðdragandinn að stofnun þess rakinn.
- 518) Lýður Björnsson (1998), 42-44.
- 519) S.r., 58.
- 520) S.r., 115.
- 521) S.r., 56-59.
- 522) S.r., 58-60.
- 523) O. Olavius (1964), 63.
- 524) P. Holm: „A History of the Danish Fisheries 1350-1995“. (ópr. hdr.).
- 525) O. Olavius (1964), 63.
- 526) S.r., 63.
- 527) Gils Guðmundsson (1977): *Skútuöldin* I, 52.
- 528) P. Holm: „A History...“
- 529) Sigurður Skúlason (1933): *Saga Hafnarfjarðar*, 264.
- 530) S.r., 264.
- 531) ÞÍ. Þingl. Landsyf. nr. 226, 1805.
- 532) *Sunnanpósturinn* nr. 3, 1835.
- 533) Sigurður Skúlason (1933), 261.
- 534) S.r., 266.
- 535) Um skipastól Bjarna Sívertsen, sjá: Sigurður Skúlason (1933), 264-266.

- 536) Commerciallest var á þessum tíma notuð til að mæla burðar-
getu skipa, en hún jafngilti u.þ.b. 2.600 kg.
- 537) Þf. Gull. Bréfabók nr. 633, 1805.
- 538) Gils Guðmundsson (1977) I, 119.
- 539) Sigurður Skúlason (1933), 265.
- 540) Manntal 1801.
- 541) Lýður Björnsson (1994): „Fyrstu skipstjórarnir“. *Ársrit Sögu-
félags Ísfirðinga*, 122-123.
- 542) S.r., 123.
- 543) Gils Guðmundsson (1977) I, 72.
- 544) Þf. Þingl. Landsyf. no. 189, 1802; sbr. Haukur Aðalsteinsson
(1994), 57-59; sbr. einnig Lýður Björnsson (1994), 122-123.
- 545) Guðmundur Scheving (1832): „Nokkrar hugleiðingar um þil-
skipaveiðar á Íslandi“. *Ármann á alþingi*, 88; Lýður Björnsson
(1994), 123.
- 546) Haukur Aðalsteinsson (1994), 59, 52.
- 547) S.r., 52.
- 548) S.r., 52
- 549) S.r., 56 o.áfr.
- 550) S.r. (1994), 59-63.
- 551) S.r. (1994).
- 552) S.r. (1994).
- 553) Guðmundur Scheving (1832), 87; um Ólaf Thorlacius, sjá: Gils
Guðmundsson (1977) I, 79-87.
- 554) Guðmundur Scheving (1832), 88.
- 555) S.r. (1832), 88-89.
- 556) Um Guðmund Scheving, sjá: Gils Guðmundsson (1977) I, 88-
104.
- 557) Guðmundur Scheving (1832), 84-86.
- 558) Valdimar U. Valdimarsson (1997): *Saltfiskur í sögu þjóðar* I, 26-
27.
- 559) O. Feldbæk (1998): *Storhandelens tid. Dansk søfarts historie 3.
1720-1814*, 212 (mynd 28).
- 560) S.r., 197 (mynd 27).
- 561) Valdimar U. Valdimarsson (1997), 30-33.
- 562) Ásgeir Guðmundsson (1983): *Saga Hafnarfjarðar 1908-1983* I,
18.
- 563) Árni Helgason (1937-39): „Lýsing Garðaprestakalls 1842“. *Sýslulýsingar og sóknalýsingar. Landnám Ingólfrs III*.
- 564) Gils Guðmundsson (1977) I, 97.
- 565) Jón Þ. Þór (1984), 223-224.
- 566) Karl Gunnarsson o.fl. (1998): *Sjávarnytjar við Ísland*, 120-122.
- 567) Grágás (1992), 345, 354.
- 568) Lúðvík Kristjánsson (1983), 319-320.
- 569) *D.I.* III, 289; Lúðvík Kristjánsson (1983), 320.
- 570) *Sóknalýsingar Vestfjarða* II, 129-130.
- 571) Um hákarlaveiðar á opnum skipum, sjá: Lúðvík Kristjánsson
(1983), 319-398.
- 572) Jón Þ. Þór (1984): *Saga Ísafjarðar og Eyrarhrepps hins forna* I,
152-153.
- 573) Gils Guðmundsson (1977) I, 106.
- 574) Sass kóp.; Jón Þ. Þór (1984), 158-159.
- 575) Um þilskipaútgærd á Ísafirði á þessum tíma, sjá nánar: Jón Þ.
Þór (1984), 160-162.
- 576) Sbr. Jón Þ. Þór (1984), einkum 109-121.
- 577) Sbr. Jón Þ. Þór (1984), 162-167; 134-142.
- 578) Gils Guðmundsson (1977) I, 196 o.áfr.
- 579) Gils Guðmundsson (1977) II, 62-66.
- 580) Flest bendir til þess, að breytingarnar á skipinu hafi hafist
þennan vetur, en það hefur þó hugsanlega ekki verið fyrr en vet-
urinn eftir, sbr. Jón Þ. Þór (1981): „Hákarlaveiðar Eyfirðinga á
síðari hluta 19. aldar“. *Ægir*, 422.
- 581) *Norðri* 13. tbl., 1853.
- 582) *Norðanfari* 13.-14. tbl., 1867.
- 583) Um einstök hákarlaskip við Eyjafjörð, eignarhald, skipstjóra og
útgærd hefur allmikið verið ritað. Greinargott yfirlit yfir efnið er
að finna í 2. bindi *Skútuvaldar* (1977), einkum bls. 94-118. Um
útgærd bænda í Grýtubakkahreppi og víðar við austanverðan
Eyjafjörð er rækilega fjallað í riti Arnórs Sigurjónssonar, *Einars
saga Ásmundssonar* I (1957), 166-225, og í 1. bindi ævisögu
Tryggva Gunnarssonar eftir Þorkel Jóhannesson, einkum bls.
172 o.áfr. Af útgærd Þorsteins á Skipalóni segir gjörli í ævisögu
hans eftir Kristmund Bjarnason. Loks er að finna yfirlit yfir
sögu hákarlaveiðanna við Eyjafjörð í ritgerð höfundar þessa
rits. Hún birtist í *Ægi* árið 1981 og ber yfirskriftina „Hákarla-
veiðar Eyfirðinga á síðari hluta 19. aldar“.
- 584) Jón Þ. Þór (1981), 537.
- 585) Frásögn Egils Jóhannssonar skipstjóra á Akureyri í samtali við
höfund þessa rits vorið 1968. Egill var ungur piltur á hákarla-
veiðum. Hluti þessarar frásagnar var áður prentaður í *Ægi*
1981, 538.
- 586) Jón Þ. Þór (1984), 131 (Tafla XIV).
- 587) *Norðanfari* 10.-11. tbl., 1865.
- 588) Sbr. Jón Þ. Þór (1994c): „From Shark-Fishing to Salt-Fish
Production: The Growth of the Town of Ísafjörður, 1830-1900“. *Northern Seas Yearbook 1994*.
- 589) Sbr. Lúðvík Kristjánsson (1953-1960): *Vestlendingar* I-III.
- 590) Sbr. Þorkell Jóhannesson (1956): *Tryggvi Gunnarsson* I.
- 591) Jón Aðils (1919), 485.
- 592) Lúðvík Kristjánsson (1985), 323.
- 593) N. Horrebow (1966): *Frásagnir um Ísland*, 153.
- 594) Valdimar U. Valdimarsson (1997), 21-22.
- 595) S.r., 22-23.
- 596) O'Leary, W. (1996): *Maine Sea Fisheries*, 36-39, 114; sbr. James
E. Candow, kaflí í Fiskveiðisögu Norður-Atlantshafs (í prentun).
- 597) Bjarni Guðmarsson (1992): *Saga Keflavíkur 1766-1890*, 27, 33,
35.
- 598) Lúðvík Kristjánsson (1985), 325.
- 599) Lúðvík Kristjánsson (1985), 323-325.
- 600) S.r., 325-335.
- 601) Valdimar U. Valdimarsson (1997), 42.
- 602) *Ný félagsrit* 1847, 245.
- 603) *Ný félagsrit* 1847, 247.
- 604) Valdimar U. Valdimarsson (1997), 43.
- 605) Jón Þ. Þór (1984), 184-188.
- 606) Valdimar U. Valdimarsson (1997), 44.
- 607) S.r., 36 o. áfr.
- 608) Jón Þ. Þór (1988): *Saga Ísafjarðar* III, 19-21.
- 609) S.r., 21-22.
- 610) *Landshagsskýrslur 1885-1910*; sbr. Jón Þ. Þór (1988), 23-24.

- 611) Jón Þ. Þór (1988), 85 (súlurit V).
- 612) Gils Guðmundsson (1977) I, 196-248.
- 613) *Landshagsskýrslur 1897-1907*. Í ævisögu Péturs fullyrðir Ásgeir Jakobsson, að Pétur hafi, þegar mest var, gert út 20-27 þilskip, en getur ekki heimilda. Til þess að þessi tala fái staðist, hlýtur Ásgeir að telja saman skip Péturs á Bíldudal og skip, sem hann átti hlut í annars staðar, m.a. á Patreksfirði. Samkvæmt landshagsskýrslum þessara ára gerði Pétur hins vegar ekki út skip frá Patreksfirði í eigin nafni, og skip hans á Bíldudal urðu aldrei fleiri en 18.
- 614) Um umsvif Péturs á Bíldudal, sjá: Lúðvík Kristjánsson (1951). *Bíldudalsminning Péturs og Ásthildar Thorsteinsson*; Ásgeir Jakobsson (1990): *Bíldudalskóngurinn*.
- 615) Lúðvík Kristjánsson (1985), 324.
- 616) Jón Hjaltason (1994): *Saga Akureyrar* II, 232.
- 617) Gils Guðmundsson (1977) II, 230-232.
- 618) Jón Hjaltason (1994), 233-234.
- 619) Gils Guðmundsson (1977) II, 259 o.áfr.
- 620) Gils Guðmundsson (1977) III, 12-16.
- 621) Tilv. í Gils Guðmundsson (1977) III, 16.
- 622) S.r., 43-48.
- 623) *Hagskinna*, 316-317 (tafla 5.5). Gils Guðmundsson (1977) III, 61 o.áfr.; Bergsteinn Jónsson (1974): „Skútutímabilið í sögu Reykjavíkur“. *Reykjavík í 1100 ár*, 159-174.
- 624) *Alt.tíð*. 1885, C, 377.
- 625) *Stj.tíð*. 1885, B, 146-148.
- 626) Guðmundur Jónsson: The State and the Icelandic Economy, 1870-1930, 328-330; Þorkell Jóhannesson (1948): *Alþingi og atvinnumálin*, 288.
- 627) Guðmundur Jónsson, 329, 416 (tafla D.2).
- 628) Bergsteinn Jónsson (1974), 164-167.
- 629) Múlaþing; Gils Guðmundsson (1977) II, 289-318.
- 630) Sbr. Jón Þ. Þór (1988), 26.
- 631) H.V. Dagbók fyrir þiljubátinn Gunnar frá Ísafirði 1891-1895.
- 632) Jón Þ. Þór (1981), 540-542; (1988), 29-30.
- 633) Gils Guðmundsson (1977) IV, 136-140, 162-164; sbr. Jón Þ. Þór (1988), 25-29.
- 634) H.G., Ísaf.
- 635) H.G., Hf.
- 636) *Hagskinna*, 310 (tafla 5.2).
- 637) *Hagskinna*, 310-311 (tafla 5.2).
- 638) Sbr. Y. Kaukiainen (1997): „Finnish sailors 1750-1870“. „*Those Emblems of Hell*“? *European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570-1870*. Sbr. einnig M. Guldberg (1999): *Jydepotter fra Varde-egnen*, ýmsir kaflar.
- 639) Jón Þ. Þór (1994c), 107-108.
- 640) Jón Þ. Þór (1986): *Saga Ísafjarðar* II, 40-44.
- 641) Sbr. Helgi Skúli Kjartansson (1974), 256 o.áfr.
- 642) LS. SÁdb.; sbr. Jón Þ. Þór (1988), 113.
- 643) Jón Þ. Þór (1988), 50, 209.

HEIMILDASKRÁ

Frumheimildir

A. Óprentaðar heimildir

Í handritadeild Landsbókasafns Íslands:

Lbs. 79 fol.

Lbs. 1082, 4to.

Lbs. 1646, 4to.

Í Þjóðskjalasafni Íslands:

Bps. A IV,4, 20, 60.

Bréf til amtmanns úr Gullbringu- og Kjósarsýslu.

Gull. Bréfabók nr. 633, 1805.

Manntal á Íslandi 1703.

Manntöl 1801-1901.

Þingl. Landsyf. nr. 189, 1802; nr. 226, 1805.

Í Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi:

AM 912, 4to.

AM 1014, 4to.

Héraðsskjalasafn Vestfjarða, Ísafirði:

Sass kóp.: Kópúbækur verslunar M. W. Sass á Ísafirði.

Dagbók fyrir þiljubátinn Gunnar frá Ísafirði 1891-1895.

Í Landsarkivet for Sjælland, Kaupmannahöfn:

SÁdb. = Københavns Amt Eksekutor Boer nr. 3657.

Enkefru S.M. Asgeirsson Dødsbo (dánarbú Sigríðar Ásgeirsson).

Bókasafn Fornleifastofnunar Íslands, Reykjavík:

C. Tinsley (1999): „Zooarchaeology: Some Preliminary Notes“. Hofstaðir 1999. Framvinduskýrslur/Interim Report, 75-85.

Í einkaeign:

Guðmundur Jónsson: The State and the Icelandic Economy, 1870-1930.

Holm, Poul: „A history of the Danish Fisheries 1350-1995“ (ópr. hdr.).

Kolle, Nils: „Fritt hav? Om retten til sjöfiske“ (ópr. ritgerð).

B. Prentaðar frumheimildir

Alþingisbækur Íslands I-XIV. Reykjavík 1912-1977.

Annálar 1400-1800 I-VI. Reykjavík 1922-1988.

Bisk.Bmf. = *Biskupa sögur*, gefnar út af Hinu íslenska bókmenntafélagi I-II. Kaupmannahöfn 1858-1878.

D.I. = *Diplomatarium Islandicum*. Íslenzkt fornbréfasafn I-XVI. Kaupmannahöfn 1857-1897. Reykjavík 1899 og síðan.

Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins (1992). Reykjavík.

Íslandske annaler indtil 1578. Utg. ved Gustav Storm. Kria 1888.

Íslendinga sögur II, IV, V, VI, IX (1953). Reykjavík.

Íslenzk fornrit I,1-I,2 (1968). Útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík.

JÁM = *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* I-XI. Kaupmannahöfn 1913-1943.
Jónsbók. Reykjavík 1904.
Konunga sögur II (1957). Reykjavík.
Landshagsskýrslur 1885-1910. Reykjavík.
Lovsamling for Island I-XXI. Kaupmannahöfn 1853-1889.
Safn til sögu Íslands I. Kaupmannahöfn 1856.
Sturlunga I-III. Reykjavík 1988.

C. Munnlegar heimildir

Egill Jóhannsson, skipstjóri á Akureyri.
 Gísli Gunnarsson, Reykjavík.
 Hinrik Guðmundsson, Ísafirði.
 Valdimar H. Gíslason, Mýrum í Dýrafirði.

D. Afleiddar heimildir (rit og greinar)

Abreu-Ferreira, D (1997): „Portugal's cod fishery in the 16th century: Myths and misconceptions“. *How Deep is the Ocean? Historical Essays on Canada's Atlantic Fishery*. Edited by James E. Candow and Carol Corbin. Sydney, NS.
 Alheit, J. og Hagen, E. (1997): „Long-term climate forcing of European herring and sardine Populations“. *Fisheries Oceanography* 6:2.
 Amorosi, T. o.fl. (1994): „Bioarchaelogy and cod fisheries: a new source of evidence“. *Cod and climate change*. ICES Mar.sci.symp. vol. 198. Kaupmannahöfn.
 Arnór Sigurjónsson (1957): *Einars saga Ásmundssonar* I. Reykjavík.
 Árni Gíslason (1994): *Gullkistan*. Reykjavík.
 Árný E. Sveinbjörnsdóttir (1993): „Fornveðurfar lesið úr ískjörnum“. *Náttúrufræðingurinn* 62 (1-2). Reykjavík.
 Ásgeir Jakobsson (1981): „Þuríður sundafyllir og kollótta rollan“. *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga*. Ísafjörður.

Ásgeir Jakobsson (1990): *Bíldudalskóngurinn*. Hafnarfjörður.
 Ásgeir Jakobsson (1979): *Tryggva saga Ófeigssonar*. Hafnarfjörður.
Barðstrendingabók (1942). Búið hefur undir prentun Kristján Jónsson frá Garðsstöðum. Reykjavík.
 Benham, H. (1979): *The Codbangers*. Colchester.
 Bergsteinn Jónsson (1974): „Skútutímabilið í sögu Reykjavíkur“. *Reykjavík í 1100 ár*. Reykjavík.
 Bergsteinn Skúlason (1970): *Áratog*. Þættir úr atvinnusögu Breiðfirðinga. Reykjavík.
Bibliotheca Arnarnagana XX. Opuscula I. (Jón Helgason: Nöfn á Íslenskum skipum). Kaupmannahöfn. 1960.
 Bill, J. o.fl. (1997): *Fra stammebåd til skib. Dansk søfarts historie* I indtil 1588. Kaupmannahöfn.
 Bjarni Guðmarsson (1992): *Saga Keflavíkur 1766-1890*. Keflavík.
 Björn Teitsson og Magnús Stefánsson (1972): „Um rannsóknir á íslenskri byggðasögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga*. Reykjavík.
 Björn Þorsteinsson (1970): *Enska öldin í sögu Íslendinga*. Reykjavík.
 Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir (1990): „Enska öldin“. Með viðaukum eftir Sigurð Líndal. *Saga Íslands* V. Reykjavík.
 Blindheim, C. (1995): „Ottar handelsmann og opdagelsesreisende“. *Ottar* 5:95. Tromsø?
 Burwash (1947): *English merchant Shipping 1460-1540*. Toronto.
 Candow, J. E. og Corbin, C., ritstj. (1997): *How Deep is the Ocean? Historical Essays on Canada's Atlantic Fisheries*. Sydney, NS.
 Childs, W.R. (1995): „England's Icelandic Trade in the Fifteenth Century: The Role of the Port of Hull.“ *Northern Seas Yearbook*. Esbjerg.
 Christensen, A.E. (1998): „Norsk småbåttradisjon“. *Människor och båtar i Norden*. Stokkhólmur.
 Christensen, S.R. (1978): „Det kgl. oktroierede Islandske Handelskompagni 1743-1758. Opbygning og virksomhed i København“. *Erhvervs-historisk Årbog*. Kaupmannahöfn.
 Craig, L.A. og Fisher, D. (2000): *The European Macroeconomy, Growth, Integration and Cycles 1500-1913*. Cheltenham.

- Coull, J.R. (1996): *The Sea Fisheries of Scotland. A Historical Geography*. Edinburgh.
- Davis, S.A. (1997): „Archaeological Evidence for pre-Contact Fishing in the Maritime“. *How Deep is the Ocean?. Historical Essays on Canada's Atlantic Fishery*. Edited by James E. Candow and Carol Corbin. Sydney, NS.
- Debes, H. J. (1990): *Føroya Soga* I. Þórshöfn.
- Dillard, D. (1987): *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*. Stokkhólmur.
- Dollinger, P. (1981): *Die Hanse*. Stuttgart.
- Eiríkur Guðmundsson o.fl. (1988): *Sjávarbyggð undir Jökli. Saga Fróðárhrepps* I. Reykjavík.
- Eldjarn, G. (1998): „Nordlandsbåtar“. *Människor och båtar i Norden*. Stokkhólmur.
- Elín Pálmadóttir (1989): *Fransí, biskví. Frönsku Íslandssjómennirnir*. Reykjavík.
- Feldbæk, O. (1982): *Danmarks historie. Bind 4. Tiden 1730-1814*. Kaupmannahöfn.
- Feldbæk, O. (1993): *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. Herning.
- Feldbæk, O. (1986): „Danish Trading Companies of the 17th and 18th Centuries“. *Scandinavian Economic History Review*.
- Feldbæk, O. (1998): *Storhandelens tid. Dansk søfarts historie 3. 1720-1814*. Kaupmannahöfn.
- Friedland, K. (1991): *Die Hanse*. Stuttgart.
- Gils Guðmundsson (1946): *Geir Zoëga kaupmaður og útgerðarmaður*. Akranes.
- Gils Guðmundsson (1944-46). *Skútuöldin* I-II. 2. útg. í fimm bindum 1977. Reykjavík.
- Gísli Brynjúlfsson (1975): *Mannfólk mikilla sæva – Staðhverfingabók*. Reykjavík.
- Gísli Gunnarsson (1980): „Landskuld í mjöli og verð þess frá 15. til 18. aldar“. *Saga*. Reykjavík.
- Gísli Gunnarsson (1987): *Upp er boðið Ísaland*. Reykjavík.
- Glamann, K. (1974): „European Trade 1500-1750“. *The Fontana Economic History of Europe* II. Glasgow.
- Guðmundur G. Hagalín (1936-38): *Virkir dagar* I-II. Reykjavík.
- Guðmundur Scheving (1832): „Nokkrar hugleiðingar um þilskipaveiðar á Íslandi“. *Ármann á alþingi*. Kaupmannahöfn.
- Guðni Jónsson (1958): *Saga Hraunshverfis á Eyrarbakka*. Reykjavík.
- Guðni Jónsson (1960-61): *Stokkseyringa saga* I-II. Reykjavík.
- Guldberg, M. (1999): *Jydepotter fra Vardeegnen*. Esbjerg.
- Hagskinna*. Sögulegar hagtölur um Ísland. Ritstjórar: Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. Reykjavík 1997.
- Hakluyt, R. (1904): *The principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries of the English Nation...* London.
- Hannes Finnsson (1970): *Mannfækkun af hallærum*. Reykjavík.
- Haukur Aðalsteinsson (1994): „Þilskipaútgærd úr Vogum á fyrri hluta 19. aldar“. *Árbók Suðurnesja*. Keflavík.
- Haukur Aðalsteinsson (1997): „Þilskip á Suðurnesjum“. *Árbók Suðurnesja*. Keflavík.
- Heckser, E.F. (1955): *Mercantilism*. London og New York.
- Helgi Guðmundsson (1979): „Um þrjú basknesk orðasögn frá 17. öld“. *Íslenskt mál og almenn málfræði* I. Reykjavík.
- Helgi Skúli Kjartansson (1974): „Fólksflutningar til Reykjavíkur 1850-1930“. *Reykjavík í 1100 ár*. Reykjavík.
- Helgi Þorláksson (1999): *Sjóran og siglingar. Ensí-íslensk samskipti 1580-1630*. Rv.
- Helgi Þorláksson (1991): *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík.
- Helle, K (1982): *Bergen bys historie* I. Bergen.
- Hoffmann, R. C. (1996): „Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe“. *The American Historical Review*, vol. 101, No. 3 June 1996.
- Holmsen, A. (1961): *Norges historie. Fra eldste tid til 1660*. Oslo.
- Horrebow, N. (1966): *Frásagnir um Ísland*. Reykjavík. *Islandica* XV.
- Israel, J. (1995): *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford.
- Joensen, J. P. (1982): *Fiskafólk. Ein lýsing av føroyska húshaldinum í slupptíðinni*. Þórshöfn.
- Jourdan, M.M. du (1993): *Europa und das Meer*. München.

- Jóhann Bárðarson (1940): *Áraskip*. Reykjavík.
- Jón Guðmundsson (1950): *Spánverjavigin 1615. Sönn frásögn eftir Jón Guðmundsson lærða*. Reykjavík.
- Jón Hjaltason (1994): *Saga Akureyrar* II. Akureyri.
- Jón Jóhannesson (1956-58): *Íslendinga saga* I-II. Reykjavík.
- Jón Jónsson (1988): *Hafrannsóknir við Ísland I. Frá öndverðu til 1937*. Reykjavík.
- Jón Jónsson (1994): *Útgerð og aflabrögð við Ísland 1300-1900*. Hafrannsóknir 48. hefti. Reykjavík.
- Jón Jónsson Aðils (1919): *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*. Reykjavík.
- Jón Kr. Margeirsson (1978): „Et Bidrag til Det Islandske Kompagnis historie 1743-1758“. *Historiske Meddelelser om København*. Kaupmannahöfn.
- Jón Þ. Þór (1998): *Gerðahreppur 90 ára*. Garður.
- Jón Þ. Þór (1994b): „Hverfabyggðir. Athugun á þéttbýlismyndun á Snæfellsnesi, Suðurnesjum og í Vestmannaeyjum fyrir 1700.“ *Árbók Suðurnesja*. Keflavík.
- Jón Þ. Þór (1996): „Foreign fisheries off Iceland, c. 1400-1800“. *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Hilversum.
- Jón Þ. Þór (1994c): „From Shark-Fishing to Salt-Fish Production: The Growth of the Town of Ísafjörður, 1830-1900“. *Northern Seas Yearbook 1994*. Esbjerg.
- Jón Þ. Þór (1997): *Ránargull. Yfirlit yfir sögu fiskveiða á Íslandi frá landnámsöld til skuttogaraaldar*. Reykjavík.
- Jón Þ. Þór (1994): *Saga Grindavíkur. Frá landnámi til 1800*. Grindavík.
- Jón Þ. Þór og Guðfinna M. Hreiðarsdóttir (1996): *Saga Grindavíkur* II. Grindavík.
- Jón Þ. Þór (1984-1988): *Saga Ísafjarðar* I-III. Ísafjörður.
- Jón Þ. Þór (1981): „Hákarlaveiðar Eyfirðinga á síðari hluta 19. aldar“. *Ægir* 8.-10. tbl., 74. árg. Reykjavík.
- Jónas Jónasson (1945): *Íslenzkir þjóðhættir*. Reykjavík.
- Karl Gunnarsson o.fl. (1998): *Sjávarnyrtjar við Ísland*. Reykjavík.
- Kaukiainen, Y. (1997): „Finnish sailors 1750-1870“. *Those Emblems of Hell? European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570-1870*. St. John's.
- Kristján Eiríksson (1990): *Bjargnyrtjar í Vestmannaeyjum. Eyjaskinna*. Vestmannaeyjar.
- Kristján Eldjárn (1956): *Kuml og haugfé úr heiðnum sið á Íslandi*. Akureyri.
- Kristján Eldjárn (1974): „Fornþjóð og minjar“. *Saga Íslands* I. Reykjavík.
- Kristmundur Bjarnason (1961): *Þorsteinn á Skipalóni* I-II. Reykjavík.
- Lamb, H. H. (1979): „Climatic variation and Changes in the Wind and Ocean Circulation: The Little Ice Age in the Northeast Atlantic“. *Quaternary Research*.
- Larsson, L. O. (1997): *Kalmarunionens tid*. Stokkhölmur.
- Lúðvík Kristjánsson (1951): *Bíldudalsminning Péturs og Ásthildar Thorsteinsson*. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson (1936): „Vermennska í Dritvík“. *Blanda* VI. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson (1980-1986): *Íslenzkir sjávarhættir* I-V. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson (1953-1960): *Vestlendingar* I-III. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson (1981): „Sjóslysaárin miklu“. *Vestræna*. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson (1981b): „Þegar flytja átti Íslendinga til vesturheims“. *Vestræna*. Reykjavík.
- Lýður Björnsson (1994): „Fyrstu skipstjórnarnir“. *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga*. Ísafirði.
- Lýður Björnsson (1998): *Íslands hlutafélag*. Reykjavík.
- Magnús Már Lárusson (1967): *Fróðleikspættir og sögubrot*. Hafnarfjörður.
- Magnús Stefánsson (1986): „Bergen – Islands første hovedstad“. *Kjøpstad og rikssentrum*. Bergen.
- Magnús Þórarinnsson (1960): *Frá Suðurnesjum*. Reykjavík.
- March, E. J. (1953): *Sailing Trawlers*. London.
- Margrét Hermanns-Auðardóttir (1992): „The beginning of settlement in Iceland from an archaeological point of view“. *Acta Borealia* 1992:2.
- McGovern, T o.fl. (1998): „Hofstaðir 1996-1997. A Preliminary Zooarchaeological Report“. *Archaeologica Islandica* I, 123-128;
- Michell, A.R. (1977): „The European Fisheries in Early Modern History“. *The Cambridge Economic History of Europe* V. Cambridge.

- Mortensen, A. (2000): *Hin føroyski róðrarbáturin. Sjømentir føroyinga í eldri tíð*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Supplementum XXVI. Tórshavn.
- Mortensen, A. (1998): „Bátarnir í Føroyum“. *Människor och båtar i Norden*. Stokkhólmur.
- Nedkvitne, A. (1986): „Hanseaterne og Bergens utenrikshandel i middelalderen“. *Kjøpstad og rikssentrum*. Bergen.
- Nielssen, A. R. (1994): „Fiskeværet“. *Nordnorsk kulturhistorie* 2. Oslo.
- Norðanfari* 1865-1867, blað á Akureyri.
- Norðri* 1853, blað á Akureyri.
- Ný félagsrit* 1847. Kaupmannahöfn.
- Oddur Einarsson (1971): *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Reykjavík.
- Ogilvie, A.E.J. (1991): „Climatic Changes in Iceland A.D. ca. 865-1598.“ *Acta Archaeologica* 61.
- O'Leary, W. (1996): *Maine Sea Fisheries*. Boston.
- Ólafur Olavius (1964-1965): *Ferðabók* I-II. Reykjavík.
- Parmentier, J. (1997): „To the Dogger bank, the Faroes and Iceland. A joint stock fishing company in Nieuport, 1727-1737“. *Northern Seas Yearbook* 1997. Esbjerg.
- Páll Bergþórsson (1969): „Hafís og hitastig á liðnum öldum“. *Hafisinn*. Reykjavík.
- Páll Eggert Ólason (1942): *Saga Íslendinga* V. Reykjavík.
- Páll Eggert Ólason (1943): *Saga Íslendinga* VI. Reykjavík.
- Páll Pálsson (1984): „Minningar“. *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga* 1984. Ísafjörður.
- Páll Theódórsson (1997): „Aldur landnáms og geislakolsgreiningar“. *Skírnir* 1997 (vor). Reykjavík.
- Páll Vídalín og Jón Eiríksson (1985): *Um viðreisn Íslands*. Reykjavík.
- Pálmi Hannesson og Jón Eyþórsson (ritstj.): *Hrakningar og heiðarvegir* I. og III. bindi.
- Pope, P.E. (1997): „The 16th Century Fishing Voyage“. *How Deep is the Ocean? Historical Essays on Canada's Atlantic Fisheries*. Edited by James E. Candow and Carol Corbin. Sydney, NS.
- Rich, E.E. og Wilson, C.H., ritstjórar (1967): *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume IV. Cambridge.
- Rich E.E. og Wilson C.H. ritstjórar (1977): *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume V. Cambridge.
- Russell, J.C. (1972): „Population in Europe 500-1500“. *The Fontana Economic History of Europe* I. Ed. Carlo Cipolla. Harmondsworth.
- Sigfús M. Johnsen (1946): *Saga Vestmannaeyja* I-II. Vestmannaeyjar. 2. útg. Reykjavík 1989.
- Sigurður Skúlason (1933): *Saga Hafnarfjarðar*. Hafnarfjörður.
- Sigurður Þórarinnsson (1974): „Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir“. *Saga Íslands* I. Reykjavík.
- Skúli Helgason (1988): *Saga Þorlákshafnar* I-II. Reykjavík.
- Skúli Magnússon (1944): Forsög til en kort Beskrivelse af Island. *Bibliotheca Arnarnagana*, V.
- Skúli Magnússon (1935): „Lýsing Gullbringu- og Kjósarsýslu“. *Landnám Ingólfs. Safn til sögu þess*. Reykjavík.
- Skúli Magnússon (1784): „Sveitabóndi“. *Rit þess Íslenska Lærdómslistafélags* IV. Kaupmannahöfn.
- Sóknalýsingar Vestfjarða* II. Reykjavík 1952.
- Sveinn Pálsson (1945): *Ferðabók Sveins Pálssonar* I. Reykjavík.
- Thomas, Marie Simon (1935): *Onze Ijslandsvaarders in de 17de en 18 Eeuw*. Amsterdam.
- Trausti Einarsson (1987): *Hvalveiðar við Ísland 1600-1939*. Reykjavík.
- Trondvær, T. (1998): „Samisk båtbygging“. *Människor och båtar i Norden*. Stokkhólmur.
- Unnsteinn Stefánsson (1991): *Haffræði* I. Reykjavík.
- Valdimar U. Valdimarsson (1997): *Saltfiskur í sögu þjóðar* I. Meðhöfundur og ritstjóri Halldór Bjarnason. Reykjavík.
- Vigfús Guðmundsson (1949): *Saga Eyrarbakka* II. Reykjavík.
- Vilhjálmur Þ. Gíslason (1945): *Sjómannasaga*. Reykjavík.
- Wilson, Ch. (1957): *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars*. London.
- Wilson, I. (1992): *Kólabúur í kjölfar Leifs*. Reykjavík.
- Þjóðsögur Jóns Árnasonar* I. Reykjavík 1954.
- Þorkell Jóhannesson (1948): *Alþingi og atvinnumálin*.

- Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir.* Reykjavík.
- Þorkell Jóhannesson (1965): *Lýðir og landshagir* I. Reykjavík.
- Þorkell Jóhannesson (1955): *Tryggvi Gunnarsson* I. *Bóndi og timburmaður.* Reykjavík.
- Þorvaldur Thoroddsen (1919): *Lýsing Íslands.* Kaupmannahöfn.
- Þór Magnússon (1966): „Bátskumlið í Vatnsdal í Patreksfirði“. *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1966. Reykjavík.
- Þórður Tómasson (1993): *Sjósókn og sjávarfang. Barátta við brimsanda.* Reykjavík.
- Þórhallur Vilmundarson (1969): „Heimildir um hafis á síðari öldum“. *Hafísinn.* Reykjavík.
- Þórleifur Bjarnason (1976): *Hornstrendingabók* I-III. Reykjavík.

ENGLISH SUMMARY

The Icelanders and the Sea

Iceland's location, nature and topography have meant that from the earliest days the nation has been dependent to a considerable degree upon gathering and utilising what the sea provides. Animal husbandry has, admittedly, been practised from the dawn of Icelandic history, and according to sources grain was cultivated in some quantity in the first two or three centuries after Iceland was settled around 900 AD. After this time Iceland's climate grew colder; the average annual temperature dropped by more than one degree centigrade and fell below 3°C during the chilliest period, which lasted through the 17th and 18th centuries and into the 19th.

These figures are based on estimates, and hence they may not be absolutely accurate, but the overall picture is clear, and the conclusion is simple: Iceland cannot be deemed at all fertile, nor suitable for agriculture. The Icelanders, however, had another resource, which kept the nation alive for centuries, provided valuable export

commodities, and became, in the 19th and 20th centuries, the foundation for economic renaissance and development in Icelandic society.

In the seas around Iceland, some of the richest fishing grounds in the whole North Atlantic are found. For centuries, these fishing grounds provided a near-inexhaustible resource to the Icelanders. From the sea came their food and trading commodities. And while catches may fluctuate unpredictably, the Icelandic experience was that they were more reliable than the fruits of the earth. In this context it is worth mentioning that according to historical records, in hard times people flocked to the coast – not least the poor, who had the least chance of surviving in rural areas. By the sea there was more chance of survival. But when the catch failed entirely, as happened occasionally, this generally led to famine.

The story of the Icelandic fisheries is not simply economic history, and the writing of this history is by no means confined to the facts of fishing technique and vessels, catches and fish processing. In the history of

a fishing nation like Iceland, the history of the fisheries is above all cultural history, the history of an important aspect of the nation's culture and heritage.

The fisheries have, since the beginning of Icelandic history, been one of the two principal economic pillars of society. The other was agriculture, and for a long time these two economic sectors were so closely united that they can hardly be distinguished. Certainly, neither could survive without the other. In olden times the people could not live off the land, except by making use of the resources of both land and sea, and there would be little point in seeking to evaluate the comparative importance of the two. The farmer out in the country needed fish, and the fishing landowner by the sea needed agricultural goods. And they would undertake great efforts to acquire them.

The Chronology of the Icelandic Fisheries

The history of the Icelandic fisheries may be divided into three principal periods: those of the rowing-boat, the sailing ship, and the motorised vessel. This division into periods has been widely used, although they may arguably be subdivided into more, shorter phases. This book deals with the first two periods, i.e. those of the rowing-boat and the sailing ship.

The rowing-boat period is by far the longest, lasting from the settlement of Iceland at the end of the 9th century until the first decade of the 20th century.

Motorised vessels then began to supersede rowing boats. They did not all disappear at once, however, and perhaps the rowing-boat period should be regarded as lasting into the late 1920s. By this time, rowing boats had ceased to be used in commercial fishing, and were used only for brief excursions, or to go out to catch a few fish for personal consumption.

It is disputable whether the fisheries should be defined as a separate economic sector in the first two or three centuries of Icelandic history. At that time agriculture flourished to a degree never achieved since. Until the 12th century, fishing was mainly a sideline for farmers, and essentially for subsistence alone. In certain regions of the country, such as the Suðurnes region, Snæfellsnes, the West Fjords and the north-west, the fisheries appear to have had more importance. Certainly failure of the catches had a serious effect in these parts of Iceland.

From the viewpoint of economic history, it is probably right to see the period from the settlement until 1100 as a prelude to the rowing-boat age. At this time, the fisheries were gradually assuming the form that would persist until the 19th century, and in some cases the 20th. In the 12th century the importance of the fisheries grew considerably. Fishing became the principal employment of people in some regions of the country; this was consistent with contemporary developments in some other countries, especially in northern Norway.

The sailing-ship period is far easier to date. The first attempts at fishing with sailing vessels took place in the 1750s, but

Icelanders themselves did not begin fishing under sail until about 1800. Hence this may be regarded as the start of the age of sail, which lasted nearly 130 years. The heyday of the sailing-ship fishery was the second half of the 19th century, while it declined in the early 20th century with the rise of the motor-boats and trawler fishery.

Resources

The fishing grounds off Iceland are rich in many species of fish. Cod has, from the early days of Icelandic history, made an important contribution, while shark, haddock, saithe and various flatfish have also played a vital role, and in the 20th century herring and capelin too.

In addition to fish as such, various marine mammals of the North Atlantic ocean have fed the Icelanders. Whales and seals were a valuable resource for centuries, while those who lived on offshore islands and on the coast also utilised seabirds and their eggs for food.

Fisheries from the 9th to 13th century

At this period, Icelanders caught fish mainly for use within the country. A little stockfish (dried fish) was exported, but the quantities were small, and stockfish certainly did not become an important export commodity until the mid-13th century, and probably not until the second quarter of the 14th century.

During the Age of Settlement around 900 AD, and the Old Commonwealth (which came to an end in 1262 when Iceland submitted to the authority of the King of Norway), fishing was mostly confined to spring and early summer. Fishing was one of the “spring tasks.” This meant that fishing was conveniently fitted into the agricultural calendar. The vessels and fishing techniques used at that time were also suited to this arrangement. No doubt fishing went on in all regions of the country, but it is clear nonetheless that by the 11th century – if not earlier – by far the most fishing was from seasonal fishing stations in the west and southwest of the country, which would later become centres of the fishing industry. At about that time, domestic trade in fish products began, as farmers in rural areas bartered their own goods for fish from seaside landowners.

All indications are that the Icelanders began to build their own vessels, using Iceland’s abundant driftwood, shortly after the Settlement. No doubt in the early days these were small boats carrying two to four men. In a grave barrow, remnants have been unearthed of a boat which may be typical of 10th-century fishing-boats. The handline was practically the only fishing gear used for fishing at sea. Whales were harpooned; the ancient law code Grágás makes provisions on whaling and sealing, and the utilisation of beached whales. Seabirds and nesting cliff-birds were also utilised; birdcliffs and other nesting colonies were regarded as a valuable resource.

Fishing and other utilisation of marine

resources were aspects of Icelandic subsistence farming. During the early centuries, farmers sent their indentured labourers to the seasonal fishing stations when this was most convenient with regard to necessary work on the farm.

Fishing Age and Monopoly

The period from 1300 to around 1550 may justly be termed the Fishing Age. This was a period when the Icelandic fisheries flourished, due to a number of factors. Climatic change led to a decline in agriculture, which increased the importance of the fisheries in the nation's subsistence. At about that time fish products – stockfish and fish-liver oil – became Iceland's most important and sought-after exports. This remained the case until saltfish superseded stockfish in the late 18th and early 19th century. In the early 15th century English ships began to fish off Iceland, and to purchase whatever fish was available from the Icelanders themselves. After them came Hanseatic merchants, and before long Iceland's fish resources were the object of fierce competition.

Never before had fishing been so vital to the nation, and signs of this were seen in many ways. The development of the fisheries had a great effect on social development and patterns of habitation, and at this time the system of fishing seasons, whose social effects lasted into the 20th century, came into being. Habitation by the sea was strengthened, the population of fishing

regions grew, and around some of the largest seasonal fishing stations year-round communities began to develop. In some cases the people who resided in these areas lived almost entirely by fishing.

At this time the ecclesiastical authorities of church and monasteries sought to increase their influence and ownership in good fishing properties. New churches were built in fishing districts, where the population was growing fast. By the sea a social form developed which may be termed a fishing-station community, or fishing-land-owner community. It differed in various ways from the traditional rural social structure, but was just as important a factor in the old agrarian society.

During the Fishing Age, the Icelandic fisheries were run similarly to those of the neighbouring countries, especially the Faroes and northern Norway. In all these countries fishing was similar in nature, based upon inshore fishing. Icelanders were the equals of their neighbours in fishing methods and technology, and they were probably equally efficient and productive.

It is arguable that during the Fishing Age Icelanders enjoyed a better standard of living than has generally been the case. This is attributable not least to the success of the fisheries, and this is a good indication of the importance of the fisheries to the national economy at that time.

The first phase of the Fishing Age has sometimes been termed the "Norwegian century," in reference to the important role of Norwegian fish-buyers in Iceland at that time. They primarily wished to purchase

stockfish, and it is clear that the stockfish trade was profitable for them. There are various indications that the trade in Icelandic stockfish was one of the cornerstones of the business of Norwegian merchants in Bergen, after Hanseatic merchants had wrested from them control of the Norwegian stockfish exports to the British Isles and other North Sea ports.

In the early 15th century, English ships began fishing off Iceland, and this is the beginning of the "English century" in Icelandic history. This fishing marks a turning-point in the North Atlantic fishery, with the start of distant-water fishing in earnest.

The English fishermen interacted in various ways with the Icelanders. While confrontations occurred from time to time, these were generally between English merchants and representatives of the Danish-Norwegian royal authority. Relations between English fishermen and ordinary Icelanders were generally amicable, though not invariably. The English loaded their ships with assorted goods before they sailed for Iceland, and sold these to the Icelanders in exchange for knitted goods and foodstuffs. They also asked for plots of land ashore, from which they could sail out to the fishing grounds, and where they would process the catch.

There can be little doubt that the presence of English fishermen provided a stimulus to the Icelandic fishery. Fish products were more saleable than ever, and the price of stockfish rose considerably. When English and Hanseatic merchants began to compete for Icelandic stockfish,

they fought for practically every fish brought ashore. In return they brought to Iceland an unprecedented abundance of imported goods.

Just as the 15th century is known as the "English century," the 16th may be regarded as the "German century." The influence of the Germans, i.e. Hanseatic merchants, increased considerably in the last decades of the 15th century and the early 16th. By the 1530s, their position was as strong as that of the English a century before. Representatives of Danish royal power more-or-less succeeded in driving them out of the country by the mid-16th century, but they continued to dominate trade until 1620; during this time they established a reliable market for Iceland stockfish in the Catholic countries of Central Europe.

The mid-16th century saw the beginning of a period of difficulties in the Icelandic fisheries. The years from 1550 to the mid-18th century must be seen as a time of decline in the field. This was due to various factors. Demand for stockfish declined, leading to a fall in price, while climatic conditions were far from good in the 17th and 18th centuries. By a royal ordinance, a monopoly was imposed upon trade with Iceland in 1602, and this arrangement continued until 1787. Under the monopoly system, all trade in Iceland was confined to designated Danish merchants appointed by the king. Monopoly trading meant difficulties for the Icelandic fisheries, although it is arguable that the Danes did not profit from it either. In addition, at the Reformation in the 16th century, the monasteries

were dissolved and all their possessions passed to the king, including all their fishing vessels; hence for about two centuries fishing boats in royal ownership operated from several of the main fishing stations in the south and west.

In the neighbouring countries – the Faroes and Norway – developments were similar, and the drop in the price of stockfish was in some cases even more disastrous. Thus in the 17th and 18th centuries whole fishing communities ceased to exist in northern Norway, while in the Faroes knitted goods became the principal export, superseding dried fish. This was largely due to changing demand from Danish merchants, who felt that Faroese woollens were more saleable than fish.

The reasons for the decline of the fisheries in these countries, in spite of their abundant fish stocks, are complex. Political and cultural changes following the Reformation, and a growing supply of fish from the fishing grounds off North America, led in the latter half of the 16th century and the first half of the 17th to a fall in the price of stockfish, which remained relatively low until the last quarter of the 18th century. Monopoly traders in Iceland did little to encourage development in the fisheries: fish prices were kept artificially low by government measures, while merchants were required to pay inflated prices for agricultural goods. For this reason it became increasingly difficult to acquire supplies for the fisheries. In their fishing technology and methods, the Icelanders fell behind the other fishing nations of the northern

Atlantic. The boats grew smaller, their fishing gear was of poor quality, and Icelanders often complained of the shortage of fishing-lines and boat-building timber, and of the poor quality of materials available to make hooks.

Over the centuries, most Icelandic fishing boats were built in Iceland, of driftwood, as trees did not grow to sufficient size in Iceland. The boats were of variable size: four-, six- eight-, ten- or twelve-oared. The design varied from one region to another, and according to local conditions. They were invariably rowing boats: sail did not become common until the 19th century, and at some fishing stations there were no sailing vessels. The handline was the commonest form of fishing gear, while in the West Fjords longlines were frequently used. Icelandic fishermen did not begin to use cod nets until the latter half of the 18th century. This was consistent with developments around the north Atlantic.

With the development of the fisheries and the increased fishing effort of the Fishing Age, the number of seasonal fishing stations grew. Along the western coast from the Westman Islands in the south to Hornstrandir in the West Fjords, fishing boats rowed out from almost every bay and cove. The system of fishing seasons played an important role in the national economy, leading to major seasonal migration of workers for many centuries. Four to five thousand men are believed to have travelled from one region to another for the fishing seasons each year, in addition to land-based labourers and stockfish-porters. Thus an

estimated 10 to 15% of the population appears to have migrated for work each year. During the Fishing Age, there were three fishing seasons: winter, spring and autumn. This fitted in well with the needs of society, which was based equally on agriculture and the fisheries.

In a social order which aimed for stability in an agrarian society, Icelanders who were not farmers in their own right were compelled to bind themselves for a year at a time to work on farms. Hence few people had the freedom to travel the country in search of casual employment – for instance in the fisheries.

Men were sent to sea at those seasons when their labour was not required on the land, when fish stocks were good, and conditions favourable for fish-drying and -salting (i.e. not too warm).

At the seasonal fishing stations, the fishermen generally lived in shacks or booths. These were originally walls built of rock or turf, with canvas stretched over for a roof, but subsequently permanent roofs were built. By the 19th century, better-quality booths were being built. The fishermen lived in the booths between fishing trips; the catch was processed in the open air. For most of the rowing-boat period, almost all the catch was dried for stockfish. Saltfish processing began in the late 18th century, and largely superseded stockfish drying in the 19th century.

The major fishing-vessel owners were farmers, the king and the episcopal seats. For centuries the episcopal seats were Iceland's most important operators of fish-

ing boats, owning extensive property at most of the major fishing stations of the south and west. This ownership of property was crucial, enabling the bishops to sustain this extensive fishing industry. The operation of royally-owned boats ceased shortly after the middle of the 18th century, and after the bishoprics of Skálholt in the south and Hólar in the north were abolished around 1800, their properties were sold off in the early 19th century. This led to changes of ownership in the fishing industry, but no change in the system per se. The fisheries were now exclusively in the hands of individuals – farmers and merchants – who continued to operate the vessels in time-honoured fashion. As before, ownership of land was crucial to the operation of fishing vessels. Throughout the 19th century fishing by rowing-boats grew, in spite of the advent of sail.

The Age of Sail

The age of sail was an important phase of progress in the Icelandic fisheries, that lasted about 130 years, from around 1800 until the mid-1920s. It was preceded by a long preliminary period, beginning in the late 17th century with writings on the necessity for renewal in the Icelandic economy. The writers cited fishing by foreigners, such as the Dutch and English, off Iceland, and they were in agreement that the Icelandic fisheries required a boost. They felt that the best way to achieve this was by the foundation of villages and the

introduction of sailing vessels. These ideas led in the latter half of the 18th century to the foundation of the *Innréttingar* (Enterprises) at Reykjavík, to introduce new industries and crafts and stimulate the national economy. One of the enterprises was fishing. Though short-lived, this was an important event in the history of the fisheries, although it cannot justifiably be interpreted as the beginning of the age of sail in Iceland. The same applies to the fishing activities of *Konungsverslun síðari*, the royally-owned trading company launched in the 1770s. These did not last for long, and were generally unsuccessful, yet they brought home to the Icelanders the potential of sailing vessels for the fishery. These two experiments may be regarded as precursors of the age of sail, but they had more in common with the fishing carried out by foreigners off Iceland than with the Icelanders' own fishery. The *Innréttingar* were, admittedly, owned by Icelanders, but reliant upon the goodwill of Danish officials, and all the officers aboard the ships were Danes. The *Konungsverslun síðari* was entirely Danish-owned and managed by Danes; its aim was to benefit the economy of the Kingdom of Denmark as a whole, and not the Icelandic fisheries specifically.

With the abolition of monopoly trading on 1 January 1788, new possibilities opened up for trade with countries other than Denmark. Before long, the Icelanders had their own merchants. Some purchased sailing ships which they used both for fishing and for transport of goods by sea.

Until the 19th century, the principal aim

of the fisheries was to produce food for domestic consumption. Any surplus was sold to merchants for export. But this changed with the advent of sail. The main objective of the sailing-ship fishery was to produce goods for export – fish and fish-liver oil. Developments on foreign markets were favourable. *Almenna verslunarfélagið* (the General Trading Company), which handled the Iceland trade 1764-1773, had established extensive markets for Icelandic saltfish in the Mediterranean, especially Spain, and the *Konungsverslun síðari* exported quantities of saltfish to these markets in the 1770s and 1780s. At that time prices were also unusually high, due to the American War of Independence, and to the cutting of canals from the Great Lakes to the Mississippi, which led to the near-cessation of fish exports from North America to Spain.

The age of sail should be divided into three main phases: the pioneering period from about 1880 to 1830, the shark period from about 1830 to 1880, and the cod period, from about 1880 until the end of the age of sail. The different phases are far from clearly defined, however, and these dates are inevitably approximate.

During the pioneering period, sailing vessels were confined to the south and west, mostly owned by merchants. Farmers too began to use sailing vessels at the south of Faxaflói Bay (where the town of Reykjavík was to grow up) in the early 19th century, and this fishery flourished until about 1850, but it was always small-scale. Throughout the age of sail, merchants were the major operators of sailing vessels in the region

from Reykjanes in the southwest to Ísafjörður in the West Fjords, and the business of various large stores at this time was largely based upon the profits of the fisheries. Until about 1830 ships caught both cod and shark, but the shark fishery then grew more profitable, and this became the basis of the fisheries for the next four or five decades; this was largely due to demand from foreign markets for shark-liver oil as lamp oil, especially for street lights.

The vessels of the West Fjords and south also caught some cod along with the shark. About 1850, fishing on sailing vessels was introduced in the North, especially Eyjafjörður. It differed in various ways from the fisheries of the south and west. Until about 1880, the sailing vessels of north Iceland were almost exclusively owned by farmers, and they concentrated on catching shark.

The shark fishery played a vital role in the history of the Icelandic fisheries. Arguably, the shark is the Icelandic fish species whose importance has been most consistently underestimated by historians. During the years from 1830 to about 1860 the price of shark-liver oil rose steadily, while the shark-fishing operation was relatively simple, with small operational costs. The cost of rendering the oil was small, and the production and sale of shark-liver oil entailed little risk for vessel-owners. Merchants were responsible for sales, and most appear to have turned a good profit as prices continued to rise. This all contributed to enabling farmers, and smaller merchants, to establish themselves with sailing vessels for the shark fishery.

The shark fishery was thus financially manageable, and suited to a poor society where few people had the resources to take part in the fishery and production. But many succeeded at this time in establishing themselves in business in a relatively short time. Overall, the shark-fishing period may be classified as the first of the “bonanzas” experienced in the Icelandic fisheries in recent centuries. The shark fishery gave the Icelandic economy the momentum to “take off” in earnest.

After 1870 the price of shark-liver oil began to fall, due to competition from paraffin oil. The Icelandic sailing ships turned to fishing for cod. Many of the vessels from the Eyjafjörður region moved to the growing community at Akureyri, and the time of the farmers’ fishery came to an end. In the last decades of the 19th century, the sailing-ship fishery by Faxaflói Bay expanded, and within a short time Reykjavík had become Iceland’s largest fishing port for sailing ships. Some of those who owned sailing vessels in Reykjavík went on to become pioneers of the trawler fishery in the early 20th century.

The cod-fishing phase of the age of sail lasted from about 1880 until the years of World War I. At this time, the ships were mainly catching cod on handlines, and the bulk of the catch was salted. Salting was labour-intensive, and thus the sailing-ship fishery was conducive to the development of towns and villages, for example at Reykjavík and Ísafjörður.

The number of sailing vessels peaked in 1906, after which their numbers dropped.

They could not compete with the steam-powered trawlers and motorised boats which made their appearance in the early 20th century. This revolution in the fishing

industry will be recounted in volume II of this history.

Translation: Anna H. Yates

NAFNASKRÁ (Nöfn í meginmáli og myndatextum)

Alberts, Jelle, skipstjóri, 159.

Andrés postuli, 212.

Ari Arason, skipstjóri, 181.

Ari Jónsson í Innri-Njarðvík, 173.

Ari Magnússon, sýslumaður í Ögri, 157.

Arngrímur Brandsson, ábóti, 45, 53, 87, 147.

Arngrímur Þorkelsson Vídalín, prestur, 162.

Atli Ásmundsson, á Bjargi í Miðfirði, 39.

Árni Gíslason, formaður og fiskmatsmaður, 109, 118, 121.

Árni Helgason, biskup, 73.

Árni Helgason, prestur í Görðum, 170, 176, 177.

Árni Magnússon, prófessor og jarðarbókarhöfundur, 75, 76, 77, 102, 109, 128, 140, 148, 150.

Árni Magnússon, bóndi í Halakoti, 171, 172, 173.

Árný E. Sveinbjörnsdóttir, jarðfræðingur, 57.

Ásgeir Ásgeirsson, skipherra, 168, 180.

Ásgeir G. Ásgeirsson, stórkaupmaður, 194.

Ásgeir Jakobsson, rithöfundur, 40.

Becher, Hans, 162.

Benedictsen, Jens Jacob, kaupmaður í Hæstakaupstað á Ísafirði, 179, 180.

Bergsveinn Skúlason, rithöfundur, 27.

Bersi bóndi á Laugabóli, 40, 108.

Bjarni Einarsson, skipasmiður, 195.

Bjarni Pálsson, læknir, 152.

Bjarni Sívertsen, útgerðar- og kaupmaður, 168, 169, 170, 171, 172, 177.

Björn Halldórsson í Sauðlauksdal, 147.

Björn Þorleifsson, hirðstjóri, 78, 112, 129.

Björn Þorsteinsson, sagnfræðingur, 28, 57, 58, 62, 65, 67, 129.

Bónaparte, Napóleon, keisari, 175.

Brynjólfur Sveinsson, biskup, 101, 145.

Cabot, John, landkönnuður, 132.

Clerc, Jean de, útvegsmaður, 157.

Einar Ásmundsson í Nesi, 28.

Eiríkur, konungur af Pommern, 128, 129.

Eiríkur snara, landnámsmaður, 35.

Elín Pálmadóttir, blaðamaður, 28, 160.

Engelbreth, kaupmaður á Hofsósi, 91.

Erlendur Þorvarðarson, lögmaður, 133.

Eyjólfur Kolbeinsson, prestur á Eyri í Skutulsfirði, 177.

Eysteinn Magnússon, konungur, 20.

Eyvindur Jónsson (Duggu-Eyvindur), 161, 162, 170.

Finnur Jónsson, biskup, 146, 147.

Fischer, W., kaupmaður, 197.

Flóki Vilgerðarson, (Hrafna-Flóki), 32.

Flóvent Sigurðsson, bóndi, 181.

Friðrik Jónsson, útgerðarmaður og bóndi á Ytri-Bakka, 181.

Friðrik Svendsen, kaupmaður á Flateyri, 173.

Friðrik V., konungur, 164.

Frydensberg, Rasmus, bæjarfógeti í Reykjavík, 170.

- Gardner frá Dunwich, 61.
 Geir Zoëga (Jóhannesson), kaupmaður og útgerðarmaður í Reykjavík, 28, 197.
 Gerner, Henrik, skipasmiður, 165.
 Gils Guðmundsson, rithöfundur, 27, 28, 155, 179.
 Gizur Pétursson, prestur, 86.
 Gísli Magnússon á Hlíðarenda (Vísi-Gísi), 162.
 Guðbrandur Þorláksson, biskup, 73.
 Guðmundur Arason biskup hinn góði, 47.
 Guðmundur G. Hagalín, rithöfundur, 28.
 Guðmundur Ingimundarson, skipstjóri, 171, 172.
 Guðmundur Runólfsson, sýslumaður, 103.
 Guðmundur Scheving, sýslumaður, 171, 174, 175, 177, 197.
 Guðni Jónsson, prófessor, 27.
 Gufa Ketilsson, landnámsmaður, 38.
- Halldór Bjarnason, sagnfræðingur, 193.
 Halldóra Þorvaldsdóttir, 105.
 Hallgerður Höskuldsdóttir langbrók, 39.
 Hallur úr Sauðeyjum, 39.
 Hammer, O.C., sjóliðsforingi, 199.
 Hannes Finnsson, biskup, 139.
 Hans Linnet, kaupmaður í Hafnarfirði, 196.
 Hákon gamli, konungur, 61.
 Helgi Þorláksson, sagnfræðingur, 28, 63, 64, 66, 128.
 Henckel, Henrik, kaupmaður á Flateyri, 173, 179.
 Herjólfur Bárðarson, landnámsmaður, 41.
 Hinrik Sigurðsson, útgerðar- og kaupmaður, 180.
 Hjálmar Jónsson, útgerðar- og kaupmaður, 180.
 Horrebow, Niels, biskup, 188.
- Ingólfur Arnarson, landnámsmaður, 33, 34, 37, 38, 50.
- Játvarður I., konungur, 61.
 Jóhann Bárðarson, rithöfundur, 109.
 Jóhann Ingimundarson, skipstjóri, 171.
 Jóhann Pétursson, hirðstjóri, 113.
 Jón Alexíusson, 112.
 Jón Ásmundsson, umboðsmaður, 145.
 Jón Daníelsson, bóndi, 171, 172, 173.
 Jón Eiríksson, konferensráð, 91, 136, 162, 163, 165, 166, 188, 189.
- Jón Guðmundsson lærði, 149.
 Jón Halldórsson, biskup, 77.
 Jón Hallsson, sýslumaður, 113.
 Jón Helgason, prófessor, 105.
 Jón Jóhannesson, prófessor, 63.
 Jón Jónsson, fiskifræðingur, 26, 128, 139, 141, 142.
 Jón Norðfjörð, útgerðarmaður, 173.
 Jón Ólafsson úr Grunnavík, 86.
 Jón Ólafsson, lögréttumaður, 141.
 Jón Sighvatsson, útgerðarmaður, 173.
 Jón Sigurðsson forseti, 187, 192.
 Jón Vilhjálmsson Craxton, biskup, 68.
 Jón Vídalín, biskup, 100.
 Jón Þórðarson, í Hlíðarhúsum, 197.
 Jörundur hundadagakonungur, 174.
- Ketill Örlygsson gufa, 38.
 Kolbeinn Jakobsson í Unaðsdal við Djúp, 178.
 Krákur Eyjólfsson, skipasmiður, 164.
 Kristinn Pétursson í Engey, 197.
 Kristín Björnsdóttir, (Vatnsfjarðar-Kristín), 112.
 Kristján skrifari, 115.
 Kristján Eldjárn, forseti Íslands, 42, 49, 50.
 Kristján I., konungur, 129.
 Kristján III., konungur, 133, 134.
 Kristján IV., konungur, 134.
 Kristmundur Bjarnason, fræðimaður, 28.
 Kristófer af Bæjaralandi, konungur, 128, 129.
- Lamb, H.H., sagnfræðingur, 139.
 Loðvík XIV. og líka xiv., sólkonungur, 157.
 Lúðvík Kristjánsson, rithöfundur, 26, 41, 44, 56, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 99, 104, 105, 107, 109, 114, 117, 119, 126, 147, 150, 151.
 Lýður Björnsson, sagnfræðingur, 171.
- Magnús Einarsson, biskup, 65.
 Magnús Eiríksson, konungur, 64.
 Magnús Ketilsson, sýslumaður, 125.
 Magnús Már Lárusson, prófessor, 65.
 Magnús Waage, skipstjóri og skipasmiður, 172, 173.
 Magnús Þórarinnsson, 93.
 March, Edgar J., rithöfundur, 61.

Nikulás (hinn heilagi, dýrlingur), 212.

Oddgeir Þorsteinsson, biskup, 75.

Oddur Einarsson, biskup, 35, 117, 124, 125, 148, 149, 150.

Oddur Ófeigsson, 53.

Ogilvie, Astrid E.J., sagnfræðingur, 57.

Ólafur Ásgeirsson, þjóðskjalavörður, 74, 75.

Ólafur Olavius, ferðabókarhöfundur, 83, 84, 89, 91, 165.

Ólafur Stefánsson, stiftamtmaður, 103, 190.

Ólafur Thorlacius, kaupmaður á Bíldudal, 173, 174, 191.

Óttarr, höfðingi á Hálogalandi, 18.

Parkhurst, Anthony, 133.

Páll Bergþórsson, veðurfræðingur, 57, 139.

Páll Björnsson, prestur í Selárdal, 161, 162, 170.

Páll Jónsson, biskup, 77.

Páll Pálsson, útvegsbóndi, 92, 93.

Páll Stígsson, hirðstjóri, 112.

Páll Vídalín, lögmaður og jarðarbókarhöfundur, 75, 76, 77, 102, 109, 128, 140, 148, 150, 162, 163.

Pétur postuli, 212.

Pétur J. Thorsteinsson, útgerðarmaður, 195, 206.

Pike, Ward, enskur fiskkaupmaður, 209.

Píning, Diðrik, höfuðsmaður, 112.

Platford, kaupmaður á Hofsósi, 91.

Russell, J.C., sagnfræðingur, 21.

Sass, M.W., stórkaupmaður, 179, 180.

Sigfús Johnsen, bæjarfógeti, 27, 69, 70, 76.

Sigurður Magnússon Jórsalafari, 20.

Sigurður Skúlason, sagnfræðingur, 27, 169.

Skalla-Grímur Kveldúlfsson, 47, 48, 50, 51, 97.

Skúli Helgason, fræðimaður, 27.

Skúli Magnússon, landfógeti, 91, 125, 126, 152, 162, 164, 188.

Steinunn hin gamla, 37, 38.

Stígsson, Otti, hirðstjóri, 133, 134.

Sveinn Pálsson, læknir, 116.

Sverrir Sigurðarson, konungur, 18.

Sæmundur Hólm, prestur, 86.

Sæmundur Sæmundsson, skipstjóri, 28.

Thaae, Christian D., kaupmaður á Raufarhöfn, 181, 199.

Thomas, M. Simon, sagnfræðingur, 28.

Torfi Halldórsson, útgerðar- og kaupmaður, 180, 181.

Trausti Einarsson, sagnfræðingur, 157.

Triers, kaupmaður á Hofsósi, 91.

Tryggvi Gunnarsson, bankastjóri, 28, 195, 198.

Valdimar Unnar Valdimarsson, sagnfræðingur, 193.

Vilhjálmur Þ. Gíslason, útvarpsstjóri, 28.

Völu-Steinn, 39.

Wagel, Matthias Jochimsson, 136, 162.

Weinrich, kennari í saltfiskverkun, 190.

Þjóstólfur, suðureyskur maður, 39.

Þorkell Bergmann, kaupmaður, 171, 172.

Þorkell Jóhannesson, sagnfræðingur, 54, 55, 56, 57, 63, 66, 70, 153, 212.

Þorleifur Pálsson, lögmaður, 133.

Þormóður Bersason, Kolbrúnarskáld, 40.

Þorsteinn Daníelsson á Skipalóni, 28, 181.

Þorvaldur Ósvífursson, 39.

Þorvaldur Thoroddsen, jarðfræðingur, 74.

Þór Magnússon, þjóðminjavörður, 42, 43.

Þórður Snorrason, 40.

Þórður Tómasson, safnvörður, 27.

Þorleifur Bjarnason, kennari, 27.

Þórólfur, breiðfirskur maður, 39.

Þuríður Einarsdóttir, formaður, 118.

Þuríður sundafyllir, landnámskona, 39, 40, 110.

Önundur Ófeigsson tréfótur, 35.